

Аҳмад Лутфий

САОДАТ АСРИ ҚИССАЛАРИ

Интизор кутилган тонг

1-китоб

Нуруллоҳ Муҳаммад Рауфхон таҳрири остида

Наргиза Раҳмат кизи ва Нодирхон Ҳасан таржимаси

Аҳмад Лутфий ҳозирги замон адиби, тарихчи олим. Биз эътиборингизга ҳавола этаётган «Интизор кутилган тонг» киссаси Саодат асридан ҳикоя қилувчи олти жилдли асарнинг биринчи китобидир. Китоб тўла ҳолида Жаноби Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг туғилишларидан то вафотларига қадар муборак ҳаётларини камраб олади. Худди шу мавзуга бағишланган бошқа асарлардан фарқи муаллиф аниқ тарихий воқеаҳодисаларни ўзига хос бадиий йўсинда акс эттирганидир. Натижада у ғоят ўқишли чиққан. Бу китобларнинг машҳур бўлиб кетганини шундан ҳам билса бўладики, асар тўрт марта нашр қилинган. Иншааллоҳ, сизларга ҳам ёқади, деган умиддамиз.

МУАЛЛИФДАН

Саодат йўлининг энг улуғ ва энг сўнги раҳбари, Оллоҳ таолонинг энг севгили кули ва элчиси ҳазрати Муҳаммад Мустафо соллаллоҳу алайҳи васаллам (с.а.в.) жаноблариинг гўзал, баркамол, ўрнакли ҳаётларини бутун борлиғича айнан тасвирлаш, асҳобининг унга нисбатан мухаббатини, вафодорлик туйғуларини мукамал кўрсатиш, душманларининг кин ва ҳасадга тўла хаттиҳаракатларини тўласича ифодалаб бериш, фикримизча, ҳеч бир инсоннинг қўлидан келмайди. Масалан, Абу Бакр ҳазратларининг Жаноби Расулulloҳга (с.а.в.) бўлган меҳрмухаббати, Абу Жаҳлдаги кин ва ҳасад уммон каби чексизчегарасиздир. Ҳозирга қадар айтилган ганлар ҳам, айтилажак гаплар ҳам шу уммондан бир неча қатрадир, холос.

Юз йилларча давом этган туссиз, масъулиятсиз ҳаёт, бу ҳаёт ичидаги яхшиёмон, ибрат олиш мумкин бўлган эъгакод, ахлоқ, одат ва анъаналар... ундан кейин илоҳий амр хилпиратган Тавҳид санжоғи ва ҳақ билан ботил орасида юзага келган буюк кураш...

Қўлингиздаги китобнинг биринчи бўлими Сарвари анбиё жанобларининг (с.а.в.) туғилишдан то нубувват вазифасини олгунга қадар кечган ҳаётларини ва ўшандаги жоҳилият даврини акс эттиради. Ундан кейинги — нубувват ва рисолат вазифасини олгандан то Парвардигорига қовушгунларига қадар ўтган вақт «Саодат даври» дейилади. «Ойдинликлар сари» деб номланган иккинчи бўлим шу даврнинг илк паллаларидан ҳикоя қилади.

Ўйлаймизки, ушбу китобни ўқиганлар орасидан «Пайғамбаримизни янада яқиндан танидим, янада кўпроқ севадиган бўлдим», дейдиган бирор инсон чиқар ва ҳузури илоҳийда ҳам шундай шохидлик берар. Ана шунда бу китобдан кутилган натижамукофотга эришган бўламиз.

Асарнинг бу жилдида пайғамбарлик вазифаси келгунга қадар Расулulloҳнинг муборак

исми шарифларига «соллаллоху алайҳи васаллам» саловоти қўшилмаган. Бироқ буни Расули Акрамга нисбатан хурматсизлик деб тушунмаслик керак. Китобда қўлдан келганича хурматга риоя қилинган.

Бугун ҳам марқади муборақларида самимият ила салоту салом айтганларга шаънларига ярашадиган даражада муомала қилишларига ишонганимиз Расулуллоҳга (с.а.в.) абадиятлар қадар ва олинган нафаслар сонича салоту саломлар айтамыз.

Оллоҳ таоло сари элтувчи ягона саодат ва ҳидоят йўли бор, у ҳам бўлса, найғамбаримиз (с.а.в.) кўрсатган йўлдир. Инсоният эриша оладиган энг юксак ахлоқ қандай бўлиши лозимлигини пайғамбаримиз (с.а.в.) шахсан яшаб кўрсатганлар. Бундан бошқа йўл кидирган кимса бадбахт бўлур. Уни камситган киши дунё ва охирада хору зор бўлур. Унга қарши чиққанлар алалоқибат балоқазога гирифтор бўлур.

У зотга бўлган севги — ибодат, у зотнинг шарафли исмларини зикр этиш — саодат, у кишининг шафоатларидан маҳрум қолиш — фалокатдир. У зоти шарифга, у зотнинг йўлларида юрганларга, у зотга хос уммат бўлишга ғайрат қилаётганларга саломлар бўлсин. «Инсон севгани билан биргадир» ҳадиси хабар берган саодатга эришганларга салом...

«Бугун бир соатгина Расулуллоҳни уйимда меҳмон қилсам, қандай бахтиёр бўлардим!»

«Дўконимга бораётганимда, олдимда пайғамбаримиз юриб бораётганларини кўрсам, мен ўзим қандай юрган бўлардим?»

«Мен қатнашаётган мажлисда Набийи Акрам жаноблари (с.а.в.) ҳам ўтирган бўлсалар, мен ўзимни қандай тутардим?»

«Жаноби Расулуллоҳ яшаган Саодат даврида яшаганимда, у зотга хурматим қандай бўларди?» каби ҳаяжонли саволларни ўзига бера олувчи ва буларни азиз умрида тадбиқ қилиш фурсатини топгувчи, ётарда у кишининг севгиси ёди билан уйқуга кетгувчи, уйғонганида у зотнинг гул бўйларини ҳидлаш фикри ила турадиган мўминларга саломлар бўлсин...

Тилим сени сўйласин, қалбим доим сени эсласин, Севгинга тўқнашмаган қалб кўксимда бўлмасин. Мушк спаратган тупрогинга юзларимни сурмасам, Исён ила чириган кўзларим юмулмасин.

I КАЪБА ЙИҚИЛАДИМИ?

Фил ва Абобил қушлари

Эрта тонгдан бери анчагина йўл юриб кўйган лашкарга хароратнинг ошиши туфайли истироҳат берилди. Отлар, туялар кўйиб юборилди. Улови йўк—яёвлар тўхтаган жойларига чўкиб кўя қолдилар.

Атрофда биронта ҳам тиккайган дарахт ёхуд яшиллик кўринмас эди. Узаниб ётган кум саҳроси ора-сира учрайдиган кичик тепачалари билан гоҳ баландлашиб, гоҳ иастлашиб давом этарди.

Феврал ойи охирлаб бораётган эди. Бироқ Арабистон ярим оролида бу ойлар ҳам ёздагидек иссиқ бўлиши ҳақиқатдир.

Мешлардаги сув қон каби илиқ. Бундай ҳавода ҳеч ким илиқ сув ичишни истамайди. Аммо, начора, ичмасликдан бошқа чора ҳам йўк эди.

Аскарларнинг баъзилари чўктирилган туяларга суяниб, баъзилари белбоғларини кумга ёйиб, устида ухлаб қолишган. Истироҳат берилгандан кейин уйғоқ бирор кимса қолмаган ҳисоб.

—Тур ўрнингдан, оғайни.

—Тинчликми?

—Турганингдан кейин биласан.

Аскар истамай ўрnidан турди. Ўзига қолсаку, яна соатларча ширин уйқусини давом эттирган бўларди. Узун-узун эснади.

—Бу йўл қачон тугайди, оғайни?

—Қаердан билай? Абу Риғолдан сўра.

—Сабрим тугади...

—Менинг ҳам жонимга тегди.

Шу пайт юришга буйруқ берилди. Лашкар ортидан чанг-тўзон қолдириб, Макка томон силжий бошлади. Лашкар орасида тарқатилган гапларга кўра, яна икки кундан кейин Маккага етиб борилиши керак. Абу Риғол бу оқшом Муғаммисга борилажагини, у ердан эса, Маккага икки қадамлик йўл қолишини сўзларди.

Қоронғу тушгунча давом этган бугунги юриш «Тўхта!» амри билан ниҳоя топди. Юклар туширилди. Чодирлар тикилди.

Абраҳа хизматчисини юбориб, Абу Риғолни чақиртирди. Абу Риғол Абраҳанинг ҳузурига кириб, ерни ўпди.

—Бу жойнинг номи нима?

—Султоним, бу жойни Муғаммис дейишади.

—Маккага ҳали узоқми?

—Етиб келдик деб ҳисоблайверинг. Бақирсангиз, овозингиз етади.

—Бир кунда етиб бора оламизми?

—Бир кунга бормас, етиб келдик ҳисоби, султоним. Абраҳаннинг юзида мамнунлик аломатлари пайдо бўлди. Хизматчисига:

—Бу ерда бир неча кун қоламиз. Тахтим қурилсин!— деди.

Абу Риғолга кетишга изн бердида, дам олиш учун тўшагига чўзилди.

Ниҳоят, улуғ орзуси амалга ошадиган пайт етиб келган эди. Ҳафталаб юрилган йўллар ахийри поёнига етган, чскилган машаққатларнинг мукофотини олиш соатлари яқинлашган эди. Ётоғида шундай тотли хаёллар оғушида ором оларкан, шод-хуррамлик билан уйқуга ҳозирланди.

* * *

Абу Риғол Тоиф шаҳридан эди. Маккадаги муборак Байтни — Каъбани бузиш учун келган

Абраҳа лашкари Тоифга хужум қилмоқчи бўлиб турганида, бу шаҳарнинг оксоколларидан Масъуд ибн Муаттиб бошчилигида бир хайъат унинг қаршисига чикди:

— Эй Малик, сен вайрон қилмоқчи бўлган Байт Тоифда эмас, Маккада. Бизнинг сенга қарши урушадиган кучимиз йўқ. Агар Тоифга хужум қилмасанг, сени Маккага энг қисқа йўл билан олиб борадиган етакчи берамиз, — деди тоифликлар.

Абраҳага бу таклиф хуш ёкди. Унинг мақсади ҳам урушиш эмасди. Балки Санъо шаҳрида ўзи қурган калисога рақиб бўлган ва араблар томонидан эъзозлаб келинган Каъбани бузиш ҳамда Макка халқининг муҳаббатини калисога қаратиш эди. Шу сабабли тоифликларнинг таклифини қабул қилди. Тоифликлар йўл кўрсатувчиликка Абу Риғолни бердилар.

Абу Риғол Тоиф — Макка йўлини беш бармоғидек яхши биларди. Кўп карвонларга йўл кўрсатувчилик қилган эди. Бу сафар эса, Каъбани бузиш учун кетаётган лашкарга йўл кўрсатишига тўғри келди...

Ажабо, бу хизмати эвазига нима берар эканлар? Хизмат ҳақи масаласида ҳали келишилмаган эди. Ҳақини Абраҳа берармикан ёки тоифликларми?.. Тугашига бир кун қолган бу сафардан яхшигина даромад олишни умид қиларди у.

Балки бир энг зотдор туянинг соҳиби бўлар. Олтмиш минг кишилик лашкарга йўл кўрсатувчилик қилиш чакана хизмат эмасдир ахир!..

Аммо... бу не ҳол? Абу Риғолни тўсатдан чидаб бўлмас бир тутқанок тутди. Икки дақиқа мобайнида ичичидан келган кучли оғриқ уни типирчилатиб қўйди ва, ниҳоят, ўтиб кетди. Бу оғриқ яна бир бор рўй берса, Абу Риғол бардош беролмасди.

Турди, ўнгу сўлга юрди. Лашкар сафида келган Маҳмуд исмли ўргатилган баҳайбат филнинг ёнига борди. Улуғ хайвон ҳисобланган бон1қа филлар бу хайбатли филнинг олдида болачасидек кичик кўринар эди. Абраҳа Каъбани мана шу баҳайбат филга буздирмоқчи эди.

Абу Риғол бир неча дақиқа бу филни томоша қилди. Бир парча ҳам булут кўринмаган осмонга боқди. Самодаги беҳисоб юлдузлар унга таниш кўринди. Йиллар давомида карвонларга йўл кўрсатувчилик этган Абу Риғол бу юлдузларга қараб юрар, у юрган йўлларни ксчалари ана шу юлдузлар ёритиб турар эди.

У яна юрди, чодирга кирди, ўтирди. Қўккисдан тагин ичи санчди. Абу Риғолнинг вужуди шу даражада азоб бериб оғридики, тирноқлари билан беихтиёр тупроқни чангаллаб қолди. Қинидан чиқиб кетгудек бўлган кўзлари, буригаган башараси, тишларининг орасида қисилиб қолган тилини кўрган одам кўркиб кетган бўларди. Абу Риғол ерда юмалаб, типирчиларди. Бўғзидан ўқтинўқтин чиққан бўғиқ инграшларни ухлаб ётганларнинг биронтаси эшитмади. Беш дақиқалар чамаси вақт ўтгач, Абу Риғолнинг ҳаракатлари секинлашди ва, ниҳоят, вужуди ҳаракатсиз, тинчиб қолди.

* * *

Эрталаб уйғонгач, юриш тараддудини кўрар эканлар, лашкарга эълон эшиттирилди. Абраҳа бир кунлик истироҳат берган эди. Сабаб — Каъбага яқинлашиб қолганликлари бўлди. Яхшилаб дам олингач, сўнгра Каъбага хужум қилиниши билдирилди. Ўрнидан турганлар яна такрор ётдилар. Тоза ҳаводан симириб, ҳамроҳлар ўзаро суҳбатга берилдилар.

Абу Риғолнинг нонуштасини келтирган одам унинг ҳали ҳам ўрнидан турмаганини кўрди. У юзтубан ётар, қўли нарироқдаги бир нарсани олмоқчи бўлгандек узалган эди. Келган одам уни уйғотмоқчи бўлди:

— Ўлганмисан нима бало, тур, эй Абу Риғол!

Абу Риғолнинг танаси қимирламасди. Аскар хайрон бўлди. Сўнгра бақира кетди:

— Ўлибди, ўлибди!

— Ким ўлибди?

— Абу Риғол ўлибди, — дея титрарди ҳалиги аскар. Бир соат ичида олтмиш минг кишилик

бутун лашкар бу нохуш хабардан вокиф бўлди.

Абраҳа нонуштасини битиргач, хизматкори унинг қулоғига пичирлади:

— Нима, Абу Риғол ўлибдими? Абраҳа ишонмади:

— Алжирама, кечгача олдимда эдику?!

— Султоним, ўлганлиги аниқ.

— Бориб ўзинг кўриб келчи. Бўлар-бўлмас миш-мишларга ишонаверасанми?

Хизматчи чикди. Қайтиб келиб, биргина сўз айтди:

— Ўлибди.

Абраҳа «бўлиши мумкин» дегандек, бошини кимирлатди ва:

Зотан, биз ҳам қарийб Маккага келдик. Сўнгра буюрди: — Чуқур казиб, ўликни кўминглар!

Абраҳа филбон Асвад ибн Максудни чакириб, унга бир неча суворий берди ва Маккага жўнатди. Асвад Макка томонга бориб, у атрофдаги туяларни хайдаб келтирди. Бу туялар орасида Макка раиси Абдулмутталибнинг икки юз туяси ҳам бор эди.

* * *

Макка халки Муғаммисда тўхтаган катта лашкарнинг даҳшатидан ўзини йўқотиб кўйди. Шаҳар катталари Абдулмутталиб раислигида «Доруннадва» деб аталадиган жойда мажлисларини ўтказдилар. Бу қадар катта лашкарга қарши урушмоқ ўлим билан баробардир, дедилар. Абдулмутталиб йиғилган маълумотларни мажлис аъзоларига етказди. Мажлис аъзолари лашкар қўмондони билан учрашишга қарор қилдилар.

Шу орада «Доруннадва»га Абраҳанинг элчиси келтирилди.

— Макка раиси ким, мен у билан кўришмоқчиман, — деди элчи.

Йиғилганлар Абдулмутталибга қарадилар. Элчи унга: Яман ҳукмдори Абраҳа сен билан кўришмоқчи, — деди.

— Мақсади нима?

— Ҳукмдор: «Мен сизлар билан уруш қилгани келганим йўқ. Фақатгина шу Байтни бузмоқ учун келдим. Агар бизга қарши чиқмасаларингиз, мен ҳам қонларингизни тўкмайман», деяптилар.

Абдулмутталиб қарорни айтди:

— Бизнинг ҳам сизлар билан жанг қилиш ниятимиз йўқ. Кучимиз ҳам етмайди. Урушиш учун сабаб ҳам йўқ.

— Ундай бўлса, ҳукмдорим сени қутмоқда.

— Қани, бошла.

Абдулмутталиб ёнига икки ўғлини олиб, ҳабаш лашкари томон йўл олди.

Абдулмутталиб Абраҳанинг чодирига кирди.

Абраҳа умрида бундай одамни кўрмаган эди: Абдулмутталиб узун бўйли, ғоят хушфеъл, юзидан нур ёғилиб турарди. Подшоҳ бирдан юрагининг тез ура бошлаганини ҳис этди. Бу одамга оддий кишилар билан гаплашгандек муомала қила олмасди. Тахтидан тушди. Ерга ўтирди. Абдулмутталибни ёнига ўтказди. Таржимон воситасида сўради:

— Мендан нима истайсан?

— Одамларинг олиб кетган икки юз туям қайтариб берилишини истайман.

Абраҳа бу жавобдан ҳайрон қолди. Яна бир бор Абдулмутталибга бошданоёқ разм солди. Бирор камчилик тополмади. Эшитган сўзлари бу инсоннинг сўзлари эканлигига ишонмади. Ўртани сукунат қоплади. Абраҳа, боши эгик, ўйланиб қолди. Кейин таржимонга бир нарсалар дея пичирлади. Таржимон Абдулмутталибга:

— Сени кўриб ҳайбатингдан титраб кетдим. Нақадар виқорли, улуғ одамнинг рўпарасида турганимни тушундим. Аммо сўзларингни эшитиб, фикрим ўзгарди. Бир неча туянгни қайтариб

беришимни сўрадинг. Ҳолбуки, мен сен ва ота-боболаринг муқаддас деб келган Байтни бузиш учун келдим. Сен бу Байтни бузмаслигимни сўрайсан, деб ўйлаган эдим.

Абдулмутталиб ғоят сокинлик ила:

— Мен туяларимнинг эгасиман. Байтнинг эса, эгаси бор, у ўзи кўриклаб олади, — дея жавоб килди.

Абраха бу сўздан хайратланди:

— Ҳеч ким мени бу қароримдан қайтаролмайди. Сен ҳам, Байтнинг соҳиби ҳам...

Сўнгра ёнидагиларга:

— Бу одамга туяларини қайтариб бсринглар, — деди. Абдулмутталиб чодирдан чиқиб кетди. Абраха хайратлар ичида қолди. Бу одамнинг сўзлари ҳеч ҳам оддий сўзлар эмас эди. Ҳатто Абдулмутталиб бу сафар кўзига яна ҳам хайбатлироқ кўринди. Унинг назарида, бу одамни менсимасликнинг сира иложи йўқ; уни менсимасликка ҳаракат қилганларнинг обрўйи тўкилар эди.

Абдулмутталибнинг келишидан кўра кетиши улуғвор бўлди. Ҳақиқатан ҳам бу дашт одами тоғда бўрию қушларни озуклантиради деганлари рост экан, деб таъсирланди Абраха.

Абраха унга «Ҳеч ким мени бу қароримдан қайтара олмайди», дер экан, Абдулмутталибнинг сўзлари уйғотган таҳликани билдирмасликка ҳаракат килди. Катта лашкари ва баҳайбат фили бор эди унинг. Буюк Арабистон юртида унга қарши чиқиб: «Менман сен билан урушадиган!» дейишга журъат этадиган бир мард топилмас эди. Бу ўйлар туфайли ғзаби келган Абраха лашкарига берган истироҳат муддатини қисқартириб, эрта тонгданок Маккага юришни амр килди.

* * *

Абдулмутталиб туяларини етаклаб Маккага кириб борди. Макка халқига Абраҳанинг мисли кўрилмаган лашкари ҳақида маълумот берди ва ҳаммага шаҳарни тарк этиб, тоғларга чиқиб кетишни буюрди.

Сўнгра Қурайшнинг қайвонилари билан бирга Каъбанинг ёнига келиб, Байт эшигининг ҳалқасини тутди. Кўзларидан оқаётган ёшлар соқолидан тушиб, кўксига томчилар эди. Оллоҳга юқиниб, маҳзун сас ила дуо этди:

— Оллоҳим, банданг ўз ашёрўзгорини кўриклашга интилади. Сен ҳам ўз мулкинг — Байтингни кўрикла. Уларнинг хочлари, кучқувватлари сенинг қудратинг устидан асло ғолиб келолмайди. Агар уларнинг хоҳиши бўйича бизни улар билан қибламиз олдида ёлғиз ташлаб қўйсанг, бу ҳам сенинг ишингдир.

Абдулмутталиб шу сўзларни айтар экан, ёнидагилар ҳаяжон ичида «Омин» дедилар. Кўнгиллардан чиқаётган ниёзлар олий даргоҳга юксалар, бутун Макка халқи Абу Кубайс тепаларида қўл очиб, бу дуоларга жўр бўлишар эди.

Кейин юзта туя келтирилиб, қурбонлик учун нишон урилди ва Каъбанинг ёнига кўйиб кетилди. Каъбага хужум қилганлар бу ҳайвонларни сўйиб есалар, бу ноҳақ ҳаракатлари учун Оллоҳ улардан интиқом олади, деган тушунча билан шу иш қилинди.

Абдулмутталиб ва шериклари Каъбани асл соҳибга омонат этиб топширгач, тоғларга қараб кетдилар ва душманнинг шаҳарга келишини пойлай бошладилар.

* * *

Абраха ярим кечада уйғонди. Кўзлари чодирнинг тепасига тикилган эди. Нафас олиши тезлашди. Юраги ҳам тез ура бошлади. Зехнини ҳали ҳам ўша сўзлар эгаллаб олган эди: «Мен туяларнинг эгасиман. Байтни эса, эгаси кўриклаб олади». Бу сўзларни айтган одамдаги матонат унга қаттиқ таъсир қилган эди. Араб диёрида тўплаш мумкин бўлмаган улуғ бир лашкарнинг бош кўмондони, Яман мамлакатининг подшоҳи бўла туриб, айтилган бир жумланинг

таъсиридан ҳеч қутулолмас эди. Бу жумла узоқдан келаётган ва яқинлашган сари кучаяётган бир портлаш каби даҳшатли эди. У яқинлашган сари Абраҳа чайкалар, қаттиқ зарбалар билан руҳини остинустин этар эди. Ниҳоят, чидаёлмаслигини англади ва ўрнидан калқиб, ташқарига чикди.

Муҳаррам ойининг ўн олтиси арафасида катта баркашдек кенгайган ой бутун ҳашамати ила жаҳонни томоша қилмоқда эди. Инсон кўзини безовта этмайдиган энг тотли ёруғлик эди бу. У атрофга нур сочиб турарди.

Бундай кечада ойнинг шундай ҳолини кўрган одам фақат ҳузур қилади ва руҳи дам олади.

Абраҳа олтмиш минг кишилиқ лашкарини бир сидра кўздан кечирди. Бу даҳшатли куч унинг биргина буйруғи билан ҳаракатга келади. Бу лашкар билан фақат Каъбани тугул, балки бутун Маккани вайрон этиш қийин иш эмасди. Бу лашкар билан бутун араб оламини тиз чўктирса бўларди. Кеча Абдулмутталиб: «Байтни эгаси кўриқлаб олади», деб ўртага солган ғулғула энди ниҳоят эрталаб ариса керак. Бугунгача барча арабларнинг қалби боғланган Каъба хароб этилажак, қарши чиққанларнинг калласи кетажак. Араб олами бугунга қадар бундай лашкарни кўрмаган эди. Бу лашкар араблар тушларида ҳам рози бўлмайдиган катта ишни бажаради — асрлардан бери мукаддас деб топиниб келинган Каъба салтанатига сўнгги нуқта кўяди.

Абраҳа анчагача шундай ўйлар билан лашкарини томоша қилди. Чодирига қайтар экан, ўзига ўзи шундай дерди:

«Сўнгги сўз эртага. Ҳа, охириги сўзни Абраҳа айтадимиз ёки Байтнинг эгасими, эртага кўрамиз».

Ётди. Кўзларини юмиб, Санъо шаҳрида қурдирган муҳташам калисосини хаёлига келтирди. Билқиснинг саройи қолдиқларидан кўчириб олинган мраморлар ва энг ноёб дарахтларнинг ёғочлари билан безаб қурдирган калисосини севмаган инсон қолмаган эди. Ниҳоятда баланд, кенг, ҳашамли, мустаҳкам бир калисо бўлган эди у. Бунинг учун беҳисоб давлат харжланган, сонсаноксиз одам ишлатган эди. Аммо, ҳайҳотки, ялангоёқ араблар бу калисони мақбул кўрмай, яна ўз Каъбаларига рағбат кўрсатавердилар. Бундан ғазабланган Абраҳа бир куни Яман тужжорларидан сўради:

— Маккадаги Каъбани кўрдиларингми?

— Албатта, султоним, бир неча маротаба кўрдик.

— Хўш, у каттами ёки меники каттами?

— Сизники катта, султоним.

— Қай бири гўзал — Каъбами ё мен қурган калисоми?

— Сизники гўзал. Каъба — тошлардан қурилган тўрт девордан иборат бир бино. Устига латта тортиб қўйилган, атрофида юзлаб бутлар йиғилган бир ибодатгоҳдир. Қурук ва иссиқ, атрофи тоғлар ила ўралган бир водий. Суви жуда оз. Яқиндагина Макка раиси Абдулмутталиб бир қудук қазирди. Бу қудук илгаридан мавжуд бўлган, аммо кўмилиб, унутилган экан. У одам қайтадан очибди. Шу қудукнинг суви жуда ширин ва битмастуганмасдир. Арабларнинг бу қудукка рағбатлари кучли.

— Хўш, менинг калисом муҳташам бўлса, нега араблар ўша тош иморатга бунчалик кучли мухаббат кўядилар?!

— Султоним, бу Байт ҳларга катта боболари Иброҳим пайғамбардан қолган. Ўша вақтлардан бери мукаддас ва муборак ҳисобланади. Тош учун эмас, ўша пайғамбардан қолган қудсий мерос ва омонат бўлгани учун бу Байтга шу қадар қаттиқ боғланганлар.

— Тушунарли. Демак, токи у Байт мавжуд бўлар экан, менинг калисомга рағбат қилинмайди, шундайми?!

Одамлар кетгач, Абраҳа отини ҳозирлашларини буюрди. Калисога бориб, уни тўйибтўйиб томоша қилмоқчи эди.

Калисога яқинлашгач, шовкинсуронга дуч келди. Калисо хизматчиларининг юзларида кўрқув излари намоён эди. Худди улар подшоҳнинг ташрифидан норози каби. Қандай воқеа юз бергани бирор дақиқа ўтгач, маълум бўлди. Хуш бўйлар таратсин, дея атирлар, мушку анбарлар септирган калисосига бир одам ҳожат чиқариб кетибди! Буни эшитган Абраҳа дабдуруст ўзини тушдами ё ўнгдами эканлигини билолмай қолди.

—Кўлимни тишлачи?

—Ие, султоним, бу нима деганингиз?!

—Тишла, каттик тишла! У одам буйрукни бажарди.

—Бўлди, етар.

Ҳа, бу туши эмас, ўнги эди. Юзи кўркинчли даражада ўзгарди. Хизматчиларнинг ранглари оқарди ва бошлари устида ўлим шамоли эсаётганига шубҳалари қолмади.

— Бу қандай разолат?! Сизнинг бу ердаги вазифангиз нима?!

Бошлари эгилди. Жавоб бермадилар.

—Тезда қидирилсин!

Зиёратчилардан бири:

—Султоним, эрталаб Кинана қабиласига мансуб бир одамнинг бу ердан чиқётганини кўрдим.

Унинг сўзлари тўғри эди. Уша Кинана қабиласи кишиси бу қилғиликни қасдан қилган. Каъбанинг обрўйини синдириш мақсадида қурилган калисога нисбатан арабларнинг қараши шундай. Яъни, «араблар учун бу калисо кенг ва чиройли бир ҳожатхона бўлиши мумкин, холос», демоқчи бўлган.

Абраҳа бу гапга бутун қалби ила ишонди. Чунки Яман диёрида яшовчи ҳеч бир одам бу ишни қилишга журъат этолмасди.

Кинаналикни болиқалар ҳам кўришган эди. Қидирдилар, аммо тополмадилар. Топилса ҳам, фойдаси йўқ эди. Чунки бу ишни у қилмаганида ҳам, бошка бирови қилган бўларди.

Абраҳа калисодан чиқар экан, саройдаёқ зехнига жойлаштириб қўйган «Каъбани бузиш» режаси янада кучайди ва бу ниятимни муқаррар амалга ошираман, деб онт ичди. Бир томондан, мақсадини қўшни Ҳабаш ҳукмдорига билдириб ёрдам сўради; иккинчи томондан, ўз лашкарини юришга тайёр бўлишга буюрди. Ҳабашистондан келган ёрдамчи аскарлар билан бирга «Маҳмуд» лақабли улкан фил ҳам бор эди.

Шундай қилиб, жами ҳисоби олтмиш мингга етган лашкар билан йўлга чикди. Йўлда бир қанча қабилалар унга бўйсунди. Булардан Шахдон ва Нахис қабилаларининг раиси Нуфайл ибн Ҳабибни ўлдирмоқчи бўлган эди, йўл кўрсатувчилик қилиш шарти билан ўлдирмади. Узоқ давом этган сафардан сўнг Муғаммис деб аталган жойга, Абу Риғол ўлган жойга етиб келди...

Абраҳа ётоғида ўтган кунларни ўйлаб ётар экан, тонг отай деб қолган эди. Енгил бир уйқу босди, астасекин юмилган кўзлари уйқута таслим бўлди.

* * *

Абраҳа яхши ухлади. Тонгга қадар паришон ҳолга келган зехнини охири уйқу элтиб, ором олди. Кеч уйғонди. Нонушта асносида ҳаяжонини яшира олмади. Дарҳол лашкарга юришга амр берди. Сафнинг энг олдидан улкан фил жой олди. Йўғон бақувват хартуми билан Каъбани йикитиши кутилмоқда эди. Араблар балки у Байтни сўнгги маротаба тавоф қилиб видолашаётгандирлар.

Тайёргарликлар тугади. Бу орада Нуфайл ибн Ҳабиб филга яқинлашиб: «Эй Маҳмуд, чўк. Соғсаломат келган жойингга қайт. Чунки сен Оллоҳ ҳаром қилган, қўл теккизилмоғи манъ этилган ҳудудда турибсан» дедида, жуда тезлик билан тоққа қараб чопиб кетди.

Абраҳа ҳозирланган отига минди ва юришга буйруқ берди. Филнинг эгаси Унайс филга юришни амр қилди. Аммо фил ётган жойидан қимирламади. Унайс қўлидаги таёк билан филни

енгилгина урди, жонивор барибир кимирламади. Яна урди, яна урди, ҳеч турадиганга ўхшамади. Абраҳа отининг устида викор ила туриб, филнинг ўрнидан калкишини кутмокда эди. Ниҳоят, сабри тугади:

— Тезроқ турғаз бу хайвонингни! — деб бақирди.

Унайс буйруқни бажармоқ ниятида таёқни бор кучи билан филга урди. Бироқ бунинг ҳам натижаси бўлмади.

— Аҳмоқ, филни шунақа тарбиялайсанми?

— Ҳеч бундай одати йўқ эди, султоним, унга нима бўлганини тушунолмаяман.

Ёрдамчиларни ҳам чақириб, филни биргаликда турғазмоқчи бўлдилар. Лекин на ёрдамчиларнинг ғайрати, на Унайснинг пешонасидан оқаётган терлар ва на танасига урилган зарбалар жониворни жойидан кимирлата олди. Абраҳа асаби бузилиб, жиғибийрон бўлиб, нима қиларини билолмай қолди. Борган сари ғзаби ошган Абраҳа кўлидаги найзасини филнинг бурнига санчди. Бурнидан қон отилиб чиқди, хайвон ўрнидан сакраб турди. Бироқ олдинга қадам ташламади.

— Нариги томонга бурчи, — деди бириси филбонга.

Шунда ўнгга ўгирилди. Абраҳа кулимсиради. Чунки фил юра бошлаган эди. Орқага юрди, чапга қайрилиб юрди. Қайсарлиги тугагандек эди. Аммо Каъба томонга йўналтирилган захоти фил турган жойига михлангандек бўлдиқолди. Макка томонга бир қадам ҳам қўймади. Яна ўнгга, чапга, орқага юргизиб кўрдилар, юрди. Макка томонга эса, қайрилар эдию, ҳеч юрмасди.

Шу вақт Абраҳанинг зехнида чакмоқдек бир овоз чакнади: «Мен туяларнинг эгасиман. Байтни эса, эгаси кўриқлаб олади». Демак, филнинг Макка тарафига қадам ташлай олмаётгани Байтнинг кўринмас соҳибига алоқадор бир ҳикматданмикан! Энди Абраҳанинг олдида икки йўл турарди: ё филни бу ерга ташлаб, лашкар билан Маккага хужум қилиш, ёки бутун лашкарни олиб ортга қайтиш. Аммо шунча азиятлар Макка остонасига келганда орқага қайтиш учун чекилдими? Бу муаззам лашкар катта мақсад билан тўпланган, ахир. Абраҳа филни шу ерда қолдириб, олға юришга қарор берди.

Шу вақт уфқда пайдо бўлган бир тўп қора нарса эътиборини тортди. Бу қора борган сари яқинлашиб келаётган қушлар тўдаси эди.

— Бу томондан ҳам келаётирлар.

Абраҳа ўгирилди. Ўнг томондан ҳам бир тўда қуш яқинлашмоқда эди.

— Қалдирғочга ўхшайди.

— Йўқ, булар абобил қушларидир.

— Қаранглар, бу тарафдан ҳам келаётирлар.

— Демак, ҳаммаси бизнинг устимиздан учиб ўтишади.

— Устимизни ишқилиб ифлос қилишмасинда... Фил эсдан чиқиб, лашкар ҳар тарафдан учиб келаётган қушларга тикилиш билан овора эди.

— Умримда кўрмаганман бунақасини.

— Орқа томондан ҳам келаётирлар қуш қурмагурлар.

— Тoleи бор биронтамининг бошимизга нимадир ташлаб кетар.

— Э, толей бизда нима қилсин...

Қушлар жуда яқинлашиб қолди. Лашкарнинг устига келди. Шу пайт бир фарёд эшитилди:

— Онажон, вой-дод!.. Биринкетин оху фарёдлар ортаверди.

Қўлини ушлаган одамга қарадилар. Билагии тешик, қон отилиб чиқарди. Нўхатдан кичик, мошдек келадиган, пишган ғиштнинг ушоғи сингари қаттиқ бир тош бор эди кўлида.

— Нима бўлди, оғайни?

— Ким отди сенга?

Аммо бу саволни бердилару ўзлари ҳам бақира бошладилар. Чунки қушлар теиадан

ёғдираётган тошлар уларга ҳам насиб этган эди. Метин тошчалар дуч келган одамнинг вужудини тешиб юбораверди.

Икки дақиқадан кейин бутун бошли лашкар нима қиларини билмай, шошилиб қолди. Ерда типирчилаётганлар, у ёқдан бу ёққа қочаётганлар, кўлига тушган нарсани ўзига қалқон қилиб сақланишга беҳуда уринаётганлар ва жигарлари узилаётгандек бўкираётганлар сонсаноксиз эди.

Лашкар қаерга қочишини билмай сарсон ҳолда:

— Нуфайл... Нуфайл... — деб бақирар эди. Нуфайл худди шу воқеалар содир бўлишини олдиндан билгандек қочиб кетиб, жонини сақлаб қолган эди. Нуфайл уларга кутулиш йўлини кўрсатадигандек, уни қидираётган эдилар. Лекин энди кеч. Қудрат кўли билан отилган ўқлар ёйдан чиқиб нишонга теккан эди. Каъба соҳибининг тенгсиз кудрати олдида улуғвор лашкарнинг тиз чўкишдан ва бу мусибат қаршида фарёд чекишдан бошқа чораси қолмаган эди.

Абраҳа бир оз аввал завқ билан томоша қилган қушларнинг энди қай тахлитда устларига фалокат ёғдираётганини кўриб, барча режалари пучга чиққанини, жон сақлаб қолиш чорасини излашдан ўзга йўли қолмаганини сизди. Кўз ўнгида хайбатли ва нуроний қария иайдо бўлгандек бўлди. У туяларини олиб кетишга келган ва Каъбани ҳақиқий эгасига топширган Абдулмутталиб эди. «Мана, кўрдинг. Каъбанинг соҳиби мулкани пундай муҳофаза қилади», дегандек бўлди унга.

Отидан тушмоққа уринди. От унинг тушмоқчи бўлганини билгандек, чўкди. Аммо у қушлар ёғдираётган тошлардан бир нсчаси теккани учун мажбуран чўккан эди, буни Абраҳа англади. Шўрлик отга теккан тош унинг бутун вужудини тешиб ўтган эди. Абраҳа чодирга қараб чопди. Аммо тиззасида бирдан пайдо бўлган кучли оғриқ уни жойига михлаб қўйди. Бошқа бир тош эса, кўлини тешиб ўтди. Энди кутулишнинг иложи йўклигини англаб етди. Осмон маҳшар қадар тўполон эди.

Қалдирғоч катталигидаги беҳисоб қушлар тўдатўда бўлишиб учиб ўтишарди. Ерда жон берастганлар, ўлганлар қалашиб ётарди. Додфарёдлар, инграшлар мудҳиш шовқин ҳосил қилди. Беш дақиқа ўтарўтмас майдонда тик турган бирон жон қолмади. Барчаси ўрилган буғдой боғлари каби ерга ястандилар. Ҳар бирининг танаси илматешик бўлиб кетган.

Қушлар бутун лашкарни шу тарзда маҳв этгач, астасекин таркала бошладилар. Аммо лашкар орасида унинг тарқалаётганини кўрувчи бирон одам зоти қолмаган эди. Аксарияти ўлган, баъзилари жон бермоқда эдилар.

Бир қисм аскарларнинг тақдирига ажал битилмаган, бу мудҳиш манзаранинг шоҳиди сифатида тирик қолишлари истанилган эди. Улар Абраҳанинг бошқалар сингари бадани илматешик ҳолда ётганини кўрдилар. Эмаклашга ҳам ҳоли йўқ эди унинг. Қаеридан ушласалар, тўкилиб кетаман дерди. Бир матога солиб, соғ қолган туялардан бирига юкладилар ва Саньо шаҳри томон йўлга тушдилар.

Абраҳа орасира: «Ҳали келмадикми?» деб сўраб қўяр эди.

Бу йўл унга дунёни етти марта айланаётгандек жуда узун кўринди. Ниҳоят, олисдан Саньо шаҳрининг хурмозорлари кўриниб, мужда берилди. Лекин Абраҳага бу хабарни зпитиш насиб этмади. Чунки ажали етиб, дунёдан ўтган эди.

Оллоҳнинг Байтини вайрон қиламан деб йўлга чиққан Абраҳа ҳаётининг сўнгги кунларини ҳеч вақт хаёлига келтирмаган шундай сафолат ичида тамомлади.

Байтуллоҳга қарши очган урушида аччиқ мағлубиятга учради.

Мисли кўрилмаган катта бир лашкарнинг кўмондони ва Яман султони бўлмиш Абраҳага қасамини амалга ошириш насиб этмади, балки мағлуб ва паришон ҳолда жасади Саньога қайтиб келди.

Умрининг сўнгида илматешик вужуди чириб, сасий бошлаган, ўзидан ўзи жирканадиган ҳолга тушган эди у. Яшаган тақдирда ҳам, ҳаёти ўзи учун, уни олиб келганлар учун туганмас

бир фалокат бўлур эди.

Абраҳанинг ўлганини эшитганларнинг юзларида «Хайрият кутулдик», деган маънода мамнуният балкиб турарди.

* * *

Абдулмутталиб ва якинлари лашкарнинг келишини кутар эканлар, устларидан тўдалашиб ўтган беҳисоб абобил кушларининг қайси амрга биноан учиб кетаётганидан беҳабар эдилар. Кушларнинг лашкар устида қора булутдай тўдалашиб айланишганини ва сўнгра кўп вақт ўтмай тарқалиб кетишганини кўрдилар, холос.

Неча кундир хаяжон ва кўркув ила кутилган душман аскарлари Маккага хужум қилмадилар. Бир неча киши яширинча хабар олиб келиш учун йўлга чикди. Йўлда бир кўр одамга дуч келдилар. Судралиб юрар эди у. Маълумот олиш мақсадида сўроққа тутилган бу одам филоон Унайс эди. Бўлиб ўтган барча воқеаларни ундан билдилар.

Абраҳага ва лашкарига берилган бу жазо барча арабларнинг Каъбага бўлган муҳаббат ва ҳурматларини янада орттирди. Унга қарши чиққанларнинг мутлақо мағлуб бўлишига энди ҳеч шубҳа қолмаган эди.

Абобил кушлари воситасида Абраҳа ва лашкарига муҳаррам ойининг 17-кунида (феврал ойининг охирида) берилган жазо кўп йиллар инсонларнинг хотирасида қолди. У йилга «Фил йили», маҳв этилган лашкарга «Асҳоби фил», рўй берган бу воқеага эса, «Фил воқеаси» дея ном берилди.

Абобил кушлари учиб кетгач, осмон қузғунлар билан тўлди. Йилларча есалар ҳам тугамайдиған хазинага рўбарў бўлган бу йирткич кушлар севинч ила қийқирганча роса байрам қилдилар.

Бу дахшатли манзарани маккаликлар ҳам кўрдилар. Абобил кушлари отган тошларни хотира ўлароқ олиб кетиб, фожиали манзарани кўрмаганларга кўрсатдилар. Кўрганлар ҳайрон бўлишар, бу қадар кичик тошлар билан инсонларнинг бадани илматешик бўлганига, улуғвор лашкарнинг кунфаякун этилганига ҳеч ақллари бовар қилмас эди. «Нима бўлганда ҳам Оллоҳнинг берган жазоси», дея тасалли топгандек бўлдилар.

Кейин осмон қора булутларга тўлди. Чакмоқ чакди. Челақлаб қуйган шиддатли ёмғир ёғиб, селга айланди. Ёмғир ва сел ёғиб ўтгач, қузғунлар ундабунда ётган бирикки жасаддан бошқа жасад тоиолмадилар.

Бу ходисадан таъсирланган шоирлар шеърлар битдилар. Оллоҳ номига қурбонликлар сўйилди. Каъба тавоф қилинди. Асли маккалик бўлган қурайш қабиласининг бошқа қавмлар олдидаги эътибори янада кучайди. Уларни «аҳлуллоҳ» (Оллоҳнинг дўстлари) деб атай бошладилар.

«Фил воқеаси» кўп йиллар мобайнида тарихнинг бошлангичи ўлароқ ҳисобланиб келинди.

* * *

Маҳмуд лақабли баҳайбат фил Нуфайл ибн Ҳабибнинг ҳурмати учун чўкмаган эди. Унга Каъба томон қадам босмаслик буйруғи илоҳий даргоҳдан келган, Маккага борадиган йўл унга ва ортидаги лашкарга илоҳий тақдир ила беркилган эди.

II

МАВЛИДИ НАБАВИЙ

(Саодатли таваллуд)

«Асҳоби фил» маҳв қилинган вақтларда Абдулмутталибнинг сеvimли келини Омина она бўлиш арафасида эди. Лекин унда хомиладор аёлларда кўриладиган ҳолатлар негадир йўқ эди.

Ўзи ҳам хайрон эди бунга. На ранги ўзгарди, на кўнгли айниди ва на қусди. Қорнидаги боланинг борлигини ва оғригини ҳам ҳеч ҳис қилмасди.

— Омина, сен ҳеч ҳомиладорга ўхшамайсан, — деб ҳазиллашиб кўйишарди аёллар.

Абдулмутталиб келинлари ичида кўпроқ Оминани яхши кўрарди. Бунинг бир сабаби сеvimли ўғли Абдуллоҳнинг омонати эканлиги эди. Қабила раислари ҳам олдида хайиқиб турадиган Абдулмутталиб ўзининг салобатига, кексалиги, катта обрўэътибор эгаси эканига қарамасдан, хонасига кирган Оминани ўтирган жойида кутиб олишга кўнгли бўлмай, ўрнидан туриб ва ҳурмат ила:

— Кел, кизим, — дерди.

— Отажон, овора бўлманг, турманг, — дерди Омина.

— Менинг келиним ҳар қанча ҳурматга лойиқ. Ҳурматингни жойига қўёлмасам хафа бўламан.

— Мен уяламан, отажон.

— Мен ҳам сени ҳурмат қилмасам, уяламан, кизим. Қўявер мени, умрининг сўнги дамларини яшаётган бу қари чол билганини қилаверсин. У вақт Омина ҳеч нарса дея олмас, бироз қизарган юзлари кулимсирар, боши эгилар эди.

Омина кўзи ёрийдиган кунгача ҳомилали эканини билмай бемалол юрди.

* * *

Судралиб келган бир кўр киши Абдулмутталибнинг эшигини тақиллатди. Ичкаридан бола чикди:

— Ким керак? — деди.

Кўр одам:

— Икки кўзи билан икки оёғини бериб, ўзи соғ қолган бечорага раҳм қилинг, — деди.

Бола кўр кишини дарров ичкаридагиларга айтди. Абдулмутталиб ўрнидан туриб, «Қарайчи», деб уйдан чикди. Келган одамни кўргач, дудокларидан беихтиёр «Унайс» исми чикди. Икки ҳафта аввал рўй берган воқеа эсига тушди. У даҳшатли кунда соғ қолганлардан бири шу филбон Унайс эди.

— Кел, эй Унайс.

— Қорним оч, эй Абдулмутталиб. — Унайс хотиржам гаплаша олмасди. Ўша ҳодисанинг даҳшатидан қаттиқ ларзага тушгани боис аҳволи шундай бўлиб қолган эди.

— Эшигимиз сен учун доим очиқ, эй Унайс.

— Аммо мен уяляпман, жуда уяляпман.

— Қани, ичкари кирчи.

Унайс олдида дастурхон ёйилди. Таом қўйилди. Унайс овқатланар экан:

— Биз сизга бундай муомала қилмаган бўлардик, — деди.

— Ундай дема, Унайс. Балки, сизлар биздан кўра яхшироқ муомала қилган бўлар эдингизлар.

Унайс оғзидаги луқмани ютгач, Абдулмутталибга қараб:

— Бизнинг сизларга қандай муомала қилганимизни билмаган қолдимиз? Сизлар бизга ҳеч қандай ёмонлик қилмаган бўлсаларингиз ҳам, мингларча аскар билан ҳафталаб пиёда юриб келиб, устларингизга хужум қилмоқчи бўлдик. Ҳолбуки, сизлар бизни билмас эдингизлар, биз ҳам сизларни билмаган эдик. Аммо маҳв бўлдик. Оллоҳ маҳв этди бизни. Биз шунга лойиқ эдик. Сизлар шундай мақсад билан бизнинг тарафларга борганингизда эди, сизларга бир ютум сув, бир дона хурмо бермасдик. Аммо сизларда чин инсонлик бор, меҳру оқибат, хайру саховат бор. Мени меҳмон қилаётирсизлар. Абдулмутталиб, сен ўша, Абраҳанинг ёнига борганингда, сўзингни эшитган эдим.

— Нимани?

— Водийда инсонлар, тоғларда йирткич кушлар сенинг дастурхонингдан овқатланишини.

— Қўй уларни, Унайс, ўзингдан гапир, ўша куни нима бўлди?

— У куни... Ҳа, у куни момақалдинок чакмок чакқандек бўлди. Нима ходиса юз берганини билолмай колдик. Лашкаримизга, кучкудратимизга ишонган эдик. Каъбани бузишга, йўлимизни тўсганларни эса, кириб ташлашимизга мутлако ишонардик. Ҳеч қандай кучкудрат бизни тўхтата олмайди, деб ўйлаган эдик. Оллох бизни шу кичкина кушлар отган кичик тошлар билан махву паришон этиб кўяколди. Ўзимизни дунёнинг ҳокими деб ўйлардик, аммо кўз очибюмгунча, ўрилган буғдой боғлари каби, терилиб колдик.

Унайс охирги лукмани ютаркан, сўзида давом этди:

— Мен филнинг ўрнидан турмаганини кўрибок, бу ишда бир хикмат борлигини тушунган эдим. Ўшанда: «Қайтишингиз керак. Фил ўзича ётгани йўк», деган овоз ни эшитгандек бўлавердим. Орқага, ўннга, чапга юриб, аммо Макка томонга ҳеч юрмаганидан кейин бу хол кўринмас бир Кучнинг иши эканини, у кудрат бизни энди ўз холимизга кўймаслигини аниқ билдим. Буни Абраҳага айтмокчи эдим. Аммо у найт у осмонларда юрган эди. Ҳеч кимнинг сўзини эшитмас, ҳеч гап қулоғига кирмас бир холда эди. Зотан, орадан кўн вақт ўтмади ҳам. Кушлар етиб келдилар.

— Абраҳага нима бўлди?

— Абраҳани охирги дафъа оти ерда думалаб ётганда кўрдим. Эгаридан тушасолиб қочиб бораётган эди. Орқасидан: «Йигит бўлсанг, қочма, Абраҳа, бошимизга бу балони сен келтирдинг, лаънати!» деб бақирдим. Оёқларимда туролмасдим. У ҳам ерга чўкди. Энг охирги кўрган манзарам шу бўлди: бирдан дунё қоронғулашганини ҳис қилдим, холбуки, кўзларим кўр бўлган экаи. Ундан кейин ким нима бўлганини билмайман. Чунки ҳамма ўз жонини сақламок дардида ҳар тарафга қочар, фарёд қилар эди. Бирон киши бошка бирини ўйлайдиган замон эмас эди. Орасира Абраҳага ёғилаётган лаънатлар эшитиларди. Мен ҳам жўр бўлиб лаънатлашга киришдим. Аммо бақирчақирларимизнинг ҳеч қандай фойдаси йўк эди!.. Сўнгра судралибсудралиб, қаерга кетаётганлигимни ҳам билолмай, у лаънати майдондан узоклашдим. Мана, кўриб турганингдек, умримнинг поёнини тиланчи лик билан ўтказяпман.

— Фил нима бўлди?

Филга нима бўлганини сира билмайман. Шундан кейин Унайс ўрнидан турди:

— Оллоҳнинг ҳимоясида эканлигингизга аминман. Бу Байт ҳам, ҳеч шубҳа йўкки, Оллоҳнинг уйидир, —деб хайрлашиб кетди.

— Яна келгин, кутамиз, эй Унайс, истаган вақтингда кел, — деди Абдулмутталиб.

* * *

«Фил воқеаси»дан эллик икки кун ўтган, рабиулаввал ойининг ўн бирдан ўн иккинчисига ўтар кечаси.

Эрон ҳукмдори Хусрав уйқуда экан, бирдан сакраб ўрнидан турди. Ер мудҳиш тарзда ларзага келган эди.

Атрофни кўздан кечирди: ҳеч ўзгариш йўк. Аёли ҳам ўша силкинишдан уйғониб кетган эди. Туш кўрибмиз, шекилли, деб яна қайтиб ётдилар. Аммо ухлай олмадилар. Чунки ташқарида одамларнинг овозлари, ҳайқириқлар эшитилар эди. Бу орада хизматчи эшикни тақиллатди.

— Нима бўлди?

— Сарой йиқилди, султоним, холимиз хароб!.. Хусрав ётоғидан сакраб турди, апилтапил кийинди.

Ҳақиқатан ҳам саройнинг бир қисми харобага айланган эди. Куббалар чўккан, деворлар қулаган эди. Вайрона остида қолган бир хизматкор бор овози билан додларди.

Яшаб бўлмас холга келган саройнинг атрофидаги уйларга ажабки, унча зарар етмабди. Эрталаб бу сирли воқеа ҳақида берилган маълумотда ўн тўртта миноранинг йиқилгани қайд этилди.

Хусрав тушдан сўнг вазирларини мажлисга чақирди.

* * *

Эронликларнинг муқаддас оташгоҳлари ҳам бу тунда ғалати воқеаларга дуч келди. Бу ер уларнинг ибодатхоналари бўлиб, минг йиллардан бери ҳеч ўчмаган шу оловга сиғинишар эди.

Ўчоқчилик вазифасини бажарадиган киши динига бўлган ҳурмати юзасидан ҳамда подшоҳдан қўрққанидан у оловни тинмай ёқар эди. Ёлғиз вазифаси оташни сўндирмаслик, доим ёқиб туриш эди. Орасира қипқизил ўт шаклига келган оташга ўзи ҳам сажда қилиб олар, унга ёлворар, бандалик қилар, кейин эса, йиғиб қўйган ўтинларидан бирикки дона ташлаб қўяр эди. Неча йиллардирки, вазифасини муҳаббат у ихлос билан бажариб келарди. Агар олов ўчиб қолгудек бўлса, оқибати яхши бўлмаслигини ўзининг исмидек яхши биларди. Ҳатто унинг ва барча оташпарастларнинг эътиқодича, оловнинг ўчиб қолиши Тангрининг яшамаслигини ишташ деган гап эди. Ҳар борада Тангрига қарздор бўлганидек, уни яшатмоқ оташпараст хизматкорнинг бурчи эди.

Атрофидаги одамлар сингари унинг фикрлаши ҳам бу эътиқод доирасидан чиқмасди: «Демак, мен олов ёқишни қанда қилсам, Тангри яшамайди», дерди.

Бироқ у: «Ҳаёти менинг қўлимда бўлган Тангри қандай қилиб мени ва бутун оламларни ярата олади?» дея ўйлай олмасди, бундай ўйлашга қобил ҳам эмасди.

Ловуллаб ёнаётган оловнинг устига бир неча боғ ўтинни ҳурмат билан қалагач, кир шолчанинг устига чўқди. Қаланган ўтинлар ёниб битгунга қадар бемалол бир неча соат вақт ўтарди.

Енгилгина уйку босгандек бўлди. Ҳаво астасекин исий бошлаган бу кунларда тунлари оловнинг олдида ўтириш роҳатижон эди.

Ширин уйку ила кўзларининг юмилганини ҳис қилди. Бирор дақиқа ўтарўтмас хуррак ота бошлади.

Неча соат ухлаганини билмайди. Хўрозларнинг қичқириғи уни уйғотиб юборди. Қалаган ўтинларининг ёнмаганлигига кўзи тушдию ўчоқчи ўрnidан сакраб турди. Қолбуки, ўтинларни қалаётганида уларнинг тагида қипқизил оташ бор эди!

«Хўл ўтин ташладиммикан», деди ўзича. Ваҳоланки, бу ерга хўл ўтин келмайди. Ўтииларнинг бари қупкуруқ эди. Устидаги ўтинлар ёнмаганидек, тагидаги оташ ҳам сўна бошлабди. Дарҳол чўғларни ўртага тўплаб пуфлай бошлади. Аммо барча уринишлари зое кетди. Оташ худди бошқа биров томонидан атай сўндириляётгандек эди. Бир оз ўтиб, катта оташгоҳда оловдан асар ҳам қолмади.

Ўчоқчи ҳайрон бўлиб, ўрnidан турди. Қўркувдан ранги оқариб кетган эди.

— Ўчди, ўчиб қолди... — деб йиғламсирарди. Оловни ўчириб қўйганлиги учун қалласи кетиши аниқ эди. Камида чўғнинг устига ўтказилади! Шу бўлғуси манзарани тасаввур эта бошлади ҳатто. Турган жойида қотиб тураверди. Ишониб, қўн йиллардан бери сиғиниб келган Тангриси ўчиб, қулга айланган эди. Ниҳоят:

Ўчиб қолди, ўчди! — деб бақирачақира, саройга томон чопди.

Кўчалар жимжит эди. Унинг бақирғини эшитганлар нима бўлганини билиш учун ташқарига қарадилар ва кўчада «Ёниб битди» дегандек югуриб кетаётган ўчоқчини кўриб, ҳеч нарса бўлмагандек, яна ичкарайга — уйларига кириб кетдилар.

Ўчоқчи ўзининг шовқинидан одамларнинг безовта бўлишларини ҳам ўйламас, «Ўчиб қолди, ўчди», дея бақариб, жинни сингари сарсари чопарди. Саройга етиб боргач, унинг бақирчақарига қулоқ солишга одамларнинг тоқати йўқлигини кўрди: сарой вайрон бўлиб ётарди...

* * *

Эроннинг бош қозиси Мубадон эрталаб уйкудан дили хуфтон бўлиб турди. «Нима бўлди?» деб сўраганларга: «Ҳеч нарса», дея жавоб берди. Нонуштадан сўнг бир маъмур келиб, Хусрав уни туш пайтида ўтказилажак мажлисга чакираётганини айтди.

Мубадон тушга яқин оғироғир кадамлар ила саройга томон йўл олди.

Хусрав шох раислигида ўтказилган йиғилишда саройнинг ўн тўрт минораси йиқилгани маълум бўлди. Хусрав:

— Сарой худди тамалидан бузилгандек бўлди, бу дахшатли ходисадир, — деди.

Бош қози Мубадон сўз олди:

— Бу тунда тушимда бемаза воқеалар рўй берди. Дажла дарёсининг кирғоғида эдим. Бирдан бир неча саркаш туя кўрдим. Оғизларидан кўпиклар сачрар эди туяларнинг. Олдиларидаги араб отларини Дажлага ҳайдаб келардилар. Шу аснода аввал отлар, сўнгра туялар Дажладан сузиб ўтиб, Эрон ерларига ёйила бошладилар. Қаерга карасам, бу туялардан бошка бирор нарса кўрмадим. Кўркув ичра уйғондим. Бу тушимнинг саройда рўй берган ходисага алоқаси бормикан, деган ўйда айтяпман. Бу орада йиғилишга юксак мартабадаги бир маъмур кириб келди. Хусрав:

— Нима гап? — деб сўради. Маъмур:

— Султоним, фалокат, — деди.

— Нима бўлди? Маъмур:

— Оташ ўчибди, султоним, — деди. Хусрав:

— Тушунмадим, оташ ўчибди, дейсанми?

— Ҳа, султоним, оташ ўчибди.

Бирдан Хусравнинг юзи сарғайди. Йиғилишдагиларнинг ҳам ранглари ўзгарди.

— Чақир менга, ўша лаънатини! — деди. Ичкарига ирkit бир одам кирди. Инсон қанчалик уринсада, бу одамдан ҳам искиртрок бўла олмасди.

— Қани, айтчи, ростдан ўчдимми оташ?

— Ҳа, ўчди, султоним.

— Нега қарамадинг? Сенинг вазифанг нима ўзи?

— Қарадим, султоним. Бутун ғайратим билан ўтин қаласам ҳам, барибир ўчди.

— Оташчи олдинга бирикки кадам ташлаб, бошини бир оз кўтаргач, соқолини кўрсатди.

— Пуфлаётганимда ёнди, султоним, — деди. Хусрав маъмурга:

— Тезда олов такрор ёқилсин. Эртага бу одамни ўша оташда ёкиб жазолайман, — деди.

Ташқарига олиб чиқаётганларида ўчокчи:

— Майли, жазоланг, бироқ менинг айбим йўқку, — дея эътироз билдирди. Кўркканидан оёқлари юролмайдиган ҳолга келган эди. Ўчокчи чиқиб кетгач, Хусрав:

— Ғалати нарсалар рўй бермоқда, ҳеч тушунолмайдим, — деди.

Шу пайт яна бир хабарчи келганини айтдилар.

— Дарров кирсин, — деди Хусрав, йиғилишдагиларга қараб:

— Яна бир фалокат хабари бўлса керак.

Устибоши тупроққа беланган бир одам кириб келди. Хусрав:

— Тезроқ гапир, нима бўлди? — деди.

— Султоним, Сава кўли шу кечада қуриб битибди. Уша срдаги доно кексалар ҳам: «Ҳеч қачон катта бир кўл бир кечада қуримайди. Бунда қандайдир ғайритабиийлик бор. Тезда султонимизга хабар беринглар», дейишди. Дарров отга миниб келдим, — деди.

— Яхши қилибсан.

Аслида, «Яхши қилибсан»га арзийдиган ҳеч нарса йўқ эди. Бу яхши хабар эмасди. Катта бир кўл ўзиданўзи бир кечада қандай қилиб ва нима учун қуриди? Шох ақлга сиғмайдиган бу ходисалардан гангираб қолди. Оташ... Шунча йилдан бери ёниб келган, осон ёнсин деб махсус

куритилган ўтинлар билан ёкиладиган олов қандай қилиб ўчади?!

Ўридан турди. Мажлис аъзолари ҳам йиғилиш тугади деб ўйлаб, ўринларидан турдилар.

— Ҳаммамиз биргаликда оташгоҳга борамиз, — деди Хусрав.

Оташгоҳга бориб, у ердагиларнинг чорасизликларини кўргач, шоҳ танг котди. Ҳақиқатан ҳам олов ёнмаётган эди. Ўзи бирмабир ўтинларни текшириб кўрди: ўтинлар купкурук. Аммо ёнмасди.

Бир неча соат ёқишга уриндилар. Натижа бўлмагач, шоҳ оташгоҳни тарк эди.

Подшоҳ оташгоҳдан чиқар экан:

Ўчоқчининг айби йўқ экан, уни кечирдим, — деди.

* * *

Ўша тунда одамлар Самова сойи тўлибтоншб оққанини кўрдилар. Ҳолбуки, бу сой неча йиллардан бери сувсиз қакраб ётган эди.

* * *

Хусрав юз берган ақл бовар қилмас ҳодисаларни ойдинлаштириб бера оладиган бир одам сўраб, Бусра подшоҳи Нўъмон ибн Мунзирга мактуб йўллади. Нўъмон Абдулмасих ибн Ҳайём деган донишмандни Хусравнинг ҳузурига жўнатди.

Абдулмасих бўлиб ўтган воқеаларни Хусравнинг ўз оғзидан энштгач, шундай деди:

— Бу ҳақда ҳеч нарса дея олмайман. Аммо Шом томонлардаги Жабия деган жойда тоғам Сотих яшайди, у киши билан маслаҳатлашиб, кейин олдингизга келсам...

— Унда дарҳол йўлга чиқ, — деди сулгон Хусрав. Абдулмасих бу ғалати ҳодисаларни тоғаси қандай шарҳлашини билмоқ учун Шомга жўнаб кетди.

* * *

Ўша, Хусрав саройида вайроналиклар содир бўлган кеча тижорат мақсадида Маккага борган бир яхудий олими ғалати ҳолга тушди. Ниҳоят, ёнидаги Ҳишом, Валид ва Ўтбага қараб:

— Бу тунда орангизда бир бола туғилдими? деди. Ҳеч қутилмаган гап эди бу. Томдан тараша тушгандек маъносиз бир савол эди. Ҳишом ҳайрон бўлиб:

— Хаёлишта қаёқдан келди бу савол? — деди.

— Қаёқдан келганини кейин тушуниб оласиз. Менга жавоб беринг, бу кеча орангизда бир бола туғилдими?

— Биз бола туғмаймиз.

— Устимдан кулманглар...

— Устингдан кулаётганимиз йўқ. Бироқ бу аҳволингга сен бирпасдан кейин бола туғворасан, шекилли.

— Яна мени мазах қилаётибсан, Ҳишом! Валид гапга аралашди.

— Сен ўзинг мазахлашга арзийдиган гап қилипсанда. Бу кеча бола туғилиши ё туғилмаслиги билан нима ишимиз бор? Бошқа ишимиз йўқми? Энди бир камимиз «Бу кеча ким бола туғди?» деб бутун Макка водийларини кезиб чиқишимиз қолувди. Лот ва Уззо ҳаққи айтаманки, сен ўзинг бизни устингдан қулишга мажбурлаяпсан. Кани, айтчи, мақсадинг, дардинг нима ўзи? Нима демоқчисан бу билан? Яхудий пинагини ҳам бузмасдан:

— Бу тунда бир юлдуз пайдо бўлди, — деди. Утба қаҳ-қаҳ отиб кулди:

— Майли, шу сўзингга бутун қалбимдан ишонай. Аммо пайдо бўлаётган юлдузларнинг ҳисоби сон мингта. Юлдузлар ҳар кеча пайдо бўлади, — дедида, олдида турган шароб тўла қадаҳни яхудийнинг башарасига сепиб юборди. Сўнгра хизматкорини чақириб: — Дарров икки челақ сув келтир. Бу яхудий ҳаливери ўзига келолмайди, шекилли, — деди.

Яхудий йиғламоқдан бери бўлиб турарди. Юзидаги шаробни артар экан, деди:

— Ҳалиям устимдан куляпсизлар, ҳолбуки... Шу пайт Валид унинг олдида келиб, бошидан ушлади ва тепага қаратиб:

— Ҳолбуки, осмонда бир юлдуз найдо бўлди, шундайми? Утба, кел, шу одамнинг кўзи кинидан чикиб кетгунича йириб оч, бирмабир юлдузларни санасинчи,— деди.

Уч киши ширакайф ҳолда яҳудийни роса мазах қилардилар. Лекин яҳудийнинг оғзидан факат ўша сўз чикарди. Амаллаб бошини Валиднинг кўлидан ажратгач, яна: — Бу кеча бир юлдуз пайдо бўлди, деяпман сизга, Аҳмаднинг юлдузи. Оллоҳнинг охирги пайғамбарининг юлдузи. Бу кеча бу пайғамбар шу шаҳарда туғилган бўлиши керак. Барча муқаддас нарсалар ҳаққи қасам ичаманки, у Оллоҳнинг энг сўнгги пайғамбаридир. Энди Исроил ўғилларидан пайғамбарлик кетди. Қўлларидан китоб ҳам кетди. Яҳудий олимларининг қадриэътибори қолмади энди. Бу уларнинг ўлдирилажақлари ҳақида берилган ҳукмдир. Араблар бу пайғамбар туфайли жаҳолатдан халос бўладилар. Эй қурайшликлар, севининглар, энди, валлоҳи (Оллоҳга қасамки), сизлар бутун дунёга эришмоқдек шарафга эга бўласизлар, — деб ўрнидан туриб, чикиб кетди.

Макканинг тор кўчаларида уйига бораётган чол, ёнидан ўтиб кетган бир яҳудийнинг «Бу кеча Аҳмаднинг юлдузи пайдо бўлди, бу кеча Аҳмаднинг юлдузи порлайди, биз махв бўлдик», деган сўзларини эшитиб: «Тентак...» деб кўйди.

* * *

Бундай ғаройиб ҳодисалар рўй берар экан, нур юзли бир аёл ҳам атрофида нималар содир бўлаётганини англамоқ учун ўнгсўлига қараб кўяр, орасира осмонга тикилиб қолар, хайронлиги ортар эди.

Неча ойдирки, ҳомиладор эди. Аммо оғироёқ эканини ҳеч ҳам билмади, яъни, ҳомилалик аломатлари ҳеч кўринмади. Кунлар, ойлар ўтар экан, қорнидаги етим боласини, қачон кўрар эканман, деб ўйлаб хавотирланарди.

Боласининг отаси Абдуллоҳнинг вафот этганига бир неча ой бўлган эди. Шомга савдо учун кетиб, қайтишда Ясрибда (Мадинада) тоғаларининг олдида ўлган эди. Абдулмутталиб оиласи унинг ўлимига аза тутиб, кўп вақт кўз ёши тўккан, Макка халқи ҳам бу навқирон йигитнинг бевақт ўлиmidан кўп қайғурган эди.

Ёш келинчак Омина ўлган эрига кўп йиғлаган, мунгли шеърлар ёзган, туғилажак боласини кўролмаб бевақт оламдан ўтган Абдуллоҳ шаънига марсиялар битган эди.

Энди эса, фақатгина боласи билан овунишни ўйларди. Бу бола Оминанинг биринчи фарзанди эди. Атрофидагилардан ҳомилалик белгилари ҳақида кўп нарсалар эшитар, аммо улардан бирортаси ҳам ўзида содир бўлмаганидан лол эди. Унинг бу аҳволини кўрган баъзи аёллар хайрон бўлиб:

— Кўшни, бу Омина тобора гўзаллашиб кетаётир. Ҳомиладорман деб бизни алдаётган бўлмасин тагин, — дейишарди.

Ниҳоят, рабиулаввал ойининг ўн биридан ўн иккисига ўтар кечаси тўлғоқ тута бошлади. Дарров кўшни аёллардан иккитасини чақиртирди. Шифо ва Фотима деган кўшнилари, Умму Айман деган жорияси унинг ёнида туришди.

Неча йиллардан бери бола туғдиравериб кўзи пишиб кетган бу аёллар уйдаги фавкулудда ҳолатни кўриб хайрон қолдилар. Уйда чироқ йўқ эди. Аммо унга эҳтиёж ҳам қолмади. Чунки уй кундуз каби ёруғ эди. Фақат, бу ёруғлик куёшдан бўладиган ёруғликка ҳеч ўхшамас эди. Омина атрофида умрида сира учратмаган гўзал мавжудотларнинг байрам қилаётганларини кўрди. Омина ётган бу хона кичик, гўзал мавжудотлар эса, бундай хоналарнинг йигирматасига ҳам сиғмайдиган даражада кўп эди. Улар учун худди девор йўқдек, бемалол кириб келаверардилар — хонанинг деворлари бу гўзал махлуқлар учун мутлақо тўсқинлик қилмасди. Бу севинч, бу байрам ниманинг шарофати? Бу гўзал хилқатлар кимлар ўзи? Бу мавжудотларни бошқа хотинлар ҳам кўряптими?!

Омина бу саволларнинг жавобини билмасди. У ҳагго, туш кўряпман, деб шубҳаланаётган

ҳам эди.

Хурсандчилик килаётганлар Оллоҳнинг сўнгги пайғамбари энди дунёни шарафларга бурқаяжаги хақида сўзлашардилар.

Шифо ва Фотима хонимлар уйта кирибчикиб туришибди, доялик вазифаларини адо этишмоқда эди. Шу вақт Омина бир неча гўзал аёл ёнига келиб ўтирганини кўрди. Бу аёлларнинг ҳеч қайсисини танимасди. Аммо улардаги кўнгилга яқинлик дунёнинг ҳеч бир аёлида йўқ эди. Юзларидан ёғилиб турган нур ҳар тарафни ойдинлатарди. Омина улар билан кўришди. Келганлар ўзларини таништирдилар:

— Менинг исмим Марям. Исо алайҳиссаломнинг онасиман.

— Менинг исмим Осиё. Мисрда худолик даъвоси билан чиққан Фиръавннинг хотини эдим.

Омина ҳеч танимаган, аммо илк кўришидаёқ кўнгилга яқинлик ила ўрнашган бу мухтарама аёлларнинг ташрифи билан таъриф этилмас бир фароғатга эришди. Атрофда нурдан яратилган хилқатларнинг шодиёнаси давом этарди. Бу орада Шифо хоним:

— Мужда, мужда... — дея бақирди.

Кўлида гўзаллар гўзали бир чакалоқ бор эди. Бу гўдак аслида Шифо хонимнинг эмас, балки ҳалиги нурли хилқатларнинг кўлида тургандек эди. Гўдак киндиги кесилган ва суннат қилинган ҳолда туғилган эди.

Доя аёллар ҳайрат ичида қолишди. Омина боласини жуда осон туккан эди. Ҳеч қандай оғриқ, азобланиш, дард чекиш юз бермади. Тўғрироғи, Омина атрофдаги шодхуррамликни томоша қиларкан, ёнидаги мухтарама аёлларнинг суҳбатини тингларкан, Шифо хоним кўлига тутқазган мужда билан она бўлганини билди, холос.

«Оламларга раҳмат бўлган охириги ва энг буюк пайғамбарнинг онаси» бўлиш шарафи Оминага насиб этган эди!

* * *

Омина «нурли бола»сини бағрига босаркан, атрофида ҳали ҳам шодиёналар давом этарди. Ўзларини Марям, Осиё деб танитган аёллик оламининг султонлари бирбирларини ва Оминани табриқлар эдилар.

— Бу туғилган бола дунё ва охиратнинг султонидир. Оллоҳ таоло уни бутун оламларга раҳмат ўлароқ жўнатди Оллоҳнинг энг севгили бандаси ва энг улуғ Расули сенинг ўғлингдир. Сенга бахту саодатлар тилаймиз, эй бутун оналарнинг энг бахтлиси Омина! — дер эдилар.

Шифо хоним:

— Муборак бўлсин, Омина! — дер экан, турмушга чиққанидан бери Оминанинг юзида ойдек порлаб турган нурнинг йўқолганини, энди бу нур кучоғидаги боласининг юзида порлаётганини кўриб, ҳайрати ортди. Фотима хоним ҳам қаради: Оминадаги нур боласига ўтган эди.

Тонг отар чоғида Омина кўйнида боласи билан ётаркан, оламларнинг султонини кутиб олиш учун келган беҳисоб фаришталар севинч ила яна малакут оламига қайтдилар.

* * *

Каъбанинг Ҳижр дейилган қисмида дўстлари билан ўтириб суҳбатлашаётган Абдулмутталиб Оминанинг нурли ўғил тукқанини эшитиб, гўдақлардек севинди. Йигитлик даврида бевақт ўлган жигарпораси Абдуллоҳнинг бир омонати ўлароқ у чақалоқни тезроқ бағрига босгиси келди. Дарҳол ўрнидан туриб, Сафо тепалигига қараб чопди. Оминанинг уйига кириб келди:

— Неварам қани?

Аёллар йўргакни унга бердилар. Абдулмутталиб чақалоқнинг юзини очиб, ақл бовар қилмас даражадаги гўзал набирасини кўрди. Уни бағрига босиб, ёноқларини ҳидлар экан, жаннатдан келган хушбўй ҳид эканлигига аниқ ишонар эди. Кўзларидан томчилаган ёшлар

севинч ёшлари эди.

— Ҳеч бир кўз бундан ҳам гўзал гўдакни кўрмаган. Ҳеч бир она бундан ҳам гўзал бола туғмаган. Қасам ичаманки, ҳеч кимнинг невараси менинг неварамдан гўзал эмас! — деди.

Бир муддат гўдакка караб колди. Карагани сари кўнгли севги, марҳамат ва шафкат билан тўларди. Бир онда марҳум ўғли Абдуллоҳ кўз ўнгига келди. Аммо бу набираси минглаб Абдуллоҳларнинг ўрнини босадигандай. Бир вақтлар пешонасида порлаган, кейин Абдуллоҳга, кейин Оминага ўтган нур, ниҳоят, асл эгасини топганини кўриб турарди. Неварасини бағрига босди. Каъбага кирди, дуо килди, сўнгра уйга қайтиб келди. Ҳали ҳам кучоғидаги боласини томоша қиларди.

Аёллар овозларини чиқармай Абдулмутталибни томоша қилишар, тўғрироғи, уни набирасининг гул юзига бокиб ҳис этаётган саодат туйғусига халал бермасли» учун мик этмай туришар эди.

Абдулмутталиб набирасини кучоклаганча, яна Каъбага кетди. Ичкари кириб, дуо килди. Сўнгра яна келинининг ёнига қайтди. Соатларча боқса ҳам тўймайдиган неварасини яна бир бор ҳидлагач, қизи Сафияга узатди:

— Ўғлимни онасига бер, — деди. Туриб чиқиб кетди. Шу онда қалби осмон қадар кенгайганини ҳис қилди, севинчдан учадигандек эди. Абдулмутталиб келинининг уйдан севинчи ичига сиғмай чикди. Тўғри Каъбага борди. Шукроналик билдириб, Каъбани тавоф қилди. Неварасига қандай исм қўйишни ўйлади. Ҳусни жамолига, шаънига лойиқ бир исм қўйиш лозим эди. Муҳаммад...

Бирдан зехнига бу исм ўрнашиб олди. Зулмат ичида чакмоқдек чакнади бу исм. Ота-боболаридан ҳеч бирининг оти бундай эмас эди. Танилган, машҳур исмлардан ҳам эмасди. Ҳазрати Иброҳимдан бери давом этиб келаётган ва маълум бўлган исмларни хаёлидан бирмабир кечирди. Ҳеч қайсиси бу қадар эътиборни тортувчи эмасди. Яна қабила раислари, танишбилишларининг исмларини бирмабир хотирлади. Бироқ қалбига ҳукмини ўтказаетган, бутун қалбини эгаллаган пинҳона бир қудрат унга барча эслаган исмларини зехнидан четлатар, яна айланибўргилиб «Муҳаммад» исми кўнглига келаверар эди. Ундан бошқа барча исмлар, унинг назарида, кўримсиз, заиф, бўлмагурдек эди. Бу пинҳона қудрат Абдулмутталибни неварасига «Муҳаммад» исмини қўйишга мажбурлаётган, бошқа исм қўйишига йўл қўймаётган эди.

Омина боласини бувасининг қўлига бераркан, ҳаяжонини босиб сўради:

Отажон, неварангизга қайси исмни муносиб кўрасиз?...

Абдулмутталиб кучоғидаги малак юзли болага яна бир караб:

— «Муҳаммад» қўямиз, ~ деди.

Оминанинг кўзлари кулимсираб, юзида мамнуният белгиси пайдо бўлди. Гўёки кўпдан бери орзу қилган нияти амалга ошгандек эди. Абдулмутталиб ўзи қўйган исмга келинининг ҳам севинганини кўриб, жуда мамнун бўлди:

— Биласанми, қизим, кимдир мени шу отни қўйишга ундаётгандек. Зехнимга фақат шу исм ўрнашиб олган. Бошқа исмни ўйласам ҳам, дарров ўрнини «Муҳаммад» эгаллаб олаверади. Фикринг қандай, яхши исм шекилли? деди.

Омина кулимсираб жавоб берди:

— Мен ҳам боламга «Муҳаммад» деб от қўйишни ният қилган эдим. Тушимда ҳам «Муҳаммад» исмини қўйишим амр этилди. Мен ўғилчамнинг буюк инсон бўлишидан умидворман.

Абдулмутталиб келинининг гапларини маъқуллади:

— Албатта, менинг набирам инсонларнинг энг буюги бўлажак.

Макка раиси ва ҳошимийлар авлодининг каттаси Абдулмутталиб, келинининг ҳам розилиги билан, кучоғидаги неварасига инсоният тарихидаги энг буюк ва энг муборак исмни

берди. «Сенинг исминг Муҳаммад бўлсин, болам», деди.

* * *

Саодатли таваллуддан етти кун ўтгач, Абдулмутталиб катта зиёфат берди. Уч кун давом этган бу маъракада болачакалари билан бутун маккаликлар, ташкаридан келган меҳмонлар, ҳатто тиланчиликдан бошқа ҳеч ишга ярамайдиган кўтарам кўр Унайс ҳам катнашдилар.

Зиёфат асносида меҳмонлар:

— Неварангга қандай исм бердинг, Абулҳарис (яъни, Абдулмутталиб)? — деб сўрадилар.

— Отини «Муҳаммад» қўйдим.

— Нега оталарингдан бирортасининг исмини қўймасдан, бу исмни қўйдинг?

— Осмонда Оллоҳ, ерда инсонлар унинг гўзал сифатларини мадҳ этишсин, деб шу исмни қўйдим.

Гўдакни кўрганлар Абдулмутталибни кутладилар:

— Бундай ширин, бундай гўзал неваранг билан ҳақиқатан мактансанг ярашади, эй Абдулмутталиб, — дедилар.

* * *

Омина боласини уч ёки етти кун эмизди. Кейин амакиси Абу Лаҳабнинг жорияси Сувайба вақтинчалик сут она қилиб белгиланди. Авваллари амакиси Ҳамза ва Абу Салама деган бир бола сут эмган кўкракларни бу сафар пайғамбарлар халқасининг охириги ва улуғ соҳиби эма бошлади.

* * *

Абдулмасиҳ неча кунлар йўл юриб Жабияга етиб келганида, тоғаси Сотих ўлим тўшагида ётарди. У шунча йўлдан келиб бундай нохуш хабарни эшитишни сира истамасди. Чунки Хусравнинг топшириғи оддий топшириқ эмас эди.

Сотих жиянининг саломига алик ҳам олмади. Чунки саломни эшитадиган ҳоли йўқ эди унинг. Умрининг сўнгги дақиқаларини яшаётган эди.

Салом яна такрорланди. Сотихдан яна сас чиқмади. Абдулмасиҳ:

— Яман диёрининг каттаси соқовми? Ёки карми? Ё бўлмаса, ўзи ўлганда, руҳи осмонга учиб кетганми? — дея Сотихни мадҳ этувчи шеърини айтди. Шу иайт Сотихнинг кўзлари хиёл очилди ва қийналақийиала жавоб бергандек бўлди:

— Абдулмасиҳ туясига миниб Сотихнинг олдига келди, ҳолбуки, Сотих кабрага кириш олдига... Эй Абдулмасиҳ, сени сосоний малик ўз саройининг йиқилиши, оташнинг сўниши, Мубадоннинг туши ҳақида маълумот олмоқ мақсадида жўнатган...

Сотих яна жим бўлиб қолди. Абдулмасиҳ унинг гапиришини кутарди. Сотих эса, ўлайўлай деб зўрға нафас оларди. Ниҳоят, сўзида давом этди:

— Эй Абдулмасиҳ, ваҳий такрортакрор ўқилганда, асо соҳибига пайғамбарлик берилганда, Самова сойи сувга тўлганда, Сава кўли қуриганда, форсларнинг ибодатгоҳида оташ сўнганда, билки, ўша пайтда Шом шаҳри Сотих учун Шом бўлмоқликдан чиққандир. Эронликларнинг йиқилган миноралари нечта бўлса, ўшанча султон салтанат сурар, кейин эса, бошларига не шўриш тушса, шуни кўрарлар, — дедию, сўзини давом эттиролмади. Дармонсизликдан ҳолсизланиб, дудоклари юмилди. Бир неча нафасдан сўнг ҳаракатсиз қолди. Шундай қилиб, узок йиллар давом этган умр поёнига етди.

Сотих дафн этилди. Абдулмасиҳ унинг жавобларини Хусравга билдириш учун дарҳол йўлга чиқди.

Хусрав жавобни эшитиб, анча ўзига келди. «Ўн тўрт малик келибкетгунча нималар бўлмайди», деди ўзича.

Унинг ҳисобкитоби — салтанат мақомида узок йиллар тўйибтўйиб подшоҳлик қилиш эди.

Ҳали у кора кунлар келгунча, ҳеч бўлмаса, юз эллик йил, балки икки юз йил ўтар, деб ўйларди Хусрав.

III БАНИ САЪД ЮРТИДА *Сут она*

Саъд ибн Бакр қабиласи Макка атрофида обрўэътибори ва жўмардлиги билан танилган эди. Одамлари инсофли, хавоси ва суви тоза, забонлари ҳам бегона сўзлар аралашмаган асл арабча эди. Шу сабабдан Макканинг бой оилалари, янги туғилган чакалоқларини Саъд ибн Бакр қабиласига жўнатардилар. Болалар бу қабила аёлларининг сутлари билан қувватланишар, ганлашишни ҳам ўша ерда ўрганишар, Маккада ўсган болаларга қараганда соғлом ва бақувват бўлишар эди.

Қабила аёллари йилда икки маротаба Маккага энишар, наслнасабли оилаларнинг болаларини олиб, қишлоқларига қайтишар, уларни эмизганлари учун олган ҳақ ва ҳадялари оила тирикчилигига кўмак бўлар эди.

Фил воқеасидан уч ой ўтгач, қабила аёллари одатдагидек эрта тонгда йўлга чиқишга келишдилар. Кун чикмасдан йўл бошида йиғилдилар. Аёл-эркак бир гуруҳни тапкил қилди. Эмизиш муддати тугаган болалар ўз кўкалдошлари, дўстлари билан хайрлашдилар. Оналари бағрига қайтиш қувончи ҳамда дўсту биродарларидан ажралиш изтироби уларни хаяжонга солган эди. Сут эмизган оналар болаларни ота-оналари кўлига топширгач, оладиган ҳақ ва совғасаломларини ҳисоблашар, бошқа жиҳатдан эса, икки йил мобайнида ўзлари эмизган болаларидан айрилиш изтиробини ҳам ҳис этишар эди. Балки, айрилиқ бошқа ҳеч кўришмаслик маъносида абадий айрилиқ бўлар. Ҳолбуки, оналар улар учун минг хил азият чеккан, норасидалар оғриганда бирга дардини тортганлар, кечалари ширин уйқуларини бузиб, гўдақлар бошида нечанеча тонгларни бедор оттириб, тунни бўйи уларга алла айтиб чикқанлар. уёш чиқишига жуда оз вақт қолган эди.

— Юринглар, эй Бани Саъд халқи, бўлмаса, кеч қоласизлар, — деган овоз эшитилди.

Қисқа бир видолашувдан сўнг болаларни қўлларидан тутиб, кучокларига олиб кўтариб, баъзиларини эшак ёки туянинг устига ўтқизиб, йўлга чиқдилар.

— Кеч қолманглар, онажон, кутамиз.

— Бизни унутма, Шайба.

— Яна кўришамиз, Ханзала.

— Яхши қолинглар, Фотима, — деган овозлар эшитиларди.

Кўзлар намланиб, ёш айлана бошларди.

Карвон чанг кўтариб олға борар экан, заиф бир эшак секин юриб, орқада қола бошлади. Эшак эгалари қанча қистамасинлар, борган сари карвон билан орадаги масофа узаяр эди.

— Ҳалима, тезроқ юргиз бунингни, — деди қўшниси. Ҳалима кучсиз ва қари ҳайвоннинг елкасига ҳалачўпни бирикки марта нукиди. Эшак қадамини бир оз тезлатдию, лекин сал ўтмай, яна аввалги ҳолига тушиб олди.

Ҳалима дугоналаридан орқада қолишни ҳеч истамасди. Чунки эрта борганлар тез ишни битирарди. Маккада Ҳалима келсин, боламизни унга берамиз, деб ҳеч кимнинг кўзи учиб тургани йўқ, албатта. Вақтли борганлар ўзлари хоҳлаган оиланинг боласини олиб, кўпроқ пул қўлга киритадилар. Кечикқанлар бола тополмай қайтишлари эҳтимоли ҳам бор эди.

— Бугун эшагимизнинг феъли айниб қолдимиз, Ҳалима?

— Ҳар куни шундай эмасмиди, Ҳарис? Ахир, у қариб қолдику, тобора қуввати кетмоқда.

— Лекин бошқа кунлари бунчалик эмасди, бинойидек юрардику...

— Балки касалдир?

Ҳариснинг оиласи орқада қолганини кўриб, шериклари уни кутиб турипган экан, улар етиб келишганида саволга тутишди:

— Бугун жуда орқада қолдинглар, Ҳарис?..

— Эшакни юргизолмаямиз.

— Бу кетишда жуда кеч қоласизлар.

— Шунақага ўхшайди.

Ҳарис қўлидаги халачўп билан эшакни урди.

— Ўлдирсанг ҳам шу кетишда кетавераман, дейдия жонивор.

Юқини енгиллаштириш керак эди. Болани эшакнинг устидан тушириб, қучоғига олди. Усти енгиллашган эшак энди тез юриши лозим эди. Бироқ бу тадбир ҳам унинг юришини тезлаштирмади.

— Ҳалима, бу эшак бошимизга бало бўлади, шекилли. Етолмаймиз. Бизга бола қолмайди.

— Шундай бўладиганга ўхшайди. Қара, одамлар биздан роса узоклашиб кетдилар. Жуда орқада қолиб кетдик.

— Ишқилиб, боласиз қайтмайликда.

Ҳалима кўксини ушлади. «Бола топсак ҳам, эмиздирадиган сутим йўк», дсмоқчи бўлди, аммо айта олмади. Агар бола топсалар, нима бўлади? Ҳалиманинг хозирдан унга раҳми кела бошлади. Шўрлик гўдакни тўйдирмасдан туриб, қандай қилиб пул олади? Лекин қўлидан нима ҳам келарди. Сутга барака бериш унинг қўлида эмасди, ёмғирни ҳам у ёғдира олмасди. Мавсум эса, тобора қуруқлашиб боряпти, хафталар бўйи ёмғир ёғмайди. Қурғокчилик боис озиқовқат камайиб кетган, бинобарин, Ҳалима ҳам қорнини зўрға^ тўйғизар эди. Шу сабабли кўкрагида сут кам эди. Ўзининг ўғлига етмайдиган сут қандай қилиб эмикдош болага етади?! Аммо тирикчилик ваҳидан бу юмушни давом эттиришга мажбур. Тўғри, бир туялари ҳам бор. Эрталаб уйдан оч чиқиб кетади, кечқурун уйга яна оч қайтади: емиш йўк. Оқшом туядан озгина сут соғилади, у ҳам ўзининг боласини зўрға тўйдирарди...

Маккага келганларида дугоналари аллақачон ишларини битирган эдилар. Барчаси наслу насаби баланд оилаларнинг болаларини олишган, мўмайгина пулга ҳам эга бўлишган эди.

— Кеч қолдинг, Ҳалима.

— Шундай бўлди, нимаям қилардик. Ҳалима кеч қолганидан сиқилган эди.

Дарҳол маҳаллаларни айланиб, эмизгани бола топишга киришди. Эри ўғли Абдуллох билан бирга бир жойда кутиб турадиган бўлдилар.

Қаъбага йўналди. Дуч келган одамдан сўрайверди:

— Бу ерларда эмиздириладиган боласи бор оила йўқми?

Қаъбанинг соясида ўтирган бир чолни кўрсатдилар.

— Анави ўтирган одам — Абдулмутталиб, неварасига сут она қидираётган эди, сўраб кўрчи, — дедилар.

Ҳалима Абдулмутталибга яқинлашди:

— Эмизиш учун бола қидираётган эдим, — деди.

— Қайси қабиладансан, қизим?

— Саъд ибн Бакр қабиласиданман. Ҳарис ибн Абдулуззонинг хотиниман.

— Бир етим бола бор, уни сенга бераман. Умид қиламанки, ундан яхшилиқлар кўрасан.

Ҳалиманинг юзи ўзгарди.

— Етимми?

— Ҳа, етим.

— Ундай бўлса, бошқа бир бола қидирайин, — деб нари кетди. «Етим учун неча пул ҳам берардилар?» деб ўйлади ичида. Боланинг қорнини тўйғизиши учун аввал ўзининг қорнини

тўйғазмоғи лозим. Томокдан бирон нарса ўтмаса, кўкракдан нима ҳам чиқарди. Етим учун берилган пул уни таъминлай олмасди.

Айланди. Махаллаларни кезди. Боласи бор дейилган уйларнинг эшикларини бирмабир тақиллатди. Биринчи эшик очилди. Заифа, қорача аёл чикди.

— Эмиздириладиган бола кидиряпман. Болангиз бор экан, деб эшитдим.

Уй эгаси:

— Бошқага бермоқчимиз, — деб ичкарига қайтиб кириб кетди.

Бошқа бири эса:

— Ярим соат аввал олиб кетишди, — деди. Ҳалима шу аснода бир неча уйни суриштириб чикди. Бой оилалар болаларини унга бергилари келмади. Баъзилари бериб бўлишибди. Фақирларникини эса, Ҳалима олмади. Энг охириги эшикни ҳам тақиллатди, эшикни очган аёл:

— Ўзингнинг боланг борми? деб сўраб қолди.

— Бор.

— Сутинг уни тўйдира оляптими? Ҳалима жавоб бермади. «Ҳа, тўйдиранти» деб ёлғон гапиришга уялди. Бошини эгди, уйдан узоклашди.

Ҳалима мағлуб бўлган эди. Илк учраган болани етим экан деб олмади, баъзилар болаларини бермади, баъзи лари бошқаларига бериб бўлган эди. Хуллас, барча эшиклар унга ёпик эди, гўё илк болани етим дегани учун интиком олишаётгандек.

Бориб эшагини яхшилаб ургиси келди. Ал-Амини эшакдан олмоқчи бўлди. Тезтез юриб, эри билан боласи кутиб турган жойга борди.

Қуёш ботиш арафасида эди.

— Нима бўлди? — деди эри Ҳарис.

— Бир етимдан бошқа бола йўқ. Қолганларни ўртоқларим олиб бўлишибди.

— Демак, бу йил насибамиз кесилибдида.

— Шундайга ўхшайди. Фақирларнинг пул берадиган ахволи йўқ. Бойларда бола қолмабди. Боласи бор бошқалари эса менга беришни истамадилар.

Ҳалима бу гапларни айтар экан, кўзлари ёшланди, «Устимдан қулдилар», деган сўзни айта олмаса ҳам, кўзларидаги ёшдан шу маънони уқса бўларди.

— Ё олти ой ўтишини кутамиз, ёки ўша етимчани оламиз. Сен нима дейсан, Ҳалима?

— Дугоналарим биттадан бола билан қайтаётганда, мен боласиз кетишни истамайман. Аммо бир етим учун берилажак озгина пул бизга етармиди. Бир қарорга кела олмаяпман. Лекин бошқа бир қарорим бор.

— Қандай қарор экан?

— Шу кўр бўлгур эшакни ўлгунча уриш. Ҳарис:

Эшакни урсанг, дарров бир бола олиб келиб беришларини билсам, биргалашиб урардик. Ҳалима ўйланиб қолди:

— Ҳа, албатта, эшакни урганимиз билан ҳеч ким бизга бола келтириб бермайди.

— Етим бола учун нима берар эканлар?

— Сўрамадим. Етим эканини эшитибок «Кими ҳам бор эдики, бирор нарса берса», дея нари кетдим.

Ўйланиб қолдилар. Эшак у ёқданбу ёққа юриб, чўкиртақларни еб, бир амаллаб қорнини алдаб турар эди.

— Тезроқ бир қарорга келайлик, Ҳалима, шом тушай деб қолди.

— Сенинг фикринг қандай, Ҳарис?

— Мен аниқ бир нарса айта олмайман. Ўзинг нима хоҳласанг, шуни қил.

— Бўлмаса, мен бу етимни олсаммикан, боласиз қайтишдан уяляпман.

— Билганингни қил. Балки, бир етимни олганимиз туфайли уйимизга барака келар.

Ҳалима сўзни чўзиб ўтирмасдан ўрнидан турди ва Каъбага қараб кетди.

* * *

Абдулмутталиб кетмакет келаётган аёллардан ҳеч бирининг неварасини эмизишга рози бўлмаётганлигидан хафа эди. Келаётган аёллар боланинг етим эканлигини эшитгач, қайтиб кетишар, ҳатто сут ҳақи қанча бўлишини ҳам сўрамас эдилар.

Балки бунда бир ҳикмат бордир, деб ўзига тасалли берарди. Аслида, боланинг етим эканлигини айтмаса ҳам бўларди. Аммо сўз бошлаши билан, худди ўргатиб қўйилгандек, боланинг етим эканлигини айтиб юборар эди. Гўё ичидан келаётган бир нидо улуғ қудрат эгасининг, бу болани фақат муносиб сут онага бериш лозим, ундан бошқаси олмаслиги керак, деган даъватини такрорлаётгандек эди.

Ҳақ масаласи, аслида, унчалик муҳим эмасди. Ҳеч ким, Абдулмутталиб сут онага етарли ҳақ бермайди, дея олмасди. Гўдакнинг отаси бўлмаса ҳам, бобоси бор эди, ахир. Бир боланинг ҳали туғилмасидан олдин отасидан ажралиб қолиши эса, бола учун айб ёки нуқсон эмас эди. Бинобарин, бола сифатида неварасининг ҳеч қандай айби йўқ эди. Кўрганларни ҳайратда қолдирадиган даражада ҳуснли эди у. Дунёнинг бутун боболари набираларига кўра бир сафга тизилса, сафнинг энг бошида, ҳа, мутлақо энг бошида Макканинг ҳоқими, Қурайшнинг раиси Абдулмутталиб турган бўларди. Бу жиҳатдан Абдулмутталибга айна даражада тенг келадиган ҳеч бир шахс мавжуд эмас, мавжуд деса, ақл бовар қилмас эди.

Неварасига тикилгани сари Абдулмутталибнинг қалби бўлакча бир меҳрмуҳаббат ҳисларига тўлибтошар, ичидаги бир нидо: «Бу бола ўхшаши йўқ буюк инсон бўлажак», дер эди. Баъзан Абдулмутталиб Каъбанинг деворига суяниб ўйлар, кечасини кундузига қўшган бу болани бунчалик севишининг сабабини ахтарар, «Ажабо, кексалигим туфайли ирода заифлигига дучор бўлдимми?» дер, аммо бундай фикрни ҳазм қилолмас эди. Чунки Муҳаммаддан бошқа ҳам, ўзга ўғилкизларидан бир неча неваралари бор эди. Уларни ҳам жондилидан севарди. Бироқ Муҳаммадга келганда, унга бўлган севгисини тил билан таърифлашнинг сира илои йўқ эди. Гўёки бу боладаги гўзаллик, ширинлик, кўнгилга яқинликни тиллар, ҳатто диллар таъриф этолмайдигандек.

Унинг етим экани рост, бироқ ота-онаси бор болалардан кам жойи ҳам йўқ, улар учун қанча ҳақ берилса, Муҳаммад учун ҳам улардан кам берилмайди. Абдулмутталибнинг хасислигини ким кўрибди? Ҳар тарафда «Яйловда инсонларни, тоғ бошларида ҳайвонларни тўйдиради», дея шуҳрат топган, дастурхонидан меҳмоннинг кети узилмаган Абдулмутталиб Муҳаммадининг сут она ҳаққини беришдан қочармиди?!

Аммо келган ҳар аёл боланинг етим эканини эшитибок ҳеч нима демай қайтиб кетишларида, албатта, бир ҳикмат бордир. Эҳтимолки, улуғ Оллоҳ бу аёлларни ўзининг олий ҳукми ила орқага қайтараётгандир. Муҳаммадига лойиқ бўлган сут онанинг келиши учун куттираётгандир. Орасира Абдулмутталибнинг кўнгли Мавлога йўналиб:

— Оллоҳим, мепинг бу етимчамга энг шафқатли, энг пок кўнгилли сут онани юбор, ярамасини орқага қайтар, дея ёлворарди. Бу орада Ҳалиманинг қайтиб келаётганини кўриб, кўнгли жойига тушди.

— Бола қаерда?

Абдулмутталиб кулимсираганча, ўрnidан турди.

— Ортимдан юр, — деди.

Ҳалима Абдулмутталибнинг орқасидан юрди.

Гўзал бир аёл:

Хуш келдингиз, отажон, хуш келдингиз, опажон, — деб уларни кутиб олди.

Ҳалима уйга кирганида тотли бир хидни туйди. Бундай атирни у ҳеч хидламаган эди. Қабилада ҳар бир аёл ўзига атир сепарди, аммо бу атирни на Ҳалима, на қабиланинг бошқа аёллари билишарди.

Уйнинг бир бурчагида эмизикли гўдак ётарди. Тагига яшил ипак мато тўшалган, чақалок

эса, ок жун матога ўралган бўлиб, ширин уйкуда ётар эди. Таърифга сиғмас даражада чиройли эди у.

Ҳалиманинг юраги жиз этди. Малаклар каби гўзал бўлган бу чакалокни эмизиш учун онасидан олсаю, бироқ уни тўйдира олмаса, оч қолдирса...

Ачинарли бир ҳол эди бу. Уйда ўз боласи хурсанд бўлиб қачон тўйган эдики!.. Нечанеча ойлар давомида ўғлининг оғзига сутсиз, алдамчи маммалар кириб чиқаётганини эслаш унинг кўнглини безовта қилдида, энди кийналиш навбати бу гўдакка келдими, деб ўйлаб, ичидан эзилди. Шу ёшда тул қолган ёшгина хонимга қаради, кейин ота юзини кўрмасдан етим қолган чакалоққа тикилди, яна юраги жиз этди. Абдулмутталиб бурчакдаги тахтага ўтириб:

— Қизим, бу аёл Саъд ибн Бакр қабиласидан, исми Ҳалима, — деди.

Омина келган бу аёлнинг сут она эканини фаҳмлади. Ҳалиманинг ортиқча вақти йўқ эди. Ухлаётган чакалокни кўтариб олиш учун энгашиди. Шу вақт чакалоқ уйғониб, Ҳалимага бокди. Ҳалима бу нигоҳнинг то юрагига қадар бориб етганини ҳис қилди. Бир онда бутун вужудини шафқат ва марҳамат туйғуси қоплади. Энди ҳеч нарса бермасалар ҳам, бу болани олмасдан кета олмасди. Дугоналарининг бу болани кўрмай кетганликларини ўйларкан, севинчдан титраб кетди. Уни кўрган ҳар қайси сут она дарров ёпишса ёпишардики, ташлаб кетиши амримаҳол эди. Ёнига ўтирди, авайлаб кучоғига олди. Сути қуриган маммаларини чиқариб, боланинг гул куртакларига ўхшаш дудокларига теккизгиси келди. Ўнг маммасини гўдакнинг оғзига тутди. Шу онда Ҳалима ҳайратга тушди, кўксидан тотли бир роҳатланиш сезд. Ёқимли туйғу эди бу. Сут келаётганини билдирувчи ҳис эди бу. Дарҳақиқат, чакалоқ уни эма бошлади.

Ҳалима кўкрагининг сутга тўлганига, айниқса, шундай шароитда сутга тўлганига ҳеч ақли бовар қилмасди. Ўзи каби бошқа хотинларнинг ҳам сутлари йўқ эди. Тиззаларида ётган боласи бир куни бу сутсиз маммаларига анча андармон бўлгач, очликдан йиғига тушган, Ҳалима ҳам кўзёш тўкиб унга жўр бўлган эди. Дунёга келтириб, аммо қорнини тўйдиролмаган боласи учун мўлмўл ёш тўкканди бу кўзлар ўшанда.

Ажабо, энди ана шу маммалар сутга тўла эди. Кучоғидаги бола сутга зор бу маммадан тўйибтўйиб эмарди. Гўдак бир оз эмгандан сўнг Ҳалима маммасини тортди, болани яна бағрига босиб, бошқа маммани берди. Аммо чакалоқнинг дудоклари ёпилди ва маммани эммади. Ҳар қанча уринсада эммади. Такрор ўнг маммасини тутган эди, олди, эма бошлади.

Вақт зиқ эди, ортиқ кечикмаслик лозим эди.

— Энди мен кетишим керак, — дея болани кучоғидан қўймаган ҳолда, ўрнидан турди.

Абдулмутталиб:

— Боламни оласанми, эй Ҳалима, — деди.

— Оламан. Энди у менинг болам.

— Жуда яхши. Фақат шуни яхши билгинки, биз боламизнинг сут ҳаққини бошқа оилалар берадиган ҳақдан кам бермаймиз. Ортиқчароқ беришга ҳаракат қиламиз. Умидвормизки, боламнинг ҳурматига хонадонингизга баракот ёғади. Фақат, сендан илтимосимиз, боламга ўз фарзандинг каби яхши қара.

Ҳалима Оминага қаради. Ҳар бир она каби, боласидан айрилиш ғами унинг ҳам юзидан билиниб турар, кўнглини тўлдирган қадарга кўзларидан оқаётган ёшлар эш бўлаётган эди. Боласини сўнгги марта бағрига босиб, хидлагач, гул юзларидан тўйиб ўпгач, Ҳалиманинг қўлига тутаркан, «болам», дея ингранди.

Ҳалиманинг ҳам кўзлари ёшланди. Биргина фарзандидан, туғилмасдан бурун етим қолган боласидан айрилмоқ осонми? Бу онага тасалли бериш лозим эди.

— Хавотир олма, синглим, унга ўз боламдай қарайман, менга ишонавер, — деди Ҳалима.

Эшиқдан чиқар экан, тўхтади. Оминага қараб:

— У атирдан менга ҳам бир оз бер!

— Қайси атирдан?

— Боланга сепган атирдан. Қасам ичаманки, бундай хидни ҳали Саъд ибн Бакр қабиласидагилар хидламаганлар. Берсанг, сепиб, хидлаб юрардим.

Омина кўзларига келган бирикки томчи ёшни яшириб ўтирмади, ҳафиф ғамгин товушла:

— У менинг боламнинг хидидир. Унга атир сепмасангиз ҳам бўлади, — деди ва энди ойлаб кўролмайдиган боласини такрор хидлаб: — Хайр бўлмаса, сизларни Оллоҳга омонат этдим, — деди.

* * *

Ҳарис Ҳалимани кузатгач, ёнида қолган Абдуллоҳни овутмоқ учун хаёлига келган ҳар чорани қўлаб кўрди. Аммо қорни оч болани сутдан бошқа ҳеч нарса билан тинчитиб бўлмаслигини жуда яхши биларди: Яна шуни ҳам яхши билардики, Ҳалиманинг маммаларидаги ёлғиз Абдуллоҳга етмаётган сут энди икки болани оч қолдириши аниқ эди. У шўрлик боланинг етимлиги етмагандек, уни яна очлик ҳам қутмовда ва бир дард икки бўлиши турган гап эди. Ҳаммасига сабаб — йўқчилик, қурғоқчилик. Бу икки сабаб бир бўлиб, ўғлини тўйдиришдан ожиз бўлган бир аёлни эмизишга бола қидиришга мажбур қилди. Авваллари сахарга қадар бир боланинг фарёди ила уйғонган оила, энди уйқудан тамоман воз кечадиган бўлди, бошларига тор келган дунё мукамал бир зиндон ҳолига айланадиган бўлди.

Қуёш ботмоқ учун уфққа нарвон қўйган ҳам эдики, Ҳалима бола қучоқлаган ҳолда қайтиб келди. Юзида мамнунлик аломатлари бор эди. Ҳарис бу мамнуниятни савдонинг яхши бўлганлигидан деб билди.

— Хурсанд кўринасан, Ҳалима?

— Ҳа, хурсандман. Чунки гул юзли бир бола билан келяпман.

Ҳарис «гул юзли бўлиш қорин тўйдирмайдику», дегандек бокди, аммо...

— Аввал болани бир кўрчи, — деди Ҳалима ва гўдакнинг юзини очди. Йўрғакда ётган чақалоқнинг ҳақиқатан бир бола эканлигига кўзлари ишонмади Ҳариснинг. Таърифга сиғмайдиган даражада тотли бир бўй тараларди ундан.

Ҳалима ўтирди. Ўнг мамма яна Муҳаммаднинг гул дудоқларига ўрнашди, чап мамма Абдуллоҳга берилди. Абдуллоҳ илк эмишдаёқ оғзини тўлдирган ва туғилганидан бери ўзи зор бўлган она сутини тўйибтўйиб эма бошлади.

Кўп ўтмай, иккала бола ҳам уйқуга кетдилар. Ҳарис кўриб ишонмаган бу ҳолни ҳайратла томоша қиларди. Абдуллоҳни ва бу гўдакни тўйдирётган бу қадар мўл сут қаердан келастир?

Энди навбат ўзларига келди. Ҳар бир оила сингари улар ҳам туяларини соғиб сутини ичишга мажбур эдилар. Бир нажот бўлиб қолар деган ниятда елини қурибқақшаган туяга яқинлашдилар. Туя эмчаклари сутга тўла эди. Туяда меъеридан ортиқ даражада сут бор эди. Ҳолбуки, Ҳарис бу қадар сутни ўнгида эмас, тушида кўрса ҳам рози эди.

Ойлар мобайнида уйқуга тўймаган оила аъзолари бугун биринчи марта бемалол ухладилар. Абдуллоҳ илк маротаба йиғламасдан ухлади. Ҳалима уйқусини бўлмасдан эрталабгача ухлашнинг мазасини биринчи марта тотди.

Эрталаб туясининг мўлкўл сут берганини кўриб, Ҳарис бунинг шунчаки бир тасодиф эмаслигини фахмлади:

— Ҳалима, жуда муборак, барака келтирувчи бир бола олиб келдингиз оиламизга, — деди.

Қисқа муддатли олдибердидан сўнг Бани Саъд қабиласи орқага қайтди. Ҳалиманинг эшаги яна қийнайдиганга ўхшарди. Аммо бу дафъа чопқиллаб олдинга тушди, қабила халқи орқада қолиб кета бошлади. Қабила аёллари бу сафар Ҳалимага қараб қичқирдилар:

— Бошингга раҳмат ёғсин, Ҳалима, сал секинроқ юр.

Ҳалима дугоналаридан айрилишни истамасди. Бироқ эшак тўхтамасликка жазм қилгандек эди. Ҳарис эшакнинг ипини тортиб туриб, олдига ўтди ва тўхтатди. Ҳамроҳлари етиб келгач, қўйиб юборилган эшак яна чопқиллаб, ҳаммадан ўзиб кета бошлади.

— Ҳарис, бу кечаги эшак эмас, шекилли! Дедилар қабиладошлари.

— Ўша, кечаги эшагимиз, — деди Ҳарис.

— Жоним, кеча сизларни йўлларда хуноб қилган эшак бугун пойгага чикмагандир. Қарагин, пойгада чопаётгандек.

— Отамнинг боши ҳаққи айтаманки, бу кечаги эшакдир.

Бириси сўзга аралашди:

— Ҳа, билиб турибмиз, кечаги эшак. Бироқ бугун бошқача бўлиб қолибди.

* * *

Бани Саъд қабиласининг ерлари кўпдан бери сувсиз, қурғок эди. Молҳол ейишга ўт тополмасди. Қўй ва туялар яйловга оч кетса, яйловдан яна оч қайтарди. Қоринлари бўмбўш, маммалари купқурук эди.

Ҳалиманинг моллари эса, ҳам қоринлари тўқ, ҳам елинлари сутга тўлиб қайта бошлади. Ҳалималар хонадонига барака кирган эди. Қабил халқи ҳам буни сизди. Ҳамма, шу катори болалар ҳам, Муҳаммаднинг келишидан мамнун эдилар.

— Бизнинг молларимизни ҳам Ҳалиманинг моллари ўтлайдиган жойда ўтлатинглар, — дейишарди улар.

Чўпонлар:

— Ҳаммасини бир жойда ўтлатяпмиз. Биргалашиб олиб бориб, бирга олиб қайтяпмиз. Аммо нима бўлаётганини тушунолмапмиз. Уларнинг ҳайвонлари тўйиб, тўққайтпти, бизники оч қайтпти. Ҳайвонларнинг ўт емасдан тўйиб қолиши, емиш емасдан туриб сут бериши ақл бовар қилмайдиган сирлигича қолаётир... Ҳалима баъзан билиб туриб, баъзан ёдидан чиқариб, Абдуллоҳ эмадиган чап маммасини Муҳаммадга тутса, Муҳаммаднинг гул дудоклари дарҳол ёпилар, «Биродаримнинг ҳаққини эма олмайман, менга ўз маммамни бер», дегандек бўлиб, сеvimли юзини у ёққабу ёққа олиб қочар эди. Бундан ташқари Ҳалима Муҳаммаднинг тагини булғаб қўйганлигини, бирор марта бўлсин, кўрмади. Келган кунларидан бери икки чақалоқ ҳам эрталабгача ухлар, она, ота ва бошқалар безовта бўлишмас — кечалари болалари йиғлашмас эди. Жаноби Мавло Муҳаммаднинг безовта бўлмаслиги учун Абдуллоҳнинг бешигини малакларга тебраттираётгандек эди.

— Ҳалима қиз, қандай хушбўй ҳид келяптия, валлоҳи, бу чақалоқда бир гап бор, — дейишарди одамлар. Ўша куни Маккага бола олгани биргалашиб борганлар Абдулмутталибнинг набирасини етим деб олмаганлари учун минг пушаймон бўлишар эди.

Кунлар Ҳалиманинг саодатли кунлари ўлароқ ўта бошлади.

* * *

Муҳаммад комил инсон бўлиб вояга етаётган эди. Саккиз ойлигидаёқ гапира бошлади, бир ой кейин эса, бемалол ганлашадиган бўлди. Икки ёшдан ўтгач, сутдан чиқиб, соғлом кучли бир бола бўлди. Энди онасининг бағрига қайтиш вақти келган эди. Бир куни эрталаб биродари Абдуллоҳ, опаси Шайма, дўстлари билан хайрлашди ва Саъд ибн Бакр қабиласи юртидан айрилди. Ҳалима ва Ҳарис билан бирга Маккага равона бўлдилар. Онаси, бобосига етишиш пайти келган эди. Ортидан унга қўл силкиб кузатаётган қардошларининг кўзлари ёшли эди.

Оминанинг ўғлига етишиши ўта ҳазин бир манзара эди. Икки ойлигидаёқ ажрашган боласининг ҳасрати анча йиғилиб қолган эди. Ҳалима ва Ҳарис унинг икки йил мобайнида кечирган умрини, бошларидан ўтган ғаройиб ходисаларни айтиб бердилар. Ҳартомонлама мамнун эдилар. Муҳаммаднинг ҳар куни тинч ухлагани, ётоғининг доим тозаллиги, сут онаси ва отасини асло хафа қилмагани, қардошлари билан сира уришмаганлигини Оминага батафсил ҳикоя қилиб бердилар.

— Биз Муҳаммадни ўз ўғлимиздек тарбияладик, бағримизга босдик, севдик, — дедилар. — Чунки у ташриф буюргач, уйимизга барака ёғди, юзимизга қон югурди, болаларимизнинг, молҳолларимизнинг қорни тўйди. Хонадонимизда доимо тотувлик ҳукм сурди, ҳузурхаловатга эришдик. Биламизки, сиз унинг ҳақиқий онасисиз. Бундан кейин Муҳаммад ёнингизда қолади.

Аммо бизни ўйлантириб қўйган, хатто кўркатаётган бир нарса бор...

— Нима экан у? — деб сўради Омина.

— Макка вабоси...

Оминанинг кўзлари толди. Ҳақиқатан ҳам шу кунларда Маккада вабо иллоти туфайли кўп одамлар, айниқса, ёш болалар кирилиб кетаётган эди. Бу вабо Муҳаммадга ҳам юкиши эҳтимоли бор эди.

Вабо — олди олинмас ўлим бўрони, бутун Макка кўчаларида каттик эсмоқда, истаган эшикдан кириб, дуч келганни йикитмоқда. Ҳеч кимнинг кўзёшига қарамаётир. Ҳар куни, ҳар кўчада бир ўлим. Вабо бўрони Абдулмутталиблар эшигини қачон тақиллатишини, бу оила қачон қурбон беришини ҳеч ким билмайди. Бир тарафда, дунёнинг ягона инжуси Муҳаммад, бошқа тарафда, ўт ўргандай инсонни ўраётган вабо...

— Болам шу ерда қолсин...

Ушбу

сўзни айта олмади Омина. Билиб туриб жигарнорасини таҳликанинг кучоғига отишга рози қилолмади кўнглини. Чорасиз эди. Ҳасратига чидамоқ, соғ қолса, бу бало дафъ бўлгач, кўришмоқ умидида яна қайтиб Ҳалима билан кетишга рухсат берди.

Бироқ, икки йиллик чеккан ҳасратини ўғлини фақатгина бир неча соат кўриш билан аритиб бўлмади. Омина ўғлининг устидаги кўйлагини ечди. Янгисини кийдирди. Асл мақсади унинг хиди, терлари синган бу кўйлакни олиб қолиб, хидлаб юриш, ҳасратини кеткизишга ҳаракат қилиш, уйқусиз тунларида оққан кўз ёшларини бу кўйлак ила артиш эди.

Айрилиқ вақти келганда, боласига:

— Хайр, соғомон етиб бор, сени Оллоҳга омонат этдим, — дедида, кўзлари ёшланди.

Ҳалиманинг қўлидан ушлаганча, орқасига қайрилибқайрилиб қараб кетаётган боласига тикилиб қолди. Кўнгли унинг орқасидан кетаётгандек эди. Улар кўздан ғойиб бўлгач, хонасига кирди, йиғлади, тўйибтўйиб, бўзлаббўзлаб йиғлади.

Орадан кўп вақт ўтмай, қўшни хонадондан юксалган бир фарёд Макка вабосининг яна бир очик эшик топганини, яна бир қурбон олганини, бир хаёт шамини ўчирганини билдирди.

Қалби орзикди. Ҳар нарсага кодир бўлган буюк қудрат соҳибига дуолар қилди, ниёзлар атади. Боласи билан яна қайта кўришиш тилагини кўзёшларига йўғириб, Яратувчига ҳавола этди.

* * *

Абдулмутталиб набирасини кўриб, кўзларига ишонмади. Икки йилда бундай бакувват, келишган бола бўлишини ўйламаган эди. Аммо том ўйлаганидек, невараси гўзал эди. Айни чоқда, келиши билан кетиши бир бўлган Муҳаммаддан айрилаётганидан дили қоронғи эди.

Ҳалималарга етарли даражада ҳақ берилди. Ваҳоланки, Ҳалима бутунлай ҳақ олмасликка ҳам рози эди, чунки у ҳақини ҳар куни олаётган эди.

Ҳалима хонадонининг баракаси ила қайтгач, уйда ҳамма хурсанд бўлди. Онаси, буваси билан бир кунгина бирга бўлиб, сўнгра айрилиқ оқибатида шодлик ва қайғуни бир вақтнинг ўзида ҳис қилган Муҳаммад ҳам икки йил бирга ўйнабқулган оғайнилариغا кўшилиб, уларнинг кучоғига отилди.

Ҳалима билан Ҳарис бу болага кўп қарздор бўлиб қолганларини, унга янада мустаҳкамроқ боғланганликларини ҳис этдилар, уларининг асл устунни шу бола эканини яна бир қарра англадилар.

* * *

Орадан бир муддат вақт ўтди. Бир куни Абдуллоҳ шошилиб уйга кирди. Ниҳоятда ҳаяжонланган, юзида кўркув шарпаси бор эди.

— Икки одам келиб қурайшлик биродаримни ушлаб олиб ётқиздиларда, кўксини ёрдилар, — дея олди базўр.

Ҳалима девоналарча ўрнидан сакраб турди. Ҳарис танқарига отилди. Шайма ҳам

оркаларидан югурди. «Курайшлик биродар» унинг орқа тарафида юзи сўлгин ҳолда тик турарди. Ҳалима борасолиб уни бағрига босди:

— Нима бўлди, болам, нега гул юзинг сўлгин? Боланинг жавоби ҳам кўрkitди, ҳам ўйлантириб кўйди:

— Оқ кийимли икки одам келди. Мени ерга ётқизиb, кўксимни ёрдилар, кўксимдан бир нарсаларни чиқардилар. «Мана бу шайтоннинг насибаси бўлади», деб нарига отдилар. Бири сув келтириб, юрагимни ўша сув билан ювди, кейин кўксимни берkitдилар.

Ҳалима бу сўзларни эшитар экан, ёқасини тутди. Ҳеч ким бу боланинг ёлгон сўзлашини хаёлига ҳам келтира олмасди. Аммо унинг на устида, на турган жойида қон излари бор эди.

— Қаерда бўлди бу воқеа, ўғлим?

— Худди шу ерда!

Ҳалима яна атрофни қаради. Ҳеч нарсадан номнишон йўқ: на қон, на сув, на «шайтоннинг насибаси» деб отилган нарса!

— Болам, балки туш кўргандирсан, ухлаётган эдингми?

— Йўқ, ухламаётган эдим, лекин бу туш ҳам эмас, хаёл ҳам эмас.

Ҳалима Абдуллоҳга қаради:

— Сенга ким айтди буларни?

— Ҳеч ким айтмади. Мен ўзим кўрдим, икковининг ҳам кийими оқ эди.

Ҳарис:

— Кўксингни оч, кўраинчи, — деди

Муҳаммад кўксини очди. Билинарбилинемас чизикнинг борлиги маълум бўлди.

— Қани, қаерга кетди у одамлар?

— Бирдан ғойиб бўлдилар.

Ҳалиманинг боши эгилди. Ҳарис ҳам бирор нима дея олмади.

Бу ҳодиса Ҳалимани ҳам, Ҳарисни ҳам хийлагина довдиратиб кўйди. Ҳалима оқшомга қадар ичига чироқ ёкса ёришмай, кўзлари ғамли, ўй босиб юрди. Ҳариснинг ҳам боши эгик эди.

Ҳаётлари гулдек яшнаб кечаётган пайтда бирданига бундай ҳодисанинг содир бўлиши кўнгилига хуш ёқадиган нарса эмас эди.

Ҳалима кечгача курайшлик боласини пойлади, бирор ўзгариш кўра оламанми, дея кузатди. У ўтган воқеанинг оқибати зарарли бўлиб чиқишидан кўрқарди. Аммо Муҳаммаднинг хаттиҳаракатлари ҳам, гапсўзлари ҳам одатдагидек эди. Ҳамишагидек ширинширин сўзлашар, кулар эди.

Лекин Ҳалиманинг ичига қурт тушган эди. Мабодо яна ўшандай ҳол рўй бериб, бошига бирор фалокат келса, нима бўлади?.

Дардини Ҳарисга айтди. Ҳарис ҳам шундай кўрқув ичида кўнгли безовта эканлигини билдирди. Биргалашиб гаплашдилар, маслаҳатлашдилар. Барча мулоҳазалар бо

лани ҳеч бир зиёнзаҳмат етказмасдан онаси ва бувасининг қўлига топширишга бориб тақалар эди.

Қолбуки, Муҳаммад бу хонадоннинг саодат устунни, баракот манбаи эди. Қурғокчилик, очлик шиддат билан Саъд ибн Бакр қабиласини забтига олар экан, шу боланинг хурмати учун бу оилага барака ёғилар, ўзлари сезмаганлари ҳолда тўкчилик, фаровонлик ичида яшар эдилар.

У кетса нима бўлади? Туялар яна ҳозиргидек мўлкўл сут бераверадими? Одамни хурсанд қиладиган даражада фаровонлик бўлаверармикан?..

Кўзларда ёш, юзларга хафалик соя солган ҳолда бир қарорга келдилар: Муҳаммад уйига олиб борилади, онасига топширилади. Бу қарорни эшитганлари заҳоти Шайма билан Абдуллоҳ юракбағирлари орзиқиб кетганлигини ҳис қилдилар. Кичкина Абдуллоҳ хатто:

— Курайшлик биродар кетса, ҳамма нарсанинг ҳаммазаси кетади! — деб юборди.

Ҳалима тун бўйи Муҳаммаднинг бошига бир неча марта келди, бу уйда сўнгги тунини ўтказиб, бемалол ухлаётган боланинг ёнига тиз чўкди. Унинг мушканбар бўйи таралиб турган нафасини тўйибтўйиб искади.

Энди бундан буён бу хонада бундай ҳид таралмайди.

Уни эмизиш учун ҳар кучоғига олганида, ҳар кўксига босганида кўнгли жаннат боғларида юргандек ҳисларга тўлар эди. Бу гул юзли боланинг тагин оч қолишини, тагин келиб кўксини искалашини ҳар дафъа алоҳида бир соғинч билан кутарди. Маммасини унинг оғзига тутар экан, кўгшнча севинчдан ҳаяжонланиб титрарди. У эмар экан, атрофини фаришталар ўраб олар ёхуд ўзи нурлар оламига фарк бўлар, руҳи ақл бовар қилмайдиган юксакликларда парвоз этар эди...

Ажабо, келажакда унинг буюк инсон бўлиб етишганини бутун олам билганида Ҳалима ҳаёт бўлармикан? Унинг атрофини ўраб олган бу деворлар мушканбар сепилгандай тотли бир ҳидга энди бурканмайди.

Анча вақтлар ўтгандан кейин ҳам уйдаги хиднинг қандай ҳид эканини сўраган хотинларга Ҳалима:

— Бу Муҳаммаднинг ҳиди, — деб жавоб берарди. Аёллар эса:

— Алжирама, Муҳаммад йўкку бу ерда? — дейишарди.

Аммо Ҳалима ёлғон гапирмас эди. Муҳаммаднинг нафаси, кийган либоси, ҳатто унинг қўли теккан бола соат

лаб гуллар каби бўй таратарди. Муҳаммад қайси бола билан ўйнаган бўлса, ўша бола билан гаплашганлар:

— Сен бугун Муҳаммад билан ўйнабсанда, — дердилар.

Ҳатто кўр одам ҳам ёнига яқинлашган боланинг курайшлик Муҳаммад эканини найқарди. Бу ҳид Ҳазрати Одамдан бери дунёга келган ва қиёматгача оламга келадиган инсонлар ичида фақат ва срақат унгагина хос эди...

Ҳалима ўша тун тонггача ухлаёлмай, кўп маротаба уйғониб кетаверди. Ҳар уйғонганида, келиб Муҳаммадни хидларди. Ҳар сафар ичи орзиқиборзиқиб кетарди, ҳар дафъа ичида бир нималар ўпирилиб кетганини ҳис қиларди.

Ҳалима бу кечанинг узайиб кетишини, куёшнинг секин чиқишини, кечанинг бу қимматли меҳмони бу уйни яна бир оз муддат обод қилишини истарди. Уни уйда меҳмон қилиш завқини Ҳалима яна бир оз тотсин, ахир.

Аммо, аксинча, тун тез тугаб бораётгандек эди. Хўрозлар куёшнинг чиқин!га ҳозирлик кўраётганидан хабар бера бошлаган эди. Ортиқ ёта олмади. Боласининг ёнига ўтирди. Айрилиқнинг яқинлашганини ҳис қилган кўзларидан ёш томчилари тўкила бошлади.

Хўрозлар қичқира бошлади. Ҳалиманинг дарди уларга бегона эди. Тўхтамай, кетмакет қичқиришарди. Бу овозлар ширин уйқуда ётган гўдакнинг оромини бузди. У кўзларини очди, қараса, тепасида энагаси ўтирибди, икки қўлини чўзиб унга талпинаркан, хиёл кулимсираб, «Онажон!» деди.

Ҳалима ортиқ чидай олмади:

— Гул юзли, ширин сўзли болагинам, — дея бағрига босди ва хўнграб йиғлаб юборди.

— Онажон, нега йиғлаяпсиз?

— Чунки бугун Маккага тукқан онангнинг олдига кетасан, ажралишамиз, жигарим. Аммо сендан ажралиш мен учун шу қадар оғирки...

Ўрнидан турди, кийинди, йўлга ҳозирлик кўрилди, акаукалар ўпишиб хайрлашдилар. Қари, кулранг эшак хизматга ҳозирланди. Йўлга чиқдилар. Силкинаётган қўллар, ёшланган кўзлар ортда қола бошлади.

— Тезтез келиб тур, Муҳаммад.

— Сени жуда ҳам соғинамиз, ҳеч унутмаймиз, эй курайшлик кардош!

Бу овозлар анчагача эшитилиб турди. Ниҳоят, овозлар эшитилмай, силкинаётган қўллар кўринмай қолди. Бир оздан сўнг бир тепаликдан ошилгач, Саъд ибн Бакр қабиласи ҳам кўринмай қолди.

Муҳаммад бутунлайга кетаётган эди. Лекин коинот қадар теран бир поклик ва самимийлик тўла қалбида бу қардошларга вафодорлик ва меҳрмухаббат билан йўғрилган туйғулар ҳамиша топилар эди.

Макканинг юкори маҳалласига етиб келганларида, Ҳалима бир муҳим иш юзасидан вақтинча Муҳаммадни ёлғиз қолдириб кетди. Ишини битириб қайтиб келганида Муҳаммадни қолдириб кетган жойидан топа олмади. Чапга, ўнгга қайрилди, кўринмади. Тумонат одам орасида ҳали у ёққа, ҳали бу ёққа югуриб кидирди. Сўнгра бирданига қўлини пешонасига кўйиб:

— Худо кўрсатмасин... — дея инграб юборди.

Бир дақиқагина кўринган ва тушуниксиз ғалати ишларни қилиб ғойиб бўлган у икки бегона киши яна келган бўлсачи? Агар шундай бўлса, Ҳалиманинг қўлидан ҳеч нима келмасди. Қаердан келгани, қаерга кетгани номаълум, бир дақиқагина кўриниб, сўнгра ғойиб бўлган мавжудотларга кимнинг ҳам кучи етарди?

Яна болани қолдириб кетган жойига қайтиб келди. Ҳеч зот кўринмасди.

— Болажонимни кўрмадингизми?

— Қанака эди боланг?

— Дунёдаги энг гўзал бола эди.

— Йўқ, кўрмадик.

Яна у ёқданбу ёққа югура бошлади. Ҳалима узоклашиб кетгач, ҳалиги аёллардан бири иккинчисига:

— Ўғил одатда ота-онага тортади. Бу онадан шу қадар чиройли бола туғилишига ақлим етмайди, — деди.

— Ҳар бир она учун ўз фарзанди дунёдаги энг ширин, энг гўзал бола бўлиб кўринади, сингилжон, — деди унга иккинчиси.

* * *

Абдулмутталиб Каъбанинг соясида, аср тушиб кун салқинлаша бошлагунча дам олгандан кейин оғироғир қадамлар ташлаб уйи томон йўл олди. Шундайгина дарвозаси олдига етганида, жонҳолатда югуриб келаётган бир хотинни кўриб қолди. Бирон ташвиш уни шу аҳволга солгани аён эди. Макканинг оқсоқоли ўлароқ ҳар бир одамнинг дардини тинглаш унинг вазифаси эди. Аёл ҳам ўз навбатида уни узокдан кўрибоқ таниган эди.

— Тўхтаб туринг, эй Абдулмутталиб! — деб бақирди. Қаттик саросимада эди у. Бу аёл Абдулмутталибнинг кўзига таниш кўринди. Ёнига етиб келгач:

— Мен Ҳалимаман, — деди.

— Танидим, неварам қаерда? — деб сўради Абдулмутталиб.

— Уни кидириб юрибман.

Абдулмутталиб эсанкираб қолди, бир қўли билан деворга суянар экан:

— Нималар деяпсан ўзи? — деди.

Ҳалима бир неча оғиз гап билан аҳволни тушунтирди. Абдулмутталиб ларзага тушган эди. Дарҳол ўзини тутиб олдида:

— Зинҳор Омина эшитмасин, — деди.

Салдан кейин яқин кишилари, хизматкорларига хабар берди. Ҳамма Абдулмутталибнинг неварасини кидиришга тушди.

* * *

Курайшнинг ҳошимийлар сулоласидан чиққан ва Саййидул Мурсалин бўлиш йўлида

давом этаётган кичкина Муҳаммад Ҳалима қолдириб кетган жойни нега тарк этди, қаерга кетди, нега яна ўша жойга қайтиб келмади ёки келганида энагасини топа олмади?..

Бу саволларга жавоб беришдан ожизмиз.

Бозор таркалиб, ҳеч ким қолмаган, қош қорая бошлаган эди. Бўлиб ўтган воқеадан Омина ҳамон беҳабар эди.

Макканинг юқори қисмида, қўлларида машъалалар кўтариб Муҳаммадни қидиришга чиққанлар бирдан:

— Шу ердан! Мен Абдулмутталибнинг неварасиман! — деб бақирган бир боланинг овозини эшитиб қолдилар.

Кўп ўтмай, севикли неvara бобосининг кучоғида эди.

— Жигаргўшам, мен Абдулмутталибман, бобонг сенга қурбон бўлсин, айланай, — дер эди у.

Ҳаяжони тарқаб, ўзига келган гўдак Оминага топширилди.

Ўша кеча Ҳалима Оминанинг меҳмони бўлди. Уйига барака келтирган болажонининг уйида тунади.

Ҳалима эртаси куни уйига қайтиб кетди. Омина энг яқин кишиси, суюкли фарзандини бағрига босди. Мунис ва меҳрибон онанинг ўз жигаргўшасига ковушиши юрагига чексиз хузур бағишлади. Ҳар жиҳатдан баркамол ва етук бўлажак инсоннинг онаси эканлиги беқиёс бир бахтиёрлик туйғусини бағишлаган эди.

* * *

Севимли Муҳаммад Бани Саъд қабиласидан кўпгина ширин таассуротлар билан қайтди. Энагаси, отаси, укалари, ўртоқлари ва қўшнилар...

Шунингдек, инсонларнинг баъзи бир бурчакда турган жонсиз, фойдасиз бир тошга сифинишлари билан боғлиқ хотиралар ҳам ушбу таассуротлар ичида эди.

* * *

Абдулмутталибнинг кўнгли тинчланган эди. Неварасининг кун сайин улғайиб, камол топиб бораётгани уни беҳад қувонтирарди. Уни бир кун кўрмаса, туролмасди. Каъбанинг соясида тўшаб олган кўрпачасида ёнбошлаб ўтираркан, юрагида бир бўшлиқ ҳис этар, фақат Муҳаммад чошиб келганидан кейингина енгил нафас олар, юрагини сикаётган ҳолат дарҳол уни тарк этар эди.

Абдулмутталиб ўта босиқ, пурвиқор, оғирвазмин бир одам эди. Шу даражада салобатли эдики, на ўғиллари, на Макканинг аслзодалари у ўтирган кўрпачага ўтиришга ботина олардилар. Унинг қаршисида одоб сақлаб турардилар. Баъзан суюкли набираси келиб бобосининг тиззасига ўтирмокчи бўлса, амакилари уни турғизиб юборишар, аммо Абдулмутталиб:

— Неварамни ўз ҳолига қўйинглар, — дер ва у чошиб келиб, яна бобосининг тиззасига ўтириб олар эди.

* * *

«Фил йили» деб аталувчи машъум санадан буён икки ярим йил ўтган эди. Тамим қабиласининг бошлиқларидан Абу Қуҳофага ўғиллик бўлгани ҳақида хушхабар келди.

Болага «Абдуллох» деб исм берилди. Арабларнинг одатига кўра, кейинроқ Абу Бақр лақаби берилажак буюк зот мана шу гўдак эди. Онасини Уммул Хайр, яъни, Яхшилиқ ва Эзгуликнинг онаси, деб атар эдилар. Асл исми Салмо эди.

IV

АБВОДА ҚАЗИЛГАН МОЗОР

Бир неча йил ўтди. Суюкли неvara олти ёшга тўлди. Абдулмутталиб том маънода шафқат

паноҳига айланган, онаболанинг ҳар бир эҳтиёжини зиёда қилиб кондирар эди. Аммо Омина кун сайин сўлиб борар, юрагида қандайдир бир дард пайдо бўлган эди. Мана, олти йилдан ошибдики, бева яшайди. Бир куни Абдулмутталибга:

— Ичимни бир дард ёндирмоқда, отажон, — деди.

— Нима бўлди, қизим?

— Билмадим. Лекин ҳеч таскин тополмаяпман. Абдулмутталиб бошини эгди, оппок соқоли кўксига

тушди, хиёл ўйга толди, сўнгра:

— Шу, бир саёҳат қилиб келсанг, қандай бўларкан, қизим, — деди.

— Қаерга ҳам борардим.

— Ясрибга бор. Тоғаларингни кўриб келасан. Ҳамда... — Абдулмутталибнинг кўзлари ёшланди. Омина ҳам худди шу аҳволда эди. — Хдмда Абдуллоҳнинг қабрини зиёрат этарсан.

Омина бу маслаҳатга рози бўлди. Гўёки кекса Абдулмутталибнинг юрагидаги орзуларини ўқигандай эди.

— Қачон йўлга тушай, отажон?

— Қачон хоҳласанг, ўшанда. Ўша томонга борадиган биронбир қарвонга омонат қўшиб юбораман. Бориб, бироз дам олиб келасан.

Бир куни Абдулмутталиб Ясрибга борадиган бир йўловчи қарвонни топгани ҳақида хабар келтирди. Омина Зухра қабиласига бориб, қариндошлари билан хайрлашди. Сўнгра қарвонга қўшилди. Ёнида суюкли ўғли Муҳаммад билан жорияси Умму Айман ҳам бор эди. Улар икки туяга миниб олдилар.

Эрталаблари тонгсаҳардан йўлга тушилар ва қоқ тушгача юрилар, сўнгра тўхтаб дам олинар эди. Аср пайти — куннинг тафти қайта бошлагач, яна йўлга тушилар, туялар яна хизматини давом эттирар эди. Қумлар устидан оғирроғир одимлаётган бу жонзотлар битмастуганмас сабртоқат билан Макка ва Ясриб орасидаги бепоён йўлни босиб ўтардилар. Орасира туяларни ғайратга солиш учун ўқиладиган шеърлар қулоққа эшитилиб қоларди. Кўз қамаштирадиган даражада чўзилиб кетган қумлар устида соатларча йўл давомида биронта ҳам дов-дарахт учрамасди. Баъзан бир нечагина хурмо дарахтининг, бошларини бошларига қўйиб хасратлашаётгандай турган ҳолатига дуч келинарди, тепада учиб юрган қушлар кўриниб қолар, улар йўловчиларга шу яқин орада сув борлигидан дарак берар эдилар. Шунда тўхтаб мешларга сув тўлдирилар, туялар суғорилар ва яна юриш давом этар эди.

Йўл бир неча кун давом этди. Кун неча марта чиқиб, неча марта ботди. Ниҳоят, бир куни яшил хурмо дарахтлари билан қопланган гўзал бир шаҳар кўринди.

— Ана Ясриб, ана Ясриб!.. — деб ҳайқирганлар бўлди.

Йўловчилар узоқ ва машаққатли сафардан кейин енгил нафас олдилар. Севиндилар. Севинишга тўла ҳақли эдилар. Чунки узоқ йўл давомида қароқчиларнинг хужумига дучор бўлмаган, йиртқич ҳайвонларга рўбарў келмаган эдилар. Энг муҳими, неча кунлардан бери чанг-тўзон ичида, туяларнинг устида чайқалачайқала давом этган сафар тугаган эди.

Шаҳарга киришгач, Омина биринчи учратган одамга: Нажжор ўғилларининг манзилига бормоқчи эдик, — деди.

У одам боши билан ишора қилди:

— Туянгни мана бу йўлдан ҳайда.

Ниҳоят, кўзланган манзилга етиб келдилар. Маккадан келган меҳмонлар хурсандчилик билан кутиб олиндилар. Нажжор ўғиллари Абдулмутталиб туғилиб, вояга етган қабила эди. Онаси Салмо ушбу қабиланинг кизи эди.

Омина келган куннинг эртасига бир қабр тепасига борди, йиғлаб ўтирди. Бу Абдуллоҳнинг қабри эди. Кунлардан бир куни эрта тонгда Маккадан қузатган, орқасидан ўпкаси тўлиб, тикилиб қолган Абдуллоҳини орадан олти ярим йил ўтгач, мана шу тарзда зиёрат қилиб

турарди. Аммо кўргани шунчаки бир ҳовуч тупрок эмас эди. Бу тупрокнинг остида тирик қолиши учун беҳад фидокорликлар кўрсатган мард ва гўзал йигит Абдуллоҳнинг чирий бошлаган суяклари ётарди.

Тирик қолиши учун юзта туя қурбон этилган Абдуллоҳ...

Маккалик бир хотин томонидан «Менга уйлансанг, сенга юзта туя бераман», дея турмуш қуриш таклиф этилган Абдуллоҳ...

Коинот пайғамбарининг отаси бўлганидан беҳабар, унинг

гул юзини бир мартагина бўлса ҳам кўрмасдан ажал ўкига дучор бўлган шўрлик Абдуллоҳ шу ерда ётарди.

Омина мазор бошига тиз чўқди. Не қиларини, нима деярини билмай, сокин ўтириб қолди. Кўзлари мазор тупроғига тикилган эди. Шу ҳолатда нималарни ўйлади, кўз олдидан нималар ўтди, у ерда қанча вақт қолиб кетди — номаълум. Кўзларидан оқиб ёноғига тушган ёшларни ҳам балки сезмади ёки артишни лозим кўрмади.

Барвақт ҳаётдан кўз юмган хожаси учун йиғлаш айб эмас эди. Ҳаётининг айни баҳор чоғида, эндигина уйланган йигит, сафардан қайтаркан, касалга чалиниб вафот қилган эди. Олти йилдан ортиқроқ вақтдан бери ичини ёндириб келаётган ҳасрат туйғуси аҳёнаҳёнда алангаланар, Оминанинг юракбағрини тилкапора қилар эди. Шу онда юрса ҳам, ўтирса ҳам, кулса ҳам, доимо қалбида яшаб қолган, фақат севгили ёригагина дахлдор бўлган туйғулар Оминанинг кўнглини ўртарди, кўнглидаги ғамалам кўзларидан шашқатор ёш бўлиб оқарди.

Омина қабрнинг тепасида қачонгача турганини ўзи ҳам билмасди. Билса ҳам, бирон нарсани фарқлай олмасди. На бозор билан, на расталар билан иши бор эди. Кайтди, тоғалариникига келди.

* * *

Нажжор ўғилларининг маҳалласидаги болалар янги бир дўст орттирганларидан беҳад хурсанд эдилар. Хушбичим, очик чехрали, ширинсухан, кучли, бақувват бир бола эди у. Аммо жанжал, тўполонни сира ҳам хуш кўрмасди. Уришаётган болаларни кўрса, ажратиб қўярди, яраштирарди. Қўллари, юзи тоза, кийган кийими озода. Маккадан Ҳошим ўғилларининг хонадонидан келган эди у.

Бир куни Омина суюкли ўғлининг эшикдан жуда хурсанд ҳолда кириб келганини кўрди. Уни бу ҳолатда кўриш Оминани тинчлантлар, унга ором бағишлар эди. Омина ўғлини бағрига босди:

— Бугун жуда хурсандсан, ўғилгинам, — деди.

Ҳа, онажон. Биласизми, мен сузишни ўргандим. Оминанинг юраги хаприкиб кетди:

— Каерда?

— Оди ибн Нажжорнинг ҳовузида.

— Эҳтиёт бўл, болажоним, бирон зиёнзаҳмат етмасин.

* * *

Меҳмонлар бир ой қолиб кетдилар. Бу орада суюкли Муҳаммад болалар билан дўстлашиб олди. Тоғаларининг ўғиллари билан биргаликда ўйинлар ўйнади.

Бир куни Нажжор ўғилларининг юрти билан хайрлашдилар. Омина Макка томон йўл олди.

— Яна келгин, Омина.

— Сизларни соғинамиз.

— Бизлардан Абдулмутталиб оиласига салом айтгин... — деювчиларнинг саломатлик тилашларидан сўнгйўлга чиқдилар.

Ортада қолганлар ширин хотиралар оғушида эдилар. Бири маҳзун юзли Омина ҳақида, бошқаси юзидан нур ёғилиб турувчи ўғли ҳақида баҳс қиларди.

Омина бу сафардан жуда мамнун бўлди. Хожасининг қабрини зиёрат қилди,

кариндошлари билан дийдор кўришди. Маккадан кўра иклими анча енгил ва юмшоқ бўлган Ясрибда, хурмо дарахтларининг соясида, гўзал боғроғларда кўнгилдагидек дам олди. Энди Абдулмутталиб оиласини ҳам роса соғинган эди.

Бир неча кунлик сафардан сўнг окшом пайти Абво деб аталувчи бир кишлокка етиб келиб, тўхтадилар. Чунки Омина ҳолдан тойган, ўзини ёмон ҳис қилаётган эди. Бу аҳволда узокка стиб бора олмаслиги аён. Бу ерда бир неча кун дам олиб, дармонга кирса, яна йўлга чиқиш мумкин бўларди.

Арабларнинг ғоят меҳмондўстлиги шу ерда яққол кўринди: Омина меҳмони бўлган хонадон мутлако нотаниш эди, шундай бўлса ҳам, уни кучок очиб кутиб олишди. Аммо касали тобора авж ола бошлади. Умму Айман Оминага қандай қилиб бўлса ҳам ёрдам бермокчи бўлар, аммо чорасиз эди; гул юзли жигаргўшаси Муҳаммад ҳам ўта ғамгин ҳолда, ҳаёт шами секинсекин сўниб бораётган бечора онасига қараб ичи ўртанар эди.

Уй эгаларининг тажрибаси ҳам, Умму Айманнинг ғайрати ҳам, пурзиё гўдакнинг ёнаётган юраги ҳам тақдирга битилган ҳукми ўзгартира олмади. Омина тобора жони бўғзига тикилиб келаётганини ҳис этаркан, бошида юзлари маҳзун жигари кўзларига қаттиқ тикилиб турганини сезиб, унга томон бурилди. Боласини ўзига тортди. Энди зўрбазўр қимирлаётган лаблар унинг гул юзларидан ўпди. Унинг муборак исидан хидлаб, ўпкасини тўлдирди. Мажолсиз қўллари билан кўксига босди. Келажакда Оллоҳнинг ҳар турли неъмат ва раҳматининг энг буюк тимсоли, дунё ва охиратнинг султони, набийлар сарвари бўлмиш бу гўдакни дунёга ўзи келтирган, аммо уни тўйибтўйиб бағрига боса олмаган, тўйиб сева олмаган эди. Ҳолбуки унга ўзидан яқин, унда ўзидан кўпроқ ҳаққи бўлган кимса йўқ эди.

Сўнгги дафъа кўраётганини билиб, қайтакайта тикилди. Шундан кейин ичичидан тошиб келаётган хистуйғулар, титроқ калималар байтлар ҳолида тилидан тўкила бошлади:

— Эй даҳшатли ажал ўкига дучор бўлган, Оллоҳнинг лутфи ва ёрдами билан юз туя эвазига халос бўлган зотнинг фарзанди!.. Оллоҳ сени муборак ва умрингни зиёда қилсин. Агар тушимда кўрганларим тўғри бўлса, сен жалол ва икром соҳиби Оллоҳ томонидан Одам фарзандларига ҳалол ва ҳаромни ажрата олишни ўргатиш учун пайғамбар сифатида жўнатиласан. Сен Исломни — бобонг Иброҳимнинг динини тиклаш учун жўнатиласан. Оллоҳ сени миллатлар билан биргаликда яшаб келган бутлардан, бутпарастликдан қутқаражак. Туғилган ҳар жонзот ўлажак, ҳар янги нарса эскиражак, кўп бўлган камайиб битажак, фоний бўлажак. Дарвоқе, мен ҳам ўламан. Аммо доим кишилар қалбида яшайман. Чунки пок, дуруст бир фарзанд туғдим, ўзимдан кейин хайрли бир едгорлик қолдирмоқдаман...

Омина ортиқ гапиролмай қолди. Нафаси сиқар, пешонаси совуқ тердан жикқа ҳўл бўлган эди. Энди ортга қайтилмайдиган умр йўлининг тугагани, сўнгги қадамларини босиб ўтганига қатъий ишонч ҳосил қилган эди. Сўнгги дафъа ўғлининг дийдорига тўймоқчи бўлди. Ўзини зўрлаб, зўрға, бир неча сониягина қарай олди. Кейин чуқур бир нафас олиб, ҳаётдан кўз юмди. Вужуди жонсиз, ҳаракатсиз қолди.

Умму Айманнинг додфарёди тирик етим бўлиб қолган гўдакнинг йиғиси билан кўшилиб кетди.

* * *

Оминанинг вазифаси инсониятнинг саодат раҳбарини, рақиби ва тенги йўқ султонини қорнида кўтариб юриш, туғишдан иборат эди. Бу вазифани вафо билан бажарган, бироқ ўзининг дунёси ўзига вафо қилмаган эди. Турмуш курган йили эри вафот этди, ягона овунчоғи бўлган фарзандидан неча йилларгача айрилди, ундан кейин уни бағрига босиш бахтига эндигина эришганида, қаршисига ўлим фариштаси келди.

Унинг охирати қандай бўлар эди? Оқибати нима бўлар эди?

— Биз уни жаннат неъматлари орасида кўришни истаймиз, албатта. Аммо бу саволга тўғри жавоб беришга биз ожизмиз. Бу мавзуни Оминани Ҳабиби Акрамига она қилган буюк Оллоҳга

колдириш, бизнингча, энг маъкул ишдир.

* * *

Гул юзига ёмғир каби кўзёши инган гўдак Умму Айманнинг қўлида кўрди ўзини. Унинг меҳршафкати боланинг қалбини ардоклади. Чўл дейишга лойиқ бир кум дарёсининг ўртасида, уларни одамгарчилик туфайли меҳмон қилган оиланинг уйида онасидан жудо бўлиш, уни бегона тупроқ кўйнига топшириш ва бир умрга ундан ажралиш ғоят оғир савдо эди.

Омина Абво қишлоғининг қумли тупроғига кўйилди. Бу фожиа нурли чехра эгасига қаттиқ таъсир қилган эди. У онасининг устига тортилган тупроқдан ҳам оғирроқ ғам юки остида қолганини ҳис этди.

Шундан кейин азобли сафар бошланди. Умму Айман бир туяга минди. Ота-онасидан ажралган ғирт етимни кучоғига олди. Иккинчи туяни етаклаб йўлга чикди.

Абво қишлоғидан узоклашиб кетганларидан кейин ҳам орасира орқасига қараб кўяётган гўдакнинг кўзларидан тинмай ёш оқар, баъзан «Онам, онажоним» дегани эшитилиб қолар, аммо Умму Айман уни бағрига босар, бошини силар, оналик меҳри билан сочларини ҳидлар эди. Туя устида чайқалачайқала давом этган бу машаққатли сафар беш кун деганда иоёнига етди. Ниҳоят, Макка водийи кўринди. Каъбанинг ёнидан ўтиб, Абдулмутталибнинг уйига яқинлашдилар.

Абдулмутталиб қаршисида неварасини кўрганда, дунёга қайта келгандек бўлди. Кўзёшлари билан кучоғига отилган неварасини шу қадар соғинган, шу қадар муштоқ бўлган эдики...

Аммо невараси ўта ғамгин кўринарди. — Онанг қани, болажоним, — деди у. Шу онда бир фарёд этишилди. Умму Айман бўлган воқеаларни йиғлаб-йиғлаб сўзлаб берди. Абдулмутталиб буни кўзёшлари билан тинглади. Энди бобосининг иссиқ кучоғи унинг ягона паноҳи эди. Шу билан баробар гўёки у бобосига эмас, балки бобоси унга муҳтож эди. Абдулмутталиб уни ёнидан жилдирмас, бир гапи икки бўлмайдиган даражада меҳрибонлик кўрсатар эди.

Умму Айман эса, унинг энагаси ва энг яқин дўсти бўлиб қолган эди.

— Зинҳор неварамни кўздан қочирмагин. Сенинг ва зифанг фақат шундан иборат.

Бу кўрсатма Умму Айманга берилган эди. Жонига роҳат бағишлаган амр эди бу. Чунки Умму Айман буни шунчаки бир вазифа деб билмас, балки чин кўнгилдан бажарар эди. Ҳар иккаласининг орасида ҳам жуда теран бир меҳрмуҳаббат туйғуси бор эди. У ҳам Умму Айман ҳақида «Тукқан онамдан кейинги онамдир», дея илтифот кўрсатаркан, бутун қалбини бағишлаган эди.

V

АБДУЛМУТТАЛИБНИНГ МЕҲР ҚУЧОҒИ

Абдулмутталиб неварасига меҳрмуҳаббат ва марҳамат кўрсатибгина қолмай, унда ўзгача ва улугсифат бир шахсиятга хос белгиларни кўргани учун орасира қиладиган иши хусусида у билан яширинча пичирлашиб, маслаҳатлашиб олган кезлари ҳам бўларди.

Невараси ҳам унинг сиймосида фақатгина бобосини эмас, балки чин дўст, ажралмас ўртоқни ҳам кўрган эди. Абдулмутталиб қанчалик оч бўлмасин, невараси бўлмаса, дастурхонга ўтирмас ёки ўтирса ҳам, то у келгунга қадар таомга қўл теккизмас эди.

Абдулмутталиб хонасида ёлғиз ўтирган чоғларда унинг хузурига таклифсиз кира оладиган ягона одам ҳам невараси эди; бошқа одамларнинг эса, бундай қилишга ҳақки йўқ эди.

Абдулмутталиб, одатдагидек, Каъбанинг соясига тўшалган кўрпачасининг устида чордона курганча, атрофидагилар билан суҳбатлашарди. Гап шу йилги курғокчилик ҳақида борди. Анча пайтдан бери кўкдан бир томчи ҳам ёмғир томчиламаган эди Макка тупроқларига. Ҳамманинг бирданбир ташвиши сувсизлик бўлиб қолди.

— Ҳар тонг уйғонганимда кўзим самода бўлади, — деди бири.

Бошкаси кўшимча қилди:

— Шу кетишда бу йил ҳаммамиз оч қолиб, кирилиб кетамиз.

Ҳалиги киши яна сўз олди: ~ Илоҳларнинг ҳам биз билан ишлари йўқ... Атрофни ўраб турган юзларча бутларга кўз кирини ташлагандан сўнг:

— Ўзлари сувга мухтож эмасда. Бизнинг мухтож ёки мухтож эмаслигимиз уларни сира кизиктирмайди, — деди.

Унинг ёнида турган бириси минғирлади:

— Зотан, тош эмасми улар? Бошка бириси:

— Ғазабларига учрамайлик тагин, етар энди, — деди. Бироқ ўзини тутолмасдан: — Илоҳ сифатида ғазабла нишлари керакми ёки бизнинг аҳволимизни кўриб ачинишлари лозимми, буни ҳам билмаймиз, — деди.

Бу гапларни айтarkan, «илоҳлар ғазабланса ҳам, бирон нарсага кучи етмайди», дегандек бўлган эди. Аммо яна бири унинг хаёлидан кечган гапларидан ҳам ўтиб тушди:

— Шунча йиллардан бери уларнинг қошида бош эгиб келамиз. Лекин мухтожликка гирифтор бўлганимизда тошдек котиб турсинлар деб эмас, ахир!

Бу одамнинг шу онда тил тортмай ўлиши ёки бошига кўкдан бир олов парчаси келиб тушишидек илоҳий жазо берилишини кутганлар ҳам бор эди.

— Сен ҳаддингдан ошиб кетдинг, ҳой йигит!

Шу гапни айтиб илгарига қадам ташлаган бирини бошкаси тўхтатди.

— Бу одам илоҳларии ҳақорат қилди, аммо уни сен ўз ҳолига қўявер, токи жазони ҳам уларнинг ўзлари берсин.

— Ҳа, ҳа, қўлларидан келса, жазони улар берсинлар...

Ҳар калладан бир гап чиқар эди.

— Ёмяир дуосига бир чиқсак, қандай бўлар экана? Нима дейсан, эй Абдулмутталиб?

Бир дақиқада мавзу ўзгарди. Яхши бир таклиф эди бу. Аслида, мақсад жанжаллашиш эмас, сувсизликка чора топиш эди. Юзларидаги совуқ ва шиддатли ифодалар юмшади. Юзлар Абдулмутталибга ўгирилди.

— Ажойиб бўлади. Эртага тонгда чиқамиз. Атрофга хабар берилди. Ҳамманинг дарди бир эди.

Таклиф ҳеч қандай эътирозсиз қабул этилди.

Тарқалишар экан, ҳалиги одамнинг:

— Илоҳлар эканингизга шакшубҳамиз йўқ, аммо холимизга бепарволигингиз ҳам аён... — деб пўнғиллағиллагани эшитилди.

* * *

Абдулмутталиб кечани беҳаловат ўтказди. Қайтакайта уйғониб кетаверди. Мияси қаҳатчилик ғурбатларини ўйлаш билан овора эди. Тонг отганда уни кўрганлар, дурустгина ухлаб, дам олган, дея олмасдилар.

Тонгсахарда Каъбанинг атрофига тўпланган юзларча кишилиқ бир жамоа Абдулмутталибнинг келишини пойларди. У ҳам ўзини куттириб қўймади. Ёнига суюкли неварасини олиб, жамоани бошлаб кетди. Бу жамоада эркаклардан ташқари аёллар ва болалар ҳам бор бўлиб, ҳаммаси бир хил туйғулар оғушида Абу Кубайс тепалиги томон йўл тортдилар.

Абу Кубайс жуда яқин эди. Каъбадан атиги бир неча юз одим нарида қад кўтарган эди.

Оғироғир қадам ташлаб, тўхтабтўхтаб, нафасларини ростлаб, тепаликка чикдилар. Пастда Каъба кўринар, ўнгдан ҳам, чапдан ҳам чўзилиб келган водийларнинг бари Каъба жойлашган ерда қўшилиб кетар эди.

Абдулмутталиб халқнинг ўртасида тўхтади, чуқур нафас олди. Суюкли невараси ҳам ёнида эди. Сўнгра нигоҳлари кўкнинг ададсиз теранликларига қадалди:

— Оллоҳим, шу етимнинг хурмати ҳаққи сендан ёмғир сўраймиз... — дея дуо қила бошлади.

Осмонда ёмғир ёғишини кўрсатадиган биронта ҳам белги — булут парчаси йўқ эди. Аммо курайшликлар яна ёмғир сўрар, арзи ҳол этар эдилар. Бугун бўлмаса эртага, эртага бўлмаса индинга ёғажак ёмғирга ҳам бажонидил рози эдилар. Шу орада Абдулмутталибнинг ёнида турган нур юзли боланинг ҳам қўлларини кўтаргани, бармоқлари билан кўк юзига ишора қилгани кўринди.

Абдулмутталиб қайтақайта «Оллоҳим, мана шу етимнинг хурмати учун...» деб дуо қилар, ҳамма «Омин», деб унга жўр бўлар эди.

Шу аснода уфқда кичик бир булут парчаси пайдо бўлди. Тезлик билан, орқасидан биров қувлаётгандай, илгарилаб келаверди. Аммо бунчалик кичик булут парчасидан бирон нарса кутиб бўлмасди. Ҳолбуки, бундан юз марта катта булут келтирадиган ёмғир ҳам етарли эмасди.

Булут югургандай илгарилар экан, тобора каттала

шар, Абдулмутталибнинг дуоларига «Омин» деб қўшилган халқ бу ҳолни диққат ва ҳаяжон билан кузатар эди. Худди кичкина бир тугун ҳолида бўлган булут яқинлашган сари очилиб, ёйилибкенайиб борарди.

Унинг орқасидан оқиб келаётган булутлар кўриндию дуонинг қабул этилганига шубҳа қолмади. Юзларга табассум балқди. Кўзлардан севинч ифодаси ўлароқ ёшлар оқаркан, бошларига бирикки ёмғир томчиси туша бошлаганини сездилар.

Ҳаммаёқни ларзага солиб гумбирлаган момоқалдиноқ «Тарқалинлар, дуоингиз қабул этилди...» деяётгандек эди. Одамлар севинч қичқириқлари билан тепадан пастга эна бошладилар.

Абдулмутталиб севинганидан йиғларди. Соқолидан оқиб тушаётган ёшларини артаркан:

— Бу ёмғирни Оллоҳ бизга сенинг хурматинг учун берди, болам, — деди у неварасига.

Чақмоқ чақар, момоқалдиноқ гумбурлаб, водийларни ёритиб юборар эди. Салгина олдин бир неча кундан кейин бўлса ҳам ёмғир ёғишига рози бўлганлар уйларига етгунчаёқ шалаббо бўлдилар.

Бу воқеадан кейин Абдулмутталиб ҳақида шеърлар тўкилди. Буюк инсон деб тан олинди.

* * *

Араблар изларга қараб башорат қилиш соҳасида улкан тажрибага эга эдилар. Қум устида қолдирилган оёқ изига қараб кишини ҳайратга соладиган даражада мукамал ва тўғри башорат қилардилар. Бир ҳайвоннинг изига қараб, унинг қайси қабилага тегишли эканлигини аниқлашар, ёнмаён юриб кетган икки кишининг оёқ изларидан уларнинг эрхотинми, отаболами ёки дўстбиродарми эканлигини тўғри айта олардилар. Бу соҳада Мудлиж қабиласи барча қабилалардан ўтиб кетган эди.

Бир куни Мудлиж қабиласидан Маккага келган бир неча киши кўркемларнинг кўркеми бўлмиш, юзларидан нур ёғилиб турувчи, очиқ чехрали бир болага дуч келдилар. У бошқа болалар билан ўйнаётган эди. Бамисоли юлдузлар орасидаги ўн тўрт кунлик ойдек ажралиб турарди у ўртоқларидан. Ёнига яқинлашдилар. Шу он қорачадан келган бир аёл:

— Болага тегина кўрманг, — деди. Бу аёл Умму Айман эди. Одамлардан бири ҳеч саросимага тушмай, деди:

— Емонлик қилмоқчи эмасмиз. Бошқаси кўшимча қилди:

— Бундай бир маъсум гўдакка ёмонлик қилиш учун шайтонни ҳам йўлда қолдирадиган даражада жоҳил бўлиш керак.

— У ҳолда нима истайсиз?

— Фақат ёқтириб қолдик. Шундай, синчиклаб қарамоқчи эдик, холос.

— Мақсадингиз нима? Нега бошқа болаларга қарамайсиз?

Биз бу болада ҳеч бир болада бўлмаган ғаройиб ҳолларни кўрдик. Ижозат бер, бир оз ёнимизда турсин. Умму Айман Муҳаммадни чақирди:

Бери кел, ўғлим, мана бу амакиларинг сени кўришмоқчи.

Улар Муҳаммадга бошданоёк чуқур разм солдилар. Айникса, оёқларига тикилиб қолдилар. Кейин бошини силадилар. Умму Айманга ташаккур билдирдилар.

— Бу кимнинг ўғли?

— Абдулмутталибнинг ўғли. Ҳалиги одам бошини чайқади.

— Аслзода бир оиланинг фарзанди эканлигига шак-шубҳа йўқ.

* * *

Саксон ёшга кирган бир инсон вақтининг кўпини дам олиш билан ўтказди. Абдулмутталиб ҳам шундай ҳаёт кечирар, Каъбанинг соясида кўрпачасини ёзиб ҳордик чиқарар эди.

Муаллақанавис шоир Зухайрнинг бир байтини хотирлади у: «Ҳаётнинг оғир юкларидан чарчадим. Ҳая, ким саксон йил яшаса, ҳаётдан ҳам чарчаши бегумон», деган эди Зухайр. Абдулмутталиб ҳам айна шу ҳолатда эди. Тиғ каби, тутган жойини кесадигаи кирчиллама йигит бўлганига ўзи ҳам ишонмайдиган даражада кексайган эди. Бошида биронта ҳам оқармаган соч толаси, соқолида биронта ҳам қора мўй қолмади. Бундай ёшга етган ҳар қандай киши каби, у ҳам вақтисоати келиб ажал ўз домига тортадиган дакикаларни пойлаб, бир чеккада дам олиб ўтирарди.

— Салом сенга, эй Абдулмутталиб!

Салом бўлсин сизга, эй мудлижликлар. Марҳамат қилинглар, мана бу ерга ўтиринглар.

Келганлар ўтирдилар. Абдулмутталиб улардан ҳол-аҳвол сўради. Мудлиж қабиласидан танишлари бор эди улар ҳақида суриштирди. Шундан кейин уларнинг қелиш сабабини сўради. Бири:

— Бугун болалар орасида жуда чиройли бир гўдакни кўрдик. Ёнидаги аёл сенинг ўғлинг эканлигини айтди.

— Ҳа, у менинг ўғлим, яна ҳам тўғрироғи, неварам. Одам бирикки сония жим бўлиб қолгач, гап бошлади:

— Биз болани кўриб қизиқиб қолдик ва унга чуқур разм солдик. Бизнинг фикримизча, мақоми Иброҳимдаги оёқ излари билан бу боланинг орасида жуда яқин ва чамбарчас боғлиқлик бор. Биз ўзимизнинг мезон ва меъёримиздан келиб чиқиб айта оламизки, бу бола пайғамбарлар авлодидандир.

Абдулмутталиб бу хулосадан жуда мамнун бўлди.

— Тўғри,— деди,— мақоми Иброҳимдаги излар бу гўдакнинг катта бобосининг оёқ изларидир. Чунки у излар пайғамбар Ҳазрати Иброҳимга оиддир. Биз эса унинг авлодиданмиз. Мен наслимизга мансуб боболаримнинг исмларини санайсанай Аднанга қадар чиқа оламан. Аднан эса, маълумингизким, Ҳазрати Иброҳим наслидандир.

Орадан бир неча кун ўтди. Абдулмутталиб Нажрон қозиси ва роҳиб бўлган бир дўсти билан еухбатлашиб ўтирарди. Роҳиб ўз маслагидан келиб чиқиб, диний мав зулардан баҳс юритар, неча асрлардан бери пайғамбар юборилмаганини сўзлар эди. Ҳазрати Исонинг давридан бери юз эмас, бир неча юз йил ўтган, келиши муқаррар ва лозим бўлган бир пайғамбар кутилаётган эди. Роҳиб сўзларини шу тарзда давом эттирди:

— Биз Исмоил ўғиллари наслидан келажак ва пайғамбарларнинг сўнггиси бўлажак бир пайғамбарнинг сифатларини китобларда ўқиб юрибмиз. Ушбу маълумотларга кўра, бу пайғамбар юзага чиқадиган жой шу ер, яъни, Макка шаҳридир.

Роҳиб келажак пайғамбар ҳақида атрофлича маълумотга эга эди. Кўзларининг ранги, оёқларининг шакли, икки елкасининг ўртасида жойлашган бир белгига қадар ўзига хос хусусиятларини ҳам билар эди. Абдулмутталиб унинг сўзларини зўр қизиқиш, ўта эътибор

билан тингларди. ШУ он суюкли невараси келиб, бобосининг ёнига ўтирди

— Эй Абдулмутталиб, булар сира ҳам уйдирма эмас. Диний китобларда ёзилган... — Роҳибнинг гапи оғзида, кўзлари бирдан ҳозиргина келган болага кадалган эди. Диккат билан кузатди. Кузлари, қўллари, оёқлари, баданига синчиклаб қаради.

— Бу КИМНИНГ боласи, эй Абдулмутталиб? — деди.

— Менинг ўғлим.

— Бўлиши мумкин эмас асло.

— Нега энди?

Роҳиб жуда секин овоз билан пичирлади. Худди гапини бола эшитишини хоҳламаётганга ўхшарди.

— Чунки бу боланинг отаси ўлган бўлиши керак.

— Нега шундай деб ўйлайсан?

— Менга қара, эй Абдулмутталиб, бу бола сенга боядан бери гапираётган пайғамбарнинг сифатларига эга. Сен унинг отаси эканлигини айтдинг. Ҳолбуки, бизнинг диний китобларда ёзилишига караганда, бу бола етим бўлиши керак эди. Сен унинг отаси бўлишинг мумкин эмас.

Абдулмутталиб унинг сўзларини тасдиқлади.

— Тўғри ганирасаи. Ҳақиқатдан ҳам бу боланинг отаси, яъни менинг ўғлим, ҳали у туғилмасдан олдин вафот этган эди. Мен бобосиман. Аммо ўз ўғлимдан ҳам ортиқ кўраман уни. У кўзимнинг оқу қорасидир.

— Энди ўзингга келдинг, эй Абдулмутталиб. Аммо бу болани эҳтиёт қилишинг лозим. Яхудийлар уни кўраркўрмас танийдилар. Билиб қолсалар, бирон зарар етказишлари эҳтимолдан холи эмас.

Бу сўзлар Абдулмутталибни неварасига яна ҳам қаттиқроқ боғлаб қўйди.

Абдулмутталиб ҳаётининг сўнги кунларини яшаётганини чуқур ҳис этарди. Замондошлари ҳавас қилса арзигудек бир умр кечирган эди у.

Ҳар кимга яхши муомалада бўлди, каттакичик барчанинг ҳурматини қозонди. Фақирларни тўйғазди, бевалар, етимларга ёрдам қўлини чўзди, умр бўйи бирон марта ҳам зинога яқинлашмади, яқинлашганларни ҳам хуш кўрмади.

Ичкиликни ёқтирмасди. Чунки ичкилик ичувчиларнинг қандай шармандали ахволга тушганларига кўп гувоҳ бўлган. Бундай қабоҳат ишларга сира ҳам тоқати йўқ, виқор ва одоб эгаси эди. Макканинг ҳокими сифатида, ўғрилиқ қилганларнинг қўлларини кестирар, қўлидан келганча, қиз болаларнинг ўлдирилишига тўсқинлик қилар эди. Ёмонлик қилган кимса қўлга тушса, қамчи билан саваларди. Охиратга ишонар, Оллоҳнинг борлиги, қудратли ва буюклигига шубҳа қилмас эди. Ўз замонида кенг тарқалган бутларга сиғингансиғинмагани эса, бизга қоронғи.

Рамазон ойи келган куни озиковқат олиб, Маккага яқин Хиро тоғига чиқиб кетар, у ерда ёлғиз қолиб, ўзича ибодат этар, ўйхаёлга толар эди. Бу ишни илк марта у қилган, шундан кейин таркидунёчилик одатини хуш кўрувчилар пайдо бўлди, халқнинг шовқинсуронли ҳаётдан чекилиб, бу тоғда бир ой давомида ёлғиз яшашга ҳавасмандлар кўпайди. У ерда қандай ибодат қилингани эса, яна бизга номаълум.

У ҳақда тадқиқотчи Кўксол «Узун бўйли, ёқимли, сабрли, ақлли, тарбияли, дунёқараши кенг, сарвқомат, мард ва сахий киши эди», деб маълумот беради.

Маккаликлар уни «Иккинчи Иброҳим» дердилар. Барча арабларнинг Пайғамбар Иброҳим алайҳиссаломга бўлган чуқур ҳурматларини назарга олсак, маккаликларнинг Абдулмутталибга қай даражада ҳурматэҳтиром кўрсатганликларини тасаввур этишимиз қийин бўлмайди.

Қаъбага доир бутун хизматлар Абдулмутталибнинг бошчилиги остида юритилар, ҳеч кимса Маккага ундан бошқа кишини ҳоким қилишни ўйламас эди. Чунки Абдулмутталиб бу

мақомга зўравонлик билан эмас, муруввати, фазилати ва шарафи боис келган, ақли расо ва аслзода қабила бошлиқлари уни бу мақомга лойиқ деб топганлар. У бу мақомга муносиб эмас, деб бирон киши даъво қила олмасди. Чунки Макка худудида яшовчи бирон кимса Абдулмутталибдан ёмонлик кўрганини иддао этолмас, аксинча, ундан яхшилик кўрганини эътироф қилар эди.

Бир куни Абдулмутталиб дардга чалинди.

Барча уринишлар, шифо излаб елибюгуришлар беҳуда бўлди. Тобора ўлим соати яқинлашиб келаётгани равшан эди. Абдулмутталиб дарди бедавога йўлиққанини англаган, ўзидан кейин тўққиз ўғил, олти кизи ва бир этак неваралари қолмоқда, аммо унинг ўйфиқри бош қотиришга лойиқ деб билган суюкли неварасида эди. Уни нима қилиш, кимга қолдириш тўғрисида ўйларди. Шу кунга қадар уни кўлидан келганча тарбиялаган, ҳеч нарсада камситмаган, устига гард юқтирмасликка уринган, унга ҳақиқий ота, тенги йўқ бобо бўлган эди. Аммо Абдулмутталиб ҳам фоний бир борлиқдир. Унга ҳам энди ажал яқинлашган, ўлим фариштаси эшик қоқиб келаётган эди.

Орасира хушидан кетади, ўзини билмай қолади. Шундай кезларда «Муҳаммадим, суюкли Муҳаммадим...», дея босинқирагани эшитилиб қолади. Ўзига келганда эса, яна тамомила унинг ташвиши билан банд бўлади.

Бир пайтлар Муҳаммаднинг отасини, яъни, ўзининг ўғли Абдуллоҳни қурбон қилишга бел боғлаган кунларни эслади. Агар ўша қасамини бажарса, бугун қалбини ларзага солиб, кекса юрагини ёндираётган бу меҳрмуҳаббатнинг соҳиби ҳам бўлмасди.

Аммо бутун оламларга Оллоҳнинг беҳисоб раҳмати шу боланинг воситасида, у орқали ёғилиши керак эди. Инсоният унинг раҳбарлигида ҳақ йўлни топажак, саодат йўлига киражак. Оллоҳга элтувчи йўлни энг мукамал тарзда инсонларга у кўрсатажак эди. Шу боис бир эмас, минг Абдулмутталиб тил бириктирса ҳам, илоҳий қудрат бунинг олдини олар ва Абдуллоҳни қутқарар эди. Коинот сарварининг унинг наслидан, унинг ўғли сифатида дунёни шарафга буркаши азалий ва илоҳий тақдирнинг зарурати эди.

— Отика!

— Лаббай, отажон.

— Сув бер.

Отика дарҳол келтирилган Замзам сувидан идишни тўлдириб берди. Абдулмутталиб бир неча қултум ичди.

— Шифо бўлсин, отажон.

— Омон бўл, болам.

— Эсингиздами, отажон, Замзамни қазиган кунларингиз?

Абдулмутталиб бош ирғади. «Ҳа», деб пичирлади. Салдан кейин Отика чиқиб кетди. Абдулмутталибнинг хаёлидан ўтмиш кунлари кечди.

ЗАМЗАМ

Роппароса қирқ йил олдин бўлиб ўтган эди бу воқеа. Бир куни Абдулмутталиб Каъбанинг «Ҳижр» деб аталувчи қисмида қайлула уйқусида эди. Пешин пайти оловдек қиздирадиган қуёш тафтидан ҳамма салқинга қочиб ухлагани каби, Абдулмутталиб ҳам ётиб ухлаган эди. Туш пайтидан бошланадиган бу уйқу асрнинг ўрталарида, салқин тушгач, тугар ва араблар буни «қайлула» дердилар. Бу соатларда ҳамма ишини ташлаб, салқин жой қидириб қоларди. Чунки жазирама иссиқ фақат меҳнат қилишгагина эмас, ҳатто сайр этишга ҳам имкон бермасди.

Абдулмутталиб туш кўрди. Тушида ёнига бир одам келиб:

— Тибани қазӣ, деди.

— Тиба қаер ўзи?

Одам жавоб бермай, кўздан ғойиб бўлди.

Абдулмутталиб уйюнгач, бир муддат бу туши ҳақида ўйлаб қолди. Ҳеч қандай маъно бера

олмади. «Ҳар доим кўриладиган тушунарсиз рўёлардан бири бўлса керак», деган хулосага келди.

Эртаси куни яна айнан ўша ерда ухлаётган эди. Тушида яна нотаниш бир одам келиб унга:

— Баррани кази... — деди.

— Барра каер? Нега у ерни казишим керак?..

Одам жавобни ҳам кутмай ва бошқа ҳеч нарса демай, ғойиб бўлди.

Тиба нима? Барра нима? Нега у жойлар казилиши керак? Бу саволларга жавоб беришдан ожиз эди у.

Учинчи куни яна ўша одам келди. Бу сафар:

— Маднунани кази! — деб буюрди.

— Маднуна нима, у каерда?

Одам жавоб бериш ўрнига яна ғойиб бўлишни афзал кўрди.

Абдулмутталиб энди ҳар ухлаганида бирон ерни казиш буюрилишига ишонч ҳосил қилган эди.

Тўртинчи куни ётар экан, «Кўрайликчи, бугун каерни казир эканмиз», деб ўйлади. Ҳақиқатан ҳам, тушида яна ўша одам келди.

— Замзамни кази! — деди.

— Замзам недир?

— Замзам ҳеч тугамайдиган, камаймайдиган бир сувдир. Сен тўптўп бўлиб келадиган ҳожилар жамоасига ундан ичирасан. У сув қурбонлик қонлари окизилиб тўпланадиган жойлар билан ахлатлар тўкилган жойларнинг орасидадир. Олачипор қарға қағиллайдиган жойни топгин, у ерда бир чумоли уяси бор. Бу одам ниҳоят асл мақсадни гапирган эди. Неча

кундан бери айтолмаётган гаплари, демак, шулардан иборат эканда. Абдулмутталиб уйқудан уйғонган заҳоти ёнтеваракка аланглади. Кўзлари қурбонликлар сўйилиб қонлари окизилган, чиқиндисупириндилар тўкилган ерни қидирарди. Шу орада қорни ва қанотлари оқ бир қарғанинг қағиллаётганини кўрди. Тушида кўрганлари тўғри чиқишига шубҳаси қолмади. Ўша томонга йўл олди, қарғага яқинлашиб бора бошлади. Аммо у қочмасди. Эҳтимол, казиши лозим бўлган ерни аниқ кўрсатиш учун кетмаётгандир. Ниҳоят, жуда яқин боргач, «пирр» этиб учиб кетди. Абдулмутталиб қарға кўниб турган жойнинг шундайгина ёнбошида гавжум бир чумоли уяси борлигини кўрди. Ҳақиқатан ҳам бу ер қурбонликлар сўйилган ва ахлатлар тўкилган жойнинг қоқ ўртаси эди. Бу жойни яхшилаб таниб олиш учун белгилаб қўйди. Каъбанинг эшиги томонда эди. Каъбагача ва мақоми Иброҳимгача бўлган масофани ўлчади. Энди келиб шу ерни казишдан бошқа чора қолмаган эди.

Буюк бобоси пайғамбар Исмоил ҳазратлари замонидан қолган сув, муборак бир кудук борлиги ҳақида ҳамма қатори у ҳам биларди. Аммо неча юз йиллар давомида Макка аҳлининг ҳам, келибкетувчи ҳожиларнинг ҳам эҳтиёжларини тўлатўкис қондирадиган бу кудук Журхум қабиласи одамларининг ахлоқсизлиги ва жоҳиллиги оқибатида вайрон этилиб, беркитиб ташланган эди. Мағлубиятга учраган журхумликлар Маккани тарк этар эканлар, кудукни ҳам кўмиб кетган эдилар.

Вақт ўтиши билан Замзамнинг каерда бўлгани ҳам унутилди, оти бору, ўзи йўқ нарсага айланди. Ичига Каъбага тегишли анчамунча олтин буюмлар ҳам кўмилиб кетган кудукни топиб очиш буюк бир шарафга ноил бўлиш билан баробар, Оллоҳнинг лутфи ва карамига сазовор бандасигагина бундай саодат насиб этиши мумкин эди!

Оқшом тушгач, ўғли Ҳорисга:

— Эртага бирга тер тўкиб ишлашимизга тўғри келади, — деди. Унинг кизиксиниб қараб турганини кўриб изоҳ берди: — Замзам кудуғини қазиймиз.

— Аммо, отажон, биз унинг каерда жойлашганини билмаймизку? — дея Ҳорис отасининг юзига қаради. «Тушунмадим» демоқчи эди. Абдулмутталиб қисқагина бир жавоб берди:

— Тушимда кўрсатилди.

Ҳорис учун мазкур жавоб етарли эди. Отасига бўлган ишончи беҳад эди. Абдулмутталибнинг ўша пайтда қўли ишга келиб колган биргина ўғли Ҳорис эди.

Эрталаб тонгсахарда курайшликлар Абдулмутталибни белкурак ва чўкични олиб каёққадир кетаётганини кўрдилар.

Кеча белгилаб кетган жойига келди.

— Оллоҳим, муборақ бўлсин... — дея чўкични ерга урди. Отабола бирга қазий бошладилар.

— Ҳорманг энди, ё Шайбатул ҳамд!..

— Саломат бўлинг.

— Нима қилаётирсиз?

— Кўриб турибсиз, шу ерни қазияпмиз.

— Аммо нима мақсадда?

— Бу ер Замзам кудуғининг ўрни.

Шундан кейин Абдулмутталиб кетмакет тўрт кун давомида кўрган тушларини гапириб берди. Одамлар истехзо аралаш жилмайдилар.

— Тушда кўрган нарса билан иш битар эканми? — дедалар.

Абдулмутталибга ҳурмати баланд бўлганлар эса:

— Бунда бир гап бўлса керак, — дея ишнинг натижасини кутиш ва шунга қараб ҳукм чиқаришни маъқул топдилар.

Абдулмутталиб зерикмасдан, умидвор бўлиб ишини давом эттирарди. Ниҳоят, кудуқнинг устига бир қопқоқ каби ёпилган тошни топдию кўзлари ёшланди. Қўлларини кўтариб, Оллоҳга шукр қилди. Энди тушининг ҳақиқат эканлигига ва бу вазифа унга илоҳий йўлдан берилганига батамом ишонди.

Тепасига келибкетиб, ишини ажабсиниб томоша қилганлар, комил ишонч ила, беҳуда уриняпсизлар, дея ўйлаганлар кудуқнинг топилганини кўришдию дарҳол чўкич ва белкуракларини қўлларига олиб етиб келишди.

Абдулмутталиб:

— Хўш, нега келдингизлар, тинчликми? — дея сўради.

— Кудуқни бирга қазиймиз.

— Бунақаси кетмайди.

— Аммо бу шарафга биз ҳам шерик бўлишни истаймиз. Чунки бу бобомиз Исмоил пайғамбарнинг кудуғидир.

— Бундай қилиб бўлмайди. Чунки бу вазифа фақат менга буюрилди.

Одамлар ўжарлик қилдилар:

— У ҳолда сенинг қазийнингга ҳам йўл қўймаймиз. Ё бирга қазиймиз, ёки сен ҳам қазиймайсан.

— Унда шу пайтгача қаерда эдингизлар?

— Кудуқнинг жойи қаердалигини билмасдикда.

— Мен ҳам билмасдим, аммо кудуқнинг ўрни фақат менга кўрсатилди.

— Биз ҳам энди бу ишга кўшилишни хоҳлаймиз.

— Мен эсам, бу шарафни сиз билан бўлишишни истамайман.

Оди ибн Навфал Абдулмутталибга тегишди:

— Абдулмутталиб, сен ёлғиз бир кишисан. Биргина ўғлингдан бошқа ёрдамчинг йўқ. Ўжарлик қилаверма, бизга қарши чиқма.

— Эй Оди, айнан сенинг шундай дейишинг инсофдан эмас. Ахир, отанг Навфал отам Ҳошимнинг ҳимояси остида бўлгани ёдингдан чиқдими?

— Сен ҳам амакинг Мутталибнинг хонадонидан панох топгунига қадар тоғаларинг Нажжор ўғилларининг ёнида бўлмаганмидинг?

— Эй Навфал ўғли, сен мени фарзандларимнинг озлиги билан айбламоқчимисан? Худо ҳаққи касамлар бўлсинки, агар Оллоҳ менга ўнта ўғил берса, улардан бирини Каъбанинг ёнида қурбон қиламан.

Мунозара тобора кизир эди. Бу кетишда жанжалга айланиши ҳеч гап эмас эди. Бировлар Абдулмутталибни ҳақ деб билса, бошқалар рақибларининг тарафида эдилар. Ахийри Абдулмутталиб:

— Бу муаммони ҳақам ҳал қилса, розиман. Кимга десангиз, ўшанга борамиз. Унинг чиқарган ҳукмига сиз ҳам рози бўласиз, мен ҳам. Бу таклиф макбул деб топилди.

— Абдулмутталиб инсофлилик қилди, — дедилар.

Натижада Шом аслзодаларидан Саъд ибн Ҳузайм қози сифатида таклиф этилди. Абдулмутталиб бунга рози бўлди.

Эртаси куни Абдулмутталиб қариндошларидан баъзи кишиларни олиб йўлга чикди. Қарши томонда эса, қурайш қабилаларининг ҳар биттасидан бир кишидан бор эди. Биргаликда юриб, биргаликда дам олиш учун тўхташар, сўнг яна биргаликда йўлларида давом этишар эди.

Кун киздиргандан киздирарди. Узоқ йўл юришларини инобатга олиб, ўта эҳтиёткорлик билан иш тутсалар ҳам, Абдулмутталиб ва унинг ҳамроҳларининг сувлари тугади. Сувсизлик уларни холдан тойдирди, тоқатларини тоқ қилди. Абдулмутталиб аҳволни тушунтириб, қарши томондагилардан сув сўради.

— Сизга берсак, биз ҳам сувсиз қоламиз. Абдулмутталиб улардан бу жавобни кутмаган эди. Чунки ўзи ҳеч кимса ҳақида бундай ўйламас, ўз нонини ҳам бошқалар билан бўлишиб ер эди. Кўрабила туриб бир инсонни сувсизликда ўлим чангалига ташлаб кетолмасди. Аммо улар шундай қилдилар.

Тиллари танглайга ёпишган, туя устида ўтиришга ҳам мажоллари қолмаган эди. Сувсизлик ва жазирама иссиқ таъсирида тўғри фикрлаш ҳам мумкин бўлмай қолди. Ораларида саросимага тушганлар ҳам бўлди.

— Мозоримизни шу ерга казийлик, ўлимимизни кутайлик, — дейишди баъзилар.

Энг оқилона таклиф шу ерда бир оз дам олгач, яна йўлда давом этиш бўлди. Туяларидан тушдилар. Ҳаммалари бир қаторга тизилиб ўтиришди. Қарши томондагилар уларни кузатишар, натижа қандай бўлишини кутишар эди. Шу аҳволда бир оз ўтиришди. Умидсизлик билан бирбирларига тикилишар, ким кўпроқ яшар экан, деб ўйлашар эди. Орамизда ўлмай, қутулиб қоладиганлар бўлар, деб васиятлар қилишди.

Абдулмутталиб виждон ўтида ёнарди. Аммо бу фожиавий аҳволга тушишларига ўзи сабабчи бўлди. Чунки ёнида ўтириб ўлимини кутаётган бу инсонлар унинг даъвосини қўллабқувватлаш учун йўлга чиққан эдиларда.

Абдулмутталиб қурукшаган лаблар, тугаган дармонлар, чекилган изтиробларга ва бошларига тушган мусибатдан умидсизланган биродарларига тикилар, ҳар бирининг ўрнига қайтақайта ўлишга ҳам рози ҳис этар эди ўзини. Йўлда давом этишга кучлари етмас, ёнатрофдан бирон ёрдам келиши ҳам эҳтимолдан йироқ эди. — Ётиб ўлма, судралиб ўл!..

Нидо юрагининг тубидан келарди. Виждони азобланар экан, бундай қўл қовуштириб ўтиришдан фойда йўклигини хаёлидан ўтказди.

Биродарларининг умидсизларча боқишлари таъсирида бир амаллаб туясига минди. Туянинг устида ўтира олмайдиган даражада мажолсиз эди. Туя юра бошлаганда эса, ерга тушиб кетай деди, хайвоннинг устида ёнбошлаб қолди. Қаерга кетаётганини ўзи ҳам билмайди, балки сув топарман, деб ўйлади.

Юз қадам ҳам юрмаган эдики, туянинг оёғи бирдан нимагадир ботди. Абдулмутталиб қаттиқ чайқалиб, йиқилиб тушай деди. Ўзини ўнглашга уринар экан, кўзлари йилтироқ бир

нарсага тушди. Қайтакайта тикилиб каради. Йўк, янглишмаган эди: туянинг оёғи ботган жойдан сув кайнаб чикарди. Сув тобора тез оқа бошлади. Ўша пайтда бутун вужудини камраб олган хурсандлик хиссини ҳеч қачон таърифлаб беролмасе керак. Ўзини ерга отди. Бу орада туя ҳам оёғини ҳалиги жойдан чиқариб олди.

Энгашди. Юзқўллариини ювди, тўйибтўйиб сувдан ичди. Тўсатдан ҳаётга янги келгандай бўлди, қалбини чулғаб олган умидсизлик хисси батамом барҳам топди. Урнидан турди, ҳамроҳларини бақириб чақирди.

— Ҳой биродарлар, бу ёкка келинлар. Оллоҳ бизга сув берди.

Қулоқлар бу овозга ишонишни истамасди. Аммо ҳозир ҳазил пайти эмас эди. Қолаверса, Абдулмутталибнинг овози жонли, ишонч бағишловчи эди.

Умидсизликнинг чилпарчин бўлиши тиззаларга дармон киргизди. Турдилар, судраласудрала, Абдулмутталиб кетган томонга илгарилай бошладилар. Дарҳақиқат, у ерда сув бор эди. Тинмай оқарди. Абдулмутталиб рақибларига ҳам юзланди, уларни ҳам таклиф этди.

Туяларга сув берилди, мешлар тўлдирилди. Қайтакайта ичдилар. Энди йўлга чиқилса ҳам бўларди. Оди ибн Навфал Абдулмутталибга ўтирилди:

— Худо ҳаққи, эй Абдулмутталиб, даъвони сен ютдинг. Ҳукм бизга қарши чикди. Энди сен билан Замзам масаласида бошқа тортишмаймиз. Чўлнинг ўртасида бу сувни етказган Оллоҳ Замзамни ҳам сенга берганига энди шубҳамиз қолмади. Қани, энди соғомон Маккага қайтайлик, — деди.

— Яъни, энди қозига мурожаат қилишга ҳожат қолмадими?

— Ҳа, Маккага қайтамиз.

Маккага қайтдилар. Бу воқеа Абдулмутталибнинг обрўйини янада оширди. Қаерда эканлигини ҳеч ким билмайдиган Замзам кудуғининг ўрни кўрсатилиши, бешак ўлим кутилаётган дақиқаларда Оллоҳнинг лутфи ва қарами ўлароқ сувнинг оқа бошлаши унинг маънан юксак бир одам эканлигидан далолат берарди.

Абдулмутталиб ўғли Ҳорис билан биргаликда яна Замзамни қазиб, тозалай бошлади. Сафар чоғида содир бўлган бу воқеа оилаларда, йиғинларда баҳс этилди. Қазииш давомида даставвал Каъба хазинасига тегишли бўлган баъзи олтин ҳайкаллар, қиличлар ва зирхлар топилди. Юқорида эслатилган Журхум қабиласи Маккани тарк этаркан, Каъба хазинасидаги бу қимматбаҳо ашёларни ҳам Замзамга кўмиб кетган эдилар.

Бу бебаҳо буюмлар яна қурайшларнинг ҳасадини кўзғади. Қозига мурожаат қилмаганликларидан яна пушаймон бўлдилар.

— Эй Абдулмутталиб, бу ашёларга биз ҳам шерик бўлишимиз лозим.

Абдулмутталиб пешонасидан оқаётган терларни артди.

— Нега?

— Чунки бу кудук бизнинг буюк бобомизники. Бу ашёлар эса, хазинасидан қолган буюмлардир.

— Бу ерни мен қазидим. Демак, ашёлар ҳам меники бўлиши лозим. Модомики сизлар бунга қарши экансизлар, муаммони қуръа ташлаб ҳал қилсак, дейман.

— Қанақасига?

— Икки қуръа Каъба учун, иккитасини мен учун ва иккитасини сиз учун ташлаймиз. Кимнинг ҳаққига нима чиқса, шуни олади. Ҳиссасига ҳеч нарса чиқмаган томон маҳрум бўлади.

— Бўпти, розимиз. Эй Абдулмутталиб, сенда инсоф бор экан.

Абдулмутталиб Каъба учун сариқ, ўзи учун қора ва қурайшлар учун оқ — иккитадаи ўқ танлади. Машҳур Ҳубал бутининг ёнига бордилар. Бутнинг хизматкорига ўқлар берилди. Ҳамма қаттиқ ҳаяжон ичида эди. Ўқлар бир халтага солинди. Даставвал, икки қийик учун икки ўқ олинди. Иккаласи ҳам сариқ эди. Булар Каъбанинг ҳаққи эканлиги тан олинди. Сўнгра қиличлар учун бир ўқ олинди. Қора эди. Абдулмутталиб «Бу менинг ҳаққим», деди. Зирх учун

сўнги ўк олиниши керак эди. Сўнги ўк олингач, Абдулмутталиб енгил нафас олди, кулимсиради. Бу ҳам унинг ҳиссаси эди. Қурайшлар яна курук колдилар.

Кейинроқ Абдулмутталиб олтин кийик хайкаллари Каъбанинг эшигига ўрнатди. Ўзининг ҳиссасига тушган олтин буюмларни ҳам эритиб, ингичка толалар ҳолига келтирди ва Каъба эшигини ушбу олтин толалар билан қоплатди.

Ўзининг ҳиссасига шунча олтин тушгани ҳолда, уларни Каъбага сарфлагани Абдулмутталибнинг обрўэътиборини яна оширди.

Бу иайтларда Маккада бир неча кудук бор эди. Одамлар ўша кудукларнинг сувини истеъмол қилардилар. Замзам кудуғи очилгач, бу муборак сувнинг ҳам Каъбага яқинлиги, ҳам бошқа кудукларникидан мазалироқ бўлгани боис, ҳамма ўша сувдан ола бошлади. Аммо қанча кўп сув олинмасин, Замзам суви камаймас эди. Устигаустак, бу сув буюк боболари пайғамбар Исмоил алайҳиссаломнинг аъмоли бўлишдек алоҳида фазилатга эга эди. Қурайшлар буни бошқа араблар олдида устунроқ эканликларининг белгиси деб билардилар.

Дарҳақиқат, Замзам булоғи ҳаж мавсумида келган мингларча инсонларнинг хотираларига мухрланиб қоларди, бошқа сувларнинг олдида бу сувнинг эътибори қуллар олдида бир султоннинг эътибори каби бўлар эди. Қонибқониб ичган киши яна ичгиси келар, ҳатто уни ичганда, сут ичгандек, тўқлик ҳис этар эди. Натижада бутун умри Маккада ўтадиган, хоҳлаган пайтида бу муборак сувдан ича оладиган кишиларга ҳавас билан қарашарди.

Ҳаж ибодатларини бажо келтириб бўлган заҳоти тўғри Замзам томонга югуришар, тўйибтўйиб ичишар эди. Зотан, ёндирувчи қуёш тафти ҳам инсонни мажбуран ўша томонга ундар, қайтақайта ичишга мажбур қилар эди.

Абдулмутталиб ҳаж мавсумида ҳажга келган кишиларга ўғиллари билан биргаликда шахсан ўзи Замзам сувидан тарқатарди. Уни ичганлар неча юз йиллардан бери оти бору, ўзи йўқ бу муборак кудукни қайта кашф қилган, ўзларига ушбу тотли сувдан икром этган кишига ҳурмат, муҳаббат ва миннатдорлик туйғулари билан қарашарди.

БИР ҚУРБОН ЮЗ ҚУРБОН

Орадан анча йиллар ўтди. Бу йиллар Абдулмутталибнинг сочидаги оқ толаларнинг сонини тобора кўпайтириб борди. Бунга сари унга бўлган ҳурмат ва муҳаббат туйғулари ҳам ортар эди. Маккада ҳаммага сўзи ўтадиган, хотинмиэркакми, ёшмиқарими, ҳамма буюк инсон деб биладиган ягона одам у бўлиб қолди.

Шу йиллар давомида фарзандлари ҳам кўпайди. Ўнта ўғли бор эди: Ҳорис, Зубайр, Абдуллоҳ, Абу Толиб, Ҳожи, Дирор, Мукаввим, Абу Лаҳаб, Аббос, Ҳамза.

Бир куни Абдулмутталиб алам билан қўлини пешонасига урди, Замзам кудуғини қазитан кунларда қилган бир назрини эслашга мажбур бўлди. Оғир аҳволга тушиб қолганида берилган жохилона қарор энди уни виждон исқанжасига олган эди. Нима қилишни, қандай йўл тутишни билмасди...

Ниҳоят, Абдулмутталиб қатъий қарорга келди: «Мард одам қилган назрини бажо келтиради!» деди ўзига. Болаларини атрофига тўплаб, қарорини билдирди. Ораларидан биттаси қурбон этилиши керак эди.

Қалбларни ҳаяжон тўлқини ларзага солди. Ҳеч бири отасининг бу қарорини табриклай олмасди. Эътироз билдиришнинг ҳам ўрни бўлмади. Жон савдоси эди бу. БоШини қиличга тутиб бериш, ҳаётининг айни илк баҳорида, била туриб ўзини ўлим чангалига топшириш чин кўнгилдан қабул этиладиган бир иш эмас эди.

Юраклар тезтез ура бошлаган, кўзлар ер сузади. Бошини кўтариб, атрофидагиларнинг аҳволини кўришга ҳам журъат йўқ.

Кўн кутишдан фойда чиқмасди. Абдулмутталиб юришга амр этди. Олдинда ўзи, ортида

бўлажак қурбонликлар — болалари Каъба томон йўл олдилар. Уйда додфарёд кўтариб оналар, кўз ёши тўкиб опасингиллар колдилар. Болаларга айтишга бирон оғиз сўз, тасалли тоиилмас эди. Тилакдан бошқа чора йўқ. «Сенга бу фожиадан паноҳ тилайман, жигарим», дейишдан бошқа осон тилак йўқ эди. Лекин қайси она бир ўғлини қутқариш эвазига бошқасини оловга ташлай олади?!

Ўлим йўловчилари учун бу сафар қанча давом этди? Узокми ёки қисқами? Йўл давомида ким нималар ҳақида ўйлади? Ўлим қуръаси менга тушсинда, акаукаларим халос бўлсин, деган биронтаси бўлдимми?..

Абдулмутталиб бир оздан сўнг ғазаб ва тушкунлик ҳолатида берилган жохилона қарорини амалга ошириши, назрини бажо келтирмоқ учун қўлини қонга белашни керак эди. Эгниларига гард юктиришни ҳам истамайдиган ўғилларидан бирини бўғизлаб қурбон қилиши керак эди. Аммо сочлари оқарган, ёши анчагина ўтиб қолган чоғда билагига бундай қувват келадими ёки йўқми, билмасди.

Ниҳоят, Каъбага етиб келдилар. Каъбанинг ичига ўрнатилган Хубал исмли бутнинг ёнига тизилиб турдилар. Ўша ерга қўйилганидан бери бирон кимсанинг дардига дармон бўла олмаган бу тош парчаси уларнинг келганидан ҳам беҳабар эди. Тош маъбуднинг хизматчиси эса, мудҳиш бир воқеа юз берганини сизди.

Кунинг хайрли бўлсин, эй Абдулмутталиб, — деди.

— Қурбонлик қилмоқчиман.

— Нимага? Не мақсадда?

Абдулмутталиб қисқа қилиб аҳволни тушунтирди. Ҳалиги одам ўзини йўқотиб қўйди, сўнгра:

Сен бунга қилолмайсан, эй Абдулмутталиб, — деди.

— Нега қилолмас эканман?

Чунки сендек мулоҳазали, сендек ақли расо, бошқаларга ўртак бўладиган бир инсон бундай жохилликка қандай қўл урсин?! Сен қурайшларнинг фахрисан, қурайш ўртак олади сендан. Очларни тўйғазган, ҳатто қуртқумурсканинг ҳам ризқини ўйловчи бир инсонсан, ўз фарзандингни қандай қурбон қиласан?!

Мен бир пайтлар қасам ичганман. Мард одам қасамини бузмайди!

Шу гапларни айтгач, ўғиллари томон ўгирилди: «Беринг ўқларингизни», деди.

Биринкетинг исмлари ёзилган ўқларни келтириб топширар эдилар. Ўқлар халтага солинди. Абдулмутталиб бут хизматчисининг юзига қаради:

— Кани, битта ўқни олгинчи, — деди.

Хизматкор қўлини халтага тикди. Эндиликда юрак

лар бўғизга тикилган, хаяжонлар сўнги нуктасига етган эди. Юзлар бўғрикди, лаблар қақраб кетди. Халтанинг ичидан чиқадиган ўқ кесилажак бошни тайин этар, қолганларига ҳаёт бағишлар эди.

Ниҳоят, ўқ чикди, хизматкор пичирлаб исмини ўқиди: «Абдуллоҳ». Бўғизларига тикилган нафаслар сал енгиллашгандай бўлди. Ҳаёти қил устида турганларнинг сўник кўзлари ярқ этиб очилди. Ким нима деса десин, бу бир жон бозори, жон савдоси эди, ҳеч кимнинг «Абдуллоҳнинг ўрнига мен қурбон бўлай», дейиши қутилмас эди.

Аммо Абдуллоҳ бундай аҳволда эмас. Бир оз аввалги хаяжон ўрнини даҳшатли кўрқув ва итоатгўйлик туйғуси эгаллади.

Абдулмутталибнинг болалари орасида энг суюкли, энг кўрқами эди у. Бошқа акаукаларида бўлмаган аслзодалиқ, устуворлик унда борлитини ҳамма биларди. Шу боис, Абдулмутталиб уни бошқа болаларидан ҳам ортик кўрарди. Орасира:

— Абдулмутталиб, сенинг бу ўғлингга алоҳида бир кўркамлик, алоҳида бир аслзодалиқ бор. У ҳамма фарзандларингдан ҳам ёқимлироқ, истараси иссиқ... __ деганлар бўлган эди.

Шундай бўлса ҳам, Абдулмутталиб ўзи бошлаган ишнинг бунақа натижасига эътироз билдира олмасди. «Қайтадан қуръа ташлаймиз» ёхуд: «Кел, эй Абу Лаҳаб, Абдуллоҳнинг ўрнига сени қурбон қилайлик», дея олмасди.

Абдуллоҳнинг қўлидан тутди. Қурбонлик сўйиладиган жой бўлмиш Сафо тепалиги томон йўл олдилар.

Бу ақл бовар қилмас иш ҳақида эшитган юзларча қурайшийлар Сафо тепалиги томон югуриб кела бошладилар. Аёлу эркак, болалару қариялар йиғлаган, қизиқиш, хаяжон, кўркув ва афеус билан Абдуллоҳ ҳамда унинг отасига тикилиб турар эдилар. Сафо тсиалигига боришгач, Абдулмутталиб Абдуллоҳни икки қўли билан даст кўтариб ерга стқизди. Бир пайтлар меҳр билан, муҳаббат билан силаган сочлари қумга беланди. Сўнгги нафасини олиш олдидан маҳзун бир чсҳра, маҳзун бир нигоҳ ила ёнатрофга қаради. Бу нигоҳлар умидсиз эди.

— Беринг ханжаримни...

— Йўқ, бермайдилар, эй Абдулмутталиб! Сен бундай қилолмайсан!

Абдулмутталиб бошини кўтарди. Қаршисида «Доруннадва» («Маслаҳат уйи») аъзоларидан бир неча киши турарди. Ораларидан Муғйра ибн Абдуллоҳ исмлиси сўзларини такрорлади: — Қилолмайсан бу ишни сен, эй Абдулмутталиб!

— Нега энди қилолмас эканман?

— Чунки Абдулмутталиб бўла туриб сен бу ишни қилсанг, бошқалар нима қилади? Эртага бошқалар ҳам ўғлини қурбон қилгиси келиб қолади. Ёмон от чиқарасан, лаънатларга гирифтор бўласан. Қолаверса, фарзанди қурбон қилинган оналар доим олдин сени қарғайдилар. Биз бу ваҳшиёна ишни узилкесил тўхтатишга, унга тўскинлик қилишга аҳд этдик.

Аммо бу менинг қасамимдир, бажо келтирмасам бўлмайди, ахир...

— Қасам бўлса — бўлар, ҳар нарсанинг иложи бор. Аҳволингни енгиллатиш учун бирон чора топамиз.

— Қандай чора?

— Бизнинг бу борада тажрибамиз йўқ. Аммо ҳижозликлар бундай муаммоларни ҳал этишга уста. Шунинг учун сен дарҳол Ҳижоз коҳинининг ҳузурига бор. Аҳволни тушунтир. Агар қурбон қилишинг керак деса, қурбон қиларсан, бўлмаса, берган маслаҳатига қараб иш тутасан.

Абдулмутталиб бу таклифга норозилик билдирмади. Абдуллоҳни қўйиб юборди. Ақаукалар ва шу ерга йирилган аҳолининг юзларида мамнунлик ифодаси пайдо бўлди. Бир оздан сўнг Абдулмутталибнинг уйида севинч кўз ёшлари билан биргаликда зўр байрам бошланди.

Шундан кейин Абдулмутталиб Абдуллоҳни олиб Ясрибга борди. Коҳиннинг Ҳайбарга кетганини эшитиб, у ерга ҳам борди. Бир ривоятга кўра, бу сафар Шомгача давом этди.

Абдулмутталиб коҳин аёлга дардини англади. Коҳин аёл унинг сўзларини тинглаб бўлгач, «Эртага келинг!» деди. Эрталаб отабола яна аёлнинг ҳузурига бордилар. Коҳин:

Сизнинг юртингизда бир одамга тўланадиган товоннинг миқдори қанча ва у нима билан ўлчанади? деб сўради.

— Ўн туяга тенг келади.

— У холда дарҳол юртингизга қайтинг. Ўғлингиз билан ўнта туяни бир ерга қўйиб, қуръа ташланг. Агар ўғлингизга чиқса, туялар сонини кўпайтиринг ва такрор ташланг. Шу тариқа, қуръа то туяларга чиққунга қадар ташлашни давом эттиринг. Шояд, Роббингиз рози бўлса, қуръа албатта туяларга чиқажак.

Унинг ҳузуридан чиқиб, Маккага қайтдилар. Ўнта туя бир томонга қўйилди. Абдуллоҳ эса, иккинчи томонга. Абдулмутталиб Оллоҳга илтижо қилиб, ўғлига ҳаёт бағишлашини сўради. Қуръа Абдуллоҳга чиқди. Яна ўнта туя келтирилди. Қайтадан қуръа ташланди. Яна Абдуллоҳга чиқди. Туялар сони ўттизта бўлди. Абдуллоҳ қора терга ботган, Абдулмутталиб тинмай дуо қиларди.

Туялар сони қирқтага етди, элликта бўлди. Ҳар сафар халтадан Абдуллоҳнинг ўки чиқарди. Шу йўсинда тўккиз марта қуръа ташланди, аммо натижа ўзгармади. Бу бир тасодиф эмасди. Ҳар нарсага ҳоким ва кодир бўлган буюк Мавлонинг иродаси шундай бўлгани аён эди. Ниҳоят, туялар сони юзтага етказилди ва яна қуръа ташланди. Шу он қуръа ташлаётган одамнинг қувноқ қичкириғи эшитилди. Бу қутулишнинг аломати эди. Абдулмутталиб кўзларидан оққан ёшларни артди, ўғлини бағрига босди. Амр этди. Туялар Сафо тепалигига олиб бориб сўйилди. Гўшлари шундайгина қолдирилди. Камбағаллар олди, ҳайвонлар еди, мусофир ва ғарибларга зиёфатлар берилди.

* * *

Бу воқеа содир бўлганда Абдуллоҳ неча ёшда эди?.. Бир қориндан талашиб тушган Абу Толибдан катта эдими ёки кичик? Бу воқеа юз берган кунларда оиланинг энг кичик фарзандлари бўлган Аббос ва Ҳамза туғилганмидилар ёки йўқми?.. Бу саволларга аниқ жавоб беришдан ожизмиз.

Агар улар туғилган бўлсалар, Ҳамза энди туғилган чақалоқ ёки ҳали бир ёшга ҳам тўлмаган гўдак, Абдуллоҳ эса, айти уйланадиган ёшдаги ўспирин бўлгани ҳақиқатга яқинроқдир. Чунки Абдуллоҳнинг ўғли бўлмиш Пайғамбаримиз билан амакилари Ҳамза ўртасидаги фарқ атиги икки йил эди, холос.

Эҳтимол, Абдулмутталиб назрини бажо келтириш учун ўғил фарзандларининг сони ўнтага етишини кутмагандир. Чунки унинг олти нафар қизи ҳам бор эди. Ёки бу воқеа Ҳамза туғилганидан кўп ўтмай содир бўлган ва қурбонликдан қутулган Абдуллоҳ вақт ўтказилмай уйлантирилган эди. Бундай оғир синовдан кейин суюкли ўғлини қурбонликдан сақлаб қолган Абдулмутталиб энди хотиржам эди. Ҳаётида осойишга кунлар бошланди.

Абдуллоҳ етук ва комил инсон эди. Юзига бир қараган киши яна қарагиси келадиган даражада ҳуснли ва ёқимли эди. Бой бир хотиннинг унга «Агар мени хотинликка олишга рози бўлсанг, сенга юзта туя ҳадя этаман», дегани фикримизнинг ёрқин далилидир. Абдуллоҳнинг бундай таклифни рад этиши эса, мол-дунё ва бойликка у қадар аҳамият бермаслиги, осойишта бир оилага кўпроқ муҳтож бўлган комил инсон эканлиги белгисидир.

Мустаҳкам бир оила курса, бахтиёр яшаса, дея орзу қилган Абдулмутталиб суюкли фарзандини ёнига олиб, Макканинг аслзода оилаларидан ва Қурайшнинг йигирма бешта қибора уруғидан бири бўлган Зухра қабиласига борди. Азалдан яхши танийдиган дўсти Ваҳбни топди ва қизи Оминани ўғли Абдуллоҳга сўради. Унинг бу таклифи мамнуният билан қабиладан ва икки ёш никоҳландилар.

Абдуллоҳ қурайшларнинг одатига кўра, уч кунгача отасининг уйида қолди. Сўнгра суюкли хотинини қлиб, ўзининг қадрдон гўшасига қайтди. Омина оилада ёлғиз фарзанд эди. Бу унинг илк ва нгги турмуши бўлиб, қиска вақтдан кейин бева қолишни ҳамда оламларга раҳмат бўлиб келаётган буюк пайрамбаримизга оналик қилиш шарафига муяссар бўлишини хали у билмасди. Янгигина турмуш қурган икки ёш жуда қиска муддат бирга бўлдилар. Никоҳдан кейин хали икки ой ҳам ўтмай, Абдуллоҳ Шомга йўл олган қарвонга қўшилиб сафарга чиқди. Қайтишда бир дардга чалинди. Ниҳоят, Ясриб шаҳрига келгач, ортиқ йўл юра олмаслигини англади. Ҳамроҳларига бувиси Салмо томонидан тоғалари бўлмиш Нажжор ўғиллариникида қолажагини билдирди ва отасига саломини етказишларини сўради.

Биродарлари уни шу ерда қолдириб, йўлларида давом этдилар. Абдулмутталибни топиб аҳволни тушунтирдилар. Абдулмутталиб дарҳол катта ўғли Ҳорисни Ясрибга жўнатди. Кечани кеча, кундузни кундуз демай йўл юрган Ҳорис Ясрибга борганида, анча кеч қолганини англади. Чунки Абдуллоҳ ҳаётдан кўз юмган ва Набига исмли бир қариндошининг боғига кўмилган эди.

У ҳам оламлар сарвари пайғамбаримиз Муҳаммад солаллоҳу алайҳи васалламнинг отаси бўлаётганидан беҳабар ҳолда дунёдан ўтган эди.

АЗИМ ДАРАХТНИНГ ҚУЛАШИ

Учинчи ўқисизлик

Абдулмутталиб курукшаган лабларини ҳўллашни истарди. Роса ўтмиш кунларнинг хотираларига берилган эди.

—Сафийя!

—Лаббай, отажон!

—Сув бер...

Сафийя Замзам сувидан келтирди. Абдулмутталиб бир неча ҳўплам ютди.

—Муҳаммадим қани?

—Ҳозир келади, отажон, қарайинчи.

—Ёнимда ўтирсин. Усиз яшашнинг қизиғи ҳам қолмади.

Сафийя Муҳаммадни чакириш учун чиқиб кетди.

Касал кўргани келган бир кўшнига рўбару келдк. Ичкарига кириб, хабар берди. У одам кирди.

—Қалайсан, ё Шайбатул ҳамд? Аҳволинг дурустми?

—Раҳмат, саломат бўл. Тузукман.

—Қандай сезяпсан ўзингни?

—Мана, кўриб турибсан. Дақиқа сайин ўлим яқинлашмоқда.

—Ундай дема, ё Абдулмутталиб.

—Нега?

—Сен ҳали кўп яшайсан. Бизга бош бўлиб туришинг керак. Сендан бўлак Макка халқининг бошини бириктириб, бир байроқ остида тўплайдиган ҳеч ким йўқ.

Абдулмутталиб бу сўзларга жавоб бермади. Кейин ўтганкетгандан гаплашиб ўтирдилар.

—Бобожон, мени чорлабсиз.

Бобонинг беҳол юзида ҳазин бир кулимсираш пайдо бўлди.

—Сенсиз туролмай қолдим, ўғлим, ёнимга кел.

Ётоқнинг ёнига ўтирди. Абдулмутталиб кўлини узат

ди, неварасининг қўлларини ушлаб, лабларига олиб борди. Қайтакайта ўпиб, ҳидлади.

—Бу гўдак ёнимда ўтирмаса, яшагим келмай қолди. Отаси ҳам жуда ёқимтой йигит эди, — деди Абдулмутталиб ва оғир хўрсинди. Кейин қиска хотирага берилди: —Ҳа, ҳақиқатан ҳам ёқимтой эди. Бошқа болаларимдан ҳам ортиқ кўрардим уни. Аммо бу меҳрнинг оқибати яхши бўлмади, ўзинг биласан. Бироқ бу неварам Абдуллоҳимни унуттирди. Ўзим ҳам бола бўлиб қолдим. Муҳаммадим бўлмаса, ақлдаи озишим ҳеч гап эмас.

Дарҳақиқат, Ҳошим ўғиллари орасида бу болага ўхшаши ҳам, тенги ҳам йўқ.

Абдулмутталиб эътироз билдирди:

—Ҳошим ўғиллари, дема. Маккада тенги йўқ, де. Ҳатто бутун дунёда, бутун инсонлар ичида тенги йўқ жигаргўшамнинг. Ҳаёт бўлсанг, ҳали кўрасан, менинг бу неварам жуда буюк бир инсон бўлади. Менинг номим унинг бобоси бўлганим учун унутилмайди, қалбларда мангу яшайди.

Бир оздан сўнг кўшни чиқиб кетди. Абдулмутталиб қизларини чакирди. Ҳаммаси келиб ёнига ўтиришди. Уларга бирмабир тикилди.

—Умрим поёнига етиб қолганга ўхшайди. Узоғи билан яна бир неча кун яшасам керак. Ҳозир сизларни ҳузуримга чорлаганимнинг боиси — мен ўлгач, қайси йирингиз қандай марсиялар куйлашингиз, нималар деб йиғлашингизни кўзим тириклигида эшитмокчиман, —

Сафийя отасининг гапини бўлди:

—Отажон, нега бундай дейсиз? Сиз ҳали кўп яшайсиз. Худо хоҳласа, тузалиб кетасиз.

Абдулмутталибнинг мажолсиз лабларида бир кулимсираш пайдо бўлди.

— Қизим, энди такдирга тан беришларинг керак. Биз энди қаридик. Бир оёғимиз ерда бўлса, иккинчиси гўрда. Қолаверса, бундан кейин яшашнинг кизиги ҳам йўқ Факат...

Абдулмутталиб сўзларини давом эттира олмади. Кўзлари ёшланди. Касаллик овозини ҳам заифлаштирган эди. Бу дафъа ичичидан хуруж қилиб чиққан ҳасрат кўзларида намоён бўлган, бўғзига тикилган эди. Қизлари Абдулмутталибдек улуғ бир зотнинг кўзларида ёш кўришга одатланмаган эдилар. Пўлатдек мустаҳкам иродаси билан танилган эди у. Викорини йўқотмаган, ҳеч ким рақиблик қилолмайдиган бир макомга эришган, халқига сидқидилдан хизмат кўрсатган эди. Ҳайратланиб қараб қолдилар. Абдулмутталиб неварасининг бошини силади. Сўнгра давом этди:

— Аммо бу гўдакнинг тенгсиз бир инсон бўлажак кунларини кўриш учун яшашга рози бўлардим.

Сўнгра, қизларига ўғирилди:

— Мен ўлгандан кейин ўқийдиган марсияларингизни ўз қулоғим билан эшитсам, дейман.

Бу гапдан сўнг опасингиллар бирбирларига қараб қолдилар. Оталари талаб қилаётган иш ҳаётда илгари ҳеч кўрилмаган бир иш эди. Аммо оталари шуни истарди.

Дастлаб Сафийя бошлади:

— Ярим тунда йўл ўртасида туриб бир ўлим хабарини жар солаётган одамнинг овози кўзларимдан ёш оқизди. Шу замон кўзларимдан оқаётган ёшлар инжу доналари каби ёноқларимга думалаб туша бошлади. Бу нола асло ожизлик ва кучсизлик нималигини билмаган, хаммага инкор этиб бўлмайдиган даражада фақат ва фақат яхшилик қилган улуғ бир зот учун; ҳар томонга эзгулик улашган, катта обрўэтибор ва шарафнинг меросхўри, «Шайбатул хайр» деб ном олган Абдулмутталиб учундир?

Одамохун, мард, диёнатли бир кишики, унга етадигани оламда йўқ! Басавлат, кенг елкали, суяги йирик, қавми орасида ҳурматга сазовор бир киши! Уйи мусофирлар учун доимо очик, кенг ва ёруғ уйдир. Қаҳатчилик кезлари оғир аҳволга тушганлар учун баракали бир ёмғир каби эди. Бениҳоя жўмард, сахий: куллар ҳам кул эгалари ҳам унга муҳтож бўлмай иложи йўқ. Агар шоншараф туфайли киши абадий яшаса, бу киши Абдулмутталибдан бошқаси бўлолмас эди. Аммо дунёда ҳеч ким абадий яшамайди...

Абдулмутталиб Сафийянинг айтувини диққат билан тинглади.

— Шундай деб йиғлайсанми, Сафийя?

— Отажон, тилим бормайди, нега бизни бунча қийнайсиз?

— Йўқ, йўқ, ахир ўзинг ҳам айтяпсанку, дунёда абадий қолиш йўқ, деб.

Шундан кейин Баррага ўғирилди:

— Сен нималар дейсан, Барра?..

Барра кўзларидан оққан ёшларни артди, сўнгра марсиясини бошлади:

— Эй кўзларим, аслинасли покиза, табиати хуш, сўралганда зикналик қилмаган бир шараф эгаси учун кўйикўп инжулар сочиб, менга ёрдамчи бўлинг. У доимо уйда мусофир учун ўчок ёқилган, мусофирини очик чеҳра билан кутиб олган мартабаси улуғ бир киши, яъни, Шайбатул ҳамд Абдулмутталибдир. У карам соҳиби, иззат, шараф, чин фазилат эгаси, юмшоқтабиат, мусибатлар кўпайганда сахийлиги, эҳсони ортадиган зотдир. Қавми орасида ой каби чарақлаган бир фазилат соҳиби бўлганидан муноқашасиз тан олинган кишидир. Унга ўлим ўтган йиллар ва тақдир абгор қилмаган ҳолда, соппа-соғломлигида келиб ёпишди...

Барра марсиясини тугатди. Абдулмутталиб Отикага ўғирилди:

— Сен нималар дейсан, қизим?

Отика марсиясини бошлади:

— Кўзларим, ёрдамчи бўлинг менга. Сирасира зикналик қилмангки, ҳамма уйкуга толгандан кейин тўйиб-тўйиб йиғлайин...

Кейин Умму Ҳаким Байзо, Умайма ва Арво марсия айтдилар.

Абдулмутталиб уларнинг марсияларини диққат билан тинглади. Уларга чин дилдан самимий миннатдорлигини билдирди.

Кечкурун овқатланганларидан кейин болаларининг ҳаммаси Абдулмутталибнинг қошига келиб ўтирдилар.

Қурукшаган лабларини бирикки қултум Замзам суви билан ҳўллагандан кейин уларни фахрланса арзигудек килиб вояга етказганига шукрона билдириб, дилидагиларни тилига чиқарди:

— Энг катта ташвишим кўзимнинг нури, суюкли набирамни... — шундай дер экан, Муҳаммадга қаради, — ким боқади, қандай боқади? Қани, гаиринг, ким уни ўз паноҳига олади?

Энг катта ўғли Ҳорис жавоб берди:

— Ҳар биримиз унга ўз фарзандимиздек қараймиз. Уйимизда юрганидан фақат хурсанд бўламиз, отажон. Абдулмутталиб бу сўзлардан мамнун бўлган эди.

Ўғилларидан Зубайр, Абу Толиб ва Абдуллоҳнинг оналари бир бўлиб, Бани Маҳзум қабиласидан Фотима бинти Айз эди.

Абдулмутталиб Муҳаммадини мана шу икки амакисига тошнириб кетинши мақсадга мувофиқ деб биларди. Бошқа болаларидан ҳам унга нисбатан фақат яхшилиқни кутсада, буларни афзал кўришининг боиси Абдуллоҳ билан оналарининг бир эканлиги эди.

— Мен ҳаммангиздан хурсандман. Ичингиздан қайси бирингизга буюрсам ҳам, уни ўз паноҳига бажонидил олишларингизга аминман. Фақат Абу Толиб билан Зубайр Абдуллоҳга туғишган қардош бўлганлари учун қуръа уларга ташланиши керак, деб ўйлайман.

Шундан кейин ёнида жимгина турган неварасига ўғирилди:

— Сен қайси амакингни танлайсан, ўғлим? Муҳаммад бу саволга жавоб бермади, дарров ўрнидан турди ва бориб Абу Толибнинг кучоғига отилди. Бу орада ташланган қуръа ҳам Абу Толибга чиқиб, масала узилкесил ҳал бўлди.

Абу Толиб анчадан бери орзу қилиб келган ниятига етган кишидек жуда хурсанд бўлди. Хайрлашаркан, Абдулмутталибнинг рухсати билан жиянини етаклаб уйига олиб кетди. Шу шарт биланки, ҳар куни бобосининг олдига келиб туради.

* * *

— Фотима!

— Тинчликми, ё Абу Толиб?

— Қара, кимни олиб келдим...

Фотима уйдан чикди, хўжасининг ёнида Муҳаммад турарди. Эгилди, ёноқларидан ўпди.

— Хуш келдинг, болам, — деди.

— Хушвақт бўлинг, янгажон.

— Фотима, энди Муҳаммад биз билан туради. Бизнинг ўғлимиз бўлади.

— Нақадар яхши хабар келтирдингизга, ё Абу Толиб.

Шундан кейин яна эгилди, қайта кучоклаб ўпди.

— Хонадонимизга хуш келдинг, ўғлим, энди мен сенга оналик қиламан. Сен мен учун ўз ўғилларимдан ҳам севимлироқ, қадрлироқ, азизроқ бўласан, жигарим.

Бу сўзлар самимият тўла бир қалбнинг ифодаси эди. Том маънода севги, меҳршафқат ва марҳаматга тўлиқ эди бу юрак. Муҳаммадни туғилган кунидан бошлаб яхши кўриб қолган эди Фотима. Уни кўрган, таниган одам борки, ёқтириб қолиши турган гап эди.

Ҳали шу ёшга кириб ота юзини кўрмаган, онадан барвақт етим қолган, аммо тимсоли йўқ бир кўрк, мукамал бир одоб ва тарбия эгаси бўлган бу гўдакка шу кунга қадар доим шафқат ва марҳамат назари билан бокқан, бу шафқат ва марҳамат вақт ўтиши билан таъриф этиб бўлмайдиган бир меҳрмухаббатга айланган, ўз онаси каби севиб қолган, ўз онаси каби кўнгли хуш бўлган эди. Ҳошим ўғиллари орасида яшнаб очилган, сўлмайдиган бир гул эди у.

Абу Толиб уйига барака ва саодат келгани ҳақида Фотима билан ҳамфикр эди. Ўша кеча

отасининг касали оғирлашганидан тилкапора бўлган юраги, айна пайтда, бошига саодат тожи кийдирилгани тўғрисидаги ишончга ҳам тўлик эди. Ётоғига кирганида ҳам, кўнгли дам отасида бўлар, ғам чекар, дам суюкли жияни ҳақида ўйлар, унинг қошига келиб хузурҳаловат топар эди.

* * *

Кўп ўтмай Абдулмутталиб вафот этди. Маккани мотам чулғаб олди. Халқ том маънода каттиқ қайғуга чўмган эди. Чунки Абдулмутталиб кучга, зўравонликка, қудратга эмас, адолат, эзгулик ва саховатга таяниб иш кўрарди. Бутун ҳаёти давомида фақат жинойтга ва жинойтчига, фақат ёмонга ва ёмонликка қарши курашди, доимо олижаноб кишилар, одоб ва фазилат соҳиблари бўлганлар сафида, энг олдинда турди. Доимо эзилганларнинг ёрдамчиси бўлди, етимлар, бевалар уни ўзларининг пуштипаноҳлари деб билдилар. У фақат Ҳошим ўғилларининг эмас, балки бутун қурайшларнинг ҳам бошлиғи ҳисобланарди. Унга қарши мартаба талашиб чиққанлар ҳам, зўравонлик қаршисида эмас, балки қаердан келгани номаълум бўлган қандайдир маънавий кучларнинг Абдулмутталибга ёрдам бераётганини кўриб, ортиқ баҳслашишга журъат қилолмасдилар. Масалалар доимо Абдулмутталибнинг фойдасига ҳал бўлар, бу эса бориббориб уни Макканинг ҳоқими, қурайшларнинг бошлиғи бўлишдек юксак мартабага кўтарган эди.

Ҳошим ўғилларининг уйдан фарёд кўтарилди. Бу фарёд саксон йил типпатик турган, тобора янтбашнаган, илдизлари халкнинг кўнглидан чуқур жой олган азамат бир дарахтнинг қулаганини билдирарди. Бу азамат дарахт қанчаданқанча йўловчиларга ўзининг соясида ором берган, қанчаданқанча бевабечора, етимесирлар^ушбу дарахтнинг меваси билан озикланганлар.

Йиғисиғи тезда Ҳошим ўғилларининг хонадонидан ошиб, Умайя, Маҳзум, Оди, Зухра... ўғиллари деб аталувчи бошқа хонадонларга ҳам кўчди. Қисқа вақт ичида улардан ҳам ўтиб, яшин тезлигида бутун Маккага таркалди.

Абдулмутталиб ўлди... Абдулмутталиб ўлди...

Икки жумладан иборат бу қисқа, аммо ўта машъум хабар ҳар қирган қулоқни қоматга келтирди, ҳар эшитган кўнглини ларзага солди. Кекса ҳам йиғлади, ёш ҳам; хотин ҳам йиғлади, эркак ҳам; Макка шаҳрини ғамандух булутлари қоплаб олди.

Абдулмутталибнинг жасади сидр дарахтининг япроқлари билан ювилди. Бу унга бўлган ҳурмат туйғусининг бир ифодаси эди. Шу кунга қадар Маккада ҳеч бир шахснинг жанозаси учун бундай иш қилинмаган эди. Шаҳар ичида очиқ бўлган биронта ҳам тижорат жойи йўқ эди, ҳаммаси ёпилди. Бундан кейин дўконлар, бозорлар бир неча кунгача ёпиқлигида қолди

Энг нафис яман матолари билан ўралган жасад тобути билан биргаликда кўтарилди. Қўлмақўл олиниб, уйдан олиб чиқиб кетилди. Ортидан сонсаноксиз одамлар эргапшб, Ҳожун қабристонига йўл олдилар.

Йиғлаб кетаётган одамлар орасида юраги ўртанган бир гул юзли гўдак ҳам бор эди. Кўзларидан ғамандух ичида нурли ёшлар томчилаётган бу бола унинг учун йиғлашга ҳаммадан кўра муносиброқ эди. Чунки унинг энг кўп севган кишиси мана шу бобоси эди. У шундай бир қария эдики, неварасининг оламларга раҳмат бўлгани ҳақида хушxabар келган кунларни кўрмади, аммо унинг ана шундай олий мақомга лойиқ бўлишига ишонди, севилиши ибодат ҳисобланган бу зотни гўдаклик чоғидаёқ кашф этиб, телбаларча яхши кўрди. Бутун инсониятга, дунё ва охират саодатининг раҳбари бўлажак пайғамбаримизга ота-онасиз қолишнинг Ал-Амини унуттирди, ёлғизлик, етимликнинг ҳасратларини тиндирди. Буюк Оллоҳ унга мана шундай муқаддас вазифани берган эди.

Умму Айман ҳаммани доғу ҳасратда ташлаб кетаётган хўжайинининг ортидан ёшли кўзлари билан тикилиб қоларкан, кўпчиликнинг орасида яна бир жуфт ёшли кўзни кўрди. Бу икки йил олдин Абвода онасининг жанозасидан қон йиғлаб олиб келган, бағрига босиб илк бор тасалли бергани Муҳаммад эди.

«Қани ўғлим? Мен усиз овқат емайман», дея очликдан қийналса ҳам, Муҳаммад келмагунча овқатини емайдиган қариянинг ортидан Умму Айман ҳам хўнграбхўнграб

йиғларди... У бир етимга бўлган бу меҳршафқати ва марҳамати боис дунёда юз йиллар давомида унутилмас бир шарафни қолдириб кетастган эди. Дунёнинг ҳсч бир бурчагида тенги йўқ муборак бир сувни қайта кашф этиб, чидаб бўлмас жазирамада коврилаётган халққа хадя этиши ҳам унинг мартабасини янада оширган эди.

Бир иайтлар туяда амакиси Мутталибнинг орқасига мингашиб Ясрибдан келган кичкина бир бола ва «Бу ким?» деб сўраганларга хазил аралаш: «Абди» (кулимдир) жавоби берилгани учун Абдулмутталиб (Мутталибнинг кули) лақабини олган, асли исми Шайба бўлган мана шу қария, эндиликда ҳамшаҳарларининг елкасида дунёни тарк этаётган эди. Гарчи халқ берган бу исмнинг маъноси «Мутталибнинг кули» дегани бўлсада, худди «Макканинг ва Қурайшнинг хомийи» каби янграрди.

Эҳтимол, унинг асл исми унутилмасин деганлар курук «Шайба» дейишни муносиб кўрмай, «Шайбатул хайр», «Шайбатул ҳамд» деган бўлсалар ажаб эмас.

Сўнги вазифасини адо этиш орзуйи билан ортидан борганлар унинг буюк бобоси Қусай кўмилган жойга — Ҳожун қабристонига элтдилар. Мотам сўзлари, йиғисиғи остида уни шу ерга дафн эдилар.

Дунёда севилиши ибодат ҳисобланган, башариятнинг ҳузурҳаловат ва саодат раҳбари бўлган пайғамбарлар сарварини чексиз бир муҳаббат билан яхши кўрган, унга бекиёс меҳршафқат ва марҳамат билан кучоғини очган бу кекса охиратда қандай шарафга муяссар бўлажак, қандай кутиб олинажак?

Сарвари оламнинг даъволарига чек кўйиш учун бор кучкудратини ишга солган Абу Жаҳл, Абу Лаҳаблар каби у ҳам жаҳаннамга борадими? Ёки Ҳабиби Адибига қилган беминнат хизмати, кўрсатган меҳршафқати учун ҳар нарсага қодир Оллоҳнинг раҳматига сазовор бўладими?..

Шу сатрларни ёзар эканмиз, бу қарияга салому саловотларимизни йўллаймиз.

Оллоҳ чексиз марҳамат, битмастуганмас меҳршафқат соҳибидир.

VI

АБУ ТОЛИБ ХОНАДОНИДА

Абу Толиб Ҳожун қабристонидан қайтганида кўзлари тинимсиз оққан ёшлардан қинқизариб кетган эди. Ўз отасини, хоссатан, Абдулмутталибдек тенги йўқ бир отани қора тупроққа топшириш осмонми, ахир?! Ўзи ҳам уйжойли, камолатга етган бир киши, оила бошлиғи эди, лекин ушбу аччиқ дамларда ўзини ҳимоясиз қолган, етим бир боладек ҳис этди. Бу ҳол узоқ давом этмади. Узоқ давом этиши мумкин ҳам эмас эди. Чунки унинг ўзики ҳимояга муҳтож бўлса, ҳимояси остидагиларнинг, том маънодаги етимесирларнинг ҳоли не кечади?

Ўша куни кечқурун Абдулмутталибнинг уйида бўлган катта оилавий йиғинда бир овоздан Абу Толиб оила бошлиғи этиб тайинланди. Энди у Ҳошим ўғиллари хонадонининг раҳбарига айланди. Бу деган сўз, энди у отасининг ўрнини эгаллаган эди. Фарқи Абдулмутталиб қурайшнинг барча уруғлари томонидан сайланган, юксак ҳурмат кўрсатилган бир мавқе соҳиби эди. Абдулмутталибнинг ўғли ва Ҳошим ўғилларининг раиси ўлароқ Абу Толиб ҳам отасидек обрўётибор, шоншарафга сазовор бўлиши учун ҳали вақт керак, отасининг йўлидан шаҳдам одимлар билан юриши даркор эди.

Шу ҳафтада унинг уйига кўчиб ўтган суюкли жиянига том маънода чуқур меҳрмуҳаббат ҳиссини туярди. Бу меҳрмуҳаббатнинг уч сабаби бор эди. Ҳаётининг айни баҳор чоғида бегона юртда хазон бўлган сеvimли укасининг ўғли эканлиги; унинг бошқа болаларниқига ўхшамаган мукамал бир одоб ва тарбияга эгалиги буларга қўшимча тарзда, буюк Оллоҳнинг уни ўзига хос бир муҳаббат билан севдириши.

Абу Толиб бир куни шу хусусда хотини Фотимаи Асадийяга гапирди.

— Отам бу болани деб девона бўлар, усиз туrolмас эди. Энди бу ҳолат менга ўтганга ўхшайди. Менинча, унинг тақдири ўзига хос бўлиши керак. Биз бу тақдирнинг хизматчиларимиз, — деди.

Фотима ҳам унинг фикрини тасдиқлади:

— Тўғри ганиряпсиз, Абу Толиб. Мен ҳам шундай ҳолатни бошдан кечирмокдаман. Ҳатто ўз болаларимдан ҳам ортик кўраман шу Муҳаммадни. Баъзан ўйлаб қоламан ва ўзимдан сўрайман: «Ажабо, туккан онаси Омина ҳам бу гўдакни мен севганчалик яхши кўрармиди?» Бу ҳақда сизнинг фикрингизга тамомила кўшиламан. Дар ҳақиқат, унинг учун тайин этилган алоҳида тақдир бўлса керак. Биз ушбу тақдирнинг хизматчилари, аммо ша рафли хизматчиларимиз. Умрим бўйи шу гўдакка хизмат қилсам ҳам, асло оғринмайман.

* * *

Фотима хоним кунлар ўтгани сайин ўз фикрининг нақадар тўғри эканлигига тобора кўпроқ ишонч ҳосил қиларди. Чунончи, бу гўдак ухлайдиган ётоқ, у ўтирган хона, кийган кўйлаги мушқу анбарлар сингари хушбўй ҳид таратарди. Ўз болалари ўрнидан қовоғи солинган, кўзлари шапақланган ва, кўпинча, тажанг бўлиб турганлари ҳолда, Муҳаммад уйқудан турганида кўзлари топ-тоза, юзи гул суви билан чайилгандай тиниқ бўларди. Ўз болалари оч қуртқумурсқалардай дастурхонга хужум қиладилар, у эса, ҳамманинг дастурхон атрофига ўтиришини, овқатга аввал катталар кўл узатишини кутади, овқатни шошибпишиб, талашиб эмас, ҳатто катталарга ўрناق бўладиган даражада одоб ва камтарлик билан ейди. Қизи Умму Хонийнинг, ўғли Оқил ва бошқа болаларининг ҳам унга ўхшашини нақадар исташини билсангиз эди. Ҳаммадан қизиғи, бу гўдакнинг шу қадар гўзал ахлоқ ва одоб, тарбия ва камтарликни кимдан, қаердан ўргангани эди. Чунки шу кунгача худди кўчманчилардек ҳаёт кечирди. Эндигина саккиз ёшга тўлган бўлишига қарамай, учта бошқабошқа оилада тарбия топди. Аввал, Саъд ибн Бакр қабиласида Ҳалималарнинг, сўнгра онасининг ва, ниҳоят, бобосининг қарамоғида бўлди. Учта бошқабошқа оилада тарбияланишнинг ижобий эмас, одатда салбий таъсири бўлиши керак эди. Шундай муҳитда ўсишига қарамай, ҳамма қатори бир бола бўлишининг ўзи ҳам катта гап эди. Сўнги икки йил давомида, бобосининг қарамоғидалиги чоғида бир сўзи икки бўлмади. Етим бир боланинг бундай шароитда тантик, инжиқ ва ўжар бўлиб кетиши турган гап эди. Шунга қарамай, катталарнинг ҳавасини келтирадиган даражада одобга эга бўлганини эътироф этиш сира ҳам муболага эмас.

Бир кеча эрхотин орасида шундай суҳбат бўлиб ўтди:

— Бир нарсани сезяисизми, эй Абу Толиб?

— Ҳўш, нима экан, эй амакимнинг қизи? Уйимизга кун сайин барака кирмокда. Муҳаммад, уйимизга келган кундан бери дастурхонга тортилган онқат, кам бўлса ҳам, ҳаммага етмокда.

— Ҳа, гапинг тўғри, хотин. Бу ўзгаришни мен ҳам анчадан бери сезиб юрибман. Очиғини айтсам, Муҳаммадни бу ерга олиб келаётганимда, уйимизнинг торлиги мени ўйлатиб қўйган, икки луқма кам овқат еймиз энди, деган эдим. Аммо, аксинча, дастурхон атрофидан олдингидан ҳам кўра тўйиброк турмокдамиз, шундай эмасми?..

— Мен шунга аминманки, Муҳаммад уйимизга ўзи билан бирга барака ҳам олиб келди. Кеча уни Зубайр уйига олиб кетганида, дастурхонга ҳар кунгидай овқат қўйдим, болалар тўймадилар. Ўзим ҳам ярим оч қолдим.

Абу Толиб хотинининг сўзларини тасдиқлади:

— Уйимизга бараканинг кириши бевосита жияним билан боғлиқ эканлигига энди шакшубҳа йўқ.

Шу кундан кейин дастурхон атрофига ўтирган болаларнинг овқат келиши билан шошибпишиб кўл узатишларига чек қўйилди. Абу Толиб бу масалада ўз болаларига сира ҳам муруват қилмас, «Шошилманг, олдин Муҳаммад келиб ўтирсин», дер, овқат ейишни олдин

унга бошлатиб, сўнгра болаларининг дастурхонга қўл узатишига рухсат берар эди.

Бир куни Фотима хоним дастурхонга бир киши зўрға тўядиган миқдорда озгина сут қўйди. Сут ичиб бўлингач, овқат тортилиши керак эди. Ҳар доимгидек, аввал нур юзли Мухаммад ичди. Аммо сут халивери тугайдиганга ўхшамасди. Дастурхондан ҳамма тўйиб тургандан кейин ҳам яна бир кишига етадиган миқдордаги сут ҳеч қўл теккизилмагандек турарди. Нигоҳлар бирбирлари билан тўкнашди, маъноли қарашлар билан бирбирларини англадилар.

Умму Айман унинг овқатга бўлган қизиқиши ҳақида шундай деган эди: «Болалигида бирон марта очликдан ёки чанқоқликдан шикоят қилганини эшитган эмасман. Эрталаб бир културм Замзам сувидан ичарди, унга овқат бериш учун чиққанимизда, «Егим келмаяпти, қорним тўқ», деб жавоб берарди».

Абу Толиб жонидан ортиқ суйган жиянининг оилага моддий кулфат келтирмаслигига, аксинча, моддий ёрдам келтирганига катъий юпонч ҳосил килди. Баъзан ўзи учун солинган ўринга суюкли жиянининг келиб ётганини кўради, бу ҳолни кулимсираб қаршилайди. Баъзан ўзи ҳам унинг ёнига чўзилади, Муҳаммаднинг ёқимли хидига маст бўлиб уйқуга кетади.

Абу Толиб меҳрмуҳаббати зиёдалиги билан ҳам отасининг ўрнини эгаллай бошлади. Кун сайин жиянига бўлган меҳрининг ортиб бораётганини оддий сўз билан таърифлаб бўлмайди. Эртанги куннинг энг буюк кишисини ёлғиз қолдиришни истамаган буюк Оллоҳ Абдулмутталибдан сўнг бу дафъа Абу Толибнинг кўнглини унга боғлаган, меҳр оташини унинг юрагида ёндирган эди. Жияни бўлмаса, ўз фарзандлари билан овуна олмас, юраги сиқилиб кетар эди.

«Оёғига бирон тикан кирсая» ёки «Бошидан офтоб ўтиб, гул юзини куйдирсачи» ёхуд «Болаларимдан биронтаси кўпол муомала қилсая» ёки «Маҳалланинг беодоб болалари уии хасра қилишсачи...» каби миясидан ўтган минг хил фикрлар ичини кемирар, кўз олдида бўлмаса, безовталанаверар, ҳеч хотиржам бўлолмас эди. Қиска муддат ёнида бўлмаса, кўнгли ҳам у билан кетар, у қошига келгач, енгил нафас олар ва қалби осойиш топар эди.

Хоҳ Абдулмутталибнинг, хоҳ Абу Толибнинг бўлсин, унга нисбатан меҳршафқат ва марҳамат туйғуси бир отанинг ўз фарзандига бўладиган меҳрмуҳаббатидан ҳам ортиқ эди.

Абдулмутталибнинг ўғиллари ичида салобати ва тадбиркорлиги жиҳатидан энг кўп ўхшаши Абу Толиб эди. У акакаларининг энг каттаси эмас эди. Энг камбағали эди, десак ҳам, хато бўлмас. Молмулки йўқ эди. Бир нечтагина туяси бор эди. Ана шу туяларнинг сутини истеъмол қилиб, кун кечирардилар. Тижорат иши билан камданкам шуғулланар, рўзғор учун зарур миқдордагиқа маблағ топиб келар эди. Аммо юраги кенг, кўнгли бой эди. Ҳеч кимга ҳасад қилмасди. Кўп кишилар ортиқ даражада ружу қўйган ичкиликнинг томчисини ҳам оғзига олган эмас, зино билан ҳеч иши бўлмаган эди. Бу жиҳатдан ҳам отаси билан айнаи бир фикрда эди. Сўзлари эътиборга лойиқ, бемаъни гап ва беҳуда ишдан қочар, ожизларга ёрдам берар, мазлумларни ҳимоя қилар, эзилганларга ҳамдард бўлар, ғарибларга йўл кўрсатар, ҳеч кимнинг дилини беҳуда оғритмас эди.

Мана шу сабаблар туфайли ундан бойроқ, ёш жиҳатидан каттароқ бўлган акалари у ёқда қолиб, Ҳошим ўғиллари унинг атрофига тўпланишни маъқул кўрдилар, уни ўзларига оила бошлиғи этиб сайладилар.

У, албатта, айнан Абдулмутталибнинг ўзгинаси эмас эди. Аммо астасекин отасининг изидан эргашиб бораётган эди. Бу кетишда бутун Макка халқи ҳурмат қиладиган бир ҳоким бўлинги ҳам турган гап эди. Мансаб ва мартаба уни қизиқтирмасди. Зотан, уни ота йўлидан бошлаётган сабаб ҳам шу эди.

Энг камида Ҳошим ўғилларининг бошлиғи ва етакчиси бўлган Абу Толиб жиянига туйган бекиёс меҳрмуҳаббати боис болага айланар, уни хурсанд қилиш учун ҳар қандай фидокорликка тайёр эди.

Шу маънода Фотима хоним ҳам хожаси Абу Толибдан сира қолишмасди. Бу шунчаки бир

мусофирга кўрсатиладиган иззатикром ёки бир етимга таскин беришлик эмас, ёинки назокатлиликнинг намоёйиши эмас эди. Ишк оташ даражасидаги зўр бир мухаббат эди. Юрагида она ўз фарзандига нисбатан туядиган покиза туйғулар жўшарди унинг.

Фотима хоним ўз болаларидан олдин уни ювинтирар, сочларини тарар, ўрнини солиб берар эди. Ҳар доим унга сидкидилдан меҳр билан хизмат кўрсатарди. Чунки у келган кунидан бери ўз болаларига ўхшаб, йиққанини тўзитиб ташламади, айтилган гапга кулок солди, берилган саволга ҳозиржавоб бўлди, буюрилган ишни сўзсиз бажарди. Жанжалтўполон қилмади, шовкин солиб уйни бошига кўтармади. Фаришталардек руҳи пок, юзи нурли, кийимлари озода.

Ўз болалари эрталаб кийиб чиқиб кетган кийимларини кечқурун чангтупроққа белаб, кирчир қилиб келап эканлар, унинг топтоза, гулдай очилиб келишига нима деса бўларди? Чақирилмаса ҳам, янгасига ёрдам бериш учун югуриб келиши, олдиндан худди ианднасихат қилингандек ақлга, мантиққа уйғун равишда иш тутиши уни севдирмай кимни севдирсин?

Яна, айна маҳалда, Буюк Яратувчи Фотиманинг қалбига ҳам ҳоким бўлганлигини унутмаслик лозим!

Абу Толиб қаерга борса, жиянини ҳам бирга олиб кетар, доим ёнида бўлишини истар эди. Эрталаб уйғонгани заҳоти унинг уйқудан тургантурмаганини текширади, уйғонадиган иайтини сабрсизлик билан кутади...

БУЛУТЛАРГА ҚИЛИНГАН ИШОРА

Бир ёз мавсуми бу диёрларга қурғокчиликни келтирди. Одамлар ҳар куни эрталабдан осмонга тикилишар, бир парча булут кўриниб қолармикан, деб умид қилишар эди. Окшом тушиб, қош қорайганда яна булутсиз — ёмғирсиз ўтган куни учун ғамандух... Каъбанинг атрофини ўраб турган сонсаноксиз бутлар энди бирон ишга ярамайди, деган тушунча тобора кўпроқ кшнилари оингини эгаллай бошлади.

Куилардан бир куни бойлардан бирининг эпиғи очилиб, ундан бир кул чикди. Қўлида бир товоқ тўла қаймоқ бор эди. Каъба томонга тўғри йўл олди. Юзида акс этаётган ифодани тушуниш қийин эди. Юраги сиқилган, истаган нарсасига эриголмаган бир кишига ўхшар эди. Каъбагача келди. Бир тўда бутларнинг орасидан ўтди. Хўжайини исмини айтган бутнинг қошига борди, товоқни унинг олдига қўйди ва орқасига қайрилди.

Бу қаймоқ хўжайини томонидан, ёмғир ёғишига шафоатчи бўлар, деган умидда бу бутга берилган бир норадек гап эди. Эҳтимол, бу қаймоқнинг ҳурмати учун еру кўкнинг эгаси бўлган Улуғ Мавлога ёлворар, ёмғир ёғдириш изиини олар.

Қул купкурук жонсиз тошнинг олдига истаристамас қолдирган қаймоқдан ҳеч кўзини узолмасди. Шу тариқа ўн беш қадамча орқага юрди, ўтирди: жуда ғамгин эди. Бу биринчи марта келиши эмасди. Шу кунгача қанчақанча тансиқ нознеъматлардан олиб келган, бу жонсиз тошнинг олдига юраги ачишаачиша қолдириб кетган. 96

Умри бўйи жондили билан хизмат қилган бу уйда ўша хошчалик қадри, ҳурмати йўқ эди унинг. Шу товоқда келтирган қаймоқдан на бирон марта татиб кўрган ва на татиб кўршн учун таклиф этилган. Қаймоқ ўрнига еган калтакларининг эса, сонсаноғи йўқ. Елкасида еган калтакларининг қаторқатор излари бор. Доимо беминнат хизмат қилган, хизмати эвазига хўрланган, камситилган, урибдўппосланган. Ҳолбуки, бу жонсиз тошнинг у оилага берган ҳеч қандай фойдаси йўқ. Аммо дунёқараши тор бўлган хўжайини ҳар сафар фурсати келганда, энг тансиқ нознеъматларни унга жўнатишдан тийилмас эди.

Мабодо эшитиб қолсалар, қамчилар остида ўлдириб юбормасликларига ишончи йўқ, бўлмаса, ўтириб бу қаймоқни маза қилиб ейишга рози эди у. Аммо юракюрагигача сингиб кетган кўркув ҳисси бунга йўл қўймади.

Ўтириб, ғамандух ва ҳасрат билан каймоққа қарай бошлади. Кўп ўтмай, югуриб келган бир кучук қаймоқни тўйиб, зўр иштаҳа билан паккос туширди. Салдан кейин оёғини кўтарди ва бутнинг устини булғаб, яна югуриб кетди.

Қулнинг бутун вужуди титраб кетди, юрагига муздай сув сепилгандек бўлди. Ичи ёнди. Чунки оғзининг суви оқаоқа, ҳидлабҳидлаб келтирган, аммо бир лукма олиб ейишга ҳам журъат қилолмаган қаймоқ бир кучукнинг нафсига ем бўлган эди. Аммо шундан кейин итнинг тап тортмай, бутни ҳўллаб кетиши унга берилган жазо, ундан олинган ўчдай таъсир қилди.

Турли бемаъни одатларга бой бу шаҳарда қанчаданқанча озиковқат, совғасаломлар бутларга ҳадя этилар, аммо нознеъматларнинг ҳузурини дайди мушуклару итлар кўрар эди.

Эрта тонгдан бошлаб куни бўйи, баъзан кечалари ҳам кошларига келиб, сажда қилиб, ёмғир сўраганлар етарли даражада ёлворганликларига, лозим бўлган даражада илтижо этганликларига ишонгач, у ердан кетишар, аммо келганларида қанчалик лоқайд ва сокин бўлсалар, кетганларидан кейин ҳам шунчалик ҳиссиз қолган бутларнинг устларини ҳўллаб кетадиган итларни қувиб юборишга ҳам ожиз бўлган тош парчалари эканликларига ё ақллари етмас, ё парво қилмас эдилар.

Берилган ҳадялар, қилинган назру ниёзлар, ҳаммаҲаммаси бекор кетди. Кўкда ҳамон на бир парча булут, на ёмғирдан дарак бор эди. Ер яна сувга чанкоклигича ҳасрат ичида қолди. Ҳайвонлар очликдан азобланиб, сувсизликдан қийналиб қолавердилар.

Қаерда бир суҳбат ёки йиғин бўлса, ягона муаммо курғокчилик эди. Қўлдан келган барча чоралар синаб кўрилгани, аммо ҳеч қандай натижага эришилмагани баҳс этилар, илоҳларнинг кўнгилларини ололмаганликларидан сўзлашар эди. Бу орада икки йилча олдин Абдулмутталибнинг Абу Қубайсда ўқиган ёмғир дуосини эсладилар. Ҳозир орамизда бўлса эди, яна ёмғир дуосига чиқишни таклиф этардик, деганлар бўлди. Ахийри Ҳошим ўғилларининг йўлбошчиси Абу Толибга илтимос қилишга қарор берилди. Нима бўлганда ҳам Абу Толиб Абдумутталибнинг ўғли эди. Унинг қони жўш урарди юрагида.

Абу Толиб уйига келган бир қанча қурайш қарияларини илтифот билан ичкарига таклиф этди. Саломлашдилар. Келганлардан бири:

Сенинг ҳузурингга бош уриб келишимизнинг асл сабаби, эй Абу Толиб, ёмғир дуосига чиқишингни сўрашдир. Ўзинг ҳам кўриб турганингдек, сувсизликдан қирилаётирмиз. Ҳайвонларимиз ҳолдан тойди. Биз учун ёмғир дуосига чиқсанг, қандай бўларкана?!

Абу Толиб бу таклифни ўринли деб топди: — Бажонидил розиман. Аммо бизнинг кучимиз дуодан бошқасига етмайди.

Салдан кейин уйдан чикди. Ёнига суюкли жиянини олиб, йўлга тушди. Каъбага келди, Каъбанинг деворига суянди. Бошини кўтарди ва дуо қила бошлади. Халқ унга кўшилиб такрортакрор «Омин» деб турди.

Ҳар доимгидек, бу кун ҳам осмон булутсиз эди. Дуо қабул бўлган тақдирда иккиуч кун ичида ёмғир ёғиши мумкин эди. Абу Толиб бутларга эмас, Жаноби Ҳаққа илтижо қиларди. Зотан, улар Жаноби Ҳақнинг борлигини тан олишар, бутларни эса, Оллоҳ таоло билан одамлар ўртасидаги воситачи, ҳомий деб билар эдилар.

Шу аснода Абу Толибнинг ёнидаги маъсум гўдакнинг ҳам кўлларини кўтариб, бармоқлари билан кўкка ишора қилгани маълум бўлди. Бу инюра билан кўкда кўринган бир нарсани кўрсатардимми ёки Буюк Яратувчи томонидан кўтарилган эдимми у қўлчалар? Бу ҳақда ҳеч ким билмайди. Аммо яхшилаб қараганларида, Муҳаммад бармоғи билан кўрсатган томонда бир булутнинг уфқдан ошиб ўтгани ва шамол тезлигида илгарилаб келаётгани кўринди. Орқасидан такрор ва такрор пайдо бўлган булутлар уни таъқиб эта бошладилар. Кўп ўтмай, Макка устини қора булутлар қоплади. Абу Толиб ҳали дуосини тамомлаб ҳам улгурмаган эди. Пастга тушган бир неча ёмғир томчиси шодлик кичқириқларига сабаб бўлди. Баланд овозда янграётган «Омин» сўзлари бу сафар севинчга тўла эди. Ёмғир дуоси учун тўпланганларни ёмғир таркаб

кетишга мажбур этди. Юзлардан оқайтган томчилар ёмғир суви эдими ёки шодиёна кўз ёшларими, буни фарклаш кийин. Гарчи дуони Абу Толиб ўқиган бўлсада, Қодир Эгамиз ёмғирни кимнинг хурмати учун берди?!

Абу Толиб бу саволнинг жавобини жуда яхши биларди.

***

Ўша кеча кўпгина оилаларда Абу Толибнинг дуога чиккани тўғрисида бахс юритилди. Зотан, дуони бошиданохиригача ўз кулоклари билан эшитганлар бор эди. Улар Абу Толибнинг кайтакайта:

— Оллоҳим, ушбу маъсумнинг хурматига, Оллоҳим, бу етим хурмати... — дея ёнидаги нурли гўдакни шафоатчи қилганидан хабардор эдилар.

Улардан бири:

— Нима бўлса ҳам, у бола бармоклари билан кўккаинюра қилгач, бўлди. Гўё кўкдан булутларни бу ёққа чорлагандек кўринди менга, — дерди.

Бошқаси:

— Бу болада бир гап бор. Икки йил олдин Абдулмутталибнинг дуосини эшитган эдим. У ҳам «Бу етимхурматига...» деб дуо қилган эди, — деди. Аёллардан бири:

— Хўш, бутларимизчи? Бутларимиз нима қилди? — деб сўради.

— Нима қилардилар, ҳеч нарса, — деди унинг эри. Бошқа бири янада очикроқ қилиб айтди:

— Яъни, тош қотиб туравердилар. Ташқарида ёмғир ҳамон селдек қуярди.

***

Бир куни Маккага машҳур башоратчи келди. Кишининг юзидаги, қўлларидаги йўлларга қараб унинг келажаги хақида маълумот берарди. Ҳар ким боласини унинг ҳузурига олиб кела бошлади. Унга кўрсатишди, гапларини жон кулоклари билан тинглашди. Абу Толиб ҳам жияни билан биргаликда келган эди. Бу ерда уларнинг ҳам келиши тасодиф эдими ёки Абу Толиб жиянида зоҳир бўлган ва кун сайин ойдинлашаётган устувор хислатлар хақида гапириб, бу одамнинг қандай маълумот беришига қизикқанмиди? Бу нарса бизга қоронғи.

Башоратчининг атрофи худди ари уясига ўхшарди. У Ҳошим ўғилларининг етакчиси Абу Толибнинг ҳам ёнида бир бола билан келганини кўрди. Дарҳол ишини йиғиштириб, уларга ўғирилди. Аммо атрофдагилар уни ўз холига кўядиган эмасдилар. Ҳар тарафдан бақирибчақириб, уларга қарашни сўрай бошладилар.

— Абу Толиб олиб келган болани ўтказиб юборинг менинг ёнимга.

— Онанг қоқиндик, болам, Абу Толибнинг навбати ҳали келганича йўқ, менинг неварамии кўриб қўй.

— Ахир, унинг ёнидаги болада ғаройиб хислатларни кўряпман.

— Тушунарли, лекин бизнинг ишимизни ҳам эртага қолдирма.

Абу Толиб башоратчининг тўсатдан жиянига ўғирилгани ва бошқа болаларни кўришдан қўл силтаганини кўргач, «Яна бирон зарари тегмасин», дея жиянига қайрилди:

— Қани, ўғлим, сен уйга боравергинчи, — деди.

У одам ҳар икки гапнинг бирида «Абу Толиб қаерда?» деб сўрарди. Бирдан уни кўриб қолди:

— Қаердасан, эй Абу Толиб?

— Кўриб турганингдек, шу ердаман.

— Ёнингдаги бола қани?

— Уйга жўнатдим.

Башоратчи ўрнидан турди. Абу Толибнинг қўлидан тутиб, бир неча одим четга олиб ўтди ва:

— У болага диққат билан қара, шуни яхши билгинки, у оддий бир бола эмас. Вояга етганда ҳам оддий инсон бўлмайди, — деди пичирлаб. Сўнгра Абу Толибга қаттиқ тикилди:

— Қасам ичаман, кайтакайта қасам ичиб айтаманки, сўзларим тўғри чиқади! — деди.

ШОМ САФАРИ

Роҳиб Бухайра

Фил ҳодисаси содир бўлганидан бери ўн икки йил ўтган эди.

Ҳар йили ёз мавсумида Шом, қишда эса Яман томонларга сафарлар уюштирилар, карвонлар жўнатилар, шу тарика савдосотик, тижорат ишлари юритилар эди. Аммо йўл ҳеч вақт хавфхатарсиз бўлмасди. Ҳаром ойларида ташқари (ҳаром ойлари — зулкаъда, зулҳижжа, муҳаррам ва ражаб) қилинган сафарларда куннинг барча — йигирма тўрт соати ичида ҳам карокчилар ҳужумига учраш ҳеч гап эмас. Шунинг учун доим бундай ҳужумга тайёр туриш лозим эди. Бундан ташқари, карвоннинг бутун сафар давомида батартиб йўл юришини ташкил этиш ва таъминлаш, тўхташ ва йўлга чиқиш пайтларини белгилаб олиш, йўлда учрайдиган қабилалар билан учрашиб, уларнинг қўмагидан фойдаланиш учун бир йўлбошчига эҳтиёж бор эди.

Шу муносабат билан қурайшларга сўзи ўтадиган, ҳурмат ва эътиборга лойиқ бир киши карвонга бошлиқ этиб тайинланарди, ёнига эса, етарли даражада қуролланган аскарлар олинарди.

Бу йил карвонбошилиқ масъулияти Абу Толибнинг зиммасига тушди. Абу Толиб кучли ҳаяжон ичида эди. Чунки савдосотик билан шуғулланадиган қурайший борки, унинг карвонда озмиқўпми ҳиссаси бўлади. Маккадан чиқилгандан кейин нарибериси билан бирор икки ой давом этадиган бу сафар пайтида карвонга етадиган ҳар қандай зиёнзаҳмат учун у жавобгар бўлиши лозим. Бундан ташқари, мана, тўрт йилдирки, бирон кун ҳам ажралмаган суюкли жиянидан узоқда бўлишини ўйларди.

Дастлаб Муҳаммадни ўзи билан олиб кетмоқчи бўлди. Аммо шу кунгача биронта ҳам карвон турли таҳликаларга, босқинларга учрамасдан йўл босганини ҳеч ким билмайди. Йиртқич ҳайвонларнинг ҳужумига ҳам дуч келиш мумкин эди. Шулар ҳақида ўйлар экан, уни олиб кетиш билатуриб хавфга қўйиш билан баробарлигини ҳис этди. Иккинчи томондан, жиянининг ёлборғувчи нигоҳларига дош беролмас, аммо сафарнинг оғир бўлиши мумкинлигини, йўл қийинчиликларини ўйлаб, уни ташлаб кетишни афзал ҳисоблар эди.

Абу Толиб то кетадиган кунларигача тараддулланиб юрди. Карвон йўлга чиқадиган кун. Эндигина тонг отган эди. Акаукалар Абу Толибни кузатгани келдилар. Неча кундан бери уни иккиланишга мажбур этган жияни бир бурчакда қимтиниб турарди. Унинг ҳам бориши ёки шу ерда қолиши ҳақида шу чоққача бирон оғиз гап айтилмаган. Ҳамма нарса тайёр бўлгач, Абу Толиб акаукалари, опасингиллари билан хайрлашди. Болаларининг, ниҳоят, нурли жиянининг ёноқларидан ўпди.

— Сизларни худога топширдим... — дея туясига минди. Шу пайт Муҳаммад туяга яқинлашди ва унинг жиловидан тортди. Маъсум нигоҳларини амакисига қадади:

— Мени ҳам енингизга олинг, амакижон. Мени ташлаб қаёққа кетяпсиз? Кимга ташлаб кетяпсиз мени? Ўзини зўрға тутиб турган Абу Толиб ортиқ дош беролмади.

— Қани, мин туяга, сени ҳам олиб кетаман. Қариндошлари бунга рози бўладиганга ўхшашмасди.

— Бундай бир кичкина гўдак йўл азобига қандай чидайдим? Қолаверса, сафар чоғида дуч келиши мумкин бўлган хавфхатарларни ўзинг ҳам жуда яхши биласанку!

— Аммо мен унга йўқ дея олмайман.

— Болани била туриб оловга ташлай олмайсан. Абу Толиб жиянига ўгирилди:

— Қани, амакиларинг, аммаларинг нима демоқдалар?— деди.

Муҳаммад туянинг жиловидан маҳкам ушлаб олган, кўзлари намли, истагида қатъий эди.

Абу Толиб яна кариндошларига каради:

—Олиб кетаман, — деди.

—Бўлмайди, эй Абу Толиб, асло рози эмасмиз.

— Худо ҳақки, карорим катъий. Энди ундан ҳеч ҳам ажралолмайман!

Шундан кейин кўлини узатди, севинч билан узатилган кичкина кўллардан ушлаб туясига мингаштирди ва кутиб ўтирмай, юришга фармон берди. Карвон секинаста йўлга тушди, орқада кўллар силкинар эди.

— Муҳаммадга яхшилаб қара, эй Абу Толиб.

— Ой бориб, омон қайтинглар.

— Рашидун мадҳия... — каби овозлар бирбирига кўшилиб кетди.

Кун тиккага келганида, бир неча водийни орқада қолдирган карвонга илк бор тўхташ амри берилди. Жазирама иссиқ тафтидан қайтгунча шу ерда дам олиниб, сўнгра яна йўлга чиқиладиган бўлди.

— Қалай, ўғлим, йўл ёқдими?

— Сиз билан бирга эканман, нега ёқмасин, амаки! Ўтирдилар, бир неча дона хурмо едилар.

Абу Толиб

жиянининг устига чойшаб ёпди.

— Қани, энди бир оз мизғиб олгинчи, жигарим, — деди.

— Сизчи, амакижон?

— Мен карвонни кўздан кечириб чиқаман, сўнг ётаман.

Шундан кейин унга ором тилаб, карвонни текширгани ўрнидан кўзгалди.

Туялар чўккан, ҳамма бир тарафга тизилиб ўтирар эди. Абу Толиб соқчи тайинлашни лозим кўрмади. Чунки ҳозир ҳаром ойлари эди. Бу мавсумда қароқчилар ҳужум қилмасдилар. Айланиб келди. Чўккан туяга суяниб ўтирди ва шу ҳолда ухлаб қолди.

— Ухлаяпсизми, амакижон?

Абу Толиб жиянининг ёқимли овозидан уйғониб кетди. Атрофига назар ташлади. Ҳамма ўрнидан турган, уни нойлаб турар эдилар. Дарҳол у ҳам турди, туясига минди, жиянини орқасига ўтиргизди:

— Юрамиз... — деди.

Юриш бошланди. Куёншинг тафти қайтган эди. Нафас олса бўладиган даражада иссиқ... Бир оздан сўнг латиф бир шабада эса бошлади.

Кун ботгач, юриш янада завқли бўлди. Йўловчилар чарчоғини ёйиш учун хурсандчилик қилишши иштарди. Шеърлар, шарқийлар ўқилди, кўшиқлар куйланди. Туялар ҳам ўз навбатида шеър оҳангига мос равишда шахдам одимлаб юрдилар. Зотан, тонг саҳарда ва кечки пайтларда йўл юриш анча осон эди.

Сафар давомида йўловчилар у ёқбу ёқдан гаплашиб боришди, ўтмишда бўлиб ўтган аччиқчучук воқеаларни эшлар эди. Абу Толиб елкасига бош кўйиб уйкуга кетган жиянини тўйиб ором олсин дея карвонни тўхтатди. Соқчилар кўйилди. Карвон аҳли ҳордиқ чиқара бошлади. Абу Толиб ҳам кўзларига келган уйқуни енголмай, жиянининг ёнига чўзилди.

* * *

Эрта тонгда юқлар туяларнинг устига ортилди. Яна юриш бошланди. Шеърлар кўшиқларга уланди. Кун тиккага келгунча анча йўл босиб ўтилди.

Мусикадан жуда хушланадиган, тили билан гапиролмасалар ҳам, кўшиқнинг оҳангига кўра оғироғир ёки тезтез, хаттб югуриш даражасида одимлаб кетаётган туялар кумларга ботабота йўл босар, устларидаги йўловчилар чайқалибчайқалиб борар эдилар. Узоқда бир тепалик кўринади, тезда ундан ошиб ўтишади, иккинчи, учинчи тепаликлар шу тарика ортда қолаверади. Тўрт тараф ҳам кум, чанг-тўзон, тупроқ. Дақиқа сайин тобора кучлироқ

киздираётган куёш куш учса қаноти, одам ўтса оёғи қуядиган бундай саҳрода бирон кишини йикитиши, сувсизликдан телбага айлантириши ҳеч гап эмас эди. Ёлғиз Оллоҳ билади, юз йиллардан бери бу кумлар неча минг марталаб куёшнинг аёвсиз ҳарорати туфайли оловоташга айланган, қанчаданқанча йўловчини қонини миясига урадиган даражада киздирган, салдан кейин эса — кеч тушиб ҳаво салқинлашгач, устида ётганларни совуқ қоттирган экан...

Йўлда давом этиларкан, сайёҳларнинг юз-кўзлари чангга ботди. Ташналикни босиш учун мешлардаги сувдан озоз ичилди.

— Сафаримиз яхшилик билан тугамаса керак, — деди тўсатдан йўловчилардан бири.

Бошқаси унинг юзига тикилди.

— Нега бундай деяпсан, тинчликми ўзи?

— Бут олиш эрдан чиқибдику?!

Ҳа я, тўхтачи, балки бирон киши олгандир.

— Сафар ташвиши билан бўлиб ёдимиздан кўтарилибди. Наҳот икки кун деганда эсимизга келса!..

— Ҳадеб қуюнаверма, бордир биронта бут олган киши.

Оқшом пайти тўхташга амр берилгач, Абу Толиб жиянини ҳам олиб, юз кишидан кам бўлмаган қарвонни кўздан кечириб чиқмоқчи бўлди.

Мусофирлар учбеш кишилик гуруҳларга бўлиниб ўтиришарди. Емишлари хурмо, ичмишлари сут эди. Бир неча киши туяни соғиш билан овора. Аммо ўртада сут соғиладиган идиш йўқ, сут тўғридантўғри кумнинг устига соғилмоқда эди.

— Булар нима қилишяпти, амакижон?

— Қани, кўрайликчи.

Абу Толиб вазиятни тушунгандек бўлди.

— Санам олиб келган ҳеч киши йўқми? — деб сўради. Ораларидан биттаси бошини кўтармай жавоб берди:

— Ҳеч кимда йўқ.

Етарли миқдорда сут соғилгач, ердаги қумтупроқдан лой ҳосил бўлди. Эҳтиёткорлик билан олинди, сўнгра шакл ясала бошланди. Озмикўпми бутга ўхшаган бир нарса ҳосил бўлди. Ўртага қўйилди, кейин одамлар унинг атрофида бошларини ерга қўйиб, сиғина бошладилар.

Бут ясалгани ҳақидаги хабар бутун қарвон бўйлаб тарқалди. Сал наридагилар ҳам келишди. Ўттизқирқ кишилик бир оломон тўпланди. Ҳаммалари мана шу лой санамнинг қаршисида бошларини ерга қўйиб, сажда қилишар, қафтларини очиб унга ёлвориб, атрофида гир айланишар эди.

Ҳар бири ақли жойида, қилган ишини биладиган одамлар эди. Бу аянчли аҳволга ачинмасдан илож йўқ эди. Бу нотавон одамлар ўйин ўйнамаётган эдилар. Аммо ёш болалар ҳам бундай ҳолга асло рози бўлмайдиган бир иш билан машғул эдилар.

Тоатибодат бирмунча вақт давом этди. Шундан кейин биринсирин тарқадилар. Биров ерга чойшаб тўшади, яна биров туясига суянди, шу тариқа қаттиқ уйкуга кетдилар. Ў ердан жилган икки киши орасидаги мана бу суҳбатни эшитганлар бўлди:

— Яхшики, бундай бир чора топилди. Ўзиям роса соғинган эдим бутимни.

— Яхшиси, ўзимнинг бутимни олиб юраман энди. Усиз қилинган ибодат руҳимни енгиллаштирмади менинг.

— Аслида шундайқуя, аммо нима қиласан. Сафар деб қўйибдилар буни. Бутларимиз шуни ҳисобга олиб бизни маъзур тутсалар, ажаб эмас.

Қарвон аҳлининг кўпчилиги шу фикрда яқдил эди.

Маза қилиб ухлашни маъқул кўрган бир йигит билан бутга сиғиниб келган биродари орасида эса, шундай хангома бўлиб ўтди:

— Борганинда яхши бўларди. Одамнинг руҳи енгил тортади.

— Мен енгил тортмас эдим.

— Нимага?

— Ахир, ўзинг ўйлаб кўр, туяни соғдилар, сути билан корган лойдан вақтинчалик бут ясадилар. Сиғиниб бўлишгач, бир бурчакка отдилар. Шундай эмасми?

— Ҳа, шундай. Мен бундай бутга сиғинишни истамайман.

— Нималар деяпсан ўзи?

— Нимани эшитган бўлсанг, шуни.

— Аммо бундай дейишинг тўғри эмас. Сафарда бўлсак, бошқа иложимиз йўқда, ахир. Йўлимиз хавфхатарга тўла. Бошимизга бирон фалокат тушмайди, деб ҳеч ким кафолат беролмайди.

— Шу лой санамга сиғинсак, келадиган бало даф бўладими?

— Барибир, сенинг фикринг нотўғри. Маккада си 1 ғинганларимиз ҳам тош ёки ёғоч парчаси эмасми?

— Шундайликка шундайкуя, аммо улар ота-боболаримиздан қолган илоҳлар. Уларнинг қаршисида бундай нарсалар эса келмайди. Улар ҳақиқий илоҳ бўлмасалар, ота-боболаримиз уларга сиғинишармиди?

— Эртага бизнинг фарзандларимиз ҳам шундай дейдилар.

— Шундай дерлар ҳам, аммо сизлар бу ишга енгилелпи караяпсизлар. Шунчаки кўлбола ясаб олган лойбутни илоҳ демокдасизлар. Эртага уйга қайтганимизда, бизнинг бу ишимиздан хабардор бўлган Хубал не дейди, Лот, Уззо,иМанот, Исоф, Ноила каби илоҳларимиз нима деркан? Йўқ, азизим, масала сизлар ўйлаганчалик кўнгилхушлик масаласи эмас асло. Ё бутни ёнингда олиб юр, ё бундай сохта ибодатга чек қўй.

— Агар масалага чуқур ёндашсак, бутни бу ерга олиб келишимиз ҳам унга бўлган ҳурматсизлик эмасми? Оламыз, қўямиз, яна олиб юрамиз. Сўнгра, қошида бош эгиб сиғинамиз, ундан ёрдам сўраймиз...

Сухбат шу ерда бўлинди. Чунки ақл билан ўйлаб кўрганда, бу масала тобора боши берк кўчага кириб қолаётган эди. Илоҳлар ҳақида билиббилмай мунозара қилиб, бошга бало орттиргандан кўра, сухбатни шу ерда тугатиш афзал кўрилди.

Тўртинчи кун...

Туш пайти тўхташга амр берилгач, йўловчилар ўнгу сўлга ёйилдилар. Биров эҳтиёж юзасидан хилватроқ жой қидирар, биров юкларни туширар, биров эса, тўрвасидан чиқарган хурмони ер эди. Туялар ўз ҳолига ташлаб қўйилган, деярли ҳеч кимнинг иши йўқ.

Йўлга чиқилгандан бери ҳали туясига бир қултум сув, бир кафт ем бермаганлар ҳам бор эди. Чунки бу жонивор ейиш, ичиш масаласида энг сабрли, нима берилса, шунга қаноат қиладиган, ўн кунгача емайичмай йўл юра оладиган беозор бир ҳайвон эди. Шу боис бирон кимса ҳам туясининг оч ёки ташналиги ҳақида ўйламасди.

Шу аснода атрофга тарқалганлардан бири қўлида чиройли бир шаклли тош кўтариб келди. Кўрганлар роса суюндилар. Энди кечкурун туя соғиб, лой қориб бут яшашга ҳожат қолмаган эди. Чунки бутнинг ўрнини босадиган яхшироқ бир восита топилди. Ҳар ҳолда, бир одамнинг қорнини тўйдирадиган сут беҳуда сарф бўлмайдиган бўлди.

— Балки, ҳақиқатан ҳам бир илоҳдир бу...

Бу гапни тошнинг устидаги чангларни артаётган бириси айтган эди. Бошқа бири унинг эҳтимолини тасдиқлади:

— Балки...

— Бизга бутун сафар давомида сиғинишимизга бемалол етади бу бут. Тозаланган тош ҳурмат билан юкларнинг орасига жойлаштирилди. Кечкурун дам олиш учун тўхтаганларида, у ўз вазифасини бажариши керак бўларди.

Бир неча соат давом этган қайлула уйқусидан сўнг юклар туяларнинг устига ортилди, яна

юриш бошланди. Яна каторкатор тепаликлардан ошиб ўтилди.

Қуёш тепалар орқасига беркина бошлаган эди. Энг олдинда кетаётган туя чўктирилди. Устидан сакраб тушган одам бир неча кадам олдинда кум устида ётган чиройли бир тошга қараб югурди.

— Мана, ҳақиқий санам, мана ҳақиқий илоҳ... — деб қичқирди.

Яна туясига минди. Сал орқарокда келаётган биродари унга етиб олди

— Кўрсат қани, оғайни, — деди.

Қаради. Ҳақиқатан ҳам чиройли бир тош эди. Ранги ҳам ўзгача эди. Ҳамма томони сипсиллик, худди мукаммал ишлов берилганга ўхшарди.

* * *

Бояги йигит қўлини юқларининг орасига тикди. У ердан чиқарган тошга бирпас қараб тургач, отиб юборди. Бу тош тушки дам олиш иайтида топилган ва бутун сафар давомида бут деб тан олинган тош эди. Ким билади, балки бир бошқа йўловчи ҳам уни топар, тангри деб ўз қабиласига олиб кетар ёки сафар тугагач, итқитиб юборар.

Сафар яна бир неча кун давом этди. Ниҳоят, бир куни қоқ тушда тўхташ амри берилди. Соясидан паноҳ топиш мумкин бўлган бир неча дарахт қошига етиб келинган эди. Олдинда бир бино кўринди. Бундан аввал ҳам шу ердан ўтган йўловчилар бу ерда ҳеч ким билан юз кўришмайдиган бир роҳиб яшашини билардилар.

— Яна бу қовоғи солиқ одамнинг гўшаси олдида дам олишга тўхтадик, — деганлар эски тажрибаларига суяниб шундай фикр билдирдилар.

Бухайра донишманд диндор киши эди. Кичик ёшидан бошлаб шу маслакнинг этагидан тутган, ўз ишига содиқ бир одам эди. Неча йиллардан бери шу ибодатхонада узлатда яшайди, келганкетганларга панднасихат қилади, ўзи кирган йўлга даъват этади.

Бухайранинг ибодатхонаси Макка — Шом йўли орасида қад кўтаргани боис, айниқса, ёз ойларида бу ерга кўплаб қарвонлар қўниб ўтарди.

Бухайра ибодатхонанинг шундайгина ёнидаги дарахтзорда тўхтаб дам олишни одат қилган қарвонларнинг олдига борар, улар билан суҳбатлашар, аммо улар роҳибнинг сўзларини бепарволик билан тинглашар, бутларга сиғинишнинг бемаънилигини гапирганда эса, қовоқларини солиб олишар эди. Ҳадеб шундай бўлавергач, Бухайра улардан юз ўгириб, йўловчи қарвонларга энди бепарво бўлиб қолган эди.

Орадан бир неча йил ўтди, роҳибнинг бир пайтлар қарвон ҳузурига пешвоз чиқиб панднасихатлар қилишлари унутилди. Шу боис одамлар у ҳақда «одамови бир киши» деб ўйлайдиган бўлишди.

Йиллар шу йўсинда ўтар, на келганлар Бухайра билан кўришишни орзу қилар, на Бухайра уларнинг қаршисига пешвоз чиқар эди. Фақат дарахтзорда дам олиш учун тўхтаганлар ибодатхонанинг ёнидаги қудуқдан сув олишар, сўнгра яна йўлларида давом этишар эди.

* * *

Ибодатхонада Инжил ўқиш билан банд бўлган Бухайра узоқдан келаётган бир қарвонни кўриб қолди. Кўрди, аммо бу қарвон билан боғлиқ бўлган бир ғаройиб сирсиноатга ҳам кўзи тушди. Чунки кўринаркўринмас бир булут парчаси ҳам қарвон билан биргаликда келаётган эди.

Кўзларини ишқалади, яна қаради, янглишмаётгани аниқ эди. Бир оздан сўнг қарвон келиб дарахтзорда тўхтаганида, булут ҳам уларнинг устида муаллақ туриб қолди.

Ҳеч ҳам ҳазили йўқ ғаройиб ҳодиса эди бу. Бир булут ёки булутга ўхшаган маънавий шамсия эди бу. Роҳиб қарвонда ҳурмати баланд, буюк бир зот борлигига ортиқ шубҳа қилмас эди.

Дарҳол ўрнидан турди. Хизматкорларига овқат тайёрлаб, дастурхон ёйишни буюрди. Бир одам жўнатиб, бутун қарвон аҳлини зиёфатга таклиф этди.

Йўловчилар бу таклифнинг маъносини тушуна олмадилар. Чунки бундай

меҳмондўстликни сира ҳам кутмаган эдилар. Келган одам бутун карвон аҳлини зиёфатга таклиф қилганида, гумонсирай бошладилар:

— Яна нотўғри эшитган бўлмагин, биродар?

— Ҳар холда, хўжайининг, дархол бу ердан кетишсин, деган бўлса керагов.

— Яхшиси, яна бир сўра, аникла...

Чопар Бухайранинг нима буюрганини жуда яхши биларди.

— Гапим рост. Ҳатто сизлар учун овқат пиширишни ҳам буюрди.

Абу Толиб унинг сўзларини бўлди:

— Сен яна орқангга қайт, нима деганини яхшилаб бил. Биз у ерга борганда, хўжайининг ҳайдаб юбормаслигига ишончимиз комил эмас.

Бухайранинг одами туш кўрмаётган эди. Аммо у ҳам устозининг неча йиллардан бери келганкетганлар билан сира ҳам қизикмаганини, сира бундай иш қилмаганини биларди.

Шу орада ибодатхонанинг эшиги олдида кўринган Бухайра қўл силтай бошлади, «Марҳамат, бизнинг гўшамизга хуш келибсиз», деяётгандек бўларди. Энди хақиқат рўйроқ англашилган эди.

Чопар Бухайранинг буйруғини такрорлади:

— Карвондаги ҳамма киши таклиф этилди. Ҳеч ким орқада қолмасин.

Абу Толиб ҳамманинг бу таклифга ҳозирланишини буюрди. Фақат суюкли жиянини қолдириб, юкларнинг олдида туриб туришни тайинлади. Карвон аҳли катта бир жамоа бўлиб ибодатхона сари йўл олди.

— Нахотки шу рост бўлса, эй Бухайра, бундай сахийликнинг боиси недир?

— Сендан бундай таклифни сира кутмаган эдик, эй Бухайра.

Аслида Бухайра ҳам уларни таклиф этмоқчи эмасди.

— Гапларингиз тўғри. Аммо бугун кайфиятим ўзгача. Шундай, ўзим бир ўтириб, сизлар билан суҳбатлашай, дедим...

Суҳбат шу йўсинда бошланди. Бухайра зиёфат чоғида йўловчиларни бирмабир кўздан кечирди. Кўзи тушган заҳоти қалби хузурга тўладиган бир чеҳрани кидирарди уларнинг орасидан. Қайтақайта қаради, кутган одами буларнинг орасида йўқ эди. Янглишганини англади. Демак, бу сафар кўзлари уни алдабдида.

Уларнинг ёнидан кетди, деразадан карвон турган жойга яна бир бор қаради. Маънавий шамсиянинг ҳамон ўша ерда турганини кўрди. Дархол меҳмонларнинг ёнига қайтди:

— Карвон аҳлидан ким қолди у ерда?

— Ҳа, кичкина бир бола бор эди, уни пойлоқчи қилиб қўйиб келдик.

— Уни ҳам олиб келинглар.

— Аммо у кичкина бир бола.

— Майли, бола бўлса ҳам, илтимосимни қайтарманглар...

Абу Толиб роҳибнинг илтимосига рози бўлди. Бир кишини юборди. У шу ерда жимгина ўтирган нурли болани етаклаб олиб келди. Қизикиши устун келиб ташқарига чиққан Бухайра бутун диққатэътиборини кўзларига тўплаган эди.

Бир оздан сўнг у шамсиябулутнинг ҳам ҳаракатга тушганини ва шу томонга келаётганини кўриб, ҳайратдан донг қотди. Юраги тўхтаб қолишидан чўчиди. Умрида бунчалик ҳаяжонланганини ҳеч эслай олмасди. Бир қўлини кўкрагига қўяр экан, Оллоҳнинг суюкли бир бандаси билан рўбарў бўлаётганига ортиқ шубҳа қилмас эди.

— Ё Оллоҳим...

Бу сўзлар Бухайранинг тезтез ураётган юрагидан чиқаётган самимий туйғулар эди. Юзмаюз келган нурли гўдак уни ушбу туйғуларга чулғаган эди. Шу онда шамсиябулут ҳам уларнинг тепасига келиб тўхтади. Бунинг

булут эмаслигига қасам ичишга тайёр эди у. Ҳеч кўрмаган ғаройиб бир соя эди. Булут эмаслиги аён, чунки булут бўлса, сояси ҳам бўларди.

Зиёфат тугагунча ундан кўзини узмади. Китобларда ўқиган белгиларни ундан кидирарди. Гўдак қора қош, қора кўзли эди. Боши каттагина бўлиб, гул рангини ёдга соладиган тиниқ бир чехрали эди. Бармоқлари этли, суяклари йўғон, нигоҳлари жонли, доим кулимсираб турарди.

Буҳайра Абу Толибга ўғирилди:

— Бу боланинг исми нима? — деб сўради. Муҳаммад.

— Ижозат берсангиз, ундан баъзи нарсаларни сўрамоқчи эдим.

— Марҳамат, сўрайверинг. Абу Толиб жиянига ўғирилди:

— Ўғлим, бу амакингнинг саволларига жавоб бер, хўими?

Дастурхон атрофида ўтирганлар овқатларини еб бўлишгач, энди бу қария билан Муҳаммад ибн Абдуллоҳ орасида ўтаётган саволжавобни кузатиб, кулоқ сола бошладилар.

Сендан баъзи нарсаларни сўрамоқчиман. Лот билан Уззога бўлган муҳаббатинг ҳаққи, тўғри жавоб бер.

Бу сўзлар кулимсираб турган боланинг қовоғи уюлишига сабаб бўлди.

Лот билан Уззонинг номидан қасам ичтириб мenden ҳеч нарса сўрама. Оллоҳ ҳаққи, менинг уларга нисбатан бўлган нафратимни сўз билан ифодалашим қийин.

Буҳайра бу саволни бериш билан кутилган илк жавобни олган эди. Арабларнинг суҳбатларини тинглар экан, «Лот билан Уззога бўлган меҳрмуҳаббатим ҳаққи», дея бирбирларига қасам ичишларидан у вокиф эди. Аммо у ўқиган диний китобларда ёзилган маълумотларга кўра, бу бола Лот билан Уззо сингари бутларга фақат нафрат ҳиссини туйиши керак эди.

Ҳеч ким кутмаган бу жавоб қарвондаги баъзи кишиларнинг норозилигига сабаб бўлди. Чунки Муҳаммад нафратланадиган бутларни ўзлари билан олиб келмаганликларидан қаттиқ афсусланган кишилар шулар эди.

— У ҳолда сендан сўрайдиган саволларимга, Оллоҳга бўлган муҳаббатинг ҳаққи, тўғри жавоб бер.

— Бажонидил, кулоғим сенда.

— Қандай ухлайсан?

Ғаройиб бир савол эди бу. Бемаъни савол сифатида қабул қилдилар. Анча кексайиб қолган Буҳайра нодонлик қилаётганга ўхшарди. Инсон ухлаётганда қанақасига ўз уйқуси ҳақида хабардор бўлсин? Унинг қандай ухлашини бошқа бировдан сўраш даркор эди. Нигоҳлар Абу Толибга қадалди. Абу Толиб:

— Ширингина ухлайди...

Уйқусида ҳам уйғоқ пайтидаги сингари бениҳоя ёқим

той, демокчи эди. Аммо кутилмаган жавоб Абу Толибнинг бу сўзларига ўрин қолдирмади:

— Кўзларим ухлагўди, аммо руҳим, қалбим доимо уйғоқ. Одамлар бирбирига қарашди.

Ғаройиб бир жавоб, деб ўйлаганлар бўлди. Абу Толиб ҳам ажабланиб қолди. Буҳайра бу дафъа ёнидагиларга ўғирилди:

— Бу боланинг кўзларидаги қизиллик ҳақида нима дейсизлар? Йўл азобининг таъсирими ёки касаллик асоратими? Ёки туғилганидан бери шунақами?

— Унинг кўзлари ҳамини шунақа бўлган ва ҳозир ҳам шундай.

Бу жавобни бир неча киши бирданига айтди. Сўнгги сўз яна Абу Толибники бўлиши керак эди. У биродарларининг гаини тасдиқлади:

— Дарҳақиқат, унинг кўзлари туғилганидан бери шунақа.

Шундан кейин Буҳайра боладан кўйлагини кўтаришни буюрди. Баданига диққат билан разм солди. Икки курак суягининг орасида каттагина, холга ўхшаш белги бор эди. Бироқ хол эмас эди. Ёхуд у ерга туклар йиғилган, ёхуд гўшт парчаси қотиб қолганга ўхшарди. Аммо

бундай ҳол ҳали инсон зотида кузатилмаган эди. Шу боис уни таърифлаш ҳам ғоят мушкул. Шу белгини кўргач, кўйлагини туширтди.

Тарихларда тафсилоти келтирилмаган яна бир неча савол берилди, кутилган жавоблар олинди. Сўшра Бухайра:

— Орангизда бу болага энг якин киши ким? — деб сўради.

— Менман.

— Хўп, у сенга ким бўлади?

— Ўғлим бўлади.

Бухайра «йўк» деган маънода бош чайкади. Абу Толиб унинг мақсадини тушунди:

— Хўш, нега отаси бўлолмас эканман?

— Чунки бу боланинг отаси ўлган, етим бўлиши керак.

— Қаёқдан биласан?

— Қаёқдан билишимни салдан кейин гапириб бераман. Ҳозир эса, сен тўғриси айт, ҳақиқатан ҳам бу боланинг отасимисан?

— Йўк, амакисиман. Аммо отасидан ҳам кўпроқ яхши кўраман уни.

— У холда, эй Абу Толиб, сен дарҳол бу жиянингни ўз юртига жўнат. Яхудийлар унга бирон зарар етказишидан эҳтиёт бўл. Чунки улар мен бу болада кўрган фазилатлардан воқиф бўлсалар, унга бир бало қилишга уринишлари бешакдир. Жиянинг келгусида буюк мартабага сазовор бўлиши тайин.

Шундан кейин ўн икки ёшлар чамасидаги энг буюк инсоннинг кўлларида тутди:

— Оламларнинг хўжайи мана шу боладир. У келгусида оламларнинг Робби бўлган Оллоҳнинг расули бўладир. Оллоҳнинг оламларга раҳмат ўлароқ жўнатадиган пайғамбари мана шу! — деди.

Абу Толиб бирданига кўз ўнгида мартабаси ошган қариядан сўради:

— Хўш, айтчи, сен буларни қаердан биласан?

Олдимизда турган мана шу муқаддас китобдан. Бу китоб Оллоҳнинг сўнгги пайғамбари Макка шаҳрида, якин замонда юзага чиқиши ҳақида маълумот беради. Ушбу пайғамбарнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам мазкур китобда келтирилган.

Абу Толиб келибкетган шунча қарвонларга қайрилиб ҳам боқмагани холда, уларни чин кўнгилдан меҳмон қилган қариянинг асл мақсадини тушуна бошлади.

Энди йўлга чиқиш пайти ҳам етиб қолган эди. Хайрлашилди ва юриш бошланди. Уларнинг орқасидан анча пайтгача қараб қолган Бухайра ёнидаги хизматкорига ўгирилди:

— Кўряпсанми?

— Нимани?

— Ҳалиги боланинг тенасидаги нарсани? Хизматкорлар бирбирларига маъноли қараб кўйишди.

— Ҳа, ҳа, кўряпмиз.

Бир оздан кейин бири иккинчисига: «Энди тоза қарибди бу чол», деди. Бухайранинг кўрганини ҳамма ҳам кўришга қодир эмасди.

* * *

Бухайра қарвон орқасидан то улар кўринмай, қарвон кўтарган чанг-тўзон ётгунча қараб турди. Ибодатхонага қайтаркан, «Минг афсуски, умримнинг куз фасли тугамоқда», деб минғирлади. Вақтисоати етиб, ўн иккиўн уч ёшларда бўлган бу бола вояга етиб, унга набийлик ва рисолат берилганда, бу қариянинг устига тортилган қора тупроқ, ким билади, неча марта оёқости қилиниб, шамоллар унинг хокларини қай тарафларга учуриб кетаркан?

Бухайра бу ҳаёллардан намланган кўзларини кафтлари билан артди ва осмонга тикилиб:

Оллоҳим, нақадар гўзал бу бола, нақадар гўзал бу бола, Оллоҳим... — дерди.

СУИҚАСД ҚИЛИШМОҚЧИ!

Карвон Бусрага етиб боргач, Абу Толиб ортиқ юришга истаги йўқлигини билдирди. Роҳиб Бухайранинг сўзларига бепарво караб бўлмасди. Юрагини бир кўрқув эгаллаб, вужудвужудигача сингиб кетган безовталиқдан кутулиш мушкул бўлиб қолди. Орасира кўз олдида роҳиб Бухайранинг сиймоси гавдаланар, олдига келиб Муҳаммаднинг кўлидан тутар ва: «Оламларнинг хўжайини мана», деяётгандек бўлар эди.

Абу Толиб жонидан ортиқ кўрган жиянининг ростдан ҳам ана шундай мартабага сазовор бўлишини жуда-жуда хоҳларди.

Абу Толибнинг Бусрадан уйга қайтиш ҳақидаги буйруғига карвон аҳли сира ҳам афсусланмасдан рози бўлди. Чунки улар қўлларига кутилганидан ҳам кўпроқ даромадни киритган эдилар. Бунинг устига яна давом этадиган йўл азобидан кутулишган, мақсадларига ортиғи билан етишган эдилар.

Бу орада уч бегона киши Бусрага келган карвонга, яна ҳам тўғрироғи, ундаги кўркам бир болага қизиқиб қолган эди. Бу уч маслақдош ўзаро қисқа, аммо узилкесил қарорга келинадиган бир мажлис ўтказди.

— Нима дейсан, ё Зубайр?

— Менингча, бу ўша бола. Аммо ишончим қатъий эмас. Сенинг фикрингчи?

— Мен ҳам сенинг фикрингга қўшиламан. Мабодо шундай бўлса, энди яхудийларнинг салтанати битди, деявер.

Таммом амалий йўл тутишни афзал кўрарди:

— Энг яхшиси, бу болани бир хилватроқ жойга олиб бориб, ундан керакли нарсаларни сўраб билиш, узил кесил ишоич ҳосил қилинган тақдирда, дарҳол саранжомлаб қўя қолиш керак.

— Тўғри ганни айтдинг, эй Таммом.

Секин болага яқинлашдилар. Аммо унинг ёнида узун бўйли, басавлат, елкадор бир киши турар, орасира карвонга фармон берар эди. Уч маслақдош яхудийни кўрган захоти секин кўлини қиличининг дастасига олиб борди ва фитначиларнинг кўзига тик қаради. Ҳалиги уч ҳамфикр ломмим демай кўздан йўқрлди.

Лекин иш шу билан битмади. Боланинг ёлғиз қолиш эҳтимоли бор эди. Узоқдан карвонни таъқиб эта бошладилар. Бироқ амакиси гўё ундан бир сонияга ҳам ажралмасликка қасам ичганга ўхшарди. Карвон ҳар доимгидан ҳам қисқа вақт ичида савдосотиқ ишларини битириб, Бусрани тарк этди.

Маслақдошларнинг ичини ит таталай бошлади. Бу ишни қилмаслик улар учун жинойтдек гап эди. Агар ҳақиқатан ҳам бу ўша бўлса, яхудийлар давру даврон сурган замон битган ҳисоб эди.

Дарисо биродарларини бир чеккага бошлади:

— Менга қаранглар, агар бу бола ўша бўлмаса, маъсум, бегуноҳ бир боланинг уволига қоламиз. Энг яхшиси, ҳозирок орқаларидан йўлга чиқайликда, роҳиб Бу ҳайрани топиб, унинг фикрини ҳам эшитайлик. Эҳтимол, келаётганларида у билан учрашишгандир. Ёки қай тишларида кўришишар. Нима қилишни роҳиб Бухайра билан кўришгандан кейин келишиб оламиз.

Бу тадбир шерикларга маъқул бўлди. Чунки ўта эҳтиёткорона бир тадбир эди.

— Тўғри ўйлабсан, эй Дарисо, — деди шериклари. Уч туяга минган бу уч киши Бусрани тарк этган карвонни измаиз таъқиб этиб, йўлга чикди. Улар қаерга боришади, нима иш қилишмоқчи — ҳеч ким билмасди.

* * *

Бухайра кутилмаган меҳмонларни бу уч маслақдошни ибодатхонага таклиф этди. Ҳар бири

билан алоҳида-алоҳида саломлашиб чикди. Олдиларига дастурхон солди. Қоринлари тўйгач, Зубайр:

— Сен билан бир яширин иш ҳақида маслаҳатлашишга келдик, эй Бухайра, — деди.

— Жуда яхши, маслаҳатлашамиз.

— Яхшиси, чикиб, ҳеч ким эшитмайдиган жойда гаплашсак.

Ибодатхонадан чикдилар, бир дарахтнинг соясига ўтирдилар.

— Бу ерда гаплашилган гапларни фақат шу дарахтлар эшитиши мумкин, холос. Уларнинг ҳам сир сақлашларига шубҳа йўқ, — деди Бухайра.

Зубайр гап бошлади:

— Бир неча кун олдин Бусрага Хижоз томонлардан карвон келди... — дея воқеани сўзлаб берди ва сўзларини шундай давом эттирди: — Энди сенинг фикрингни билсак, девдик, эй Бухайра, қани, айтгинчи, бу карвон ва ғаройиб болани кўрдингми?

— Кўрдим ва гаплашдим.

— Хўш, нималарни гаплашдинг? Бухайра ўтирган жойларига ишора қилди:

— Худди мана шу ерда тўхтадилар. Узоқдан келаётганларидаёқ тепаларида булут каби бир нарсанинг ҳара кат қилаётганини кўриб, карвонга кизиқиб қолдим...

Бухайра бўлган воқеани тафсилотлари билан сўзлаб бергач, сўради:

— Демак, у карвон Бусрани тарк этди, шундайми?

— Ҳа, биздан олдин бу ердан ўтган бўлишлари керак.

Бухайра қўлларини тиззасига урди:

— Аттанг, зўр фурсатни бой берибман, — деди.

Таммом:

— Мана, биз ана шундай фурсатни бой бермаслик учун шошмоқдамиз.

— Тушунмадим.

— Ўша болани ўлдирамиз. Бухайра титраб кетди:

— Қилолмайсиз бу ишни! Қилишингиз керак ҳам эмас!!!

— Нега?

— Агар бу бола ростдан ҳам ўша бўлса — дарвоқе, мен бунга юз фоиз кафилман — бу ишга кучингиз етмайди. Чунки буюк Оллоҳ уни паноҳида асрайди. Сизларнинг шум ниятингиз амалга ошишига асло йўл қўймайди. Бекорга жувонмарг бўлиб кетасизлар, аммо унга зарар етказмайсизлар. Бутун дунё одамлари бирлашса ҳам, унинг пайғамбар бўлишига ва юксаклардан берилган вазифани адо этишига тўсқинлик қилолмайди. Аммо бу бола бўлажак пайғамбар бўлмаса, у ҳолда бир маъсумнинг уволига қоласизлар. Менга деса, сизлар бу шум ниятингизни шу ерда қолдирингларда, орқага, юртларингизга қайтинглар.

Бухайра тўғри гапни айтган эди. Китобларда ёзилган маълумотлар азалий тақдирдан баҳс этарди. Бу тақдирни ўзгартириш, унга тўсқинлик қилиш ҳеч кимсанинг қўлидан келмас. Тўсқинлик қилишга уринганларнинг ҳолига вой, фақат Оллоҳнинг ҳукми бажо бўлар, Оллоҳнинг иродаси доим устун, доим ғолиб келар эди.

Зубайр эътироф этди:

— Ишнинг бу томонини биз ўйламаган эканмиз, эй Бухайра, бизни тўғри йўлга солдинг, — деди.

Шундан кейин хайрлашдилар ва Бусрага қайтдилар. Абу Толиб ва карвон аҳли бу можародан беҳабар эдилар.

ЯНА БУТЛАР ҚОШИДА

Абу Толиб жиянининг бутларга нисбатан бефарқ эканлигини биларди, аммо роҳиб

Бухайранинг хузурида айтганидек, уларга қарши чексиз нафрат ҳиссини туйишидан беҳабар эди. Сафардан қайтгач, йўл таассуротларини гапириб бераркан, Бухайранинг гўшасида бўлиб ўтган воқеани ҳам бутун тафсилотлари билан сўзлади.

— Ҳақиқатан ҳам, уни бутларнинг қошига ҳеч олиб боролмадик, — дедилар.

* * *

Ҳар йили маккаликлар Бувона бутининг ёнида тўпланишар, ўша куни махсус маросимлар ўтказилар, сочсоқоллар олинар, жанжаллашганлар ярашар, қурбонликлар сўйилар эди. Кун ботгунга қадар бу маросимлар давом этарди.

Амакилар ва аммалар бу йил ўн икки ёшга тўлган жиянларини ҳам ушбу диний маросимга олиб боришга қатъий аҳд қилишди. Абу Толиб:

— Муҳаммад, бу йил сен ҳам Бувонанинг қошига борасан, — деди.

Аммо олган жавоби кўнглига ўтиришмади. Жияни у ерга боришни сира ҳам истамади. Абу Толиб бошлиқ амакиларию аммалари Муҳаммаддек итоатли боланинг бирданига «Бормайман» деб қатъий қаршилиқ кўрсатишини ва ўжарлик қилишини сира қутишмаган эди.

— Ундай дема, ўғлим, илоҳлар ғазабланадилар. Бунинг оқибати яхши бўлмайди. Сўнгра бошингга фалокат ёғдирадилар...

Бу сўзларнинг заррача ҳам фойдаси бўлмади.

Ахийри ялинибёлвориб, кўндирдилар. Бундай бир маъсум гўдак қалбининг илоҳларга қарши тушуниб бўлмас даражада кин ва нафрат ҳиссига тўлиқ эканлигини ҳеч жиҳатдан изоҳлай олмасдилар.

Бутнинг қошига келдилар. Ҳар бир киши унинг қошида эгилар, дуо қилар, истакларини баён этар эди. Абу Толиб ҳам борди, у ҳам бошқаларнинг ишини такрорлади. Сўнгра амакилар, аммалари худди ўша амалларни адо этишди.

Шунчаки тош парчаси эди Бувона. Абу Толибдек ақли расо, ҳурмати жойида, виқор ва салобат эгаси бўлган бир кшпининг тошга, жонсиз борлиққа сиғиниши ҳам қулгили, ҳам аянчли эди.

Улкан бир хонадон — Ҳошим ўғилларининг етакчиси Абу Толиб...

Бошқаларга ақл ўргатадиган, яхшилиққа бошлайдиган, ақли ва тадбирига ҳамма ишонадиган, сўзига ҳамма қулоқ соладиган Абу Толиб...

Ҳа, ўша Абу Толиб тош парчаси қаршисида нақадар эгилмоқда! Қандай қилиб шундай одам тошларга илоҳ деб қараркан?

Бошқа амакилари ҳам севилган, ҳурмати жойида бўлган кишилар эди. Нурли Муҳаммад Абу Толиб бошлиқ амакиларию аммаларини ҳам яхши кўрар, ҳурмат қилар эди. Аммо уларнинг бу бемаъни хаттиҳаракатларига, инсон қадрини пастга урадиган бу турфа қилиқларига ҳеч тушуна олмасди.

— Қани, Муҳаммад, сен ҳам тиз чўк буюк Бувонанинг қошида.

Бу «Сен ҳам биз каби бўл, тоштахталарнинг қули бўлганингни тан ол» дейиш билан баробар эди.

Йўқ, у асло бундай қилолмайди. Хоҳлагани тақдирда ҳам, уни эртанинг буюк пайғамбари ўлароқ етиштираётган Оллоҳ бунга изн бермас, йўл қўймас эди.

Муҳаммад қотиб турарди. Гўё бу тақлифни ҳеч ҳам эшитмагандек эди. Иккинчи бор мурожаат этилди:

— Қани, Муҳаммад, кўп кутгирма!

Келиши мумкин бўлган балоларнинг олдини олиш учун қариндошлари Бувонага ёлворишар, бола бўлгани, етимлиги боис, унинг бу иллатини кечирешини ўтинар эдилар.

Бу орада Муҳаммад юзи сарғайиб, тиззалари қалтирай бошлади. Баҳайбат бир махлук яқинлашаётганидан даҳшатга тушгандек, кўркув излари бор эди юзида. Аммаси дарҳол уни қучоғига олди. Муҳаммад хушидан кетди.

Илоҳ Бувона дарғазаб бўлди, деб тушунишди. Ёшгина боланинг Бувона каби машхур бутга қарши оёкка туриши ақл бовар қилмайдиган жасорат намунаси эди.

— Ташқарига чикким келяпти...

Оломон орасидан олиб чиқиб, хилватроқ жойга бордилар.

— Нима бўлди, жигарим?

— Ёнимга оппок кўйлакли, узун бўйли бир одам келди. «Эй Муҳаммад, зинҳор бу бутга қўл теккизма», деди. Қўрқиб кетдим. Яна бутлар бошга бало келтирмасин, деб у ердан узоклашдилар. Уйга келганларидан кейин ҳам Муҳаммаднинг юз ифодасида ҳамон рўй берган воқеанинг таъсири бор эди.

Уни уйда қолдириб, яна бутнинг қошига кетдилар. Чала қолган амални охирига етказиш керак эди. Кечкурун қайтганларида, қурбонлик гўштидан ҳам келтирдилар.

— Қара, Муҳаммад, сенга қурбонлик гўштидан олиб келдик.

Муҳаммад заррача ҳам хурсанд бўлмади. Аксинча:

— Мен уни емайман. Бир парчасини ҳам оғзимга олмайман! — деди.

Яна бирор қорхон юз бермасин, деб уни бу сафар зўрламадилар.

Шундан кейин Муҳаммадни бирор марта ҳам бутларга сиғинишга даъват қилмадилар.

* * *

Саъд номи берилган бут оддий қоятош парчасидан иборат эди. Аммо Кинона қабиласи унга алоҳида бир Ҳурмат билан қарарди. Олиб келинган қурбонликлар шу ернинг ўзида сўйилар, қони эса, ушбу қоянинг устига оқизилар эди. Халқ уйимизга барака кирсин деб келар, қўлларини қонга сураб, молларини ҳам касал бўлмасин деб шу ерга олиб келар эди.

Бир куни туяларини олдига солиб ҳайдаб келтирган бир одам шу ерда маълум муддат қолиб дуо ўқимоқчи, барака сўрамоқчи бўлди. Бироқ юзларча ҳайвоннинг қони билан ирқит ҳолга келган бу бутқояни кўрган туялар хурқиб, ёнтеварақка тарқалиб кетдилар. Эгаси уларнитўхтатиш учун беҳуда уринарди. Жиловидан тутилган туялар ҳам тек турмасдилар, қайтага, уни ҳам қум устида судраб кетардилар. Қора терга ботган бу одам бир амаллаб ўрнидан турганида, ёнтеварагида битта ҳам туя қолмаганини кўрди. Қўлига тушган тошни бор кучи билан Саъдга қарата отаркан:

— Оллоҳнинг қаҳрига учрагур, туяларимни қочириб юбординг!.. — деб бақирди.

Кейин туяларини қидириб кетди. Амаллаб ҳаммасини бир жойга тўплади. «Энди бу ерни елкаминг чуқури кўрсин», дея орқасига қайтиб кетар экан, шундай байтларни ўқирди.

«Биз Саъднинг қошига келдик, ишимизга барака берсин деб. Ҳолбуки, у бизнинг ишимизни бўлдирмади. Энди биз Саъднинг қуллари эмасмиз. Зотан, у бошқа қоялар каби бир парча тош эмасми? На адашганга йўл кўрсатар, на ёрдам».

* * *

Отаси бир босқин пайтида ўлдирилган Имрон улҚайс исмли бир шоир интиком ўтида ёниб юрарди. Бу борада бутларнинг фикрини билмоқчи бўлди. Ҳубал бутининг ёнига келиб фол очди. Уч марта ҳам «Ўч олма» деган ёзув чиққач, ўқини бутга қарата отди ва:

— Разил экансан! — дея ҳайқирди. — Ўлдирилган сенинг отанг бўлсайди, сира ҳам ундай демасдинг! Сўнгра асабий ҳолатда шахдам юриб кетди.

* * *

Абу Толиб даромади унча кўп бўлмаган киши эди. Шу йили ўн иккидан ўтиб ўн уч ёшга қадам қўйган нурли Муҳаммад унинг бу аҳволини яхши билар, унга ёрдамчи бўлишни жуда-жуда хоҳлар эди. Бундан ташқари, бекорчилик уни зериктирарди.

Бир куни амакисига қўйларни ўзи боқиб келмоқчи эканлигини билдирди. Амакисининг, бу уйдагилар сен иш қилмасанг ҳам хафа бўлмайдилар, деганига қарамай, илтимос этаверди.

Ниҳоят, унинг истагига рози бўлди. Абу Толибнинг сурувига қўшнилари ҳам қўйларини қўшганлар бўлди. Шу йўсинда у ўзига иш топган, ўзи яшаётган оилага озгина бўлсада фойдаси

тегишидан бениҳоят хурсанд эди. Ҳар битта қўй учун қўшимча бир киротдан ҳақ ҳам оларди.

Макка аслзодалари учун қўй боқиш уятли касб эмасди. Пешона тери тўкиб пул ишлаш ҳам айб саналмасди.

Қўй боқиб юрганида кабос деган ўсимликнинг етилган меваларидан танлабтанлаб егани, узок пайтгача ўша кунларни ширин хотира сифатида эслаб юргани ҳам маълум. Орадан қирк беш йилча кейин ўша ерлардан ўтаркан, биродарларига кабоснинг қоралари яхши етилган ва мазали бўлишини, қўй боқиб юрган кунларида буни тотиб билганини сўзлаб берган эди.

Маккада баъзи кечалари кўнгилоҷар базмлар уюштириларди. Бундай базмлар «самар» ёки «мусамара» деб аталарди.

Бу базмлар кўришга арзийдиган, кўнгилоҷар маросим эканлиги нурли Муҳаммаднинг ҳам қулоғига чалинган эди. Бир куни кечкурун чўпон ўртоғидан сурувига ҳам қараб туришни илтимос қилди. Бориб «самар» базмини кўрмоқчилигини айтди. Ўртоғи рози бўлгач, йўлга тушди. Маккага келди. Уйлардан бирида хурсандчилик қилинаётганини кўрди.

Одамлар роса йиғилган. Узоқяқиндан келганлар кириб, томоша қилмоқда. Сўраса, тўй бўлаётган экан. У ҳам кирди. Бир дарахтнинг остига ўтирди. У ердан ҳамма ёқ кўришиб турарди. Аммо ўтирарўтирмас уйқу босиб, кўзларини юмишга мажбур қилди. Ва у эрталабгача шу ерда қолиб кетди. Хурсандчилик тун ярмигача давом этиб, меҳмонлар уйуйларига тарқалишар экан, дарахт тагида ухлаб қолган йигитчани кўрдилар, бироқ уни безовта қилмадилар.

Эрталаб юзига тушган қуёш нурлари уни уйғотди. Атрофига қаради. Ҳеч ким йўқ эди. Ўрнидан туриб, қўйларининг олдига кетди. Ўртоғи нималарни кўрганини сўраган эди, кеча нима бўлганини ўзи ҳам билмаслигини, ухлаб қолганини айтди.

Орадан бирмунча вақт ўтди. Яна ўртоғидан қўйларига қараб туришни илтимос қилди. Яна Маккага келди. Базм бўлаётган бир жойга кирди. Аммо у яна ўз ҳолига қўйилмади, азалий тақдир ғолиб чиқди. Яна базмни кўрмай, эрталабгача роҳатбахш уйқу оғушида бўлди.

Бу унинг базмни кўриш мақсадидаги сўнгги уриниши бўлди. Бундан кейин ҳеч қачон тунги базмни томоша қилишга қизиқмади.

АРСЛОН БОЛАСИ

Фил ҳодисасидан буён ўн тўрт йил ўтди.

Бани Маҳзум қабиласининг обрўли оилаларидан бирида, бир аёл тўлғоқ азобларидан қийналаётир...

Атрофида ёрдам бериш учун чақирилган доя хотинлар бор.

Ойқуни тўлган Хонтама Маҳзум қабиласининг аслзодаларидан Ҳошимнинг қизи ва хурмати баланд оиладан бўлмиш Хаттобнинг умр йўлдоши эди.

Хотинининг ойқуни яқинлашган сари Хаттоб: «Албатта ўғил бўлиши керак, тушундингми?» деб қайтақайта тайинларди. Қиз боланинг отаси бўлишга асло рози эмас эди у. Буни ўйлади дегунча, пешонасида пайдо бўлган терларни жаҳл билан сидириб ташлар, тишларини ғижирлатиб, кескин овоз билан:

— Хаттобдек бир одамнинг фарзанди албатта ўғил бўлиши керак! — дея пўнғиллаб, қўлларини мушт қилиб тугар эди.

Хаттоб сингари тажанг, сержахл, бақувват, жасур ва довьорак, устигаустак, ўта шафқатсиз одам халқ орасида киз боланинг отаси сифатида танилмаслиги керак эди. Хаттоб ўғил кўриши керак! Фақат шундагина кўксини кериб, ҳеч кимдан қимтинмай юра олади.

Туғиш пайти яқинлашган сари Хаттобнинг ичини кемирган безовталиқ ва кўркув уни баттар тажанг қилиб қўйди. Доим айтгани айтган, дегани деган бўлган Хаттоб тушган ерини ёндирадиган чўғга айланган эди. Уйга гурсгурс қадамлар билан кириб келиши ҳаммани

калтиратар, тинчини бузар эди.

Бир куни эрталаб Хонтама тўлғоқ бошланганини билдирди. Шунда Хаттоб:

— Зинҳор менга киз тукканинг хақида хабар берма. Окибатини ўзинг ҳам яхши биласан!
— дея уйдан чикиб кетди.

Кўзларидан чакнаган ўт «Окибатини ўзинг биласан» сўзларининг тагида мудҳиш бир таҳдид борлигини билдирарди.

Доя хотинлар Хонтаманинг кўзлари ичида милдираб турган, маҳзун ҳислар ифодаси бўлмиш аччиқаччиқ ёшлари кўриб, унга минг хил тасалли беришга урина бошладилар. Хонтама кўркувдан тўлғоқ азобини ҳам унутгандай бўлди.

Кекса, тажрибали бир аёл:

— Қизим, хафа бўлма. Нима эксанг, шуни ўрасан. Хаттоб шуни ҳам билмайдиган даражада жоҳил эмас. Мен буни Хаттобнинг юзига айтишдан ҳам тоймайман,— деди.

Шунга карамай, кўркув, безовталиқ, изтироб ҳислари тобора ортди ва, ниҳоят, янги туғилган чақалокнинг чинқириғи янгради. Шу чоқ:

— Хушхабар, Хаттобга хушхабарни етказинглар, ўғилли бўлди! — деган қичқирик ҳам эшитилди. Хаттоб Каъбада дўстлари билан бирга ўтирар экан:

— Ё Бушра! Ё Бушра!.. — деб хайқирган бир чопарнинг югуриб келаётганини кўриб, кўнгли тинчиди.

Унга шундай хушхабар келтирилиши керак эди ва, албатта, ўғилли бўлиши даркор эди. Чунки ҳеч кимса, ҳа, ҳа, Макка бўйича ҳеч ким Хаттобнинг олдига чикиб: «Хушхабар, қизлик бўлдинг», дейишга журъат қилолмасди.

Югуриб келган бола Хаттобнинг қошига келиб тўхтади:

— Суюнчи бер, ўғиллик бўлдинг, — деди.

Хаттоб неча кунлардан бери ўпкасини тўлдириб нафас ололмаган эди. Кўзларида ёнаётган учкунлар севинч ёшларига айланди, юзига табассум югурди. Боланинг бошини силаркан:

— Сурувнинг ичига киргинда, хоҳлаган кўйларингдан иккитасини ол, — деди.

Бола хурсанд бўлиб кетди.

Хаттоб шу кунгача ҳам марҳамат ва меҳрмуҳаббатдан мутлақо маҳрум киши эмасди. Фақат, кейинги пайтларда унинг овозига жаҳл, тажанглик ошино бўлган, кўпчиликни чўчитиб кўйган эди.

Хаттоб жуда бахтли эди шу онларда. Умрида неча марта бу даражада севинганини эсламоқчи бўлди, аммо табриклаётган биродарларининг овози унинг хаёлини бўлиб юборди. Яна ҳам тўғрироғи, Хаттоб дўстлари билан ўтирганини энди эслади:

— Ўғлингнинг отини нима деб қўясан, эй Хаттоб! Хаттоб ўйлаб ўтирмай жавоб берди:

— Умар, ўғлимнинг исми Умар бўлади!

— Инжиқ бола бўлмаса эди...

Хаттобнинг нигоҳлари унинг сўзларини бўлиб кўйди. Бу қарашда катъий бир ҳақиқатдан баҳс этувчи матонат бор эди. «Хаттобнинг ўғли асло инжиқ бўлмайди», дейишни истарди. Кечкурун уйига келганда тутқазилган чақалокқа қарар экан, боланинг кутилганидан ҳам довюрак, жасур ва мард бир йигит бўлишини сезган эди. Бола эмас, худди арслоннинг ўзия!

— Умар, бу ўғлимнинг оти Умар бўлади, — деди. Хотинига ўғирилди: — Соғлигинг қалай, Хонтама, дуруст мисан? Уйлаганимдан ҳам гўзал бир бола туғибсан. Энди киз туғсанг ҳам, минг марта розиман, — деди. Хаттоб жуда хурсанд эди. Ҳатто кўшни аёлнинг:

— Ўғлим, инсон нима экса, шуни ўради. Бу нимаси, хотинингга шунчалик дўкпўписа қилганинг? Бир аёл корнидаги бола киз бўлса, уни қандай қилиб ўғил болага айлантиради?.. — деб берган танбеҳига:

— Ҳақлисиз, холажон, — деди.

Йўрғақда, ҳеч нарсадан хабарсиз, ширингина ухлаётган гўдак эртанинг Умар ибн Хаттоби

бўлажаги, факат Макка аҳли эмас, бутун Арабистон, бутун дунё, ҳатто қиёмат кунигача туғиладиган барча инсонлар уни Ислоннинг буюк халифаси, беқиёс адолат сарвари Умар ибн Хаттоб сифатида танишлари ҳозир ҳеч кимга маълум эмас, аммо шундай бўлиши бегумон эди.

Фил воқеасининг ўн еттинчи йили...

Бани Маҳзум қабиласининг бир жойда турмайдиган, шўх, жанжалкаш, қилиғидан шайтон ҳам қочадиган бир ўспирини бор эди. Амр ибн Ҳишом ибн Муғийра...

Кучли, бақувват йигит эди. Шу билан бирга, ақлли ҳам эди. Аммо у, бу ақлини дуруст инсонларга ярашадиган тарзда ишлатмас, жанжал кўтариш, одамлар устидан тазйиқ ўтказиш воситаси ўлароқ ишлатишни афзал кўрар эди. Бойбадавлат, сўзи кўпчиликка ўтадиган оиланинг фарзанди эди у.

Бойлик, кучқудрат ва ақл жамулжам эди унда. Аммо уларни оқилона бир йўлга соладиган инсон йўқ эди ўртада. Шунинг учун ҳам Амр ибн Ҳишом том маънода тантиқ ўспирин бўлиб ўсди. Фурсат топди дегунча, атрофдагилар билан жанжаллашар, ҳар сафар ёнидаги ҳамтовоқларининг ҳам аралашуви билан устун ва ғолиб чиқар эди.

Бир куни Абдуллоҳ ибн Жудъоннинг уйида берилган зиёфатда хошимийлардан Абу Толибнинг жияни Муҳаммад ибн Абдуллоҳ билан ёнмаён ўтириб қолди. Зиёфатга келганлар анчагина эди. Амр ибн Ҳишом ўзи бемалолроқ ўтиришни баҳона қилиб, ёнидан Муҳаммад ибн Абдуллоҳни турғизиб юбориш пайига тушди. Асл мақсади бемалол ўтириш ҳам эмас, жанжал чиқариш эди. Жанжал кўтармаса беҳаловат бўладиган кўнгли унга тинчлик бермас, ёнидагилар билан уришишни хоҳлар эди.

Иккаласи ҳам ёш жиҳатидан теппатенг эдилар. Амр ибн Ҳишом Муҳаммад ибн Абдуллоҳни секинсекин турта бошлади. Бир, икки, уч марта туртгач:

— Нима қияпсан? — деди Муҳаммад.

Амр ибн Ҳишом кўполлик билан жавоб берди:

— Бошқа жойга бориб ўтир, безовта бўляпман. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳаммани уялтириб қўядигандаражада одоб ва тарбия эгаси эди, аммо сурбет Амр ибн Ҳишомнинг бу ҳақоратига индамай кетолмасди. Амрнинг безбетлиги ҳаддидан ошгач, иккаласи бирбирига ёпишиб кетдилар. Амр бу жанжалда ҳам енгиб чиқишига ишонарди. Шу кунгача ҳеч кимдан енгилмаган, қолаверса, ракибидан бир оз гавдалироқ ҳам эди. Бироқ олишиш давомида тобора Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг қўли баланд кела бошлади. Бир пайт Муҳаммад Амрни қаттиқ итариб юборган эди, у ерга йиқилиб, юмалаб кетди, оёғидан қон оқа бошлади. Орага тушганлар уларни ажратдилар.

Ислон тарихида асл исми унутилиб, Абу Жаҳл сифатида таниладиган Амр ибн Ҳишомнинг оёғида бу яра изи то ўлгунича қолди.

Бировларнинг олдида паст тушишни билмаган Амр қурайшлардан кўпчиликнинг олдида шарманда бўлди. Бу воқеа Амр ибн Ҳишомнинг кўксига ўчмас бир қасос ўтини алангалатиб кетди.

ФИЖОР УРУШИ

Йигирманчи йил...

Ҳиро хукмдори Нуъмон ибн Мунзир ҳар йилгидек бу йил ҳам катта бир карвон тўплағи эди. Карвон савдосотиқ молларини таширди. Араблар орасида машҳур бўлган Укоз, Мажанна, Зулмажоз каби бозорларда айланиб, савдосотиқ қилар, мол айирбошлар эди.

Бироқ араб қабилалари ўртасида турғун муросатартиб бўлмаганлиги туфайли ҳар дақиқа бирон тўданинг хужумига учраб, карвоннинг моллари галонтарож этилиши хавфи бор эди. Шу боис сафар чоғида қабилалар танийдиган, ҳурмат қиладиган, қолаверса, ишончли бир киши карвонга бошчилик қилиши зарур эди.

Эҳсонлари тилларда дoston бўлган Хиро хукмдори Нуъмон ибн Мунзирнинг саройи совғасалом ундириш умидида келган кўпданкўп арабларни кўрган. Бугун ҳам Барроз ибн Қайс ва Урва ибн Утба хукмдориинг қошида ўтирардилар.

Нуъмон йўлга ҳозирланган карвонни эсономон араб қабилалари орасидан олиб ўтиб, манзилга етказадиган бир одамни ахтараётганлигини билдирди.

Барроз:

— Киноналиклардан муҳофаза этишни мен зиммамга оламан, деди.

Нуъмон:

— Мен айниқса нажид ва тихомаликлардан қўриқлай оладиган одамни кидиряиман, — деди.

Бу дафъа Урва сўзга қўшилди:

— Мен сен кидираётган одамман.

— Киноналиклардан ҳам қўриқлай оласанми? — деди Барроз.

— Албатта, ҳатто бутун инсоният қарши турса ҳам, муҳофаза эта оламан.

— Қўлингдан келмайди, — дея эътироз билдирди Барроз. — Мен бўлмасам, карвонни Кинона кабиласидан ўтказа олмайсан.

— Сен ўзинг кимсан? Киноналиклар сени ахлоқсизлигинг туфайли қабиладан ҳайдаб юбормадиларми?

Баррознинг жаҳли чикди. Бир онда кўнглида пайдо бўлган кин ва душманлик ҳиссини оддий сўз билан таърифлаш қийин эди. Кўнглидан шундай фикр ўтди: «Ҳали қараб тур, сендан аламимни олмай қўймайман».

Нуъмон бу вазифани Урвага топширди, карвон йўлга чикди. Барроз ҳам карвонга қўшилди.

Фадақ деган манзилга етганларида, тўхташ амри берилди. Шу иайтгача ҳеч қандай корҳол юз бермаган эди. Фадақда тўхтаганларида, Урва Баррозни қўлида фол ўқларини айлантираётган ҳолда кўриб:

— Нима қияпсан, эй Барроз? — деб сўради.

Сени ўлдиришга руҳсат бормийўқми деб фол кўряпман.

Урва гапни ҳазилга бурди:

Кучқудратинг етармикан бу ишга?!

Зотан, Барроз ҳам ҳазил тариқасида айтган эди. Ўлдирмоқчи бўлса, бунчалик очик гапирмасди.

Салдан кейин Урва кўнгилхушликка берилди. Ичди, сархуш бўлди, кўшик айтиб, рақсга тушди. Натижада беҳуш ҳолда чодирга элтдилар.

Тун ярмидан оққан, ҳамма қаттиқ уйқуда эди. Аммо бу пайтнинг келишини сабрсизлик ва ҳаяжон билан кутаётган бир киши уйғоқ. У оёқ учида юриб, секинаста Урванинг чодир томон йўл олди.

Чодирнинг пардаси секин йиртилди. Сўнгра ичкарига бир кўланка кирди. Эҳтиётлик билан иш тутарди у. Қўлида қилич... Урва вужудига секингина кирган тиғ оғриғидан чўчиб уйғонди ва тепасида қилич яланғочлаб турган кишини кўриб, сархушлигидан асар ҳам қолмади. Ўзига келиб, бу одамнинг Барроз эканлигини билди. Уни ҳали ўлдириб юбормагани учун пушаймон бўлди, бироқ энди вақт ўтган эди.

— Оллоҳга бўлган муҳаббатинг ҳақки, мени ўлдирма, Барроз. Тўғри, тан оламан, мен сени қаттиқ ранжитдим.

Бироқ ҳозир Барроз гаи уқадиган ҳолатда эмасди. Нуъмон ибн Мунзирнинг ҳузурида бўлиб ўтган воқеадан бери кулай фурсат келишини пойларди. Қолаверса, ҳозир уни ўлдирмаса, эртага ўзининг омон қолиши гумон эди. Қўлидаги қилич юқорига кўтарилди, сўнгра зарб билан пастга тушди. Шундан кейин бўғиқ инграш эшитилди ва типирчилаш юз берди. Барроз шу билан тинчимади, оёғи остида типирчилаб ётган душманига яна бир бор қилич уриб тамомила

ерга каништириб қўйди. Бирикки сониядан сўнг Урванинг вужуди бутунлай тинчиб қолди.

Барроз ўчини олгач, енгил тортиб, чодирни тарк этди. Бу маҳал Урванинг юраги уришдан тўхтаган эди. Ҳолбуки, унга бир неча дақиқа олдин ҳам ичган шаробининг таъсирида дунё гўзал кўринар, юзларча туядан нборат карвон ва карвон олиб кетаётган беҳисоб бойликнинг бошида турганидан фахр туяр эди.

Барроз Урвани ўлдиргандан кейин карвонни Ҳайбар томонларга бошлаб борди, кучи етганича молларнинг бир қисмини ўзлаштириб ҳам олди. Ҳайбарга бориб, энди ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолди, деб ўйлаган эди. Ваҳоланки, унинг Урва билан бирга йўлга чиққани маълум, аммо Урванинг қаёққа қойиб бўлгани номаълум эди.

* * *

— Нима мақсадда бу ерга келдингиз?

— Урвани кидиряпмиз, унда ишимиз бор. Барроз ёнидаги буюмларни кўрсатди:

— Биттангиз мана бу нарсаларга қараб турунг, иккинчингиз мен билан юринг.

Биттаси нгу ерда қолди. Шериғи эса, Баррознинг орқасидан эргашди. Озроқ юриб, бир вайронанинг ичига кирдилар. Ичкаридан фарёд кўтарилди, қандайдир тўстўполон бўлди. Кейин Барроз у ердан ёлғиз ўзи чиқди. Нарсаларни қоровуллаб қолган йигитнинг ёнига келди.

— Урва ўртоғинг билан бирга сени ана у ерда кутибтурибди, — деди. Бирга юрдилар. Ичкарига кирдилар. Йигит ҳамон Урва билан дўстини кўришдан умидвор эди. Очиқ турган эшикдан олдин Барроз, сўнгра йигит кирди. Аммо кираркирмас, шеригининг қонга беланиб ётган жасадига кўзи тушиб, дарҳол қуролга ёпишди. Бироқ кеч қолди — Барроз чакқонлик билан унинг кўксига ханжар қадади. Шунда ҳам сўнг бор кучини йиғиб, Баррозга ёпишди. Учбеш сониялик олишув бўлди. Нихоят, йигитнинг қўллари бўшашди, кўзлари олайди, кулча бўлиб, ерга йиқилди. Барроз ханжарини суғуриб олиб ўликнинг қўйлагига артди. Кейин уни ўз ҳолига қўйиб, ҳеч нарса билмаган кишидек, совуққонлик билан вайронани тарк этди.

Бир неча дақиқа типирчилаб, кейин тинчиб қолган жасадларга вайронанинг деворларигина гувоҳ бўлди.

Ким эди бу одамлар? Урвада нима ишлари бор эди? Унинг ўлганини эшитиб, қотилдан ўч олиш ниятида йўлга тушдиларми? Ёки бошқа сабаб билан қидираётган эдиларми? Бу каби саволларнинг жавоби шу кунгача ҳам номаълумдир.

* * *

Барроз Кинона, Урва эса, Қайс қабиласидан эдилар. Узок йиллардан бери анъана тусига кирган удумга кўра, урванинг қасоси, албатта, олиниши шарт эди. Вақтисоати келиб бу жийоят очилажак, Қайс қабиласига мансуб бўлган ҳавозин уруғи Кинонанинг устига юриш қилиши бегумон эди. Қурайш эса, Кинонанинг бир уруғи эди.

Бир қабиладан аёл ёки эркак, катта ёки кичик, яхши ёки ёмон одам ўлдирилса бўлди, ўлган кишининг қабиласи оёққа турар, қотилни топиб ўлдирад эди. Ҳеч бўлмаса, қотилнинг қариндошлари ёки қабиласи нишонга олинар, улардан бир ёки бир неча одам ўлдирилар эди. Бу эса, иккинчи томонда қасос олиш ниятини туғдирар, қон даъвоси катталашар, баъзан икки қабиланинг ҳам бирорта аъзоси қолмагунча уруш давом этаверар эди. Улган кишининг ким эканлиги муҳим эмас эди. Икки қабилдош ўзаро ашаддий душман бўлса ҳам, агар улардан бири бошқа қабила аъзоси томонидан ўлдирилса, унинг ўчини олиш учун бор ғайрати, имкониятини ишга солиш ҳар бир қабила аъзосининг, ҳагго ашаддий душманининг ҳам бурчи эди. Бундан сал олдинроқ, юз берган келишмовчилик, жанжал, адоват унутилар, кечаги кунгача ҳам нафратланиб, душман деб билиб келган одамнинг ўчини олиш учун қиличлар қинларидан чиқарилиб, йўлга тушиллар эди.

Қотилнинг томонидагиларда ҳам айни ўша одат ҳукмрон эди. Қабиланинг ҳар бир аъзоси бу жиноят учун жавобгар ҳисобланар, қўлга тушган замон қотил деб қабул қилинар, шунга кўра жазо берилар эди.

Барроз одобсиз, ахлоки бузук кимса эди. Шу сабабли қабиласидан ҳам қувиб юборилганди. Бу воқеа барча қабилалар орасида кенг эълон қилинган, ҳаммага маълум эди. Бироқ барибир унинг бу жинояти Кинонага ва Кинонадан тарқалган уруғларнинг зиммасига тушар, бир неча уруғ бунинг учун жавобгар бўлар эди.

Буни яхши билган Барроз, бутун ахлоқсизликларига қарамай, бир мактуб ёзиб, аҳволни баён этиб, уругага тайёр туришларини билдиришни ўйлади. Қурайшнинг оқсоқолларидан Ҳарб ибн Умайяга жўнатган мактубида Урвани ўлдирганини маълум қилди.

Ҳарб ибн Умайя мактубни олган заҳоти саросимага тушди. Ғазабга минди, ўзини йўқотиб қўйди. Дарҳол кекса, тажрибали қабилadoшларини бир жойга тўплади.

Мажлисдагиларнинг ҳаммасини бирданига ҳаяжон ҳисси қамраб олди. Ҳамманинг илк бор қилган хулосаси Ҳарб ибн Умайя ҳали улар келмасдан олдин ўйлаган фикр эди: «Қайси Айлон қабиласи энди биздан ўч олмай қўймайди!»

— Буни мен ҳам биламан, кўз юмиб кетишларига сира ҳам ишонмайман. Аммо бу муаммони қандай ҳал қилсак бўлади?

— Ахлоқсиз, аблаҳ, бошимизга битган бало бўлди.

— Дунёда ундан одобсизи йўқ. Сурбетликда тенги йўқ бир нодон у.

Ҳарб уларнинг сўзини бўлди:

— Баррозни қарғашдан, сўкишдан ҳеч қандай фойда йўқ. Агар фойдаси бўлса, орқасидан роса қарғаб, пўстаини қоқардик. Шу пайтда ёнимизда бўлса ҳам, оёқ қўлини боғлаб: «Мана Урванинг қотили, хоҳлаганингизни қилинг», дердик. Икки кундан кейин бу машъум хабар уларнинг ҳам қулоғига етиб боради. Ана унда олдини олиб бўлмайдиган ёмон ишлар юз беради. Мен сизларни уни қарғаш учун эмас, қутилмаган муаммони ҳал қилиш чораси тўғрисида биргалашиб бош қотирайлик, деган мақсадда чақирдим. Хўш, нима қиламиз?

Бир киши ўртага шундай фикр ташлади:

— Энг яхшиси, улар хужум учун оёққа турмасларидан олдин бориб узр сўраш ва, керак бўлса, Урванинг товонини тўлаш.

Бу таклифни ўринсиз деган киши бўлмади. Бирон кимса эътироз билдирмади. Дарҳол тайёргарлик кўрилди ва йўлга чиқилди.

Урванинг амакиваччаси Абу Баро Амир ибн Малик уларни иззатикром билан кутиб олди. Ширинсуханлик қилди, яхшилаб зиёфат берди. Унинг меҳмондўстлигига жавобан: «Урвани бизнинг қабилadoшимиз Барроз ўлдирибди», дейишга тиллари бормади. Натижада:

— Нажид билан Тихома орасида қандайдир ишлар бўлибди, аммо масала ҳамон ойдинлашмади... — дея гап бошладилар.

Аммо Абу Баро косанинг тагидаги ним косани тушунмади. «Нима бўлди?» деб сўрамади. Улар ҳам ортиқ гапира олмай қолдилар. Сўнгра хайрлашиб, йўлга тушдилар.

Улар кетиб, орадан бирикки соатлар ўтгач, бир чопар келиб, Абу Барога машъум хабарни етказди. Абу

Баро ларзага тушди. Демак, қурайшлик меҳмонлар бекорга келишмаган эканда? Бирдаи ғазабланиб кетди:

— Ҳарб ибн Умайя мени мазах қилиб, алдаб кетди. Зотан, қурайшларнинг қўлидан ҳийладан бошқа нима келарди?! Худо номи билан қасам ичиб айтаманки, энди биронта ҳам киноналик Укоз бозорига оёқ босолмайди!

Масала бирданига шиддатли тус олди. Ўзи салгина олдин самимият билан қузатган қурайшликларга қарши Баронинг қалби кин ва адоват ҳиссига тўлибтошди. Қўлларига тушса, бурдабурда қилиб ташлашга тайёр эди уларни. Қисқа вақт ичида тезлик билан йўлга ҳозирланган бир кичик ҳарбий гуруҳ Ҳарб ибн Умайя билан унинг биродарлари изига тушди.

Қуёш ботай деб қолган эди. Қурайшликлар белгиланган ишнинг уддасидан чиқолмаганликларидан безовта бўлиб орқага қайтмоқда эдилар. Бири очиқчасига воқеани

сўзлаб бермаганликларидан пушаймон бўлса, бошқаси «Очикчасига гапирсак, бундан ҳам баттар ахволга тушардик», дерди. Шу пайт кимдир орқасига караб, чанг-тўзон кўтариб келаётган гуруҳни кўрди ва:

— Энди ҳолимизга вой! — деб бакириб юборди. Ҳамма орқага каради. Қўллар беихтиёр қиличларнинг дастасига борди. Муқаррар бир тўкнашув бўлиши аён эди. Ҳар ҳолда, улар Қайси Айлондан бўлишлари керак эди.

— Тез бу ердан йўқолишимиз керак. Улар етиб олгунларигача. Ҳарам худудига кириб олсак, бўлди. Агар Қайси Айлондан бўлсалар, омон колганимиз шу. У кабиладан бўлмасалар ҳам, ҳеч нарса йўқотмаймиз.

Бу гапни қайси бири айтди, номаълум. Бундан бошқа чорани ўйлаб ўтиришга ҳам фурсат йўқ эди. Таклиф эътирозсиз қабул этилди,

Туялар орқаларига урилган қамчиларнинг зарби билан Макка томон лўкиллаб чошиб кетдилар.

Қувлашмачок бошланди.

Олдиндагиларнинг шошилмай йўлларида давом этиб туриб, бирданига тезликни оширганлари орқадан келаётганларнинг ғайратига ғайрат кўшди. Қамчилар зарб билан урилгач, туялар жон аччиғида югурар, орадаги масофа эса, тобора қисқариб борар эди.

Ниҳоят, орқадагилар етай деб қолди. Орада ўқ отса етадиган масофа бор эди, холос.

— Тўхтанглар, қурайшнинг олчоклари. Урванинг қони ерда қолмас!

— Тўхтанг, қочманг қотиллар!

— Ўч оламиз!

— Мард бўлсангиз, қочманг! Ҳарб ибн Умайя қулоғининг шундайгина ёнидан визиллаб учиб ўтган ўқнинг бориб қумга қадалиб қолганини кўрди. Дахшатга тушди. Қочишнинг ортиқ фойдаси йўқ эди. Бироқ Ҳарам худудига киришларига ҳам жуда оз масофа қолган эди.

— Биз ҳам уларга ўқ ёғдирамиз. Бу гапни Ҳарб айтдими ёки бошқасими, фарқига бориб бўлмади. Қўллар дарҳол ўқёйга узатилди. Бир томондан, қочиб борардилар, иккинчи томондан, орқадагиларга ўқ ёғдирардилар.

— Тўхтанглар, яккамайка олишайлик!

— Қочиш — кўрқокнинг иши... Аммо қурайшликлар бу каби сўзларга қулоқ солмадилар. Бир неча баробар кўп кучга қарши урушга чиқиш ўзларини била туриб ўлим чангалига топшириш, демас эди.

Ўқ ёғдираёғдира давом этаётган қувлашмачок ниҳоят орқадагиларнинг суръатини пасайтирди. Хоҳлаганларидек таъқиб эта олмай қолдилар. Қуёш тепаликларнинг ортига ўтиб беркинганида, қочоклар енгил нафас олдилар: улар Ҳарам худудига кириб улгурган эдилар. Орқадан қувиб келганлар ночор тўхтадилар. Чунки бу худуд ичида урушиш, қон тўкиш гуноҳ ва ҳаром эди. Қон даъвоси учун қўлга қурол олганлар бошқа бир ҳаром ишга қўл ура олмасдилар.

— Эй қурайшликлар, бу дафъа кутулиб қолдингиз. Аммо Урванинг қони ерда қолмайди. Сиз билан Укозда учрашгунча ажралишамиз. Учрашув жойи Укоздир, дедилар таъқибчилар.

Ҳарб ибн Умайя илк таҳликадан осон кутулгаиликларининг хурсандчилиги ва яқин келажакда бошларига тушажак кўргиликнинг дахшати натижасида туғилган қарамақарши ҳистуйғулар оғушида Баррознинг етти пуштини бўралаб сўқди. Шу пайтда қўлига тушса, уни туғилганига минг пушаймон егизишга, бисотидаги барча қийнаш усулларини шафқатсизларча қўллашга тайёр эди. Аммо, минг афсуски, Барроз бу пайтда ўзи қўлга киритган молмулкни сарфлаб кайфу сафо сулар, қурайшларнинг, хусусан, Ҳарб ва унинг биродарларининг ахволлари қандайлигини билмас, бу ҳақда ўйламас Ҳарбнинг биродарлари ҳам Баррозни ғойибона тинмай сўқардилар. Зотан, шу дақиқаларда Баррозни лаънатлашдан бўлак бирор ишни қойилмақом қилиб адо этолмасдилар ҳам. То кўнгиллари бўшагунча қарғабқарғаб, кейин йўлларида давом

этдилар.

Энди бепарво бўлиш душманга таслим бўлиш билан тенг эди. Иккала томон ҳам ғайрат билан урушга тайёргарлик кўра бошлади. Келибкетувчилар ҳар икки қабиланинг тайёргарлиги хусусида бирдан иккинчисига хабар етказиб турарди.

Ниҳоят, Қайси Айлон қабиласи орқаларидан хавозиннинг бошқа уруғ ва элатларини ҳам эргаштириб Шамта деган жойгача келди. Байроқларини Абу Баро кўтариб олган, урушни у бошқармоқчи эди. Қурайш ва Кинонанинг бош қўмондонлигини эса, Ҳарб ибн Умайя ўз зиммасига олди.

Бу уруш ҳаром ойларига тўғри келди. Шу сабабли урушга ҳеч кимнинг ҳушихоҳиши йўқ эди. Бироқ қабиланинг мудофааси ҳам ғоят зарур. Ҳеч ким ҳавозинликларга таслим бўлиб, «Марҳамат, бизни нима қилсангиз, ихтиёрингиз», дея олмас эди. Урушиш учун эмас, мудофаа учун бу жангга рози бўлдилар.

Йилнинг тўрт ойи — кетмакет келадиган зулқаъда, зулҳижжа, муҳаррам ва ражаб ойлари ҳисобланарди. Бу ойларда жанжалтўполон бўлмас, босқинчилик қилинмас, молмулк талонтароҳ этилмас, одам ўлдирилмас, йўл тўсилмас эди. Ҳар ким бу ойлар келди дегунча, хавфхатардан узок бўлиш саодатига эришар, хоҳлаган ерга, бозорларга борар, жонига қасд қилишларидан ёки молмулки талонтароҳ бўлишидан хавфсирамас эди.

Бироқ безорилик қилмаса туролмайдиган ёки қулай фурсатни бой беришни истамаган кимсалар, масалан, бой қарвонни тузоққа туширишни истаган кучли қabila шу ойларда ниятига эришиб қоларди. Ҳаром ойларида бундай фалокатга дучор бўлишлари мумкинлигини сира ҳам ўйламаган бечоралар:

— Ахир, ҳозир ҳаром ойлари эмасми, нега босқин қилаётирсизлар? — дея ажабланиб қарасалар, босқинчилар:

— Бу ойнинг ҳаромлиги бошқа ойга кўчирилди, — деб шум мақсадларини амалга ошираверардилар.

Шу йўсин — ҳаром ойини ҳам ўзгартириб, хавфсирамай йўлга чиққанларни тузоққа тушириш тадбири «Насиъ» деб аталарди. Кўпгина бегуноҳ кишилар шу тариқа қароқчиларнинг кўлида ўлиб кетар, моллари талонтароҳ этилар эди.

Умуман, кўпчиликнинг бу ойларга нисбатан ҳурмати баланд эди. Мабодо мазкур ойларда уруш бўлиб қолса, бундай урушлар Оллоҳга қарши кўтарилган исён деб қаралгани учун «Ҳарбул фижор», яъни, «Гуноҳ қилинадиган уруш» деб аталарди.

* * *

Абу Толиб фижор уруши тўғрисида қарашларини Ҳошим ўғилларига билдирди:

— Ҳаром ойлари ичидамиз. Бу урушга катнашишни тўғри деб билмайман. Бошқа акаукалар ҳам шу фикрда эдилар. Бироқ бундай қалтис пайтда фақат кўнгилга қарабгина иш тутиб бўлмасди. Қурайшга келган хавфхатарни қайтаришда уларнинг иштироки лозим эканлиги уқтирилди. Ниҳоят, Зубайр бошчилигида урушга катнашдилар. Абу Толиб ҳам орасира, ёнида суюкли жияни билан келиб, жангда иштирок этарди. Аммо Муҳаммад бу урушда шахсан қатнашмас, қарши томондан отилган ўқларни йиғиб, амакиларига олиб бориб берар эди.

Қачон Абу Толиб жияни билан жангда қатнашса, ўша куни қурайшларнинг қўли баланд бўларди.

— Эй қуртқумурскаю қушларга ҳам меҳрибон бўлган, ҳожиларга сув улашган буюк зотнинг ўғли, сен келганинг ҳамон бизнинг қўлимиз баланд бўлади. Нима қиларди бизнинг ёнимиздан кетмасанг? — дердилар. Буни Абу Толибга боғлашарди, унинг ёнидаги Буюкларнинг Буюги ҳурматига шундай бўлгани хаёлларига ҳам келмасди.

Абу Толиб бунга жавобан:

— Сизлар зулмдан, ҳақсизликдан, қариндошлик ипларини узишдан воз кечинглар, шунда мен ҳам сизлардан айрилмайман, — дерди.

Араблар ўртасидаги урушлар дастлаб ҳар икки томондан биттадан аскарнинг чиқиб, яккамайка олишуви билан бошланарди. Голиб аскар ўлдирилган жангчининг қуроллари ва қўйлагини олиб жанг майдонидан чекинар ёхуд иккинчи бир йигитни ўзи билан олишувга чақирар эди.

Жанг баъзан то куёш қиздиргунча шу зайлда, яккамайка олишувлар ҳолида давом этар, баъзан эса, икки ши олишиб бўлгани ҳамон ҳамма бараварига хужумга утар, икки томоннинг аскарлари аралашкуралаш бўлиб кетар эди. Ким кимга дуч келса, шу билан урушар, кун каттик қиздира бошлагандан кейингина жанг тўхтар эди. Пешиндан кейин ёки эртаси кун жанг яна шу тарзда бошланарди.

Урушнинг сўнгги куни. Эрта тонгда бошланган жанг қайси айлонликларнинг фойдасига ҳал бўлаётган, киноналик ва қурайшликлар мағлубиятга учраётган, қўп одамлар ўлдирилган эди. Бирок пешиндан кейин киноналиклар жанг қилиш усулини ўзгартирдилар ва қайси айлонликларни қиличдан ўткази бошладилар. Тенгматенг жанг борар, иккала томон ҳам бугун узулкесил ғалабага эришишни хоҳлар эди.

Бу кетишда Қайси Айлоннинг куни битиши ҳеч гап эмасди. Умидсизларча уришар эдилар. Урва ҳам, Барроз ҳам унутилган, ҳамма ўз жонини сақлаб қолиш ташвишида эди.

Айни шундай қалтис дақиқаларда баҳайбат туяга минган ёвқур бир киши икки томоннинг ўртасига отилиб чиқди ва бор овозда:

— Эй Мудор ўғиллари!.. Эй Мудор ўғиллари!.. —деб ҳайкира бошлади.

Мудор кинона ва ҳавозинликларнинг катта боболари эди. Бу икки қабила Мудорда бирлашарди. Ҳалиги одам «Мудор ўғиллари» дер экан, бирданига ҳар иккала томонга ҳам мурожаат қилган эди. Ниҳоят, жанг тўхтади.

— Нима истайсан биздан? — дедилар.

— Сизларни бу ишдан яхшироқ, хайрлироқ бир ишга даъват этаман.

— Хўш, нима иш экан у?

— Сулҳдир. Сизларни сулҳ тузишга чақираман.

— Қанақа сулҳ?

— Сизлардан ўлганларнинг товонини тўлаймиз, биздан ўлганларнинг қонини Худо йўлига бағишлаймиз.

— Ким бўйнига олади бу ишни? Товонни ким тўлай олар экан?

— Мен, мен тўлайман.

— Кимсан сен?

— Қурайшлардан Утба ибн Робиа. Миннатдорлик туйғуларига тўлиқ нигоҳлар Утбага қадалди. Қиличлар қинларига солинди. Икки томон ўликларни биттабитта йиғиб ола бошлади. Ўликлар санаб чиқилганда, қайси айлонликлардан йигирма киши жангда ўлгани маълум бўлди.

Утба ибн Робиа ваъдасини такрорлади:

— Бу йигирма кишининг товонини тўлаш масъулиятини зиммамга оламан.

Неча кунлардан бери давом этаётган, бу кетишда иккала қабила ҳам қирилиб кетиши аён бўлган уруш шу зайлда ниҳоясига етди.

Бундай шартни бажариш осон эмасди. Берилиши ваъда қилинган товон одам бошига юз туя ҳисоби билан жами икки минг туя демак эди.

Бу бир улкан бойлик бўлиб, каттакатта йигирма сурув дегани эди. Ақлга сиғмайдиган бу улкан товоннинг қандай тўланиши ҳаммани қизиқтирарди.

— Хўш, қандай қилиб тўлайсан?

— Гаров сифатида сизларга одамларимизни берамиз. Товонни тўлаб бўлганимиз ҳамоно уларни қайтариб юборасизлар.

Қирқ кишилик бир гуруҳ қайси айлонликларга гаровга топширилди. Улар орасида Ҳарб ибн Умайянинг ўғли Абу Суфён ва қурайшларнинг аслзода хонадонига мансуб Ҳаким ибн

Ҳизом ҳам бўлган.

Йигирма ёшга тўлган, Буюклар Буюги бўлмиш қирчиллама ўспиринда том маънода жоҳиллик сабабли келиб чиккан бу урушдан ана шундай таассуротлар қолди.

ШАРАФЛИ АҲДЛАШУВ

Хилфул фузул

Макка ҳамманинг эҳтиромига сазовор табаррук шаҳар эди. Чунки инсонларнинг Оллоҳга ибодат қилишлари учун илк бор бино этилган муқаддас даргоҳ ҳисобланмиш Байт («Оллоҳнинг уйи») шу ерда эди. Бу Байтнинг, яъни Каъбанинг қурилиш ўрнини тайин этган, қуришни буюрган Оллоҳ таоло бўлса, уни қурганлар Иброҳим ва Исмоил пайғамбарлар эди. Шу боис Макка шаҳрининг муборак шаҳар эканлигига ҳеч шубҳа йўқ эди. У ерда Оллоҳга ибодат қилинар, у ерда Ҳақ Соҳибига сиғинилар, бу ерга келганлар ҳар қандай тажовуз ва адолатсизликдан эмин бўлар эдилар.

Бироқ вақтлар ўтиши билан Макка халқи ўз манфа¹³⁶

атлари йўлида муқаддас бир заминда яшаётганликларини унутмаётдилар. Ҳақсизлик, тажовузкорлик эвазига эсада, манфаат ҳамма нарсадан устун бўла бошлади. Маккага келган ҳожиларга совуқ муомала қилиш, тужжорларнинг молларини ҳақини тўламасдан олиш одат тусига кирди. Орномус оёқости бўлди.

Бир куни Забид деган жойдан келган бир савдогар молларини кўтарасига яхшигина нархга Ос ибн Воилга сотди. Савдогар омади чопганидан жуда мамнун бўлди. Ос ибн Воил бошқа харидорлар сингари, унинг молини камситмади, баҳосини ҳам туширмади. «Аслзода оиланинг фарзанди, яхши тарбия кўрган одам экан», деб ўйлади савдогар. Тарбиясиз бир одам бўлса, ё молини камситар, ё арзимаган пулга сотиб олиш учун ҳамма чорани қўллаб кўрар эди.

— Қани, энди буларни уйгача олиб бориш керак, азизим, — деди Ос.

Савдогар бажонидил рози бўлди. Моллар уйга олиб борилиб, жойлаштирилди. Савдогар юзидан оққан терларни артар экан, ҳақли равишда, пулининг дарҳол берилишини кутарди. Аммо бундай бўлмади. Ос ибн Воил:

— Асрдан кейин кел, ҳақингни берайин, — деди.

Бу гап савдогарга унча ёқмади. Дарҳол ҳақини олиб орқага, Забидга йўл олмоқчи эди. Чунки энди Маккада туришнинг ортиқ ҳожати қолмаган эди.

Аммо Оснинг ишонтирувчи кўриниши савдогарни бир оз хотиржам қилди. У ёқбу ёқни айланиб юрди. Замзам сувидан ичди. Каъбани тавоф этди. Асрдан сўнг келди. Ос уйда йўқ экан. Эшигининг тагида анча пойлаб турди. Оқшом пайти Ос келди, аммо савдогарни танимасликка олиб, уйга кириб кетмоқчи бўлди.

— Отажон, бир дақиқа тўхта. Ос тўхтади.

— Нима истайсан?

— Пулимни...

— Қанақа пул?

— Ҳали эрталаб мендан мол сотиб олган эдинг.

— Ҳа, ҳа, энди эсладим, эртага кел.

— Аммо, бугун асрдан сўнг бераман, деган эдинг... Ос унинг сўзини бўлди:

— Эртага, дедимку, эртага. Ҳозир мени тинч қўй.

— Аммо менинг иложим йўқда.

— Тушундим, эртага кел, дедимку.

Забидлик одам ёруғ дунёси қоронғу бўлиб, қайтиб кетди. Ичини ит тирнарди. Эрталаб тарбияли одам сингари мол харид қилган, ҳақхуққдан гаггарган, оладиган молини камситиш ахлоқсиз эканлигини сўзлаган Ос энди бутунлай ўзгариб қолган эди. Балки қарзини инкоп

этиши ҳам энди ҳеч гап эмасдир. Ўзини танимасликка солгани шундан далолат берарди.

Савдогарнинг кўлидан ҳеч нарса келмасди. Осникдан жуда хафа бўлиб қайтди. Кечани Каъбада ўтказди. Эрта тонгда Оснинг эшигини қоқди. Ичкаридан «Эртага келсин», деб юбордилар. Яна эшикни қоқди, хаққини талаб қилди. Аммо Ос баланддан келди.

Ахир, мен ўз ҳаққимни талаб қилмоқдаман.

— Эртага дедикку.

— Мен эртагача кута олмайман.

— Мен ҳам бугун бера олмайман.

— У холда молимни қайтариб бер.

— Тушунмадим.

— Молимни қайтариб бер, деяпман.

— Ҳазиллашяпсанми?

— Нега ҳазиллашарканман?

— Савдолашиб, менга сотдингку ўзинг?

— Ҳа, сотдим.

— У холда мол энди сеники эмас, меники бўлди.

— Аммо менинг ҳаққимчи?

— Ҳаққинг қочиб кетмайди, берамиз.

— Қани, бер, бўлмаса...

— Эртага дедимку.

— Кеча келдим, бугун бераман, деганидинг.

— Хўш, кеча нима деган эканман?

— Эртага бераман, дединг.

— Жуда соз. Бўпти, гапим гап, эртага бераман.

— Мен ҳаққимни олмасдан ҳеч қаёққа кетмайман.

— Тўғри тушунган бўлсам, сенинг таъзирингни бериб қўйиш керакка ўхшаб қолди.

Шундан кейин Ос ичкарига қараб:

— Ҳой, ким бор, бу ёққа кел! — дея чақирди. Сўнг савдогарга ўгирилди: — Яхшиликча кетасанми ёки боплаб адабингни беришсинми?

Забидлик калтак ейишни хоҳламасди.

— Хўп. Демак, эртага келайми?

— Йўқ.

— Ё алҳазар, қачон бўлмаса?

— Энди келмайсан!

— Ахир, бу ўта адолатсизлик, зулм эмасми?

Кани, йўқолчи бу ердан, ҳой аҳмоқ! Адолатни либкелиб энди сендан ўрганамизми? Даф бўл! Савдогар бекордан-бекорга калтак емаслик учун у одан кетди. Каъбага борди, бутларга сиғинаётганлар билан гаплашди, қабила бошлиқларини кўрди. Абдуъд, Махзум, Жумоқ, Сахм, Одий ўғилларининг хонадонларида бўлди. Дардини уларга гапириб берди. Бироқ ҳеч қандай фойда топмади, умидсизлиги кучайди.

— Ос ибн Воил сингари улуғ бир зотда қарзи бор инсон шарафли бир инсон деган гап, — дедилар.

— Шараф инсоннинг қорнини тўйғазмайди. Менга пулимни ёки молимни ундириб беринглар.

— Сен нималар деяпсан ўзи! Ос каби улуғ мартаба эгасини бундай арзимас бир иш учун безовта қилиш айб эмасми?

— Ос шунақа улуғ зот, шарафли кишими?

— Албатта, сен нима деб ўйляяпсан?

— Шарафли инсон қарзини ўз вақтида беради.

— Қани, йўқолчи бу ердан.

Забидлик савдогар қабила бошлиқларининг баъзиларидан мана шундай совуқ муомала кўрди, баъзилари гапиргани ҳам қўйишмади, баъзилари эса: «Мен бу ишга аралашмайман», деди, яна бошқаси: «Менинг Осага бас келадиган кучим йўқ», деб жўнатди.

Кимга учраса, ҳамма уни курук қайтарди. Барча эшиқлар унинг юзига ёпилди. Аён бўлдики, забидлик савдогарнинг додини тинглаб, мушқулини осон қиладиган одам Маккада йўқ эди.

Эрталаб тонг саҳарда Каъбанинг ёнида ҳақсизликка учраганидан, Оснинг адолатсизлик қилганидан дод солиб сочларини юлаётган, қўйлақларини йиртиб, арзига кулоқ соладиган одам қидириб юрган бир мусофирни кўрдилар.

Бу сўнгги чораси зое кетмади. Масжиди Ҳаромда суҳбатлашиб ўтирганлар унга кулоқ тутдилар. Ниҳоят арзини тинглайдиган ва уни ҳақли деб ҳисоблайдиган бир неча кишини топганидан, забидлик савдогар ғоят хурсанд эди.

Илк бор оёққа Зубайр қалқди.

— Адолатсизликку бу! Зулм ва ҳақсизликка қарши кураш ҳар бир номусли одамнинг вазифаси. Мард киши зулмга нисбатан бепарво қололмайди! ~ деб бақирди. Абдулмутталибнинг ўғли тўғри гапирмокда.

— Ғарибларга ёрдам бериш ҳам шараф, ҳам фарздип!

Ниҳоят, Абдуллоҳ ибн Жудъоннинг уйида учрашиш ва ушбу масала юзасидан мунозарани давом эттиришга келишдилар. Макканинг ёш ва обрўэътиборли улуғларидан бири бўлган Абдуллоҳ ибн Жудъон меҳмонларни кучоқ очиб кутиб олди. Мажлисда Ҳошим, Мутталиб, Зухра, Ҳорис ва Тайм ўғилларидан ушбу қабилаларнинг вакили бўлиб келганлар бор эди. Ораларида энг ёши, амакилари билан келган Муҳаммад ибн Абдуллоҳ эди. У эндигина йигирма ёшдан ошган эди. Бироқ ҳеч ким унинг катталарнинг орасида ўтирганидан оғринмади. Чунки у ёши билан бўлмаса ҳам, ақли ва дунёкараши, тарбияси ва хулқи, катталарга ярашадиган нутқи билан улуғвор эди. Улуғлар ҳам ҳавас қиладиган даражада буюк эди. Шу боис ҳеч ким «Бу ўспирин бизнинг орамизда нима қилиб ўтирибди», деб ҳам ўйламасди. Меҳмонлар дастурхон атрофига ўтиришди. Еб, ичдилар. Шундан кейин муаммо ўртага ташланди.

— Агар зўравонларга қарши ломмим демасак, бундан баттар ҳақсизликлар рўй бермаслигига ким ҳам кафолат бера олади, — деди бири.

— Ос бу ишни биринчи марта қилаётган бўлса ҳам майли эди...

— Бундай ҳақсизликка йўл қўйган фақат Ос эмас. Ос улардан биридир, холос.

— Ҳозир индамасак, вақти келиб, ҳозирги кунларни ҳам кўмсаб қоламиз. Гапимга ишонаверинглар.

— Бу кетишда қурайшларнинг обрўйи бир чақага арзимамай қолади.

— Маккага келган мусофирлар, хатто ҳожилар ҳам тобора биздан қўл силтаб кетмоқдалар...

Қисқаси, улардан ҳеч бири бу ишнинг шундайлигича қолишини истамасди. Бундан ташқари, ўзлари ҳам борган жойларида ана шундай муомалага дуч келишлари мумкин эди. Бу ерда ҳақхукуки топталган одам имкон топди дегунча, бошқа бир қурайшлиқдан бўлсада, ҳаққини ундириб оларди. «Маккаликлар хоҳлаган зулмини қилаверсин, аммо борган жойларида иззатикром, эътибор кўрсин», деб ҳеч қаерда ёзиб қўйилмаган эди.

Ҳаж мавсуми яқинлашган, бинобарин, бу масалада қатъий қарорга келиш ҳар қачонгидан ҳам зарур эди. Ҳозир зулқаъда ойи. Атиги бир ойдан сўнг ҳаж мавсуми бошланади. Зиёратчиларни яхши кутиб олиш, уларнинг осойишталигини таъминлаш, бу билан уларнинг яна ва яна келишларига замин ҳозирлаш даркор эди. Чунки Маккага келувчи мусофир ва ҳожилар

қанча кўпайса, акканинг обрўи ҳам шунча ортар, тижорати равнак топар эди.

Нихоят, Абу Толибнинг синглиси Байда (ёхуд Отика) ўртага бир идишда мушку анбар келтирди. Меҳмонларнинг ҳаммаси унга бирмабир бармоқларини ботирдилар.

Бу арабларнинг ўзига хос қасамёд маросими эди. Баъзан шундай хушбўй хидли нарсага, баъзан қон ва шунга ўхшаш нарсаларга бармоқларини ботириб, қасамёд этардилар. Қасамдан қайтмасликларини билдирувчи бир далил ҳисобланарди бу.

Шундан кейин илк қасамёд сўзлари янгради: «Токи денгизда биргина соч толасини хўллашга етадиган сув бор экан, Сабр ва Ҳиро тоғлари қад кўтариб турар экан, доимо мазлумнинг ёнида, унга ёрдамчи бўлишга, золимдан ҳаққини олгунча қўллабқувватлашга, фақирларга саховат кўрсатишга Оллоҳ номи билан қасамёд қиламан».

Бу қасамёд айна тарзда бир неча бор такрорланди. Бу қасамёд «Хилфул фузул» (яъни «Ғазилатли кишиларнинг ғазилатли иш тутиш учун қилган қасамёди») номи билан аталди.

Бу ном неча юз йиллар олдин ҳам араблар орасида худди шу маънода бир битим тузган уч кишининг номлари билан алоқадор эди. Улар Фазл ибн Фазола, Фазл ибн Вадоа, Фазл ибн Ҳорис исмли уч ўртоқ эдилар. Мардонавор бир битим тузишган, мазлумнинг ёнини олиб, золимга қарши, ҳақсизликка қарши курашган, шу тариқа неча асрларгача араблар орасида яхши ном қолдиришган эди улар. Ўша бошланган йўлни бу сафар Абдуллоҳ ибн Жудъоннинг уйида йиғилганлар давом эттирмоқчи эдилар.

* * *

— Ос!.. Ооос!.. Ташқарига чиқ!

Ос ташқарига чиқди. Бир тўда одамларга рўбарў келди.

— Нима гап, нималар бўляпти?

—Сендан забидлик шахснинг ҳаққини ундиришга келдик.

Ос тараддуланиб қолди. Ишнинг бундай тус олишини мутлақо кутмаган эди. Ўзича, у масалани батамом ҳал қилдим, деб ўйлаган эди. Савдогар бирикки жойда нолиб, арзи ҳол қиладида, даф бўлиб кетади, деб кутган эди. Аммо шу онда турли қабилалардан вакиллари бўлган бир гуруҳ одам қаршисида лол турарди.

—Забидлик билан нима ишингиз бор? — деб сўради улардан.

Зубайр уларнинг номидан жавоб берди:

—Қасамёд қилдикки, бугундан бошлаб ҳақсизликка учраган ҳар қандай киши бизнинг ҳимоямиз остида бўлади. Маккалик бўлсин, мусофир бўлсин, ҳеч кимга нисбатан зулм қилинишига йўл қўймаймиз.

—Бермасамчи?

Абдуллоҳ ибн Жудъон гапга аралашди:

— Кўзингни оч, Ос! Бизни сўнгги чорани қўллашга мажбур этма!

Зубайр кўшимча қилди:

— Дарҳол савдогардан қарзингни олиб чиқ. Чунки уни олмасдан кетмаймиз.

Ос вазият қалтис эканлигини англади. Ичкарига кирди. Бир оздан сўнг пулни олиб чиқиб, Абдуллоҳ ибн Жудъонга узатди.

Забидликни топиб, ҳақини бердилар.

— Ҳаққинг шунчамиди?

Савдогар йиғламсираб «Ҳа» ишорасини берди ва:

— Сизлар бўлмасаларингиз, ҳаққини ололмасдим,— деди миннатдорона.

— Мана энди уйингга хурсанд бўлиб қайтишинг мумкин. Маккада такрор ҳақсизликка учрасанг, бизга мурожаат эт, унутма.

Савдогар жуда хурсанд бўлиб, хайрлашди.

«Хилфул фузул»нинг аъзолари анча енгил тортдилар. Юзларида табассум пайдо бўлди. Ахир, Маккадек муборак шаҳарда яшовчиларга муносиб бир ишнинг уддасидан чиққан эдилар.

Бундан буён амалга ошириладиган хайрли ишларнинг муқаддимаси эди бу.

Мажлиснинг йигирма ёшли аъзоси Муҳаммад ибн Абдуллоҳ бу битимдан калбида пайдо бўлган хузурхаловат туйғусини, кўнгил роҳатини ўттиз йил ўтгач ҳам унутмади. Бир куни биродарларига шундай ҳикоя қилиб берди: «Абдуллоҳ ибн Жудъоннинг уйида бўлган бир аҳдлашувда иштирок этдим. Бундай шарафдан воз кечиш эвазига дунёнинг энг гўзал неъматларини берсалар ҳам, асло рози бўлмасдим. Исломи дини вужудга келганидан кейин ҳам мана шундай аҳдлашувга таклиф этсалар, сира иккиланиб ўтирмасдан борардим».

Абдуллоҳ ибн Жудъоннинг уйидаги аҳдлашув натижаси ўлароқ бир жамоанинг Ос ибн Воил уйига бориб, уни тиз чўқтиргани воқеаси тезда бутун Маккага маълум бўлди.

Кўп ўтмай Хосъом кабиласидан бир киши Маккага ҳаж ёки умра нияти билан келди. Ёнида Қотул исмли бир қизи ҳам бор. Қиз жуда гўзал эди.

Нубайх ибн Ҳажжож бу қизга бир кўришда ошики бекарор бўлиб қолиб, зўравонлик билан олиб кочди.

Қизнинг отаси бу зўравонликдан телба бўлаёзди. Ҳар томонга югуриб дод солди. Кўрганлар унга «Хилфул фузул» аъзоларига учрашишни тавсия этдилар. Бу одам Каъбага келди:

— Эй «Хилфул фузул» аъзолари!.. Эй «Хилфул фузул» аъзолари!.. — деб бакира бошлади.

Унинг бакиригини эшитган «Хилфул фузул»чилар ҳар томондан келиб, атрофини ўраб олишди.

— Нима дейсан?

— Нубайх ибн Ҳажжож қизим Қотулни зўрлик билан олиб қочиб кетди.

— У ҳолда биз билан бирга юр.

Катта бир жамоа Нубайх ибн Ҳажжожнинг уйига борди.

Нубайх эшигининг олдига келган бир тўда одамни кўриб хушёр тортди. Уларнинг нима мақсадда келганликларини сезди. Олиб қочган қизни унга никоҳлаб, «Қўша қаринглар», дейиш учун келмаганликлари аён эди. Келганлар хўмрайиб турардилар.

— Нима иш қилдинг сен, ё Нубайх!

— Нима қилибман?

— Бу одамнинг қизини зўравонлик қилиб олиб қочибсан.

— Аммо мен уни қаттиқ севиб қолдим. Ундан ажралсам, ўламан.

— Уни севиб қолган бўлсанг, отасининг розилигини олишинг керак эди.

— У ҳолда Қотулнинг отасидан сўрайман. Қизнинг отасидан сўрадилар:

— Қизингни Нубайхга берасанми?

Йўқ.

Нубайх ёлворди:

— Нима хоҳласа, шуни бераман.

Ота узилкесил жавоб қилди:

Қизимни қайтариб берсин, бошқа ҳеч нарса истамайман. Бу сафар Нубайхга шундай амр берилди:

Ҳозироқ қизни шу ерга олиб чиқасан. Акс ҳолда, ўзингдан кўр. Ҳеч бўлмаса, бир кеча у билан кўнгилхушлик қилай. Асло бўлмайди. Бир туянинг соғими қадар муддат ҳам кутмаймиз. Дарҳол олиб чиқ. Нубайх мағлуб бўлди. Бундай катта жамоага бас келиш кийин эди. Индамай уйига кириб кетди. Қизни олиб чиқиб, отасига топширди.

* * *

«Хилфул фузул»нинг шарафли аъзоси Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг ҳар жиҳатдан етук йигит эканлигини ҳамма тан оларди. Бирон кимса бармоғи билан кўрсатадиган қусури йўқ эди унинг. Қўиол, бемаъни гап гапирмасди, бирор айбли иш қилмаган. Жисми ҳам, руҳи ҳам пок ва гўзал эди. Кўпчиликнинг ийюнчини қозонган, обрўётиборга сазовор бўлган эди.

Энди кўйинча унга Муҳаммад ибн Абдуллоҳ деб эмас, «Ал-Амин» дея мурожаат этардилар. Бирон кимса унинг «ишончли одам» эканига шубҳа кила олмасди.

Унга «Амин» исмини берганлар нақадар ҳақли эканликларига тобора кўпроқ ипгонч ҳосил кила бошлаган эдилар.

САЛМОН ФОРСИЙ

Исфохон шаҳрининг Жай қасабасида Салмон исмли бир ўсмир яшарди. Отаси қасаба раиси эди. Ўғлини девоналарча яхши кўрар, бошига бирон фалокат тушмасин, дея ҳеч ёлғиз ташлаб кетмас, ҳеч қаёққа юбормас эди.

Салмон болалик, ҳатто илк ўсмирлик чоғини ҳам, худди бир жориядек, тўрт деворнинг ичида ўтказди. Диндор бир йигит бўлиб улғайди. Оиласидан олган диний тарбияга кўра, у ҳам мажусийликка (оташпарастликка) эътикод қиларди. Бир куни бир ибодатхонага кириб олиб дуо ўқиётган, нималарнидир пичирлашаётган одамларни кўрди. Салмон уларни завқ билан кузата бошлади.

Орадан бир неча соат ўтган бўлсада, Салмон ҳануз уларни томоша қиларди. Балки шу дақиқаларда ёлғизлик туфайли юрагида найдо бўлган ўкинч ўрнини бир оз енгиллик, хушнудлик эгаллаган бўлса ажаб эмас. Чунки Салмон бу диндорларни ҳайрат билан кузатаркан, юзида хиёл табассум пайдо бўлди. Окшом пайти одамлар тарқала бошладилар. Салмон улардан бирини тўхтатиб:

— Бу, сизларнинг динингизнинг асоси қаерга бориб такалади? Қанақа дин ўзи? Динингизни менга чуқур ва атрофлича ўргатадиган одамни қаердан топсам бўлади? — деди.

— Шом шаҳридан, — деган жавобни олди. Салмон боши эгик ҳолда ибодатхонадан чиқди. У ўзича шундай деб иичирлади: «Худо ҳаққи, уларнинг дини бизникидан хайрлироқ, бизникидан мукамалроқ экан».

Шу кунлари отаси Салмонни бир жойга иш билан жўнатди. Салмон узоқ вақт йўқ бўлиб кетди. Қаттиқ саросимага тушган ота дарҳол унинг изидан одам жўнатди, аммо ўғлининг у жойга бормагани маълум бўлди. Уни кидириб чиққан кишилар ёнатрофни қайтакайта қараб келдилар. Бироқ Салмондан дарак йўқ эди.

Отанинг хаёлига ҳар хил ёмон ўйлар кела бошлади. Хунук бир хабар эшитмайинда, деб хавотирга тушди. Аммо кун ботиб, қоронги туша бошлагач, Салмон ҳеч иарса бўлмагандек уйга кириб келди. Юзига диққат билан қараган киши унинг ўзгариб қолганини сезиши қийин эмасди. Юрагига ғулғула тушган ота меҳр, шафқат, кўркув ва ғазаб ҳислари айқашуйқаш бўлиб кетган бир овозда:

— Қаерларда юрибсан, ўғлим?! — деб сўради. Салмон ўз кўзи билан кўрган воқеаларни гапириб берди. Сўзларини шундай давом эттирди:

— Менинг тушунишимча, уларнинг дини бизникидан хайрлироқдир. Отаси ашаддий мажусий эди. Энг тўғри дин ота-боболаримизнинг динидир, деди у!

— Йўқ, ота, худо ҳаққи, уларнинг дини бизникидан яхши, бизникидан мукамалроқдир. Ота ўзларининг дини устунроқ эканлигини уқтиришга харчанд уринмасин, Салмон фикридан қайтмади. Отасининг жаҳли чиқиб кетди. Сўзини ўтказа олмагач, ўғлининг оёққўлини боғлатди ва бир хонага қамаб қўйди.

Оёққўлларга солинган кишан ўспириннинг онгини янада тиниқлаштирган, дунёкараши худудларини кенгайтирган эди. Салмон энди ўзининг ҳақли эканлигига шубҳа қилмасди. Қулай фурсатни пойлай бошлади. Калисода танишган одамларига хабар жўнатди: Шомдан бир карвон келса, маълум килишларини илтимос қилди.

Юраги меҳршафқатга тўла ота ҳар куни ўғлидан хушхабар чиқишини кутарди. Унга

панднасихат килди, таҳдид солди, ҳар хил йўлларни синаб кўрди, ҳеч бири фойда бермади. Сўнгги чора сифатида камок муддатини узайтиришга қарор килди. Жигарпораси, жондан азиз фарзандининг бегона динга киришига ҳеч рози бўлолмас эди.

Шундай кунлардан бирида Салмонга Шомдан бир қарвон келгани тўғрисида хабар етди. Салмон хабарчидан улар аниқ кетадиган кунда яна хабар етказишини ўтиниб сўради. Бу қамок муддати давомида Салмон мажусийликдан кўнгли совий бошлаган, юрагига тушган учкун алангаланган эди. Қаттиқ ҳаяжон ичида қарвон кетадиган кунни пойлар, ўзи учун янги бўлган динга киришдан бошқа ҳеч нарса ҳақида ўйламас эди.

Нихоят, хушxabар келди. Салмон дарҳол кишанларини ечди, вақтни ўтказмай, уйдан чиқиб кетди. Бу унинг ота уйини узилкесил тарк этиши эди. Энди бу уйга қайтиб келмокчи эмас, қайтиш ҳақида ўйламас ҳам эди.

Қарвонга кўшилди. Узоқ давом этган сафардан сўнг Шомга етиб борди. Вақтни бой бермай, насроний динининг энг улуғ вакилини кидирди. Кўрсатдилар. Салмон унинг ҳузурига борди, бошидан кечирган воқеаларни сўзлаб берди. Бу динга кириш учун чеккан азоблари ва қилган фидокорликларини тилга олиб ўтди. Сўзларини шу тарзда яқунлади:

— Энди изн берсанг, сен билан бирга қолай, сенга ва калисога сидқидилдан хизмат қилайин. Бу динни шахсан сендан ўрганиб, сен билан биргаликда ибодат қилайин!

Бу одам Салмоннинг сўзларини диққат билан тинглади, унинг самимий бир ўспирин эканлигини англади. Илтимосини қабул этди. Салмон севинч билан унинг қўлларини сикди.

Энди Салмон мажусийликдан воз кечган, насоро бўлган эди. Динга хизматда камчиликка йўл кўймас, ибодат чоғларида риёкорлик қилишни сира ҳам ўйламас эди. Энди бу калисода у бир неча йил қолиб кетди.

* * *

Аммо Салмоннинг руҳонийдан мамнунияти узоққа бормади. Бу одам бениҳоя даражада риёкор экан. Халққа қилган насиҳатларига ўзи амал қилмас, аксинча иш тутар эди.

Бойликка ўч эди. Бойбадавлатлар садақаларини унга келтириб:

— Сен фақирларни биздан кўра яхшироқ биласан, бизнинг номимиздан шу пулларни бериб кўйсанг, — дер эдилар.

Аммо руҳонийнинг кўлига тушган пуллар фақирларга етиб бормас эди. Олтин ва кумуш тўлдирилган хумларининг сони еттигага етди.

— Аввало, сизларни тўлдиришим керак, фақирларга кейин берилса ҳам бўлаверади, — дея руҳоний тушум пулларни хумларига тўкарди. Салмон унинг бу қаллоблигини халққа қандай етказсам экан, деб кўп ўйлади. Лекин уддасидан чиқишига кўзи етмасди.

Бир куни очкўз руҳонийнинг эшиги қаттиққаттиқ чертилди. Чертаётган ажал эди. Қайтиб кетиш учун келмаган эди. Хоҳласахохламас, уни ҳузурига киритишга мажбур эди руҳоний. Кўзлари олтинкумушга лик тўла еттига хумга қадалган руҳоний ўлим шарбатини сўнгги томчисигача ичди ва умри бўйи: «Зинҳор бойликка берилманг, пулга алданманг, бойликка банда бўлманг, буларнинг ҳаммаси — фони́йдир...» дея жар солган, аммо ҳаммадан кўпроқ ўзи муккасидан берилган мол-дунёни бир зумда тарк этиб кетди.

Қавмлар кўз ёши тўкар, уни катта хурмат билан дафн этишга ҳозирлик кўрар эди. Уларнинг самимий қайғуси Салмоннинг бардошини тоширган сўнгги томчи бўлди:

— Бу одам беодоб, риёкор бир кимса эди. Йиғлашингизга ҳам арзимайди!.. — деб бақирди. Одамлар ғазабланиб кетдилар:

— Нималар деяётганингни биласанми ўзинг?

— Неча йиллардан бери хизматини қилган одамнинг ҳақида бундай дейишга уялмайсанми?!

— Ўлган одамнинг кетидан гапириш айб бўлади...

Аммо Салмон сўзидан қайтмади:

— Мен нима деяётганимни яхши биламан. Гап шундаки, сизлар унга садақаларингизни

келтириб, факирларга таркат дер эдиларингиз. У эса, хаммасини ўзининг ҳамёнига урарди. Истасаларингиз, ўша пуллар турган жойни кўрсатаман, — деди.

— Қани, кўрсат!

Халқ бир неча дакикадан сўнг оғзибурни баробар тўлдирилган хумларнинг ёнида турарди. Хумлар ағдарилди. Кўзлар қинидан чикиб кетаёзди. Бу бекиёс бойликни тушда эмас, ўнгда кўраётган эдилар! Рухоний хақидаги фикрлари бир сонияда тескарисига ўзгарди.

— Аблаҳ, хақиқий малъун экан.

— Хақиқий шайтоннинг ўзгинаси...

— Неча йиллардан бери бу ифлосга алданиб келган эканмиз... — каби кин ва адоватга тўла хитоблар янгради.

Асабийлашганлар орасида йиллар бўйи уларни алдаб, кучини зулукдек сўриб келган рухонийни роса қарғаганлар ҳам бўлди:

— Биз уни ерга қўммаймиз, бунга у нолайиқ.

Сўнгги қарор эди бу. Рухонийнинг жасадини судраб олиб кетдилар. Бир дарахтга осдилар.

Ўтган-кетган уни тошбўрон қилди.

Салмон халқнинг кўзи ўнгда тўкилган бойликдан бир пакир (тийин) олишни ҳам истамади.

Калисога бу дафъа халқнинг ҳурмати ва ишончини қозонган бошқа рухоний тайин этилди. Салмон энди унинг хизматини қила бошлади.

Бу одамни Салмон яхши кўриб қолди. Ундан кўра мукамалроқ ибодат этадиган, мол-дунёга унингдек кўнгилсиз, охиратга унинг каби ҳавасманд одам борлигига ишонмасди. Аммо тез орада унинг ҳам бошига ажал келди. Аслида мол-дунёга ҳеч кўнгил қўймаган бу одамнинг ҳаётдан кўз юмиши ҳам қийин бўлмади. Ўзи жуда ҳавасманд бўлган охират йўлига кетди. У ерда иззатикром кўришига умид билан кетди.

Рухоний сўнгги нафасларини оларкан, унга ўта вафодорлик билан хизмат этган Салмон:

— Мени кимга ташлаб кетяпсан? Сендан кейин кимнинг этагидан тутаман? — деганида у:

— Ишонса бўладиган кишилар оз қолди. Мосулда бир роҳиб дўстим бор, унинг ҳузурига бор... — деди.

У ўлгач, Салмон узоқ йиғлади. Шомни тарк этаркан, неча йиллар давомида бирбирига тамомила қарамақарши бўлган икки кишининг хизматини қилгани эвазига ҳеч нарсага эришмаган эди. Бу хизматни у дин йўлида беғараз ўтаган, хизмати эвазига пул ишлашни бирон марта ҳатто ўйлаб ҳам кўрмаган эди.

ХАДИЧАНИНГ САВДО ҚАРВONI

Макка зироат шаҳри эмасди, яъни, у ерда деҳқончилик ривож топмаган эди. Чунки бу шаҳар бир неча водий кесишган ялангда кад кўтарган бўлиб, тупроғи ва иқлими зироатга ўнғайсиз эди.

Бу ерга илк дафъа хотини Хожар билан ўғли Исмоилни ташлаб кетган буюк пайғамбар Ҳазрати Иброҳим уларни ёлғиз қрдирмаслик учун Саниййатул Вадоеда дуо ўкиб: «Эй Роббимиз, мен зурриётимдан бир қисмини экинсиз бир яланг водийда, сенинг ҳурматинг учун, қадрли Байтинг олдида қолдирмоқдаман...» дея илтижо қилган пайтлари у ер япяланг, яшилликнинг уруғи ҳам кўринмайдиган бир водий эди. Шундан кейин неча юз йиллар ўтиб, неча авлодлар келиб кетди, Ҳазрати Иброҳим даъват этган Ислом эътиқоди унутилди, Каъбанинг атрофи бутларга тўлди, бироқ Макка водийи ҳамон экинсиз, ҳамон яланглигича қолган эди.

Бу шароит маккаликларни чет ўлкаларга чиқишга, тижоратга зўр беришга ундади. Ҳар бир маккаликнинг озмикўпми савдоси бор эди. Ҳар ким ўз бойлиги ва қобилиятига яраша

савдосотик билан шуғуллана бошлади. Асосан, ёз мавсумида Шомга, кишда эса Яманга тижорат карвонлари катнар, ҳар бир маккалик имкониятига караб ушбу карвонларга қўшилар, вакилини жўнатар ёки кетаётганлардан бирига молини омонат топширар эди.

Якка ўзи карвон уюштира оладиган даражада бадавлат шахслар ҳам бор эди. Хувайлиднинг кизи Хадича ўшандайлардан бири эди.

Хадича бағоят гўзал аёл эди. Даставвал, Отик ибн Оиз исмли кишига турмушга чиқди, ундан бир киз кўрди. Отик кўп ўтмай вафот этиб, Хадича бева колди.

Кейинрок Хадича Абу Хала исмли бир киши билан иккинчи марта турмуш курди. У билан бир неча йил яшади. Аммо Басра томонларда тарқалган вабо кўп кишилар катори Халани ҳам ҳаётдан олиб кетди. Абу Халадан Ҳинд исмли ўғли ва Зайнаб исмли кизи туғилди.

Тақдир тақозоси билан иккинчи марта тул қолган Хадича бошқа турмуш куришни ўйламади. Отаси ҳам ўлиб кетгач, унинг ихтиёрида қолган бениҳоя бойликдан тижорат учун фойдаланишга қарор қилди. Оилавий турмушда чап келган толеи тижорат соҳасида яркиради. Кун сайин бойлиги ортиб борди ва тижоратда Макканинг энг олди савдогарлари қаторига кирди.

Ҳам беқиёс мол-дунё, ҳам тенгсиз гўзаллик сингари икки бойликнинг эгаси бўлган Хадича ушбу ҳар иккала бойлик орзуйидаги кўпгина кишиларнинг таклифларини рад этди, ортик турмуш курмаслигини билдирди.

Ҳар бир маккалик каби, у ҳам Шомга, Яманга карвонларини жўнатар, ҳар гал карвонни бошқариб боришга бир кишини ёллар, унга катта микдорда ҳақ тўлар эди. Карвонбошилиқ масъулиятини зиммасига олган одам Хадичанинг номидан савдосотик ишларини юритар, молларини сотар, борган жойидан мол олар, қайтиб келгач, Хадичага ҳисоб берар эди.

Хадича жўнатган бу одамлари қандай иш тутганликлари, берган ҳисобларига яраша хаттиҳаракат қилганқилмаганликларини алоҳида назорат этар, бу масалада Майсара исмли содиқ бир қулидан фойдаланар эди.

Майсара кичик ёшидан бери унинг наноҳида улғайган, бекасининг соф виждони, юксак ахлоқи ва фазилатларига, ҳақиқий инсонлигига чин кўнгилдан ишониб эътиқод қўйган, уни ўз онасидек эъзозлар эди. Қули бўлгани учун эмас, хурматга лойиқ инсонлигини тан олгани учун сидқидилдан хизмат қиларди.

Майсара ҳар сафар карвон билан бирга бориб, бирга қайтарди. Кетар экан, хонимафандисидан ажрашаётганидан ғамгин, аммо иккинчи томондан, унинг хизматида бўлгани учун кўнгли хотиржам кетар; қайтар экан, яна хонимафандисига эмас, онаси ҳузурига қайтаётгандек хурсандчилик қалбини тўлдирар эди. Шундан кейин Майсара Хадичанинг ёнига ўтириб, сафар давомида кўрганларини бирмабир гапириб берарди. Шу орада карвонбошининг хаттиҳаракатлари, савдосотик найтида ўзини қандай тутгани, карвондагиларга қандай муомалада бўлганини ҳам маълум қиларди.

Хадича Майсаранинг улкан тажриба ва яхши хулқ эгаси эканлигига ишонар, шу учун у берган ҳисоботга кўра иш тутар эди. Кейинги сафар карвон билан бошқа

одамни жўнатар, аммо Майсаранинг ҳисоботидан маълум бўлардики, бу карвонбошига ҳам ишониб бўлмас экан.

Унда Хадича нега Майсаранинг ўзини карвонбоши қилиб қўя қолмас эди?

Бунинг жавоби Майсаранинг қул эканлигига бориб тақаларди. Карвонда бўлган ҳеч бир кимса қулнинг амрига итоат этишга тоқат қилолмайди. Халқ учун озод инсон бўлиш яхши хулқ соҳиби бўлишдан кўра афзалроқ эди.

Майсарага озодлик бериш ҳам кифоя қилмасди. Озод қул ҳам, ўша пайтдаги шартшароитларга кўра, карвонбоши бўлолмасди. Узоқ сафарга чиқадиган карвон йўл давомида учрайдиган қабилалар билан учрашар, суҳбатлашар, лозим бўлса, уларга оғирлигини солиб, уларнинг ёрдами, қўллабқувватлашига сазовор бўлар эди. Арабистон сингари, ҳеч қандай қонун

ва тартиб бўлмаган, фақат кучкудрат аҳамиятга эга бўлган бир ўлкада озод этилган кулнинг кўлидан кўп иш келмасди.

Майсаранинг пешонасига кичик ёшдаёқ куллик тамғаси урилган эди. Бундай тамға босилмаган тақдирда ҳам шуҳрати Маккадан ташқариларга тарқалган аслзода оиладан эмас. Шу сабабли Хадича, унга қаттиқ ишонса ҳам, қарвонбошиликка тайинлай олмасди.

Майсара ҳаётидан мамнун эди. Чунки хонимафандиси унга нисбатан шафқатсиз хўжайин эмас, шафқатли бир она бўлиб қолган. Бекаси унга ҳеч қачон кўлидан келмаган ишни буюрмаган, хўрламаган, камситмаган ҳам.

* * *

Йигирма бешинчи йил...

Фил воқеаси юз берганда ўн беш ёшли қиз бўлган Хадича энди қирқ ёшга чиқди. Гўзал ахлоқ эгаси бўлгани боис маккаликлар унга «Тоҳира» лақабини бердилар. Бу сўзнинг маъноси покиза, ифбатли, фазилатли аёл демак эди. Тоҳира лақаби Хадича онамизга чиндан ҳам жуда мос эди.

Хадичанинг бу йил ҳам қарвон жўнатиш нияти бор эди. Аммо кимни бошлиқ қилиб юборишни билмай, боши қотди.

Ўзига маълум одамларнинг барини атрофлича билиб олган. У одамларни фойда келтирмайди деб ҳам бўлмасди, албатта. Бироқ улар тўғрисида Майсаранинг фикри яхши эмас эди. Синалмаган одамни ёллашга эса, қўнгли чопмасди.

Шу сабабли барча танишбилишларига ишончли қарвонбоши топишга ёрдам беришларини сўраб одам жўнатди. Тоғаси Ҳаким ибн Ҳизом, қариндошларидан Ҳузайма ва ўртоғи Нафиса ҳам ишончли одам қидириш билан овора бўлдилар.

Ниҳоят, Ҳошим ўғилларидан Абу Толибнинг жияни Муҳаммад ибн Абдуллоҳни тавсия этдилар. У ҳақда кўпчилик яхши фикрда эди. Маккаликлар уни бежиз «Ал-Амин» деб атамаганлар ахир. Айни пайтда Муҳаммад бекор эди. Агар розилиги олинса, қўнғилдаги иш бўларди. Хадичага тавсия маъқул тушди. Илгари ҳам бу йигит ҳақида яхши гаилар эшитган эди. Дарҳол Абу Толибга жиянининг қарвонбошиликка розилигини билиш учун одам юборилди.

Бойлик борасида Абу Толибнинг сира бири икки бўлмаган, толеи қулмаган эди. Ҳошим ўғилларининг бошчиси бўлсада, доимо камбағал яшади, қосаси ҳеч оқармади. Бу йил ҳам аҳвол ўшаўша, ҳатто янада оғирлашди.

Йигирма беш ёшга қирган жиянининг аҳволи ҳам амакисиникидан пеш эмасди. Отасидан унга дурустроқ молмулк қолмаган.

Бир куни Абу Толиб жияни билан бирга ўтириб, ночор аҳволдан чиқиш чоралари хусусида суҳбатлашдилар. Абу Толиб жиянига шундай деди:

— Хадича Шом томонларга сафарга жўнатиш учун ҳозирлаган қарвонига ишончли йўлбошчи қидираётган эмиш. Унга шу тўғрида учрашиб кўрсанг, қандай бўларкин? Тахминимча, бажонидил рози бўлса керак. Аслидаку, ўзимга қолса, сени Шомга асло жўнатмас эдим. Аммо кўриб турибсан, бошқа ҳеч қандай чорамиз қолмади. Буюк Амин бу сўзларни диққат билан эшитди.

— Амакижон, сиз нима десангиз, менга шу маъқул, — деди.

Энди бунга Хадичага билдириш қолган эди, холос. Унинг рози бўлиши муқаррар эди. Ҳарҳолда, Маккада жиянидан ортиқроқ одамни топиши мушкул. Хадича бундай имкониятни қўлдан бермаса керак.

Шу пайт бир чопар келиб, Хадичанинг саломини етказди ва Абу Толибдан жиянини қарвонбоши сифатида жўнатишга розилик сўраётганини билдирди.

Абу Толиб масала бу қадар осон ҳал бўлишини сира

қутмаган эди. Насибаси гўё оёқ остидан чиққандек бўлди. Тўланадиган ҳақ тўғрисида келишиб олиш учун у Хадичанинг уйи томон йўл олди.

— Жиянинг Муҳаммад тўғрисида жуда кўп яхши гаплар эшитдим, — деб сўз бошлади Хадича. — Шу пайтгача сафарга отлантирган карвонбошиларимдан ҳам яхшироқ, ишончлироқ карвонбошини кидириб юрувдим. Мана, ниҳоят, кўнглимдагидек одам топилди, деб ўйлайман.

Ҳа, сен ҳақсаи, эй Хадича. Жияним сени мамнун этадиган одобахлоқ ва тарбия эгасидир. Бирок ҳисобли дўст айрилмас, деганлар. Мен унга тўланадиган ҳақни келишиб олсак, деган мақсадда келдим. Унга нима берасан?

— Бошқаларга берганимнинг икки ҳиссасини.

— Келишдик.

Таклиф этилган ҳақ талашибтортишишга асло ўрин қолдирмади.

* * *

Тайёргарлик тамом бўлгач, карвон Буюк Амин бошчилигида Шом сафарига чикди. Буюк Амин карвоннинг энг бошида борарди.

Хадича у билан илк бор юзмаюз учрашганда умрида ҳали бу қадар покиза, тамизли ва кўркам одамни кўрмаганига ва бундан кейин ҳам кўрмаслигига ишонч ҳосил қилди.

Ё Роббим!.. дейишдан ўзини тия олмай қолди у. Бундай чехра эгасидан ёлғончилик, ҳийланайранг ёки риёкорлик қутилмасди.

Уларга «Соғ бориб, саломат қайтишларини» тилар экан, карвоннинг чиндан ҳам эсономон борибкелишини кўнгли билан сизди.

Майсара карвоннинг энг охиридан жой олди. Икки кун йўл юрганларидан сўнг олдидаги икки туянинг бетўхтов оқсоқланаётганига кўзи тушди. Туялар тобора баттар оқсоқлана бошлади. Бу кетишда кўп ўтмай юра олмай қолишлари бегумон эди. Аҳволни билдириш учун уловини жадаллатди. Аммо карвонбошига яқинлашай деб қолганда... кўзларини ишқалашга мажбур бўлди. У кўрган нарса фақат тушга кириши мумкин эди. Карвон боши Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг устида учиб бораётган икки хилқат унга соябон тутиб борарди. Тушида ҳам бундай ғаройиб ҳодисани кўрмаган Майсара ҳайратдан қотиб қолди.

Бу хилқатларнинг сояси йўқ эди!

Ҳамма у кўрган нарсани кўраётганмикан? Миясига дафъатан урилган бу фикрдан ўзига келган Майсара ёнидаги одамнинг кўлига туртди:

— Бу галги карвонбошимиз жуда ёқимли йигит экана, нима дединг?

Ҳалиги одам бошини ҳам кўтармай:

— Тўғри айтасан, мен ҳам шундай фикрдаман, деди.

Майсара ундан бу жавобни олишдан ҳам кўра, ҳалиги хилқатларни кўряптимиёқми, шуни билмоқчи эди.

Ажабо, булар фаришталармикан? Муҳаммад ибн Абдуллоҳ фаришталар хизматини қиладиган шундай буюк кишимикан?

Майсара унга яқинлашаркан: — Орқада икки туя юра олмай қолди, — деди. Қиска муддатга тўхтадилар. Биргаликда оқсоқ туяларнинг қошига бордилар. Чиндан ҳам туяларнинг аҳволи оғир, оёқлари шишиб кетган эди.

Буюк Амин туясидан тушди, оқсоқ туяларнинг оёқларини ушлаб, оҳиста сийпалади, оёқларининг тагига бармоқларини теккизди. Шундан кейин уларнинг ёнидан нари кетди. Майсара Муҳаммаднинг ҳаракатларини зўр қизиқиш билан кузатарди.

Туялар бирдан жонландилар. Икки дақиқа олдин юра олмайдиган ҳолатда бўлган туялар гўё булар эмасдай, шахдам одимлаб кетдилар. Олдиндаги туялардан ўзиб кетишга уринаётгандек эдилар.

Майсаранинг ҳайрати янада ошди. Бошқа карвонбоши бўлса бундай аҳволга тушган туяларни ҳеч иккиланмай сўйдирар, бутун сафар давомида зиёфат қилиб берар эди. Ҳолбуки, Муҳаммад бундай қилмади. Бундай қараганда, у ҳам худди бошқалардай иш қилди. Шунчаки, туяларнинг аҳволи билан яқиндан танишди, холос. Лекин туялар шундан кейин қайта

туғилгандек тетик одимлаб кетгани ҳайратга соларди кишини.

Бу воқеани шу карвон сафида бораётган Хадичанинг кариндоши Ҳузайма ҳам кўрди. Ҳузайма карвонбошининг оддий одам эмаслигига каноат ҳосил қилди.

Майсара ғаройиб кўланканинг то кош қорайтунча уларни таъқиб этиб борганини кузатди. Кечкурун шу ҳақда ўйлади, кундузи шу ҳақда бош қотирди, хуллас, юраги ниманидир сеза бошлади.

Эрта тонгда яна йўлга отланилди. Бирмунча муддат ўтиб, куёш чараклаб чиқди. Майсара яна карвоннинг охирида бораётган эди. Факат, баъзан карвоннинг бошига қарабқараб кўяр, кечаги ҳодиса яна такрорланадимийўқми, шунини ўйлар эди. Ҳозирча хилқатлар кўринмасди. Аммо кун тиккага келиб, куёш аёвсиз қиздира бошлагач, улар яна пайдо бўлди.

Бутун сафар чоғи шу ҳол давом этди. Ниҳоят, Бухайранинг манзилига келдилар. Кекса роҳиб ўлган экан. Ўн уч йил олдин, болалигида кўрган бу зотни бугун, йигирма беш ёшга кирган чоғида кўрганида, ким билади, нима қилар, қанчалик қувонар эди. Унинг ўрнида Настура исмли бир роҳиб ишлаётган эди. Майсара билан азалдан таниш бўлганликлари сабабли қуюқ суҳбатлашдилар. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ эса, бир неча йил олдин шу ердан олган таассуротларини эслаб, дарахт тагида ҳордиқ чиқарарди.

Роҳиб Настура дарахт тагида дам олаётган Буюк Амин ҳақида баъзи маълумотларга эга бўлди, ўзи ҳам у ҳақда нималардир деди. Аммо Бухайра сингари унга ошиқ бўлиб, ҳаяжонга тушмади. Ёнига бориб, яқиндан танишишни ҳам лозим кўрмади.

Карвон манзилни тарк этди. Сўнгги бекат Бусрада бўлди. Бусрада ҳам катта бозор бор эди. Шу ерда савдосотиқ қилиб, ишларни битириб қайтишга қарор қилинди. Майсара олдинги сафарларда Шомгача борган эди, шу боис, у ерда кўпроқ фойда олинади, деб ўйларди. Аммо карвонбошига эътироз билдирилмади.

Моллар бозорга туширилди. Ғаройиб бир ҳол юз берди. Моллар ҳеч кимса сота олмайдиган юқори нархларда жуда тез сотила бошлади.

Майсара сал орқароқда турар, олдисотдига аралашмас, балки буюрилган ишнигина бажарар эди. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ кўлидаги молни сотар экан, уни ортиқ даражада мақтамасди. Сотиб олаётганда камситиш, сотаётганда ортиқча мақташ одати йўқ эди унда.

Шу пайт бир яҳудий билан ораларида англашилмовчилик содир бўлди. Яҳудий уларнинг Ҳарам аҳлидан эканликларини билгани учун:

— Лот ва Уззо ҳаққига қасам ич, бўлмаса ишонмайман, — деди.

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ қипқизариб кетди, чакка томирлари бўртиб чиқди:

— Мен бугунги кунгача уларни ўртага қўйиб қасам ичмаганман. Ҳатто башараларига қиё ҳам боқмаганман. Ёнларидан ўтсам, юзимни ўгириб ўтиб кетаман, — деди. Яҳудий бу сафар, у ҳолда билганингча қасам ич, деб ўтирмади.

— Сенинг айтганингча бўла қолсин, — деди ва шу билан олишбериш тугади.

Майсара эшитган гапларига бирорбир маъно беришдан ожиз эди. Муҳаммад нега Лот ва Уззо каби бутлардан бунчалар нафратланар экан?.. Макка халқи, устигаустак, хошимийлар ҳам бутларга катта аҳамият берардилар.

Яҳудий кетар экан: «Ўша бўлиши керак, албатта, ўша...» дерди ўзига ўзи.

Майсара тезтез юриб, яҳудийга етиб олди.

— Нималар деяпсан? — деди.

— Нимани нима дебман?

— Хўжайиним ҳақида бир нарсалар деб минғирлаётганингни ўз қулоғим билан эшитдим.

Яҳудий Майсаранинг юзига тикилди:

— Менинг билишимча, бу одам Пайғамбардир. Бизнинг олимларимиз китобларда сифатларини келтириб ўтган пайғамбар шу одам бўлиши керак, — деди.

Сўнгра Майсаранинг жавобини ҳам кутмай, кетиб қолди. Ким нима деса, десин, бу галги

даромад ҳар доимгидан сезиларли даражада кўп эди. Олиниши керак бўлган молларни ҳам жуда арзон нархда харид қилишди. Бир неча кун давом этган савдосотикдан сўнг қайтиш тайёргарлиги бошланди. Шу орада Майсара, карвонбошининг таклифига кўра, у билан бир дастурхондан овкатланди. Ҳолбуки, шу пайтгача ҳеч бир карвонбоши унга бунчалик илтифот кўрсатмаган эди. Факат буйрук бериб, хизмат кутган эдилар. Яна, Майсара олдиларига кўйилган таомнинг ғалати тарзда баракали бўлаётганини ҳам ўз кўзи билан кўрди. Лекин энди бу хил ғаройиботларга анча кўникиб қолди, ортик: «Бу қанақаси бўлди, тушимми ё ўнгимми?» демас эди. Бирок ҳар жиҳатдан етук ва мукамал бу зотнинг бутлар ҳақидаги тушунчаларини ҳеч тушуна олмади. Уларга сиғиниш у ёқда турсин, ёнидан ўтаётганда юзини ўгириб олишига нима деса бўлади? Илоҳлар нечук унга бу нафратига яраша жазо бермайдилар, бошига нега кулфат ёғдирмайдилар?

Йўл бўйи карвонбошидан илоҳлар ҳақида бошқа бирон оғиз ҳам гап эяшмади. Тўхтабтўхтаб, аммо ҳеч қандай хавфхатарга учрамасдан илгарилар эдилар. Шу йўсинда тепаликлардан ошиб ўтилди, водийлар, чўллар ортда қолди. Марруз Заҳрон деган манзилга етганларида, Майсара бориб Хадичага хабар бериш истагини билдирди. Рухсат этилгач, йўлга чиқиб, тезликда бекасининг хузурига етиб борди. Карвоннинг эсономон қайтиб келгани ҳақидаги хушхабарни айтди. Сафар давомида содир бўлган ва алоҳида диққатга сазовор ғаройиб ҳодисаларни бирмабир сўзлаб берди.

Хадича жуда мамнун бўлди. Деразининг олдига ўтирди. Карвоннинг йўлига кўз тика бошлади. Вужуди ўзи ҳам енга олмаган ажиб бир ҳаяжонга, интизорлик туйғуларига тўлик эди. Пешин вақти. Узоқдан карвоннинг қораси кўринди. Энг олдинда Муҳаммад ибн Абдуллох келарди, боши узра эса, Майсара сўзлаган «соябон»...

Карвон туялари сўнг марта чўқди, юклар туширилди. Карвонбоши карвон соҳибаси томон йўл олди. Салом берди, соғсаломат бориб келганликлари, фойда кутилганидан ҳам кўп бўлгани, ҳеч қандай қорхол юз бермагани, бирорбир хатоликка йўл қўйилмагани ҳақида донадона қилиб гапириб берди. Шундан кейин изн сўраб, амакисининг хузурига кетди.

Хадича олиб келинган молларни Маккада жуда тез ва баланд нархда сотганида хурсандчилиги икки баробар ошди.

Майсаранинг маълумотлари фавқулудда эди. Бундай олижаноб табиатли, фаришталаргагина ярашадиган хулқ соҳибини ер юзидан топиш амримаҳол эди.

Энди янада кўпроқ ҳақ тўлаш шарти билан бўлсада, Муҳаммад ибн Абдуллохни кейинги сафарга ҳам кўндириш, уни карвонбоши қилиб жўнатиш¹ лозим эди.

БАХТЛИ НИКОХ

Карвон қайтгандан буён бир неча кун ўтди. Бир куни Муҳаммад ибн Абдуллохни кўргани Нафиса келди. Ҳолаҳвол сўрашгач, мақсадга ўтди:

— Сени уйланишдан тўхтатиб турган нарса нима, эй Муҳаммад?

— Қўлимда уйланишга етадиган пулим, маблағим йўқ.

— Молмулки, хуснижамоли, яшрафи беқиёс аёл сенгатурмуш куришни таклиф этса, қандай жавоб қилардинг?

— Ким экан?

— Хадича.

— Бу қандай бўлади? Мумкинми шунақаси?!

— Ишнинг у томонини менга қўйиб бер.

— У ҳолда, бу таклифга розиман.

Нафиса ушбу жавобни олгач, хайрлашди. Бўлган воқеани Хадичага сўзлаб берди. Хадича бу сафар шундай хабар жўнатди:

—Эй амакимнинг ўғли! Орамизда кариндошлик муносабатларининг борлиги, кавмингиз орасида шарафли хонадонга мансублигингиз, яхши шахсиятингиз, гўзал ахлоқ ва саъбияга эгалигингиз боис сиз билан турмуш куриш орзуимдир.

Ахвол Абу Толибга билдирилди. Аммахолалар, амакилар, бу турмуш тўқис бир турмуш бўлади, деб баҳоладилар. Абу Толиб бошлик хошимийлар Хадичанинг уйига совчиликка бордилар. Хадича кўй сўйдириб, зиёфат тайёрлаган эди. Таомлар тановул қилинган, Абу Толиб сўз олди. Уларни Иброҳим ва Исмоил пайғамбарлар наслига дохил этган, Каъбага хизматчиликни насиб айлаган Оллоҳга ҳамду санолар ўқиди. Жияни Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг камбағал, бироқ юксак фазилатларга эга бир йигитлигини таъкидлаб, унинг Хадича бинти Хувайлидга кўнгли мойил эканлигини билдирди.

Хадичанинг амакиси Варақа ибн Навфал ҳам бир неча сўз деди. Сўнгра, таклифни мамнуният билан қабул этганликларини айтди. Шу тариқа, никоҳ маросими ниҳоясига етди. Маҳр сифатида Хадичага йигирмата туя бериладиган бўлди.

Бу бахтли никоҳда иштирок этганлар ҳар икки томоннинг бирбирига жуда муносиблиги тўғрисида яқдил эдилар. Куёв йигирма беш, келин қирқ ёшларда эди.

Энди Хадичанинг кўнгли буткул хотиржам бўлди. Ишларини идора қиладиган, тижоратини юритадиган хўжайини бор. Ҳеч кимса гард юқтира олмайдиган мустаҳкам ва бахтли оила қурилган эди.

Ўша кунларда фил воқеасидан йигирма беш йил икки ойу ўн кун ўтган эди.

ЖАСУР БИР БОЛА

Умар

Ўн икки-ўн уч ёшларга кирган Умар отаси Хаттобнинг амрига мувофиқ туя боқа бошлаган эди. Бани Махзумдан бошқа баъзи оилаларнинг туялари ҳам унинг сурувига қўшилди, шу залда Умар ҳар куни қош қорайгунча туяларни боқиш билан овора бўлар эди. Аслида ўн икки ёшда бўлишига қарамай, узун бўйли, бақувват бир йигитчага ўхшарди. Тенгдошлари ичида унга бас келадигани топилмасди. Ҳатто ўзидан бир неча ёш катта йигитчаларни ҳам курашда енгиш Умарга қийин иш эмасди. Фурсат топди дегунча курашар, ўн бешўн етти ёшли йигитларни йиқитар, чавандозлик, мерганлик билан шуғулланишга ҳам вақт ажратар эди. Кўрганлар: «Умар отаси Хаттобдан ҳам ўтиб кетиши шубҳасиз», дердилар ҳайратдан ўзларини тия олмай.

Ваҳоланки, Умар шафқат нималигини билмайдиган отанинг фарзанди ўлароқ вояга етарди. Бир пайтлари ўғиллик бўлгани учун ўзида йўқ севинган Хаттоб арзимайдиган бир нуқсонга ҳам аҳамият берар, қулларнинг елкасида синашни эрмак қиладиган қамчисини гоҳ-гоҳ Умарнинг елкасига ҳам жаҳл ва шиддат билан тушириб қолар эди.

Умар устмауст тушаётган қамчи зарбаларига тишини тишига қўйиб бардош берар, отасига гап қайтармас, исён кўтармас эди. Бу ҳолни вақт ўтиши билан, жон ўртовчи машқ, деб қабул қилишга одатланди.

Умардан калтак еган болалар, унинг елкасида қолган қамчи изларини кўриб энгил тортишар, шу тариқа ундан гўё ўч олгандай севинишар эди.

Хаттоб Умар туғилганда хотини Хонтамага, энди қиз туғсанг ҳам, ломмим демайман, деб ваъда берган ва шу ваъдасига амал қилган эди. Чиндан ҳам Умардан кейин қиз кўришди, унга Фотима деб исм беришди. Энди Хаттоб қизнинг отаси бўлишдан уялмасди, чунки унинг қўли ҳовучига сиғмайдиган, довурак, жасур Умари бор. Баҳона топилди дегунча уни аёвсиз калтаклашига қарамай, жонидан ортиқ кўрарди, бу калтаклар Умарни пиштади, деб ўйларди.

Бир куни узоқдан ўғлининг курашаётганини кузатди. Умар ҳар бири ўн уч, ўн тўрт ёшларда бўлган учта болага бирданига курашишни таклиф этган, таклиф қабул қилинган заҳоти бўрондай ёпишиб, учаласини ҳам бир ҳамлада йиқитган эди. Хаттоб бу манзарани кузатаркан,

ўзини тута олмай: «Менинг арслон ўғлим!» деб юборди.

Адабиётчиларга хос дурустгина нутки бор эди. Келажакда етук бир хатиб бўлиши аён эди. Наслдан наслга ўтиб келаётган ва алоҳида ҳурмат билан караладиган нотиклик санъатини шахсан отасидан ўрганди. Яна, Умар машхур шоирларнинг шеърларини ҳам бир зумда ёдлаб олар, ўкир, туяларнинг кетида, кирадиру яйловларда айланиб юрар экан, бу шеърлар унга ҳамроҳ бўлар эди.

Жўшқин дарёлар йўлида учраган нарсани бузиб, вайрон қилади, дарахтларни йикитади, уйларни бузади, ҳайвон сурувларини судраб кетади, ўтган жойларини боткокликка айлантиради, аммо илм ва техника воситасида қурилган тўғонлар кутурган у сувларни тўхтатади, инсониятнинг хизмати учун бўйсундирилади, бекиёс фойда келтиради. Умар ҳам худди ана шундай жўшқин дарёга ўхшарди. Унинг томирларида кўркинчли имкониятлар пинҳона оқарди. Бу имкониятларни тўғри йўлга соладиган, инсоният хизматига йўналтирадиган устозмуршид топилса, нур устига нур, бироқ бундай бир муршиддан махрум қолса, келтирадиган зарари ҳам беҳад бўлиши кутилди.

Бундан кейин шамоллар қандай эсади, олдиндаги кунлар нималарни келтиради, ҳали номаълум эди!..

СУЮКЛИ КИЧКИНА МАҲБУС

Зайд

Қалб қабиласининг болалари орасида энди етти ёшга тўлган, қорачадан келган, кўзлари қулиб турувчи бир гўдак алоҳида кўзга ташланиб туради. Зайд эди унинг исми. Болалар орасида ўйнабқулиб кечган етти йил орқада қолаётган эди. Отаси Ҳориса ўғилчасини жуда яхши кўрар, устига гард ҳам юктирмас эди. Бу гўдакнинг бошқа болалардан кўра шафқатлироқ, қобил бир инсон бўлишига чин юракдан ишонар, буни кўзларидан ўкиб турар эди.

Чиндан ҳам Зайд тамизли, покиза инсон бўлиб етишаётганини кўрсатар, оккорани, яхшиёмонни ажрата олар эди.

Бир куни Зайд онаси билан бирга кўшни қабилага меҳмонга борди. Бу қабила Тойй қабиласи деб аталарди. У ерда қариндошлариникида бир неча кун туриб келмоқчи эдилар. Зайд тезда бу ерда ҳам тенгдошларини топиб, дўстлашиб олди.

Бир куни эрта тонгда Зайд нохуш шовқину тўстўполондан уйғониб кетди. Нима гап, нима бўлди, дейишга ҳам фурсат қолмади. Қиличларнинг шақиршуқури, отларнинг кишнаши, додфарёдлар, кичкириклар ҳаммаёқни тутиб кетган.

Кўп ўтмай Зайд ўзини нотаниш ва дағал қўллар ис қанжасида кўрди. Каттик сиқиб ушлаб олган бу одам уни қаёққадир судраб борарди. Ҳар томондан эшитилаётган чинкириклар, фарёдлар, қарғишлар орасида Зайд ҳам «Ёрдам беринг!.. Қутқаринг!..» дея бақирарди. Аммо беҳуда эди.

Ҳамма ўз жонини омон саклаб қолиш ташвишига тушган, ҳеч кимнинг биров билан иши йўқ. Кўп ўтмай Зайдни у ердан олиб кетдилар. Кўз олдида қолган сўнгги манзара ерда типирчилаб ётган бир неча оту жонсиз жасадлар бўлди. Анча узоклашиб кетганларидан кейин ҳам ҳалиги тўстўполон, додфарёдлар қулоқлари остида жаранглаб турди.

Қаерга кетаётганини билмасди. Қўллари боғланган, бу йўлларни биринчи марта кўриши. Оқшом тушгач, уни бир дарахтнинг тагига ўтказиб, ўша дарахтга маҳкам боғлаб қўйдилар. Шундай ўтирмаи ҳолда тонг оттириши керак эди. Ундан нимани истайдилар, нега уни олиб кочдилар, ундан бошқа олиб кочилганлар ҳам борми?.. Зайд бу саволларга жавоб топадиган аҳволда эмас эди. Чарчоқ, ғамалам жонидан ўтиб кетган, онасига нима бўлганидан ҳам беҳабар эди. У ўтирган жойида ухлаб қолди. Эрталаб йиғлабйиғлаб уйғонди...

Яна йўлга тушдилар. Зайд ўзи билан бирга бошқа болаларнинг ҳам асир этилганларини

кўрди. Ораларида аёллар ҳам бор эди. Онасини кидирган нигоҳлари умидсиз толди.

Қўлоёқлари боғланган ҳолда туяларга ўтқизилган асир болалар ўз ихтиёрларидан ташқари, азобуқубатли сафарга чиққан эдилар. Сафар бир неча кун давом этди. Орасира кўтарилган додфарёдларни калтаклар билан бостирад эдилар.

Гавжум бир бозорга кириб бордилар. Юклар ечилди. Болаларнинг бўйинларига улар чиқара олмайдиган қилиб йўғон иилар маккам боғланди. Болалар бирбирларига маташтириб, боғлаб қўйилди.

Бозор очилди. Бу жой кул бозори эди. Ҳар томондан келган савдогарлар кул бозорига ҳам кирар, ўзлари учун маъкул хизматчи сотиб олишга ҳаракат қилар эдилар. Баъзан нарх жуда баланд бўлар ёки кулнинг бундай нархга арзимаслиги таъкидланар эди. Мана, ҳозир ҳам одамларни ҳайвонлар сингари биттаиккиталаб сота бошладилар.

Шу орада Зайд учун савдолашганлар ҳам бўлди. Унинг маъсум қарашлари харидорларнинг диққатини ўзига тортар, лекин сўралган нархга кўнмай қайтиб кетар эдилар. Харидорлар гарчи ўзлари олмасаларда, «Бунча ёқимтой бўлмаса...» деб ундан узоклашардилар.

Ахийри, ўзини маккалик деб таништирган Ҳаким ибн Ҳизом исмли бир одам икки болани сотиб олди. Улардан бири Зайд эди. Зайд учун тўрт юзлик, сўнг олти юзлик дирҳам тўланди.

Зайд биргаликда сотилган биродари билан ҳали бу азобли сафар бошлангандаёқ танишиб олган эди. Чунки бир хил тақдир баъзан дўстлик ипларини жуда мустаҳкамлайди.

Узоқ бир сафар бошланди. Кечаю кундуз тиним билмай йўл босдилар. Ниҳоят, Макка шаҳрига етиб келишиб, сафар тугади.

Уларни сотиб олган одамнинг уйига бир кундан кейин бениҳоя даражада гўзал, истараси иссиқ, устбоши озода бир аёл тақлиф этилди ва болаларни шу аёлнинг олдига чиқардилар.

Зайд илк боқишдаёқ бу аёлга нисбатан кўнглида илиқ бир туйғу пайдо бўлганини сизди. Модомики отасининг бағрига қайтмас экан, модомики шу икки кишидан бирига хизматчи бўлиш манглайига ёзилган экан, қўйиб берсалар, шу аёлга хизмат қилишни танлаган бўларди. Аммо, аёнки, бу танлаш ҳаққи зинҳор унга берилмаган эди. Шу онда ҳеч кимса: «Кел, болагинам Зайд, кимни танласанг, шу билан қил», демайди. Зайднинг истаги сўраладиган кунлар энди ортда қолди. Балки энди кадрдон гўшасига ҳеч қайтмас, умри кулликда хизматда ўтар...

Диққатни тортувчи жозибали нигоҳлари аёлга қадалган. Қалбида: «Мени танласин, Оллоҳим!..» деган дуолар янграар эди. Бироқ аёл Зайднинг соҳибига қаради:

— Улардан қайси бирини мен учун олган эдинг, Ҳаким, — деди.

— Танламадим. Аммам қайси бирини хоҳласа, ўшаниолар, девдим.

— Зўр одамсан, Ҳаким.

— Мен кимнинг жияниман, аммажон?.. Сен балки унутгандирсан, аммо менинг аммамнинг исми Хадичадир.

— Миннатдорман, Ҳаким. Демак, улардан бирини ўзим танлайман.

— Албатта, аммажон.

Зайд Хадича исмли бу аёлнинг гапларини ҳам ёқтириб қолди. Дўсти нималар ҳақида ўйлаётганини билмай

ди, ўзининг бу аёлга меҳри тушгани чин эди. Хадича болаларга ўғирилди:

— Отинг нима сенинг, ўғлим?

— Отим Зайддир, хоним. Хадича жиянига қаради:

— Мана шу болани, яъни, Зайдни оламан. Энди айт

чи, сенга неча пул беришим керак?

— Керак эмас, амма.

— Нима деганинг бу?

— Бу бола Ҳакимнинг аммасига ҳадясидир.

Бир соатдан сўнг Зайд янги хонимининг ортидан янги уйга йўл олди. У энди расман қул бўлган эди. Ҳали саккиз ёшга ҳам тўлмасдан бошланган бу қуллик қачонгача давом этаркин? Балки ҳаёти энди доим шу тарзда ўтар, озодлик нималипши ҳам унутиб юборар?..

Нима сабабли, қайси айби учун қул қилинганини билмас эди у. Эҳтимол, ота-онасининг доғида, қулликда ўлиб кетиши ҳам ҳеч гап эмасдир.

Зайд уйдаги хизматчилар билан танишди. Унинг вазифаси нималардан иборат эканини ўргата бошладилар. Оқшомга яқин ҳали янги келин ҳисобланган Хадичанинг хўжаси келгани ва унинг ҳузурига чиқиши тайинланди.

Зайд Муҳаммаднинг ҳузурига чиққанда ҳаяжондан титраб кетди. Қаршисида юзидан нур ёғилиб турган инсон турарди. Дунёда ҳеч ким бу инсончалик гўзал бўла олмаслигига қасам ичишга тайёр эди гўдак. Оллоҳ барча гўзалликларни ушбу одамда мужассамлантирган экан, деган киши сира ҳам муболаға қилмаган бўларди.

Бунчалик истараси иссиқ, жонга туташ инсонни илгари на Зайд, на бошқаси кўрган эди.

— Ҳаким ибн Ҳизом сенга олиб келган қули шуми?

Ҳа, ё Муҳаммад.

— Исми нима экан?

— Исми Зайд.

Зайд Муҳаммад исмли бу инсоннинг ўзига шафқат ва меҳр билан боққанини кўрди. Қалбини қандайдир ажиб ҳис қамраб олди. Дарров бориб қўлини ўпди. Упилган қўл худди мушқу анбар сингари яаройиб ва хушбўй ҳид таратарди. Бу қўллар Зайднинг бошини силади.

Чўлда сувсиз қолган киши бир пиёла сувга қанчалик ташна бўлса, Зайд ҳам ширин сўзга шунчалик муҳтож эди. Бу оила Зайдга шундай илтифот кўрсатган бу нурли инсоннинг қарашлари Зайднинг ичичини кемираётган соғинч ва ўкинч, азобукубат ҳисларини, бениҳоя чарчоғу барча изтиробларини бартараф этгандек, унга қайта ҳаёт бағишлагандек бўлди.

— Хадича, бу болани менга ҳадя қилишни истармидинг?

— Агар бундай тухфа сизни мамнун этса, бажонидил. Шу бугундан бошлаб Зайд бутунлай сизники, сизнинг ихтиёрингиздадир.

Хадича тухфасидан эрининг бағоят хурсанд бўлганини унинг нигоҳларидан ўкиб олган эди. Зайд эса, бир куннинг ўзида учинчи кишининг қўлига ўтган эди. Нур юзли одам Зайдга ўтирилди, унинг бошини такрор силади:

— Зайд, шу дақиқадан эътиборан сенинг қуллик ҳаётинг тугади. Энди сен озод ва эркинсан. Хоҳлаган кунинг, хоҳлаган жойингга кетишинг мумкин.

Зайд кулоқларининг қизиб кетганини сизди. Кулоқларини куйдиргудек таъсир қилган бу хабарни эшитгани ҳамон юраги ўрнидан қўзғалгандек бўлди. Ўша заҳоти фариштасимон нурли Муҳаммаднинг қўлларига ёпишди, кўзёшлари билан ҳўл қилган мушқу анбар ҳидли бу қўлларни тўйибтўйиб ўпди, кўзларига суртди.

Зайд ўша кеча унга озодлик бағишлаган фариштасимон киши билан унинг умр йўлдоши ҳақида ўйлаб ётди. Қўлларини ўпганда таралган хушбўй ҳид ҳамон димоғидан кетмаган эди. Уйқудан уйғонганида ҳам дарҳол уни эслади, унинг порлоқ чехраси ҳеч кўз ўнгидан кетмасди.

Эрталаб у билан бирга бир дастурхон атрофида ўтириб нонушта қилди. У билан бирга ташқарига чикди, кўча айланди. Ўтириштириши, гаплари, юриши, одамлар билан саломлашишлари... ҳар бир хаттиҳаракати Зайдга чуқур таъсир қилар, тобора укубатлари, бозорда ҳайвондек сотилиши боис юрагида алангаланган аламли ҳистуйғулар, қабиласини, ота-онасини соғингани — ҳаммаҳаммаси унинг нурли юзига бир қарашда унут бўлган, бу ҳистуйғуларнинг ўрнини Муҳаммад ибн Абдуллоҳга ва унинг оиласига нисбатан пайдо бўлган улкан ҳурмат, меҳрмуҳаббат ҳисси эгаллаган эди.

ДАРДЛИ БИР ОТА

Ҳориса хотини билан ўғли меҳмонга кетгандан сўнг бир ҳафта ўтгач келган маъшум хабар натижасида телба бўлаёзди. Чунки Тойй қабиласи боскинга учраган, бировлар ўлдирилган, бошқалар асир қилиб олиб кетилган эди. Ўлганлар орасида хотини, олиб қочилганлар орасида суюкли ўғли Зайд бор эди. Юраги ҳасрат ўтида ёнди Ҳорисанинг. Дарҳол ҳаракатга тушди. Тўрт томонга хабар юборди. Зора бирон хушxabар бўлса, деб дуч келган жойни сўрабсуриштирди. Бироқ барча уринишлари зое кетди, жигаргўшаларидан ҳеч қандай хабар топмади. Кечалари кўзига уйқу келмас, кундузи юраги хузурҳаловат билмас эди. Шундан бошқа дарди, ташвиши йўқ эди. Баъзан хилватроқ бир жойга чекинар, ғамгин кўшиклар куйлаб, тўхтовсиз кўзёши тўкар эди.

Ўлган хотинини унутгандек бўлди. Аммо ўғли Зайд учун юрагида пайдо бўлган ҳасрат доғини ҳеч кетказа олмасди. Далага чиқди. Лекин қўли ишга бормади, ишлай олмади. Қабилadoшлари унинг сўник чехрасини кўриб ачинар эдилар. Орасира «ох» чекиб кўярди. Ҳар «ох» чекканида ичидаги оташ алангаланарди. Энди уни қаерда кўриб қолсалар, «Кўзи ёшли Ҳориса» деб атайдиган бўлдилар.

Бир куни қабилadoшлари унинг шундай деяётганини эшитиб қолдилар:

«Зайдни эслаб тинимсиз йиғлайман, унга нима бўлганини билмайман. Ажабо, соғомонмикан? Ё бўлмаса, ажал олиб кетдимиз уни?.. Худо ҳақки, ҳеч билмайман, Оллоҳдан уни сўрайман.

Зайд ўғлим, қаерларда қолдинг? Оҳ, нима қиларди бир кун сенинг қайтиб келишингни билсам? Куёш чиқса, менга сени эслатади, кун ботса, яна сени ўйлайман. Эсган шамоллар ҳам сенинг хотирангни олиб келади, Зайд!..»

* * *

— Мен санаб чиқдим, роппароса уч юз олтмишта.

— Бунча кўп бўлмаса?

— Билмасам. Лекин мен биттабитталаб санаб чиқдим.

Бу одамлар бутларнинг сони тўғрисида суҳбатлашардилар. Чиидан ҳам улар каттакичик, гавжум ва тарқоқ бир сурувни эсга соларди. Муқаддас Каъбанинг ёнатрофига териб кўйилган эди улар.

Зайдни аслида ҳайратга солган воқеа ҳажга келган кўпгина одамларнинг — эркагу хотиннинг биргаликда қипяланғоч ҳолда Каъбани тавоф этаётганлари эди. Аёлларнинг ҳам, эркакларнинг ҳам эғнида ҳеч қандай либос йўқ эди. Ораларида баъзиларгина кўйлакчан ҳолда Каъбани айланарди.

Қизиқиб, улардан бу маросимнинг боиси нима эканлигини сўради ва шундай жавоб олди:

— Бу инсонлар Каъбага гуноҳларидан халос бўлиш учун келдилар. Оллоҳдан ўз гуноҳларини сўрар эканлар, энгилбош билан Унинг уйини тавоф этишни нотўғри деб ҳисоблайдилар, шу сабабли яланғоч ҳолда зиёрат қиладилар. «Ҳам бу либосларда сенга қарши гуноҳ қилдик, ҳам айни қиёфада Сенинг уйингга келдик», дейишни ўзларига муносиб кўрмайдилар. Улар ё Қурайш, ё Кинона, ё Ҳузоза қабилаларидан бирон кишининг кийи мини олиб киядилар ва шу ҳолатда Худога сиғинадилар ёхуд яланғоч тавоф этишга мажбурдирлар. Номлари саналган қабилаларнинг аъзолари эса, кўйлакларини ечмасдан Каъбани тавоф қилишлари мумкин.

Аслида, шунга ўхшаш бемаъни ва аҳмоқона ишлар қурайшийлар томонидан ўйлаб чиқарилган эди. Эҳромлик чоғларида сутдан қатик ивитишни, сузма ва ёғ олишни, сўйган ҳайвонларининг ёғини истеъмол этишни, қилдан ўрилган чодирда ҳордиқ чиқаришни тақиқлаган, яна ҳаж мавсумини ҳаром деб эълон қилган, Қурайш, Кинона ва Ҳузоза қабилаларидан бошқа қабилаларнинг ўз либослари билан Каъбани тавоф этишларига ижозат

бермаган, «Ё бизнинг кийимларимизни кийиб, ё кипяланғоч бўлиб тавоф қиласизлар», деб туриб олган ҳам шулар эди.

Орада аелларнинг ҳам уялиб, қимтиниб Каъбанинг атрофида айланаётганлари кўзга ташланиб қоларди. Ҳатто бир аёл қўллари билан аврат жойларини беркитишга уринар ва зиёратгоҳни айланаркан: «Бугун вужудимнинг бир қисми, хатто бутун танам очик. Аммо мен очик жойларимга қараганларни лаънатлайман», дер эди.

Зайд бу ғаройиб ҳодисаларни томоша қилиб, хажга узоқякин шаҳарлару ўлкалардан келган турлитуман мусофирлар орасида айланиб юрди. Бир найт йўлнинг чеккасида суҳбатлашиб ўтирган кишиларга дуч келди. Кўзларини ишқалади, қайтақайта уларга тикилди. Улар Қалб қабиласидан эдилар. Зайднинг қабилadoшларидан бири ҳам уни кўраркўрмас.

— Ана, Ҳорисанинг ўғли Зайд, — деб кичкириб юборди.

Қалблиқлар суюниб кетдилар. Зайд уларнинг ёнига бориб ўтирди.

— Ҳуш келибсизлар.

— Ҳушвақт бўл, ё Зайд, тузукмисан?

— Тузук ҳам гапми, аъломан.

— Бу ерда нима қилиб юрибсан?

Зайд қабиласидан айрилганидан буён бошидан кечирганларини сўзлаб берди. Ҳозир ҳаётидан ғоят мамнун эканлигини билдирди.

Одамлар унга отасининг аҳволини сўзлаб бердилар. Унинг ҳасратида жиннидевона бўлганини, ҳамма жойни қидириб юргани, ғамгин кўшиқлар айтиши, тинмай кўзёш тўкишларини маълум қилдилар.

— Отамга салом айтинглар. Мендаи хавотир олмасинлар. Бу ерда ҳошимийлардан Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг паноҳидаман. У дунёдаги энг ажойиб инсондир. Менга қилган яхшиликларини, фазилатларини ҳеч унута олмайман, — деди.

Қабилadoшлари:

— Сенинг гапларингни албатта отангга етказамиз, — дедилар.

* * *

Хадича энди тижорат ишларини юритадиган, карвонларини бошқарадиган ишончли одам қидириш ташвишидан қутулган эди. Ҳар куни янги бир фазилатини кашф этаётган жуфти ҳалолани тобора қаттиқроқ сева бошлади. Тотув оила қурганини, аёл киши орзу этиши мумкин бўлган энг буюк хузурҳаловатга — хотиржамликка энди етишганини жуда қисқа вақт ичида тушуниб олди.

Турмуш қурганларидан бир йил ўтгач, Хадича ўғил кўрди. Уни Қосим деб атадилар. Арабларнинг одатига кўра, ота-она туғилган илк фарзандининг исмига нисбат қилинган бир лақаб олар эдилар. Шунга биноан Муҳаммад ибн Абдуллоҳ энди «Абул Қосим», яъни Қосимнинг отаси, Хадича эса «Умму Қосим» деб ҳам атала бошладилар.

Абдулмутталибнинг суюкли невараси Муҳаммад Ал-Амин бир куни болалигини эслади ва чеКсиз севинч ҳиссига берилди. Чунки қаршисида турган аёл бир пайтлари уни эмизган Ҳалима асСаъдийа эди. Кичиклигида онасининг ихтиёрига топшириб кетганидан бери ҳеч кўришиш имкони бўлмаган эди.

— Ҳуш келибсиз, онажон!.. — дея кучок очиб кутиб олди энагасини.

Суюкли энага ҳам бундай илтифотдан жуда хурсанд бўлди. Неча йиллардан бери кўришмаган, тукқан фарзандидек бўлиб қолган жигарпорасига етишишнинг ҳаяжонини базўр босиб турарди. Бир пайтлар ўзи эмизган, шунинг шарофати ила оиласига файзу барака олиб кирган мурғак гўдак энди карвон билан тижорат қиладиган, ўттиз ёшларга кадам қўйган жасур бир йигит бўлиб етишган эди.

Макка халқи ҳақли равишда «Ал-Амин» лақабини берган буюк Муҳаммад суюкли энага онасини уйига бошлаб кетди, алоҳида иззатикром кўрсатди. Умр бўйи унга бажонидил хизмат

килишга ҳам тайёр эди. Аммо сут онаси яна Бани Саъд кабиласига қайтиши керак эди. У ёнида йигирма туядан иборат совға билан уйига йўл олди.

Аввал шу боланинг хурматидан уйига барака кирган эди, энди эса, унга катта бойлик, молмулк совға килинди. Буюк Амин ҳам кадрли энага онасини шаънига муносиб тарзда иззатикром ва тухфалар билан кузатганидан хурсанд эди.

Ривоятларга қараганда, суюкли энага кейинги марта Хунайн урушидан сўнг келиб, оламларга раҳмат бўлган ўғлининг хузурида мусулмон бўлган.

Бугун Мадинанинг Бақиъ қабристонига кирган ва чап томондан юқорига тўғри уч юз метрча илгарилаганлар йўлининг чап томонидаги тупроқ уюмининг олдида бир муддат тўхтаб, шу ерга дафн қилинган суюкли онанинг Расули Амин пайғамбаримизга сут берган Ҳалима асСаъдийа эканлигини назарда тутиб, унинг руҳи покига фотиҳа ўқисалар, нур устига нур бўларди.

Агар шу қабр чиндан ҳам уники бўлса, ҳазрати энага умрининг сўнгги кунларида Мадинага ҳижрат қилгани ва азиз руҳини шу ерда тупроққа таслим этгани аён бўлади.

* * *

Соиб ибн Абдуллоҳ ҳалол бир одам, тарбия кўрган инсофли савдогар эди. Етимларга меҳршафқатли экани, меҳмондўстлиги, кўникўшчилар билан аҳил яшаши ҳаммага маълум эди. Шом ва Яман томонларга тижорат сафарларига чиқар, йилнинг маълум мавсумларида очиладиган машҳур бозорларга қатнар эди.

Соиб шу бозорларга қатнайдиган Хадича хоним номидан савдосотиқ қиладиган Муҳаммад ибн Абдуллоҳни

жуда ёқтирарди. Унинг олдисотди чоғидаги ҳалоллигига, одамларга бўлган муносабатдаги назокатига қойил қоларди. Хоҳ Маккада бўлсин, хоҳ сафар чоғларида ўзини тутиши ҳар жихатдан ҳавас қилса арзигудек эди. Ҳолбуки, шаҳарда — танишларининг орасида бошқача, сафарга чиққанда мутлақо бошқача бўлиб қоладиган кишиларни Соиб кўп кўрган эди. Элда олдисотди пайтида ўз молини ортиқча мақтайдиган, харид қилишда бирон айб топадиган, сўзлари ишончли бўлиши учун бутларни ўртага қўйиб қасам ичадиган муғомбир савдогарлар ҳам кўп эди.

Бировнинг номидан нарса сотадиганлар эса, кўпинча, маконларига қайтиб келганларида аҳволни рўйроқ гапирмасди, муттаҳамлик қиларди. Яъни, бозорда қўлга киритилган даромад бошқа бўлардию, сармоя эгасига ҳисоби берилган даромад бошқа.

Тижорат ишининг кўп нозик жихатларини тижорат пайтида ўрганган, шу аснода ақл бовар қилмайдиган талай хийланайранларни кўрган Соиб бундай инсофсизликдан дили оғрир, ҳалол бир савдогар бўлиш, ҳалол даромад эвазига қорин тўйдиришни ҳамма нарсадан афзал билар эди.

Бир куни ўзи ихлос қўйган Муҳаммад ибн Абдуллоҳга ҳамкорликда иш қилишни таклиф этди. Бу ҳамкорлик вақтинчалик бир иш эди. Бозорларда ҳамкорликда мол олибсотиш, бозор тугагач ёки моллар сотилгач, даромадни тенг бўлишиб олиш маъносидаги ҳамкорлик эди бу. Иккитомонлама шартнома тузилди.

Бу ҳамкорликдан иккаласи ҳам мамнун бўлдилар. Бундай ҳамкорлик, дўстлик кейин ҳам давом этди. Бу ҳамкорликнинг ёқимли хотиралари узоқ вақтларгача унутилмади, йиллар ўтиб учрашиб қолганларида ҳам қувонч билан эсладилар...

* * *

Абдуллоҳ ибн Абу Ҳамса Абул Қрсимдан бир миқдор мол олди. Лекин ёнида мол ҳақиға етадиган миқдорда пули йўқ эди. Аммо у инсофли киши бўлгани учун кейинроқ қарзини олиб келишига изн берилди. Аниқ бир кун тайинланди. Шундан кейин Абдуллоҳ: «Мени фалон ерда кутасан, ё Абул Қосим, фалон соатда учрашамиз», деди. Сўнгра хайрлашдилар.

Ваъдалашилган кун етиб келди. Аммо Абдуллоҳ ибн Абу Ҳамса келмади. Бир оздан кейин

келиб қолар, деб кута бошлади.

Орадан бир неча соат ўтди. Бироқ ҳеч ким келмади. Окшом тушди ҳамки, ҳеч ким келмади. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ кечаси шу ерда ётиб қолди. Эрталабдан яна, Абу Хамса ваъдасининг устидан чиқади, деган илинжда то кечкурунғача интизор кутди.

Абдуллоҳ ваъдаси эсига тушиб, келишилган жойга югуриб келганида, учинчи кун ҳам ўтиб бораётган эди.

— Эй йигит, менинг тоза адабимни бердинг. Уч кундан бери сени шу ерда кутиб ўтирибман, — деди. Абдуллоҳ узр сўради. Мақсади уни алдаш бўлмагани, ёдидан кўтарилгани сабабли шундай бўлиб қолганини айтди.

Абдуллоҳ кейинчалик шу воқеани эслар экан:

— Агар мен унинг ўрнида бўлсам, берган сўзимнинг устидан чиқай деб уч кунгача кутиб ўтирмасдим. Кутган тақдиримда ҳам, қарздор киши мендан бунчалик осон қутулмасди, — деган эди.

* * *

Қалб қабиласининг ҳаж сафаридан қайтган кишилари тўғри уйларига кириб бордилар. Ҳеч ким гаплашмай, дастлаб бутларининг қошига яқинлашдилар. Қўлларини унга суркадилар. Кетаётганда ҳам шу алфозда хайрлашган эдилар. Арабларда одат шунака эди. Сафар давомида халоскор бўлишлари, барака келтиришлари ва тахликалардан муҳофаза этишлари учун шундай қилинади.

Бир оздан сўнг кўзлари ёшли Ҳорисани тондилар. Хушхабар келтирдик, эй Ҳориса, ўғлингни топдик, — дедилар.

Ҳориса ҳеч қутилмаган дақиқада бундай хушхабарни эшитиб, эсхушини йўқотиб қўйди, уларнинг бўйнига осилди.

— Ростми? Қасам ичинг, тангрилар номидан қасам ичинг!

Йиғлашни ҳам, севинишни ҳам билмасди. Бир амаллаб ўзини тутиб олди. Сўнгра укасини қидириб топди. Бор бойлигини бир халтага солиб, укаси билан бирга йўлга чикди.

Сафар узоқ давом этди. Ҳар дақиқа соатлар каби чўзилгандек бўлиб туюларди. Ҳориса бетоқат эди. Гўё охири йўқдай туюлаётган йўлга қайтақайта тикилар, аёвсиз қиздираётган қуёшга ёлворгудек боқар, бир дақиқа бўлсада эртароқ Маккага етиш учун туясини тинмай қамчи билан савалар эди.

— Тезроқ, тезроқ юр, жонивор. Зайдимни жуда соғинганман, — дерди.

Йўл бўйи оташин шеърлар ўкиб борди. Кўзларидан оқаётган ёшларни артиб ҳам ўтирмади. Ниҳоят, акаука Маккага етиб бордилар. Дуч келган кишига:

— Муҳаммад ибн Абдуллоҳни қидиряпмиз! — дер эдилар.

Яна бир неча кишидан сўрадилар. Ҳамма уларга хошимийларнинг манзилини кўрсатарди. Ниҳоят, бир киши:

— Уни Каъбанинг ёнидан топасиз, — деди. Байтнинг ёнига келдилар. Сўрадилар, кўрсатишди. Ҳориса кўрсатилган одамни илк бор кўрганидаёқ излаган одамни топганига, қалбида Зайдни бешак қутқаришига қатъий ишонч туғилган эди. Бу муборак чехра, марҳамат ва шафкатга тўла бу нигоҳлар, ишонч туғдирадиган бу сумбат бир қарашдаёқ Ҳорисага кўп нарсани англаган эди.

— Ал-Амин сенмисан, эй пурзиё киши?

— Ҳа, менман.

— Яъни, Абул Қосим, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ибн Абдулмутталиб?

— Ҳа, ҳа, менман. Мақсадингиз нима?

Ҳориса ютинди. Сўнгра мақсадга ўтди:

— Эй Абдуллоҳнинг ўғли, эй Абдулмутталибнинг, эй Хошимнинг ўғли! Эй қурайшларнинг буюги. Сизлар Ҳарам халқисизлар ва Ҳарам Шарифининг кўшнилари сиз.

Байтуллоҳнинг ёнида маҳбусларнинг асорат кишанларини ечиб, мусофир ва очларни тўйдирасизлар. Сизлар билан бирга бўлган ўғлимизни сўраб келдик. Сен уни озод қилишимиз учун хоҳлаган нархингни айтиб, бизни шод-хуррам ва миннатдор қил. Биз сенга ўша пулларни берайлик, унинг эвазига сен ўғлимга эркинлик бер.

Ҳорисанинг куйибпишиб айтган бу сўзларини диққат билан тинглаган Абул Қосим унга шундай савол берди:

— Ўғлингиз ким?

— Зайд ибн Ҳориса.

— Сизнинг таклифингиз дуруст, аммо бунинг бошқа бир чораси ҳам бор.

— Қандай чора?

— Зайдни шу ерга чакиртирамиз. Истаганини қилсин. Агар сиз билан қайтиб кетишни истаса, марҳамат, олиб кетаверасиз. У ҳолда кутқариш учун пул беришингизга ҳам ҳожат қолмайди. Агар мен билан қолишни истаса, у ҳолда мен ҳам мени танлаган кишини зинҳор ҳеч нарсага алмаштирмайман.

— Худо ҳақки, сен ўта даражада инсофли ва адолатли киши экансан. Биз сенинг таклифингга бажонидил розимиз.

Зайдга хабар берилди. Ҳориса хаяжондан титрарди: наҳот бир неча дақиқадан сўнг жигаргўшасини кўрса!.. Наҳот уни бағрига босиб, юрагининг ҳасрат доғларини ювса!..

Ниҳоят, Ҳориса қўлини пешонасига тутди. Кўз олди қоронғилашиб кетди. Ўрнидан сакраб турди. Ўғлига ёпишди, маҳкам кучоқлаб, тўйибтўйиб ўпди, хидлади.

Отаболанинг узок айриликдан кейинги учрашуви ўта таъсирчан эди. Севинч кўзёшлари билан йўғрилган бу ҳолат бирмунча вақт давом этди.

— Эй Зайд, бу одамларни танияпсанми?!

— Ҳа, мана бу киши отам, буниси эса, амаким.

— Отанг сени олиб кетиш учун келибди. Менинг сенга бўлган меҳрмуҳаббатим, шафқатимни ўзинг ҳам жуда яхши биласан. Ҳозир ё мени танлаб шу ерда қол, ёки уларни танлаб уйингга бор.

Зайд ҳеч иккиланмай жавоб берди:

— Мен ҳеч кимни сиздан устун қўёлмайман, сиздан афзал ҳам кўрмайман. Сиз менга ҳам ота, ҳам она ўрнидасиз. Албатта, сиз билан қоламан. Ҳориса қулоқларининг қизиби кетганини ҳис этди.

— Қароринг қатъийми, Зайд? Бизни эмас, уни танлаяпсанми?

— Ҳа.

Ҳориса ҳушидан кетиб қолаёзди. Амакиси:

— Минг афсус, жиян. Наҳотки сен озодликни эмас, қулликни танлайсан? Қул бўлишни отанг ва амакиннинг паноҳида бўлишдан устун қўйиб, ўз юртинг ва ўз гўшангга қайтишни истамайсан?

— Мен бу буюк Инсондан кўрган яхшиликларимни ҳеч нарсага алмаштира олмайман. Унинг ёнида қоламан.

Ҳориса ҳамон туш кўряпман деб ўйлар эди.

— Ўғлим, биз ҳазиллашиш учун келмадик, — деди.

— Мен ҳам ҳазил қилаётганим йўқ, отажон, рост сўзлаётирман.

Ортиқ Ҳорисанинг қўлидан ҳеч нарса келмас эди. Шу пайт Абул Қосим Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Зайднинг қўлидан тутди. Каъбанинг Ҳижр деб аталувчи қисмига олиб борди, бир тошнинг устига чиқарди ва шу ердагиларга хитобан:

— Эй инсонлар, шоҳид бўлинглар: Зайд менинг ўғлимдир, уни ўзимга фарзанд қилиб олаётирман, у менинг меросхўрим бўлади! — деди.

Ҳориса ва унинг укаси бу сўнги хаттиҳаракат натижасида ёнаётган юракларига муздай

сув сепилгандек бўлганини хис этдилар. Энди «Бўлар иш бўлди», дейишдан ўзга чора колмаган эди. Бундан кейин Зайд «ибн Ҳориса» эмас, «ибн Муҳаммад» деб аталажак ва узок йилларгача шундай бўлиб қолади. Ҳорисанинг Зайддан ажралиши қийин бўлди. Неча йиллар унинг ҳасратда куйибёнган, бетўхтов оққан кўзёшларидан ранги синикқан, ниҳоят, унинг хабарини эшитиб, борйўғини юклаб, қуш бўлиб, қанот ёйиб учгудек бўлиб етиб келган, умидлари катта эди.

Ичида минг хил хистуйғу жўш урган Ҳориса уйига ажойиб бир инсон бўлиб қайтди. Ҳиди ҳамон димоғидан кетмаган суюкли фарзандидан жудо бўлиш тақдирига ёзилган экан. Аммо ўғли энди асир эмас эди. Эркинликдан маҳрум бир қул, хизматчи эмас эди. Қўлларидан зўрлик билан тортиб олинмаган эди. Отаси ва амакисини ҳам севасева тарк эттирадиган даражада севилишга муносиб деб билган нур юзли бир инсоннинг ёнида қолишни шахсан ўзи афзал кўрган эди.

Ҳориса баъзан шуларни ўйлаб кўнглига таскин берар, баъзан ғунчадек жигаргўшасини ортиқ кўрмаслиги эсига тушиб, йиғлаб кетар эди. Қўйларининг кўплиги билан шуҳрат қозонган Қалб қабиласи узокдан кўрина бошлаганда ҳам Ҳорисанинг соқолидан ҳамон ёшлар думаланиб оқар эди. Хадича яна бир ўғил кўрди. Унинг исмини Абдуллоҳ кўйишди. Жуда чиройли, жуда ёқимтой бу болага отаси «Таййиб», «Тоҳир» лақабларини берган эди. Баъзан «Абдуллоҳ», баъзан «Таййиб», гоҳида эса «Тоҳир» деб суяр эдилар, уни еру кўкка ишонмасдилар. Орадан бир неча ой ўтди. Аввал Қосим, сўнгра Абдуллоҳ ҳаётдан кўз юмдилар. Бу жудолик ота-онани чуқур қайғуга солди.

Зайд ҳам ўзи кечагина елкасига опичиб, ўйнатиб юрган бу гўдакларнинг вафотидан қайғуриб, уларнинг ота-онаси билан бирга юмюм кўзёши тўкди. Кейинроқ Хадича хоним биринкетин Руқайя, Зайнаб ва Умму Гулсум исмли уч киз кўрди. Учала қизча ҳам истараси иссиқ, нурли гўдаклар эди. Қизчаларни кўрган одамлар «Оллоҳ бу оилага алоҳида лутфу қарам кўрсатмоқда», дейишдан ўзларини тия олмасдилар. Хадича бир қарашдаёқ киши диққатини тортадиган, кўнгишларга осудалик бағишловчи фарзандлар тукқанидан, эрига фаришталарни ёдга солувчи гўдакларни ҳаётидан хурсанд эди. Гўдаклигидаёқ ўлиб кетган фарзандлари Қосим билан Абдуллоҳнинг ҳасратини бу қизчаларига қараганда унутар, баъзанбаъзан юрагида оғриқ пайдо қиладиган даражадаги аччиқ хотиралар бу гўдаклар туфайли эсдан чиқар эди.

Муҳаммад биринкетин ўлиб кетган гўдаклари учун аччиқаччиқ кўзёши тўкди, аммо кўнглини бўшатар экан, тақдирдан рози эканлигини ҳам айтарди, демак, шундай бўлиши керак эди, деб ўйларди. Фарзандидан жудо бўлганда етук инсонга ярашмайдиган додфарёд чекиб йиғлаш, ёқасини йиртиш каби қилиқлар унга хос эмас эди.

Кетганлар учун куйибпишишдан кўра, кейин туғилган қизлар тарбиясига эътибор бериш муҳимроқ эди. Шундай бўлди ҳам.

Бирбирларини севган, тушунган, ҳурмат қиладиган, ҳар қандай муаммони ҳам муросаи мадора билан ҳал этадиган бу ота-она қурган оила ушбу гўдакларнинг порлоқ руҳий оламига катта ижобий таъсир кўрсатди. Улар уришжанжални, ёмон сўзни билмайдиган, уят сўз эшитганда юзлари ловлов ёнадиган, ҳаёлиандишали қизлар бўлиб улғайдилар.

Ота-она фарзандлари одобидан мамнун эдилар. Уларни кўча эмас, айнан мана шу оила тарбиялагани кўзга яққол ташланиб турарди. Кўрганлар: «Муҳаммад ибн Абдуллоҳ билан Хадичанинг фарзандлари бундан ўзгача бўлишлари мумкин эмас», дейдиган ноёб гулғунчалар бўлган эди бу қизлар.

Кўчада ўйнаб юрганда болалар уйларидаги бутлар ҳақида ҳам баҳслашардилар. Шубҳасиз, бу ҳол уйда ота-оналаридан эшитган гапларнинг натижаси эди. Баъзи болалар ҳатто кўлидаги охирги хурмосини ҳам емасдан:

— Бунга санамга едираман, — деб уйига қараб югуриб кетарди. Бир оздан сўнг ўша бола яна кўлида хурмо билан қайтиб чиқиб: «Санам емади», дерди. Сўнгра:

— Емаса емасин, ўзимнинг оғзим йўқми? — деб еб кўярди.

Болаларнинг бундай аянчли ахволини кўриб Зайнаб ўзларининг уйларида санам йўқлигини эсларди. Рукайяа опасидан сўраганида:

— Отам, улар ҳам кўчадаги тошлардан бири, дейдилар, — деган жавобни олган эди.

* * *

Кун сайин улғайиб, хуснига хусн кўшилаётган кизлар карилик сари йўл олган оналарига уйрўзғор ишларида ёрдамлашишар, оғирини енгил қилишар эди. Ҳеч бўлмаса, ҳали бешиқда ётишдан бошқа нарсага кучи етмайдигап, йиғлаш ўрнига қулимсирайдиган Умму Гулсумни овутишда, унга ёқимли овозда алла айтишда ёрдамчи бўлишар эди.

Маҳалладаги баъзи болалар каби орсиз, бадахлок эмас эдилар. Бу ҳам Хадича хоним учун юксак неъмат эди. Уларга боқаркан, «Ким билади оталари шу ёшда қанака бўлган экан?..» деб ширин хаёл сурарди.

* * *

Биринкетин Косим билан Абдуллоҳни олиб кетган ажал бир куни келиб эндиэнди очилаётган бу ғунчаларни ҳам олиб кетармикан? Ёки кун сайин чирой очиб бораётган бу гўдақларнинг улғайиб, бирон гўшага келин бўлиб борадиган кунлари ҳам келадими?..

Улар эса беғамбеғубор ҳолда, Хадича хоним теваракларида югургилабўйнаб юришар, баъзан ёнокларини тутиб: «Битта ўпиб кўйинг, отажон, битта ўпиб кўйинг, онажон...» дея эркаликлар қилишар эди. Хадича онамиз бу шодон кизчаларига қараб тураркан, юракларининг тубтубини бу ҳазин ўйлар ишғол этарди. «Оллоҳим, сен нимани хайрли деб билсанг, шуни қил!» дер эди гўё.

— Нур юзли, анбар хидли Муҳаммадимнинг ҳурмати учун болаларимни ўзинг асра, Оллоҳим!.. — дея илтижо қилар эди...

* * *

Фил ҳодисасидан ўттиз икки йил кейин Макка аслзодаларидан бири Валид ибн Муғййра ҳам ўғил кўрди. Келажакда номи Ислом тарихига олтин ҳарфлар билан ёзиладиган бу гўдақ машҳур Холид ибн Валид эди. Тутган жойидан кесадиган, кўркув нималигини билмайдиган бир инсон бўлиб етишажак у. Мусулмон бўлгунча ҳам, мусулмон бўлганидан кейин ҳам жасорат, мардлик ва довиюракликнинг жонли тимсоли бўлиб танилажак.

Валид арслон боласидек бир фарзандга ота бўлганидан бағоят хурсанд эди.

КАЪБА ҲАҚАМЛИГИ

Каъба Ҳазрати Иброҳим давридан бери доим табаррук ҳисобланиб келар, Каъбага хизмат доимо улкан шараф ҳисобланар эди. Бу муқаддас даргоҳнинг ҳажми у қадар катта бўлмай, баландлиги ҳам одам бўйидан салгина юксак эди. Пайғамбар Ҳазрати Иброҳим (а.с) наслдан бўлган Аднан (ёки Ҳимйар султони Мубба) давридан бошлаб Каъбанинг устига чодир ёпиш одат тусига кирди. Бу чодир ҳар йили алмаштирилар, янгиланар эди.

Бироқ бу муборак кадамжо асрлар ўтиб таъмирлашга муҳтож ҳолга келди ва дастлаб Амалика, сўнгра Журхум қабилалари томонидан таъмирланди. Фил ҳодисасидан ўттиз беш йил кейин шиддатли ёмғир натижасида сел пайдо бўлди ва Каъбанинг пойдеворига захмат етказди. Деворлари нураб, йиқилай деб қолди. Халқ бу муборак Байтнинг йиқилиши мумкинлигидан қаттиқ ташвишда, жуда безовта эди. Каъбанинг ичи сел оқизикларидан ҳосил бўлган балчикқа тўлди.

Устига устак, бир куни атрофга хушбўй ҳидлар таратиш мақсадида бир аёл Каъба ёнида олов тутатибди. Оқибатда бир учқун сачраб Байтнинг чодирига тушиб, ёндириб юборди. Бу ёнғин халқни даҳшатга солди. Ўзи йиқилай деб турган Каъба мазкур воқеадан кейин баттар ҳароб бўлди. Бу ахволда Байт яна қачонгача туриши мумкин, буни ҳеч ким билмасди.

Макканинг зодагонлари шу хусусда суҳбатлашдилар. пойдеворигача бузиб қайтадан куришга қарор қилдилар. Бироқ ҳеч ким муборак Байтни бузишга журъат этолмасди. Уни бузишга бел боғлаган кишининг бошига кулфат тушади, деган тушунча ҳукмрон эди.

Даставвал, бундай оғир масъулиятни Валид ибн Муғийра зиммасига олди.

— Сизларнинг мақсадингиз бузишми ёки ислоҳми? — деб сўради ҳамшаҳарларидан. Яъни, Каъбани вайрон этиш, ҳақорат қилиш учун бузмоқчимисизлар ёки уни қайта куриш, мустаҳкамлаш учунми, демокчи бўлди.

— Мақсадимиз, албатта, ислоҳдир, — деб жавоб қилишди.

— У ҳолда Оллоҳ ислоҳ учун бу ишга қўл урганларга жазо бермайди. Шу ишни мен бошлайман. Оллоҳим, бизнинг мақсадимиз эзгуликдир, холос, — деди. Шундан кейин йиқилай деб турган тошларни тушира бошлади. Аҳоли узоқдан томоша қилар, Валиднинг бошига бало ёғилишини кутар эди. Бироқ ҳеч қандай қорхон юз бермади. Валид ишини давом эттираверди.

— Яхшиси, эртага эрталабгача кутайлик, — дейишди томошабинлар. Бу таклиф ҳаммага маъқул бўлди. Аммо Валид мақсад Каъбани бузиш эмас, уни мустаҳкамлаш эканлигини яна бир бор такрорлади.

— Бу аҳволда Байт қанча вақт ҳам тура оларди, — деди у.

Эрталаб Валиднинг келишини зўр қизиқиш билан кутдилар. У соппасоғ келиб, яна иш бошлади. Бу дафъа ҳамма унга кўшилди. Қисқа вақт ичида Каъбанинг деворлари йикитилди. Ҳазрати Иброҳим қўйган пойдеворгача бузилди.

Валиднинг отаси Муғийра ибн Абдуллоҳ Махзумий баланд бир жойга чиқиб, бу ерда ишлаётганларга қарата хитоб қилиб, бу Байт Оллоҳга дахлдор муборак, муқаддас Байт эканлигини, бу даргоҳга ишлатиладиган қурилиш ашёлари ҳар хил шубҳалардан йироқ, пешона тери билан топилган ҳалол маблағ эвазига сотиб олиниши лозимлигини уқтирди. Зино йўли билан, ўғрилиқ ҳисобига, судхўрлик эвазига, муттахамлик, айёрлик ёки зўравонлик қилиш билан топилган пулнинг бу Байт қурилишига сарфланмаяжagini таъкидлади.

Шуидан кейин Валид ибн Муғийра бошчилигидаги бир неча кишидан иборат ҳайъат Қизил денгизда, Жиддага яқин жойда ҳалокатга учраган кеманинг парчаларини ва ундаги ашёларни сотиб олиб келтириш учун йўлга чиқди. Ажойиб тасодиф эди бу. Яна ҳам тўғрироғи, Оллоҳнинг қарами инсонларга гўзал тасодиф тарзида етишган эди. Чунки кемадаги юк Ҳабашистонда қурилиши режалаштирилган бир черков учун Рум ҳукмдори томонидан Мисрдан жўнатилган қурилиш ашёлари эди. Ҳалокатга учраган кема энди ортиқ суза олмасди. Кемадаги ашёлар харид қилинди. Кемадаги меъмор ҳам катта ҳақ эвазига Байт қурилишига ёлланди. Каъбанинг деворлари қурайш қабилаларига бўлиб берилди. Яъни, ҳар бир девор бир қабила томонидан қурилиши керак эди. Бу масала қуръа ташлаш йўли билан ҳал этилди. Эшик ўрнатиладиган томон Абдуманоф ўғилларининг зиммасига тушди. Ҳошимийлар Абдуманоф ўғилларининг бир уруғи эди. Зухра қабиласи ҳам абдуманофликларга шерик ҳисобланарди. Бошқа томонларни ҳам иккиуч қабила бирлашиб қурадиган бўлди. Меъмор Баком тош ташиб келтиришни буюрди. Эркаклар тош, хотинлар оҳақ таший бошладилар.

Елкасида тош ташиётган эркаклар, тош қийиб юбормасин, дея белларига боғлаган пешбандларини каватқават қилиб елкаларига, тошнинг остига қўйиб ишлар эдилар. Абул Қосим Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳам амакилари билан биргаликда тош таширди. Амакиси Аббос яра бўлаёзган елкаларига бир оз енгиллик бериш учун пешбандини ечди, бошқалар каби тахлаб елкасига ташлади.

— Ё Амин, сен ҳам мендақа қилиб ол, қийналмайсан, — деди.

Бу таклиф бир томондан яхши эди. Одамнинг елкаси анча роҳатланарди. Аммо, иккинчи томондан, бундай қилинса, хунук вазият юзага келарди.

— Қани, қани, ё Амин, қара мен ҳам шундай қилиб олдим... Тағин, ўзинг биласан.

Елкангни эҳтиёт кил деяпманда.

Йўлдан оздирувчи бундай даъватларга карши туrolмай, Амин ҳам пешбандини ечиб, елкасига кўйди. Аммо шу пайт либоси тушиб кетди. Либосини ердан кўтардию, бу ишни зинҳор қилмасликка ўзига сўз берди. Шу воқеадан кейин то умрининг охиригача ҳеч ким уни ярим яланғоч ҳолда кўрмади. Тошлар келтирилиб, иншоот қурила бошланди. Меъмор тошларни усталик билан қалаб, бинони тиклар, халқ ғайрат-шижоат билан унга ёрдамлашар эди. Деворлар кўтарилди. Бир одамнинг кўксигача етадиган баландликка етди. Энди Ҳажарул асвадни ўз ўрнига кўйиш керак эди. Аммо бу ишни ким қилади; ким бу шарафга муносиб ҳали номаълум эди.

Бу муаммо бирдан ҳамжихатлик муҳитини ўзгартириб юборди. Каъбани қуриш ишида иштирок этаётганлар орасида юзага келган дўстона ва биродарлик муҳити совуқлашиб, ҳамма обрў талашиб, аслзодалик даъвоига берилди. Ҳар бир қабила ўзини бу шарафга муносиб деб ҳисоблар, иккинчи ёки учинчи даражага тушиб қолишни сира истамас эди.

Қурилиш тўхтаб, жанжал бошланди. Қабилалар орасидаги мунозара кечгача чўзилиб кетди. Ҳамма ўзиникини маъқуллар, ҳеч ким бошқанинг гаини эшитишни хоҳламас эди.

Натижада Бани Абдуъдор жанжални баттар авжига чиқарди. Ҳаммининг кўзи олдида қон тўла бош чаноғини ўртага кўйиб, ичига қўлларини ботириб, қасам ичдилар. Бани Одийй ҳам қасамга кўшилди. Бу қасамнинг маъноси сўнгги томчи қонимиз қолгунча шу йўлда қурашамиз, демак эди.

Бошқа қабилалар ҳам шундай фикрда эдилар. Улар ҳам то ўлмагунларича Ҳажарул асвадни ўрнига кўйиш даъвоидан воз кечмасликка азму қарор қилган эдилар.

Қиличлар қинларидан бир марта суғурилса, қайтиб жойларига кириши осон бўлмасди. Балки йилларча давом этадиган қон даъволарининг эшиги бир оздан сўнг очилиши ҳамда Каъбанинг ёнида тўкилган қонларнинг ҳисобкитоби авлодданавлодга суриб кетиши ҳеч гап бўлмай қолган эди.

Аслида, Макка ва унинг ёнтевараги Ҳарам водийи ҳисобланарди, яъни, жанжалсурон, уруш қилинмайдиган муборак бир замин эди. Бу заминда ҳар кимнинг жони ва моли хавфдан холи эди. Аммо Ҳажарул асвадни ўз ўрнига ким кўяди, деган муаммо уларнинг кўзинигина эмас, қалбини ҳам кўр қилиб кўйди, Ҳарам водийида, ҳатто муқаддас даргоҳ бўлмиш Каъбанинг ёнида, Каъбанинг қурилишида эканликларини унутдилар.

Тортишувнинг бешинчи куни, қўллар қиличларга узатилган қалтис бир вазиятда у ердагиларнинг энг улуғ ёшлиси Абу Умаййа Муғийра ибн Абдуллоҳ ўртага отилди:

— Тўхтанг, тўхтанг, эй инсонлар! — деб бақирди у.

— Гапир, нимани истайсан, эй қария.

— Уруш, жанжалтўполон билан иш битмайди. Бундан ташқари, сизлар бу муқаддас Байтнинг хизматчиларисиз. Уруш қилсангизлар, бу муборак даргоҳга нисбатан хурматсизлик қилган бўласизлар. Ҳолбуки, бу жанжал нимадан келиб чиқди? Унга бўлган чексиз ҳурмат эхтиромингиздан! Шундай эмасми?

— У ҳолда нима қилиш кераклигини айт бизга.

— Масаланинг ечимини бир ҳакамнинг ихтиёрига қолдириңлар. Муаммони у хал этсин.

— Кимнн ҳакам қиламиз, кимга топширамыз бу ишни? Абу Умаййа сўзлари таъсир қилганидан хурсанд бўлиб кетди. «Бани Шайба» дарвозасини кўрсатди.

— Шу дарвозадан биринчи бўлиб кирган кишини ўзимизга ҳакам қиламыз.

Бу таклиф ҳаммага маъқул бўлди. Кимнинг келишини ҳеч ким билмас, шунинг учун бу тадбир адолатсиз ҳисобланмас эди.

— Маъқул таклиф.

— Ҳа, жуда маъқул. Бу дарвозадан илк бор кирган киши ҳакам бўлади. Ҳамма «Бани Шайба» дарвозасига тикилди.

* * *

Абул Қосим Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Каъба қурилиши учун ҳамма катори тош ташиган, аммо жанжал бошлангач, кетиб қолган эди. Бемаъни, тутуриксиз мунозараларга токати йўқ эди унинг.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин вазият ўзгарган ўзгармаганини билиш учун яна Каъба томонга йўл олди.

Каъбанинг атрофини ўраб турган ва Масжиди Ҳарам деб аталувчи кенг даргоҳнинг бир неча дарвозаси бор эди. Уларнинг энг олдингиси бўлмиш «Бани Шайба»дан ичкарига кирди. Кирарқирмас:

— Ал-Амин... Ал-Амин... Мана, Амин келди...

— Амин келди, унинг ҳакамлигига розимиз... — каби овозлар эшитилди. Юзларда табассум пайдо бўлган, кескин вазият бирданига юмшаган эди.

— Нима гап? Мендан нима истайсизлар?

— Орамизда ҳакам бўласан...

Масалани тушунтирдилар. Қандай йўл билан уни ҳакам қилганликларини изоҳладилар. Охирида яна Абу Умайя сўз олди:

— Сенинг инсофинг, адолатингга ишонамиз, эй Абу Қосим. Орамизда ҳакамлик қилиб, тўғри ҳукм чиқар, — деди. Буюк Амин атрофидагиларга:

— Менга бир кўйлак келтиринг, — деди.

Олиб келдилар. Муҳаммад уни ерга тўшади. Ҳажарул асвадни (Қора тошни) унинг устига қўйди.¹

— Ҳар бир қабиладан бир киши мана шу кўйлакнинг бир учидан тутсин, — деди. Енгил нафас олдилар. Кўзларда мамнуният ҳисси балқиди. Утба ибн Робиъа, Абу Замъа ибн Асвад, Абу Ҳузайфа ибн Муғйра, Кайс ибн Одийй каби кишилар кўйлакнинг тўрт учидан тутдилар. Баробар кўтардилар. Муқаддас тош ўрнатилиши лозим бўлган жойгача келтириб, тепага кўтардилар. Шу онда Ал-Амин бу муборак тошни кучоғига олиб, жойига ўрнатиб қўйди. Бутун келишмовчиликлар бир зумда битди, бемаъни урушнинг олди олинди, ҳамма бу адолатли ҳукмдан рози бўлди.

— Худо ҳаққи, ал-Амин адолатли, оқилона ҳукм чиқарди, — дедилар.

Каъба олдингисидан икки баравар юксак қилиб қайта қурилди. Эшиги бир одам бўйидан сал баландроқ бўлди. Ашёлар етарли бўлмагани боис Каъбанинг бир оз жойи очик қолдирилди. Бу ер «хотийм» деб аталарди.

* * *

Кейинги йили ҳам қурғокчилик бошланди. Бу дегани, маккаликлар учун янги, яна бир оғир, азобуқубатли мавсум келди демак эди. Қурғокчилик азоби бошқа акаукалардан ҳам кўпроқ Абу Толибни оғир аҳволга солиб қўйди.

Бир куни Ал-Амин амакиси Аббосга рўбарў бўлди.

— Марҳамат қил, ё Амин...

— Биласизки, амаким Абу Толибнинг аҳволи яхши эмас. Фарзандлари кўп. Унинг биттадан боласини паноҳимизга олиб, ёрдам берсак қандай бўларкин? Аббос бу таклифга рози бўлди. Абу Толибнинг уйига бордилар. Мақсадларини билдирдилар. У хурсанд бўлди.

— Толиб билан Оқилни ўзимга қолдириб, бошқаларидан истаганингизни олинг, — деди. Аббосе Жаъфарни, Ал-Амин эса, Алини ўз қарамокларига олдилар. Шу йўсинда Абу Толибнинг кенжа ўғли Али болалик чоғидан эътиборан инсониятнинг фазилатхонасидан паноҳ топган, сабоқларини шу ердан ола бошлаган эди.

¹ Бу ерда «кўйлак» пешбанд, кийик маъносига.

ЯНА САЛМОН

Салмон Мосулга борди. Роҳиб тавсия этган одамни топди. У таъриф этилганидек, самимий инсон экан. Кейин у ҳам ўлгач, унинг тавсиясига кўра, Нусайбинга кетди. Нусайбиндаги роҳибнинг қазоси яқинлашгач, у Салмонни Онадўлининг Аммурия шаҳрида (ҳозирги Амирдоғда) яшовчи бир танишининг ҳузурига жўнатди.

Шу тарика, бир неча марта бошпанасини ўзгартирган Салмон уларни ҳам топди. Бир ривоятда накл килинишича, Анқаранинг бир калисосида (ушбу калисо Ҳожибайрам жомеъ масжиди ёнида ҳали ҳам мавжуд) бошқа бир руҳонийнинг хизматида ўн йил қолиб кетди. Сўнгги марта Аммурияда хизматини қилган устозини жуда яхши кўриб қолган, унга ихлоси баланд эди. У ҳам бошқа дин арбоблари сингари ўз маслагига содиқ, ҳақдан бошқа сўзни сўзламас эди. Салмон унинг паноҳида диний вазифаларини бажарар экан, озроқ маблағ ҳам орттирди, кўйэчки, сигир сотиб олиб, боқди. Бироқ муқаррар ажал бу руҳонийнинг ҳам эшигини қоқиб келди. Салмон энди нима килиши кераклиги, кимнинг ҳузурига бош уриб боришни ундан ҳам сўради. Руҳоний оҳиста гап бошлади:

— Эй Салмон, замон жуда ўзгариб кетди. Яхши одам ларнинг кўпи ўлиб кетди. Энди шу бепоён дунёда сени омонатга ташлаб кетишга арзийдиган одам ҳам қолмади. Бу сўзлар Салмоннинг кўнглини чўқтирди. Кўзларида ёш қалқди. Бироқ руҳоний ҳали гапини тугатмаган эди. Овози хириллар, гапириши ҳам тобора кийинлашиб борар эди. Бир оз тин олгач:

— Лекин, эй Салмон, Оллоҳнинг сўнгги пайғамбари келадиган кунлар жуда ҳам қинлашиб қолди... Исми АҳмадМуҳаммаддир... Бу Пайғамбар Тихома тарафлардан, Ҳарам халқининг орасидан чиқади... Илк кийинчиликларга учраганида хурмозор бир шаҳарга, менингча, Ясрибга кўчади... Бу Пайғамбар садақа олмайди... Ҳадя

ни қабул қилади... Орқасида, икки курак суягининг ўртасида пайғамбарлик муҳри, белгиси бўлиши керак...

Руҳоний яна жим бўлиб қолди. Оғироғир нафас ола бошлади. Пешонасида тер томчилари ҳосил бўлди. Салмон пирининг манглайидаги терларини артди, оғзига бир неча томчи сув томизди.

— Энди бу Пайғамбарга етишишга умидим қолмади. Агар сен уни топа олсанг, дарҳол унга иймон келтир. Унинг фикрини тасдиқла. Унинг йўлига кир. Буюрган ҳамма ишларини қабул қил ва астойдил бажар. Салмон бу сўзларни зўр диққат билан тинглади, худди ҳазина топиб олган кишидек суюниб кетди. Шундан кейин, бу Пайғамбарнинг амру фармонларига қай даражада қулоқ тутиши кераклигини билиб олиш учун сўради:

— У Пайғамбар динимизни тарқ этишни буюрса ҳам, бажаришим керакми?

— Ҳа, ҳеч иккиланма. Чунки унинг ҳар бир гапи айни ҳақиқатдир. Оллоҳнинг розилиги унинг амрини бажариш билан баробардир. Буюк Оллоҳ жўнатган ҳар бир пайғамбаридан Муҳаммаднинг замониғача яшаган тақдирда унга иймон келтириш ва унга ёрдамчи бўлишлари тўғрисида ваъда олган, ҳамма пайғамбарлар ҳам умматига энг сўнгги пайғамбар бўлган АҳмадМуҳаммадни васият қилган, унинг атрофида, унинг уммати ўлароқ тўпланишни буюрган. Бу суҳбатдан кейин кўп ўтмай руҳоний вафот этди.

Салмон Аммурияда яна бир муддат қолди. Бир куни савдосотиқ ишлари билан Онадўлга келган ва энди ўз юртига қайтаётган Қалб қабиласининг қарвони ҳақида эшитди. Салмон борбудини йиғиштириб уларга бериш эвазига ўзини Ҳарам водийга олиб боришларини сўради. Сигирларию эчкиларини уларга берди. Шу тарика йўлга чиқилди. Бироқ Водиул Қуро деган жойга етганларида қалбликлар сўзларидан қайтдилар ва уни қул қилиб бир яхудийга сотиб юбордилар.

Салмон атрофида хурмо дарахтларини кўриб, руҳоний таърифлаган жой аслида шу ер бўлса керак, деб ўйлади. Аммо ундай эмас экан. Кейинроқ Қурайза қабиласига мансуб

хўжайинининг амакиваччаси бўлмиш бошка бир яхудий уни сотиб олди ва биргаликда Ясрибга жўнадилар. Салмон қул бўлиш эвазига бўлса ҳам, борган ери таърифланган жойга уйғун эканлигини кўриб, ғоят қувонди. Буюрилган ишларни бажонидил бажариб, рухоний келишидан хабар берган Буюк Пайғамбарни кута бошлади.

ЯХУДИЙ ОЛИМЛАРИ

Шом томонларда Ҳазрати Мусонинг динини қабул қилган, илм ва ибодат билан баравар шуғулланадиган билимдон яхудий бор эди. У кичик ёшидан бошлаб тоатибодатга берилган, замонасининг етук олимларидан сабоқ олган, бундан ташқари, мустақил равишда билимини оширишдан эринмайдиган инсон эди.

Бир куни кўникўшнилари ва дўсту биродарлари унинг сафарга хозирлик кўраётганига шохид бўлдилар.

— Қаерга, эй Ҳаййибон, йўл бўлсин? — дедилар.

— Кўчиб кетаётирман. Ҳижоз томонларга бориб яшамокчиман.

— Нега энди дабдурустдан, эй Ҳаййибон? Нега бизни ташлаб кетасан. Бу ерда биздан ёмонлик кўрдингми?

Йўқ, асло. Ҳеч кимдан ёмонлик кўрмадим. Аммо кўнглим ўша томонларга чорламокда.

— Нима қиласан у томонларда? Ўзинг савдогар бўлмасанг...

— Гапларингиз тўғри, савдогар эмаслигим аниқ. Аммо Оллоҳ ризкимизни берар деган умидда кетаётирман. Ҳаййибон шундай деб улар билан хайрлашди. Эрталаб тонг сахарда бир оиладан иборат кичик қарвон йўлга чиқди. Йўловчилар илгарилаган сари, кадамбакадам иклим ўзгарар, ямяшил Шомнинг ўрнига ондасонда хурмозорлар учрайдиган воҳалар кела бошлади. Бир неча кунлик йўлдан сўнг хурмозорлар ҳам кўринмай қолди. Шомнинг латиф иклимига мослашган оила қутилганидан ҳам узоққа чўзилиб кетган йўллардан, баъзан келажакка умид билан қараб, баъзан тушқунликка тушиб илгарилаб борарди. Ҳаййибон гоҳо бир уфқдан иккинчи уфққа қадар чўзилган қумсаҳроларни, гоҳо қуёш қиздирганда ялтылт қилган, денгиздан фарқи йўқ саробни томоша этаэта, қора терларга ботабота, тили танглайга ёпишаёпиша олдинга силжирди. Бир томчи сувга ташна қолган пайтлар ҳам бўлди...

Ҳайбарда танишган яхудийлар уни қучоқ очиб кутиб олдилар. Илми билан амали бир бундай покдомон дин арбобига муносиб ҳурматда бўлишларини изҳор этиб, шу ерда қолишини сўрадилар.

Аммо Ҳаййибон меҳмондорчилик муддатини чўзиб юборишни истамади.

— Ниятинг қаер, эй Ҳаййибон?

— Ясрибгача бормоқчиман.

— Бу ер Ясрибдан кўра хушманзара, хушхаво, тупроғи унумдор.

— Шундай бўлса ҳам, ниятимиз қатъий, кетмасак бўлмайди.

Бир оздан сўнг қарвон яна йўлга тушди.

Бани Қурайза яхудийлари бир куни маҳаллаларида Ҳаййибон исмли бир олимни меҳмон қилдилар. Шомдан келаётгани, Ясрибда макон тутмоқчи эканлигини гапирди у.

— Мана, Ясриб, қўл узатсанг етадиган масофада. Чиндан ҳам Ясрибга жуда яқин қолган эди. Уларнинг орасида қолиш таклифига рози бўлди. Кўпдан бери истаган жойига келган эди. Лекин бу ерда нима қилади? Илмини ошириш учун келмаган, ахир. Чунки бу ерда Шомдагидан зўрроқ олимлар йўқ эди. Бу ерда мулки ҳам йўқ эди. Савдогар эмас эди. Илми ва ахлоқини кўрган яхудийлар унга ер, боғ ҳам ажратиб, экин экиб, рўзғор тебратишга имконият яратдилар. Ҳаййибон тинмай ўқиб, ибодат қилиб, ибратли ҳаёт кечира бошлади.

Қурғокчилик мавсуми келганда яхудийлар унинг хузурига тўпландилар, ёмғир дуосига

чикишини сўрадилар

— Йўк, бу ишни килолмайман. Аввал муҳтожларга садака беришингиз керак.

— Қанчадан берамиз?

— Бир микдор хурмо ёки икки микдор арпа.

У истаган микдорда муҳтожларга садака тарқатилди. Шундан кейин улар билан биргаликда ёмғир дуосига чикди, ялинибёлворди. Жаноби Ҳақ ёмғир юборди.

Яна бир неча бор ёмғир дуосига чиқилди. Ҳар сафар халқ севинч билан қайтди. Бир куни Ҳаййибон касал бўлиб қолди. Анча қариган, вужуди ҳам ҳолдан тойган эди. Уни зиёрат қилишга келдилар. Саломатлик тиладилар. Бироқ Ҳаййибон вақтсоати яқинлашганини сизди. Бир куни ўзини бир оз дуруст ҳис этгач, курайзаликларга хабар берди.

— Эй яҳудий миллати, мен Шомдек тўкинсочий ва барака ошибтошиб ётган заминни тарк этиб, сизларвинг бу курғокчил ерларингизга нима учун келганимни биласизларми? — деди.

Билмаймиз. Албатта, сенинг бундан кўзлаган алоҳида мақсадинг бўлиши керак.

— Бу ерга яқин орада юборилажак Пайғамбарни кутиш учун келган эдим. Зеро, Ясриб унинг ҳижрат қилиб жойлашадиган ватанидир. Бу пайтгача унга пайғамбарлик вазифаси берилар, мен ҳам унинг динига кириб саодат топарман, деб умид этдим. Бироқ умрим поёнига етганини сезиб турибман. Унга етишиш менга насиб бўлмас экан. Шуни яхши билиб қўйингки, унинг пайғамбарлик вазифасини олишига жуда ҳам оз вақт қолди, шарпаси бошингиз устида турибди, десам сира янглишмайман. Унга ишониб, динини қабул этишда бошқалар сизлардан ўтиб кетмасин. Чунки у зиммасига ўзига бўйсунмаганларга қарши қилич ишлатиш ва болаларини асир қилиш вазифасини ҳам олади. Зинҳор сизларни унинг динига киришдан ҳеч ким тўсмасин...

Ҳаййибон шу гапларни айтиб, жим бўлиб қолди ва бир неча кундан сўнг ҳаётдан кўз юмди. Курайза қабристонига дафн этилди. Ҳаййибоннинг бу сўзлари нечоғли самимий эди? Жўнатиладиган сўнгги пайғамбарнинг даъват кунларигача яшаса, чиндан ҳам иймон келтириб, мусулмон бўлармиди? Илоҳий ирода уни қандай кутиб олади? Эртага — ҳисобкитоб куни унга қай тарзда муомала қилинади?

Биз бу саволларнинг жавобини билмаймиз. Аммо унинг бу йўлда ватанни тарк этгани, шу йўлда турли машаққатларга дуч келгани ва мақсадини амалга ошириш учун узок сафарга чиққанини биламиз. Бироқ у юрагидаги армон билан ўлиб кетди...

* * *

Ясрибнинг бутга сиғинадиганлар маҳалласи...

Салама ибн Салом исмли, гапга тушунадиган ва бошқаларга тушунтира оладиган ёшдаги бир бола... Уйлариниёғ ёнидаги бир тошда ўтирар ва оломонга қарата ҳаяжонли нутқ сўзлаётган яҳудий қўшнисини зўр мароқ билан тинглар эди.

У яҳудий тўпланган одамларга қиёмат куни келиши, бутун жонзотларнинг қирилиб кетиши, кейин қайта тирилтирилиши, яхшиёмон амалларнинг ўртага қўйилиб, ҳисобкитоб қилиниши, инсонларнинг бу ҳисобкитобдан сўнг жаннатга ёки жаҳаннамга кириши ҳақида гап уқтирар эди.

Унинг сўзларини тинглаётганларнинг ҳаммаси мушриклар эди. На охиратни, на қайта тирилишу на ҳисобкитоб ва на мезонни билардилар.

— Менга қара, эй роҳиб, сен бу гапларингга чиндан ҳам ишонасанми? Сенинг айтаётганларинг муқаррар равишда содир бўладими?

— Албатта.

— Яъни, ичида жаннат ва жаҳаннам мавжуд бўлган бир оламда инсонлар қайта тирилтирилнб, ҳисобкитоб қилинади, шундайми?

— Ҳа. Нимани ўртага қўйиб қасам ич, десангиз, ҳаммасига тайёрман.

Сўнгра атрофида йиғилганларга бирмабир қараб чиқди.

— Истардимки, уйимда тандирга олов ёкиб мени ёндирсангиз, зора, мен шу оловда ёниб кул бўлсаму, эртанги кун у дунёда дўзах азобидан кутулсам. Тингловчилардан бири гапга аралашди.

— Жабр сенга кўшни, ўз жонингга жабр киластирсан. Бу гапларингни тасдиқлайдиган далилинг борми? Яхудий кўзларини Макка томонга каратди. Уфklarга термулди, сўнгра кўллари билан ишора килиб, шундай деди:

— Менинг сўзларимни тасдиқлайдиган инсон мана шу томонлардан яқинда вазифасига чакириладиган бир пайғамбардир. Яхши. Хўш, биз уни қачон кўрамиз? Яхудий бу дафъа эшикнинг олдида ўтирган Салама ибн Салмонни кўрсатди:

— Мана шу бола балоғатга етса, кўради.

Бу сўзлар Саламанинг онгига мухрланиб, узок йиллардан кейин ҳам унутилмайдиган бир хотира бўлиб қолди.

* * *

Бир куни Ясрибнинг ерли аҳолиси бўлмиш мушриклар билан яхудийлар орасида кичик бир келишмовчилик чикди. Мушриклар кўн эди. Аслида кўрок бир миллат бўлган яхудийларнинг кўпдан бери попугини пасайтириб кўйишган, улар ломмим демайдиган бўлиб қолган эдилар. Қачонки, бир жанжал чикса, Ҳазраж ва Авс қабиласи яхудийлардан устун келар, яхудийлар эса, мағлубият Ал-Амини тортар эдилар.

— Бир куни сизларни адабингизни берамиз, эй Ясриб халки, — дейишарди яхудийлар.

— Бугун адабимизни беришга ким халакит беряпти?

— Бугун сизларнинг кўлингиз баландлигини инкор этолмаймиз.

— Ҳар доим шундай бўлади! Билиб кўйинглар!

— Мана, кўрарсизлар, бир кун келиб бизнинг кунимиз ҳам туғиб қолар.

— Тушларингизни сувга айтинглар. Ясриб доимо яхудийларни чиғириқдан ўтказадиган бир тегирмон бўлиб қолаверади. Бир куни келиб, гўрингизни казийдиган битта яхудий ҳам қолмайди.

— Униси ҳали номаълум. Биз кутаётган Пайғамбар келсин, ўшанда ким ғолибу ким мағлуб бўлиши аён бўлади. Кўрасизлар ҳали, сизлар билан бошқача ҳисоблашамиз, Од ва Ирам қавмлари каби йўқ бўлиб кетасизлар!..

Яхудийларнинг нимага шамаъ килаётганини тушуниб етмаган мушриклар кўпол муомалага ўтақолдилар:

— Қани, дафъ бўлинглар бу ердан, лаънати яхудийлар!

ҲАҚ ДИН ЙЎЛИДА

Ханифлар

Маккада байрам. Маккаликларнинг деярли ҳаммаси шаҳар кўчаларига чиккан. Улар бир бутнинг атрофига тўпланганлар. Қурбонликлар сўйилиб, бутга бахшида этилаёттир. Қилинган қурбонликлардан бутлар нимани тушунганликлари ҳеч кимни кизиктирмайди.

Шу байрам куни бу одамларга кўшилмай, уларнинг кулгили хаттиҳаракатларини бир чеккада кузатиб турган тўрт киши ҳам бор эди. Улар жуда ғамгин эдилар.

— Қавмимиз тутган йўл ҳеч ҳам тўғри эмасда...

Ҳақиқий дин бу дин эмаслигига қасам ичишим мумкин.

— Гапинг тўғри, эй Варака. Мен ҳам сенинг фикрингга кўшиламан. Мана, масалан, қошида қурбонлик сўйилаётган бу бут, менингча, бошқа тошлардан сира фарк қилмайди. Ҳеч кимга фойдаси ҳам йўқ, зарари ҳам.

Бу сўзларни сўзлаган Зайд ибн Амр эди. У яна биродарларига қараб:

— Мен қатъий қарор қилдим: дарҳол йўлга тушаманда, ҳақиқий динни излайман.

Менингча, ҳақ дин пайғамбар Иброҳимнинг динидир, — деди.

— Ҳа, албатта, Иброҳимнинг динидан бошқа ҳақ диннинг йўқлигига аминман.

Сухбат шу тарзда давом этди. Қисқа вақт ичида йўлга тушишга аҳдлашиб, тарқалдилар. Булар — Варақа ибн Навфал, Зайд бин Амр, Усмон ибн Ҳувайрис, Абдуллоҳ ибн Жаҳш эди. Аммо бу йиғилиш ва суҳбат Фил ходисасига нисбатан қайси йили бўлгани номаълум.

* * *

Варақа ибн Навфал Шом томонларга кетди. Учрашган дин арбобларининг таъсирида христианликка кирди. Ўқиш, ёзишни ўрганди. Христиан динига оид китобларни ўқиди. Иброний, яъни, қадимги яҳудий тилини ўрганиб, Тавротни ҳам мутолаа қилди.

Маккага қайтганда яҳудийликни ҳам, христианликни ҳам чуқур ўрганиб олим бўлган, ҳатто Тавротдан, Инжилдан баъзи нарсаларни ёдлаб олган эди. Баъзан яҳудий тилида ўқиган диний китобларининг мазмунини араб тилида сўзлаб берарди. Аммо на бировни христианлик динига чорларди, на Макка аҳлидан бирор киши унинг олдига келиб: «Эй Варақа, пайғамбар Исо алайҳиссаломнинг динини менга ҳам ўргат, мен унинг динига киришни истайман», дер эди. У ўз ҳолича, тўғри эканлигига ишонган христианлик динига содиқ бўлиб қолаверди. Биров келиб: «Сенинг бутларимизга ибодат қилганингни кўрмай қолдик. Энди орамизга қўшилмасанг, бўлмайди», демади ҳам. Вақт ўтиб Варақанинг кўзлари хиралашди. Яхши кўрмайдиган бўлиб қолди. Лекин ўқиган китобларида ёзилган маълумотлар ёдида эди. Чунончи, Таврот ва Инжилда ўқиганида бир неча оятнинг энди келадиган Пайғамбар ҳақидаги хушxabари унинг зеҳнига ўрнашиб қолган, бу сўнгги Пайғамбарни интизорлик билан кутар эди. У зот шу Макка шаҳридан чиқади деб ишончи комил эди. Орасира маккалик танишларига чуқур разм солар, «Ажабо, булардан қайси бири пайғамбар бўлиши мумкин, саодат тожи улардан қайси бирининг бошига кийгизилар экана?!» деб ўйлаб қоларди. Кимга пайғамбарлик унвонини муносиб кўришини, албатта, Оллоҳ ўзи яхшироқ билади.

— Нима бўларди, эй Раббим, мени ўша Пайғамбарга етиштирсанг...

Сўнгги пайтларда Варақа шу дуони пичирлаб айтиб юрадиган бўлиб қолди.

* * *

Усмон ибн Ҳувайрис Шомга борди, ўша ерда муқим ўрнашди. У ҳам христианликни қабул қилди. Бундан ташқари, Шом ҳокимига маккаликлар устидан арз этиб, агар уларнинг устига мунтазам бир кўшин билан юриш уюштирилса, у ерларни осонгина фатҳ қилиш мумкинлигига ишонтирди.

Ҳоким ўзининг қўли остида хизматда бўлган иккинчи даражали бошқа бир ҳокимга мактуб ёзиб, Усмон ибн Ҳувайрисдан бериб юборди. Мактубда кўшин билан Макка устига юрини қилиш ва у ерларни ишғол этиш буюрилган эди.

Ҳоким ибн Жафна бу фармонни бажариш учун тайёргарлик кўра бошлади. Шу пайтда унинг мақсадидан воқиф бўлган дарвешлар гуруҳи Ибн Жафнани зиёрат қилиш учун изн сўрадилар. Ибн Жафна ҳузурига ташриф буюрган таркидунёчилардан сўради:

— Хўш, хизмат?

— Эй малик, Ҳарам халқи устига кўшин билан юриш қилиш ниятингни эшитдик, шу тўғрими?

— Ҳа, тўғри. Менга буюрилган фармон шу.

— Эй малик, бизлар сени яхши кўрамыз. У ерларни босиб олсанг, бундан бизга ҳеч қандай зиёнзаҳмат етмайди. Аммо у ерда «Каъба» деб аталувчи, пайғамбар Иброҳим замонидан қолган бир Байт борки, Оллоҳ ҳеч кимсанинг бу Байтга қўл кўтаришига, унга хужум қилишига рози бўлмайди. Чунончи, бундан бир неча йил олдин Яман томонлардан келган катта кўшин Маккага етай деб турганда, Оллоҳнинг қарғишига учраб, маҳв бўлиб кетди. Бу айна ҳақиқатдир. Зинҳор бундай ишга бел боғламагин, — дедилар.

Шундан кейин Фил ходисасини тафсилотлари билан сўзлаб бердилар.

— Буларни фақат ва фақат яхшилик тилаб гапириб бердик, эй малик. Бошингга бир кулфат тушса, биз учун бениҳоя қайғули бўлади — дедилар.

Ибн Жафна уларни кузатгач, кичкина бир текширув ўтказиб, Абраха лашкарининг фожиавий ҳалокати ҳақида аниқ маълумот олди. Дарҳол тайёргарликни тўхтатди. Усмон ибн Хувайрисни ҳузурига чақиртирди. Ҳарам ҳудудини фатҳ этишга бундай имконият яратиб бергани учун ташаккур билдирди. Бу ҳали хамир учидан патир, дея бир неча кўйлак ҳадя этиб, эгнига кийдирди. Усмон янги либос кийгани учун кечкурун танасининг қаттиқ қичишаётганини сезди. Қашинган эди, яралар пайдо бўлди. Узини тобора ёмон ҳис қила бошлади. Шундан кейин бирданига:

— Ё, алҳазар... — деб юборди.

Аммо вақт ўтган эди. Кўйлагига захар суртилганига ҳеч шубҳаси қолмади. Дарҳол ечди. Бироқ энди ҳеч нарсани ўзгартириб бўлмасди. Секинаста ўлими яқинлашаверди.

Бир неча соатдан сўнг ибн Жафнанинг ҳузурига кирганлар унга Усмон ибн Хувайриснинг типирчилабтипирчилаб, жон берганини билдирдилар.

— Бизга қазиган чоҳга ўзи йикилди, — деди ҳоким.

***

Абдуллоҳ ибн Жаҳш турли жойларга борди, кўп одамлар билан мулоқотда бўлди. Ниҳоят, у ҳам христианликка кирди. Бу дин унинг қалбига ҳузур ва осойишталик бағишлади. Абдуллоҳ қидирган нарсасини топганига ишончи комил эди. Яна Маккага қайтди ва у ерда тинч ҳаёт кечири бошлади.

***

Зайд ўртоқлари билан хайрлашиб, уйига келгач, мақсадини аввал хотини Сафийяга билдирди. Ҳадромийнинг қизи Сафийя бундан сира хурсанд бўлмади. Эрини жуда яхши кўрарди. Яхши хулқли, покиза ва суюкли инсон эди. Келишган, басавлат бир киши эди. Узоқ вақт ундан айрилишини ҳеч ҳам хоҳламади.

— Кетма, Зайд, шу ерда ёнимда қол, сенсиз туролмаман, — деди.

Аммо Зайднинг аҳди қатъий эди. Бу шунчаки айтилган гап эмас, кўнглининг тубтубигача сингиб кетган дунёқараш эди. Эрхотин ҳеч келиша олмадилар. Зайд кетиш фикридан бир дақиқага бўлсада, қайтмади. Сафийя кеткизмаман, деб ўжарлик қилиб туриб олди. Зайд Сафийя кўрсатган ҳамма важларни сабртоқат билан тинглади, уни кўндиришга уринди, кейин:

— Аммо мен, албатта, ҳақ динни топишим керак. Бу йўлда ҳар қандай оғирчиликка, йўқотишларга ҳам тайёрман, — деди.

— Хўп, биз сенсиз нима қиламиз? Зайд ўғлига ишора қилди:

— Мана, Саид. Боламни бағрингга босиб, ўзингни овутарсан.

Келажакда лсаннат хушхабарини ҳаётлик чоғидаёқ оладиган бу кичкина бола «Ашарайи мубашшара»дан (иайғамбаримиз жаннати бўлганликларидан хушхабар берган ўн кишидан) бири бўлган Саид ибн Зайд ҳазратлари эди.

Бироқ бу баҳона Сафийяни ишонтиролмади.

— Айтишга осон. Лекин аёл учун эрининг ўрни бошқа, ўғилнинг ўрни бошқа. Бахстортишувлар шу тарзда чўзилиб кетди, Зайд хотинини ҳеч кўндиролмади. Охири, у рози бўлмаса ҳам, йўлга чиқишга қарор берди. Сафийя ҳам, ўз навбатида, уни қандай қилиб бўлсада, олиб қолишга қатъий киришди. Ниҳоят, ахволни Зайднинг амакиси Хаттобга гапириб берди. Хаттоб Зайдга панднасихат қилди, дўк урди. Ҳақ дин ҳақидаги хомхаёлни миянгдан чиқариб ташла, деб қаттиқ огоҳлантирди. Хаттоб Зайднинг ҳам амакиси, ҳам акаси эди. Зайднинг бобоси Нуфайл ўлганида, орқасидан икки ўғил ва хотини қолган эди. Бири олдинги хотинининг ўғли Амр, иккинчиси энди бева қолган хотинидан туғилган Хаттоб. Нуфайлнинг таъзияси куни ғалати ҳодиса рўй берди. Азага келган хотинлар дод солиб йиғлар эдилар. Араб одатларига

кўра, яхши хислатлари таъриф этилган марсиялар ўқиларди. Шу пайт Нуфайлнинг ўғли пушиб бориб, бир хоиага кирди. Чапга, ўнгга аланглади. Ҳеч кимнинг у билан иши йўқлигидан фойдаланиб, бир зумда кўйнидан чиқарган рўмолни ўгай онасининг бошига ёпди.

Аёл бир сапчиб тушди. Бироқ энди бўлар иш бўлган, рўмол бошига ёпилган эди. Бундан буён Амр ўгай онасининг якка хўжайини бўлиш ҳуқуқини қўлга киритган эди. Истаса унга ўзи уйланади, истаса, бошқа бировга сотиб юборади. Чиркин, аммо кенг тарқалган одат эди бу. Эри ўлган хотин мархумнинг жанозаси ўқиладиганида аза тутсинми ёки эрининг яқин қариндошларидан бири тўсатдан бошига ёиладиган рўмолдан сақланиш йўллари ҳақида бош қотирсинми? Бошига оғир кулфат тушган аёл ё бутун дардини унутиб, фақат шу ҳақдагина ўйлаши ва овланишдан қутулиши, ё бошига тушадиган ишга рози бўлиши, икки йўлдан бирини танлаши керак эди. Учинчи йўл йўқ эди.

Мархум уйдан олиб чиқиб кетилгач, ов муддати тугарди. Амр угай онасининг бошига рўмол ёпиш орқали эгалик ҳуқуқини қўлга киритгач, уни бировларнинг ихтиёрига топнириб қўйиш ниятида эмаслигини очикойдин билдирган эди. Ўзига маъқул бўлган пайтда унга уйланди. Бу никоҳдан Зайд исмли бир ўғил дунёга келди.

Зайд улғайгач, қавмининг бу аҳмоқона одатларига қарши қалбида жирканиш ҳисси уйғонганини ҳис этди. Тошларга, дарахтларга тангри дея сиғинишнинг бемаънилигини англади. Бундай хаттиҳаракатлар нотўғрилигини айтишдан тап тортмади. Аммо бу йўлда илк бор унга қарши чиққан одам ҳам амакиси, ҳам онаси бир ака бўлган Хаттоб эди. Зайд Хаттобдан роса калтак еди.

Шундан кейин Сафийя ҳар сафар Зайднинг йўлга тайёргарлик кўраётганини сизди дегунча, Хаттобга хабар жўнатар, масала шу билан ҳал бўлар эди. Аммо бир куни келиб бу чоратадбирлар ҳам фойда бермай қўйди. Эрта тонгда ўзини бир ишни назорат қилиш учун чиқиб кетаётгандек кўрсатган Зайд кечкурун уйига қайтмади. Сафийя ўғли Саид билан унинг орқасидан қон йиғлаб қолди.

* * *

Зайд Ҳарам заминини тарк этгач, кунларча йўл юрди. Дуч келган жойда дин арбоблари ҳақида суриштирди, кўнглида ёнаётган дарди бедавога малҳам қидирарди. Ниҳоят, бир христиан руҳонийи унинг саволларига шундай жавоб берди:

— Сенга Исо алайҳиссаломнинг динига киришни тавсия этаман.

— Исонинг дини мени кониктирмайди.

— Нега?

— Чунки Ҳазрати Исо яккаю ёлғиз бир Оллоҳга иймон келтиришни буюрар эдилар. Сизлар битта Оллоҳни учтага етказдингизлар. Оллоҳ бирдан ортиқ бўлса, учта бўлди нима, уч юзта бўлди нима?! Масалан, менинг ватанимдагилар уч юздан ортиқ илоҳ бор деб эътироф этадилар, ўшалардан қандай фарқларинг бор?

— Сен Исонинг биргина Оллоҳга сиғинишни буюрганини қаердан биласан?

— Чунки Оллоҳ яккаю ягонадир. Ўзига шерик қўшишни амр этадиган кишини пайғамбарлик вазифасига тайинлаши мумкин эмас. Демак, бу — сизларнинг ишларингиз, яъни, уч илоҳ бордир, деб пайғамбар Исо эмас, сизлар айтасизлар. Бирикки сония тўхтаб қолди, унинг гапларини диққат билан, ҳайрат билан тинглаган руҳонийнинг кўзларига тик бокди:

— Мен эса, фақат яккаю ягона Оллоҳга ишонишни амр этувчи динни қидиряпман.

— У ҳолда сенга, иймон келтирсанг, хидоят топадиган бир дин ҳақида маълумот берайин.

— Қайси дин экан у?

— Иброҳим алайҳиссаломнинг динидир.

— У ҳолда менга унинг мохиятини тушунтирсанг.

— Тушунтира олмайман.

— Нега?

—Чунки у диннинг асл моҳиятини, ўзагини, мазмунини ўзим ҳам билмайман, биладиган бирон кишининг борлигига ҳам ишонмайман. Зайд у ердан намли кўзлар билан чикди. Яна йўлга тушди.

— Оллоҳим, сен шоҳид бўлгинки, мен Иброҳим пайғамбар динининг тарафдориман. Шу дин йўлида яшашни, шу дин йўлида ўлишни орзу қиламан, — дея йўл босди.

Шундан кейин оғироғир қадам ташлаб кетаётган туясининг устида ўтирган ҳолда Иброҳим пайғамбар танитган Оллоҳга сажда этиш мақсадида бошини туянинг бўйнига эгди. «Оллоҳим, Оллоҳим, сенга қандай ибодат қилишни билолмаяман», дея сўзланди.

Шом томонларда учратган бир роҳибга ўз ҳаётини гаириб берди. Шунда роҳиб:

—Эй маккалик биродар, тушунишимча, сен Иброҳим пайғамбарнинг динини қидираётирсан. Сен қидирган динни билувчининг ёки шу динга кирган бир кишининг борлигига кўзим етмайди. У яҳудий эмас эди, христиан ҳам эмасди. Пок ва самимий бир эътиқод билан Оллоҳга топинишни буюрган пайғамбар эди. Яҳудийлик ҳам, христианлик ҳам пайғамбар Иброҳимдан (с.а.в.) кейин келган динлардир. Иброҳим пайғамбар намоз ўқир, сажда қилар ва ибодатларида сенинг ватанингда қад кўтарган Байтга йўналар эди. Зеро, у Байтни ҳам ўзи Оллоҳнинг амрига мувофиқ қурган эди. Сен ҳозирок орқага қайт, ўз юртинга бор. Чунки Оллоҳ сенинг қавминдан, сенинг юртиндан бўлган бир кишига вазифа берадики, у пайғамбар Иброҳим томонидан келтирилган ҳақиқий тавҳид ва ханифлар динини ўргатади. У Оллоҳнинг энг суюкли бандасидир. Зайд бундан ортиқ маълумотга эга бўлолмаслигига ишонч ҳосил қилиб, Маккага қайтди. У учрашган дин арбоблари берган энг сўнгги маълумот қидирганини ўз юртида топажагини кўрсатарди.

Юртига келди. Одамлар ҳамон бутларга сиғинишар, ҳамон уларга қурбонликлар қилишар эди. Танишлари ундан:

— Нима қилдинг, нима бўлди? — деб сўрадилар.

— Варақа христианликни қабул этди. Аммо у дин менга тўғри келмади. Мен пайғамбар Иброҳимнинг динига эътиқод қўйдим, — деди.

— У нимага инонардир?

— Нимага инонганини билмайман. Лекин нимага инонган бўлса, мен ҳам шунга эътиқод қилтандек қабул қилишини Оллоҳдан тилайман.

***

Бир куни Зайдни ушбу сўзларни пичирлаб юрганида кўриб қолдилар:

— Раббим, чин маънода сенинг амринга тайёрман. Сенга кул бўлиб, бандалиқ қилиб буйруғингни бажаришни истайман. Хайрни хоҳлаган бандангман, мутақаб бир, муттаҳам эмасман. Оллоҳим, юзимни фақат сенга бурганман. Менга қандай муомала қилсанг ҳам, барибир сенга илтижо қиламан. Зайд шу сўзларни айтиб бўлгач, ерга эгилди ва бошини саждага қўйди.

***

Зайд шафқат ва марҳаматли бир киши эди. Айниқса, қиз болаларни тириклайин тупроққа кўмишларига чидаб туролмасди.

Бу аҳмоқона ҳукми бажаришга бел боғлаган бир отага шундай деган эди:

— Шу гўдакни менга бер. Ўз паноҳимда тарбиялаб, вояга етказаман.

Зайд шу йўсинда бу гўдакни ўлим чангалидан қутқарди. Йиллар ўтиб, ўша гўдак балоғатга етди, хуснига хусн кўшилди, гўзал қиз бўлди. Ўшанда қизнинг отасига шундай таклиф қилди:

— Хоҳласанг, қизингни ол. Хоҳласанг, яна менинг қарамоғимда қолаверсин.

Зайд шу йўл билан анчагина маъсум гўдакларнинг жонини омон сақлаб қолган эди.

***

Хаттоб ўз укаси ва, айни пайтда, жияни ҳам бўлган Зайднинг бошқача одам бўлиб қайтганидан сира ҳам хушнуд эмас эди. Уни қўлидан ушлаб, бутларнинг қошига олиб борди.

— Кани, бир кўрай, Зайд, буларга сажда килгинчи, — деди.

Зайд бу таклифга асло рози бўла олмас эди. Зинҳор уларга сажда қилмаслик учун шунча пайт бегона юртларда қолиб кетган, юрагини ёндираётган оташни сўндириш учун қанчаданқанча чўлу биёбонларни ошиб ўтган эди. Юлдузлар чароғон этган осмон остида ёлғиз ўзи қанчаданқанча кечаларни мижджа қокмай ўтказди, қанчаданқанча сафар заҳматларига юзида табассум билан бардош берди, «Оллоҳим, сени қидиряпман. Оллоҳим, сен пайғамбар Иброҳимга (а.с.) жўнатган динингни қидирмоқдаман», дея кўзёшларини оқизди. Энди Хаттоб тугул, бутун жаҳон одамлари қўшилишиб ҳам бу ночор махлукларнинг қошида уни бош эгишга мажбур этолмасдилар.

— Мен бутларга сажда қилмаслик учун шунча пайтгача бегона юртларни кезиб юрдим, — деди.

— Хўш, уларнинг чиндан ҳам илоҳ эканликларига энди ишондингми?

— Йўқ. Улар асло ҳақиқий илоҳ эмасдилар. Уларга тоатибодат қилиш одамларга ҳеч қандай наф келтирмайди. Улардан узок юриш ҳам ҳеч бир зарарга сабаб бўлмайди. Хаттоб ишнинг чўзилиб кетишини сира ҳам хохламасди. Фейли бунга йўл қўймасди. Масалани шартта ҳал этишга қарор берди. Зайдни роса қалтақлагандан сўнг, энди бу тентақликка барҳам бериш пайти келди, дея уни ёлғиз қолдирди.

* * *

Макканинг Жидда томонидаги Балдок деб аталувчи манзилида яшовчи Абдулмутталибнинг невараси Муҳаммад ибн Абдуллоҳ Зайд ибн Амр билан ҳамфикр эди. Зайд бутларга бош эгиш у ёқда турсин, улардан қаттиқ нафратланадиган Муҳаммад ибн Абдуллоҳни жуда яхши қўрар, унга ихлоси баланд эди. Аммо анча пайтдан буён ахтараётган буюк кишининг ёнгинасида ўтириб, у билан биргаликда суҳбатлашаётгандан мутлақо беҳабар эди. Фақат угина эмас, бу ҳақиқатдан у пайтлари Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг ўзи ҳам беҳабар эди...

Олдиларига дастурхон келтириб ёйдилар. Гўштдан тайёрланган таом қўйилди. Бутларга қурбонлик мақсадида сўйилган молнинг гўшти эмас эди, албатта. Шундай бўлсада, Зайд унга қўлини ҳам теккизмади ва шундай деди:

— Мен на сизларнинг бутлар учун сўйган қурбонлик гўштингиздан ейман ва на Оллоҳдан бошқасининг исмини зикр этиб сўйилган мол гўштини. Молҳолни яратган Оллоҳдир. Унинг яшаши учун қўқдан сув юборган, ердан ўтўлан ўстириб қўйган ҳам Оллоҳдир. Шунин билатуриб ҳам Оллоҳга шак келтирасизлар.

* * *

Бир куни яхши одамлиги билан шуҳрат қозонган савдогар бўлмиш Абу Бакрнинг қизи Асмо Қабба ёнидан ўтиб кетаётган эди. У ерда бутларга сиғиниш билан банд бўлганларга қарата шундай дея бошлади:

— Эй қурайшлиқлар, Худо ҳаққи, орангизда мендан бошқа пайғамбар Иброҳимнинг динига эътиқод қилган қимса йўқдир. Зинодан узок юринг. Чунки унинг оқибати фақирликдир. Оллоҳ учун сўйилмаган молнинг гўштини ҳам еманг. Кейин шундай мазмундаги байтларни ўқиди: «Мен юзимни залворлизалворли тоғларни, қояларни қўтариб турган шу ерни яратганга ўғирдим. Мен қўнғлимни тотли сув юқлари билан тўлибтошган булуғларнинг эгасига топширдим. Шамоллар қимнинг амрига биноан у ёқданбу ёққа ва, аксинча, эсиб турган бўлса, мен ҳам ўшанинг йўлига кирдим, унга банд бўлдим».

Асманинг бу ерда ортиқ туриши ҳавфли эди. Чунки у ердагилар Зайдга душман бўлиб, нафратдан ўзларини қўярга жой тополмаётганлардан эди. Жанжалтўполон бошланиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Хаттобнинг фикрича, Зайд тоза адабини еган, энди ақли қириб қолган бўлиши керак эди. Лекин, ҳайҳот, у ўз фикридан қайтмабди. Иброҳим динига содиқ қолибди. Қарга борса, қарда ўтирса, Иброҳимнинг динидан гап бошлар, бутларнинг оддий тошлардан иборат

эканлигини очикойдин гапирар эди.

Хаттоб уни иккинчи марта тарбиялаш керак деган фикрга келди. У жуда бакувват эди. Чинор ниҳоли каби бир ўспирин бўлган ўғли Умарни ҳеч аямай дўппослаган пайтлари бўлиб турарди. Аммо Умар калтак еркан, отасига бўлган хурмати боис ломмим демасмиди ёки кучи етмаслигини билгани учун азобларга чидармиди — буниси бизга маълум эмас.

Чиндан ҳам жуда бакувват, жасур Хаттоб Зайдни олдига солиб, уйига олиб келди, иккинчи марта яна роса калтаклади. Бу калтаклардан сўнг навбат панднасихатлар, танбеҳу дўқпўписаларга келди. Бу ҳам кор қилмагач, яна калтаклади ва:

— Бундан буён Макка тупроғига кадамингни босмайсан. Чунки энди одам ўлмаслигинг равшан... — дея кувиб юборди.

Вазият жуда кескинлашган эди. Улим хавфи туғилди. Шунинг учун Зайд ватанини тарк этди. Аммо Маккадан узоклашишни ўйламасди. Макка яқинидаги тоғу тошлардан, ғорлардан ианоҳ топди. Кўзёши тўкиб, ота1ПИН шеърлар ўкиб, ўзига тасалли бериб юрди. Дунёда қолган биргина орзуи яқинда келадиган сўнгги пайғамбарга етишиш, унинг оёғига қўнган чанглари кўзларига суртиш эканлигини кўкка термулатермула қайтакайта такрорларди.

Хаттоб Макка ёшларидан бир гуруҳини тўнлаб, Зайдни қаерда кўриб қолсалар, тошбўрон қилишга қўндирди. Зайд бирон хабар эшитиб қоларман, деган умидда ҳар келганида, ушбу безориларни учратар, улар отаётган тошларга нишон бўлар эди.

Бу иш бир неча бор такрорланди. Шундан кейин Зайд яна Шом томонларга бош олиб кетди. Йўл юриб борар экан, шу мазмундаги байтларни ўқир эди:

«Ходисалар ақл тарозисига солинса, мен бир Оллоҳга банда бўламанми ёки бир дона илоҳга? Мен Лотдан ҳам Уззодан воз кечдим. Жасоратли ва сабртоқатли киши аслида шундай қилиши керак. Мен на Уззони илоҳ деб тан оламан, на унинг икки кизини ва на Бани Амрнинг икки бутини зиёрат қиламан. Бизнинг биргина Роббимиз борки, мен фақат унга иянаман. Чунки эсхушим ҳали жойида...»

У Шомга бу гал янги дин кидириб бормади. Фақат юрагида ёнаётган оташ алангасини пасайтирмоқчи эди, холос. У учратган бир роҳиб:

— Қаердан келяпсан, эй туякаш, — деди.

— Иброҳим наслининг юртидан.

— Хўш, мақсадинг нима?

— Ҳақиқий динни кидирипман.

— У ҳолда сен тезда ўз юртингга қайт. У динни келтирадиган пайғамбар ё шу кунларда чиқди, ё чиқиш арафасидадир.

Зайд дарҳол қайтди. Нима бўлса бўлсин, Маккага киришга қатъий аҳд қилди. Босган ҳар бир қадами уни тобора Ҳарам ҳудудига яқинлаштирарди. Лекин Арзи Лахм деган жойга келганида, пешонасида совуқ терлар пайдо бўлди.

Атрофини нотаниш одамлар ўраб олган эдилар. Булар, эҳтимол, қароқчилар эди. Зайдни улар ҳам танимасдилар. Зайд улардан қутулиш учун ҳамма нарсасини беришга тайёр эди. Аммо бу одамларнинг уни қўйиб юборин1 ниятлари йўқ эди. Ахийри Зайд оғир зарба еб, бу дунёдан абадий кўз юмди. Бу пайтда қурайшликлар бетўхтов равишда Каъбани таъмирлаш билан машғул эдилар.

* * *

Унинг ўлимига йиғлаганлар орасида Варақа ибн Навфал ҳам бор эди. У Зайднинг шаънига шу байтларни ўқиди: «Эй Амрнинг ўғли, сен тўғри йўлни топдинг. Покиза ҳаёт кечирдинг, аёвсиз куйдирадиган жаҳаннам оташларидан узоклашдинг. Бу сенинг яккаю ягона бўлган, тенги йўқ Оллоҳга ишонишинг ва бемаъни бутларга сиғинишдан воз кечишинг туфайлидир. Баъзан инсон ернинг стмиш қават остида бўлса ҳам, Роббининг раҳмати етиб бораверади».

* * *

Фижор урушининг қахрамонларидан бири сифатида бизга олдинги боблардан таниш бўлган Умаййа ўғли Ҳарб бир сафар чоғида вафот этиб, йўлдошлари уни ўлим жойида дафн қилган эдилар. Маккага келишгач, унинг ўлганлиги ҳақида хабар бердилар. У машъум хабарни эшитганлар Ҳарбнинг қабри каердалигини сўрадилар. Ораларидан шоиртабиат биттаси шундай жавоб берди:

*Ва қабру Ҳарбин би мақоин кафр,
Ва лайса қурба қабри Ҳарбин қабр.*

Яъни: «Ҳарбнинг қабри сувсиз бир чўлдадир. Унинг қабри ёнида бошқа қабр йўқдир».

Шундай деб таърифлашга мажбур бўлган эдилар. Чунки қайтиб борсалар, каерга кўмганларини кўмганларнинг ўзлари ҳам топа олмасдилар.

Энди амавийларнинг етакчиси Ҳарбнинг ўғли Абу Суслен бўлиб қолди. Маккада энг олди аслзода ўн киши бўлса, ўшаларнинг бири Абу Суфён эди, десак сира янглишмаймиз.

Қаъба қайта қурилаётган кунларда Сакиф қабиласининг машхур шоири Умаййа ибн Абу Солт Абу Суфён билан биргаликда Шом йўлида эди. Бир христианлар қишлоғида дам олиш учун тўхтадилар. Қишлоқдаги бир неча киши шоир Умаййа ибн Абу Солтга ҳурмат кўрсатишиб, уни совғалар билан сийладилар. Ўзини меҳмонга чақирдилар. Умаййа улар билан бирга кетди ва анчагача у ерда қолди. Қайтиб келгандан сўнг эғнидаги кийимларини ечди, қоқора бошқа бир либосга бурканида, Абу Суфёндан:

— Христиан олимларидан бири билан учрашишни истайсанми? — деб сўради.

Абу Суфён ҳеч иккиланмай жавоб берди:

— Йўқ.

— Нега?

— Чунки менга хуш ёқадиган гапни айтса, унга ишонмайман. Ёқмайдиган гап гапирса, жаҳлим чиқади. Умаййа яна ёлғиз ўзи кетди. Қайтиб келганида, тун ярмидан оққан эди. Хурсанд эди, чўзилиб ётди. Тонг отди ҳамки, аммо Умаййанинг кўзларига сира уйқу келмади. Чехрасидан ҳорғинлиги шундайгина билиниб турарди. У индамас, Абу Суфён ҳам гапирмас эди. Ниҳоят, Умаййа сукунатни бузди:

— Йўлга чиқмаймизми?

— Хоҳласанг, чиқаверамиз.

Сафар яна давом этди. Икки кун юрдилар. Умаййа ҳамон гапирмас, хаёли нималар биландир банд эди. Учинчи куни:

Бирон нима десангчи, эй Абу Суфён! — деди.

— Хўш, ўзинг нега индамайсан, Умаййа? Худо ҳақки, хув анави оғайнилариингни қишлоғига борганиндан кейин оғзинга талқон солиб, кулф уриб қўйганмисан, деб ўйлаган эдим. Ҳеч сени шу аҳволда кўрган эмасман. Нималар бўлганини тушунтирсангчи?

— Менгаку, ҳеч нарса бўлгани йўқ. Мен фақат ўша қайта тирилтирилишни ўйласам, кўрқувга тушиб кетяпман.

— Қанақа қайта тирилишдан?

— Ўлгандан кейинги тирилиш ҳақида гапиряпман.

— Ўлгандан кейин қайта тирилиш тўғрисидаги фикринг чинми?

— Албатта, ўлишимиз муқаррар, сўнгра тирилишимиз ҳам.

— Менинг фикримга қўшилсанг, яхшироқ бўларди.

— Қанақа фикр экан?

— Ўлгандан сўнг қайта тирилмайсан. Ажр учун ҳам чақирилмайсан. Буни мени айтди деявер. Умаййа ачкаччик кулди:

— Менинг устимдан кулма, Абу Суфён. Қасам ичиб айтаманки, ҳар кимга ўлганидан

кейин қайта ҳаёт берилади. Ҳисобкитоб қилинади ва натижада одамларнинг бир қисми жаннатга, қолгани жаҳаннамга киради. Абу Суфён кинояли оҳангда сўради:

—Олим дўстинг фикрича, сенга жаннатдан жой тегадими ёки жаҳаннамдан?

— Бу ҳақда на дўстим билади ва на мен. Сухбат шу билан тугади. Умайя Абу Суфённинг гап уқмас бефаросатлигидан куюнди. Абу Суфён ҳам қовоғини солиб олган дўстига кўз остидан кулимсираб қараб қўйди. Шомдан қайтаётганларида яна бир қишлоққа дуч келдилар. Умайя яна у ердан ҳаёли паришон бўлиб қайтди. Абу Суфён энди унинг нима ҳақда қайғураётганини билар, бирон янгилик бўлса, ўзи гап бошлар, деб ҳеч нарса тўғрисида сўрамас эди. Сукунатни яна Умайя бузди:

— Нима дейсан, ё Абу Суфён, шу, бир чеккароқ жойга ўтиб гаплашсак. Бир чеккага ўтдилар.

— Гапирсангчи, ё Абу Суфён?

— Нима тўғрисида? Сенинг эски сафсатаң тўғрисидами?

— Утба ибн Робия ҳақида гапир. У зулм, ҳақсизликдан узоқ юрадиган кишими?

—Ҳа, Худо ҳаққи, худди сен айтгандек адолатпарвар одам.

—Қариндошларининг ҳуқуқини ҳимоя қилиб, қариндошуруғчиликка риоя этишни буюрадими?

—Ҳа, Робиянинг ўғли чиндан ҳам шунақа.

— Отаси томонидан ҳам, онаси томонидан ҳам аслзода оиладанми?

— Бу ҳам тўғри.

— Курайшларнинг ичида ундан шарафлироқ бошқа кишини биласанми?

—Йўқ, билмайман.

—Фақир ва муҳтож бир кишими?

—Йўқ, жуда бойбадавлат одам.

—Ёши нечада?

—Анча катта.

Бундай саволжавобдан сўнг Умайя гўлдиради:

— Молмулк ва ёш... Мана, Утбанинг иккита катта нуқсони.

Абу Суфён унинг нима демоқчилигини тушунмади.

— Бсмаъни гапларни қўйгин. Ҳеч ҳам унақа эмас. Молмулк ва ёш Утбага фақат шоншараф келтирди. Умайя Абу Суфёнга ёвқараш қилди:

—Мен гапимни билиб гапираман. Менинг гапим айни ҳақиқатдир.

—Сен менга очиқ гапирмаяпсан, Умайя! Ниманидир яширяпсан. Қани, мақсадингни тушунтирчи! Умайя эътироз билдирди:

—Йўқ. Келажакда содир бўлажак ҳодисалар ҳали менинг сўзларимни ёдинга солади. Ўшанда гапларимнинг мағзини чақишга уриниб кўрарсан.

—Азизим, ахир, бирон нарсани ёрилиб гапирмасанг, ўшанда нимани эслайман?

— Ўша, ҳаёлпаришон ҳолатда қайтиб келганимни кўрганингда мен қишлоқда учрашган олимдан яқинда юбориладиган сўнги пайғамбар ҳақида гапириб беришни илтимос қилган эдим. Орамизда шундай сухбат ўтди: «У араб миллатига мансубдир», деди. «Азизим, араб бўлишини мен ҳам биламан. Қайси араблардан?» дея сўрадим. «Араблар ҳаж учун бориб зиёрат қиладиган Байт жойлашган шаҳардан». «Дарҳақиқат, бизда ҳам (Тоиф шаҳрида) араблар зиёрат қиладиган бир байт бор». «У Қурайш қабиласидан чиқади...» Шу тарзда бўлган воқеани сўзлаб бораётган Умайя қолган гапларни қуйидагича давом эттирди:

—Бошимдан қайноқ сув қуйиб юборилгандек бўлди. Умримда бу қадар кучли ҳаяжонга тушмаган эдим. Дунё ва охират саодатини қўлдан бой берганимга узилкесил ишонч ҳосил қилдим. Чунки бу сўнги пайғамбарлик вазифаси менга берилишидан умидвор эдим. Шундан кейин:

«Хўш, унда бу Пайғамбарнинг сифатлари канака ва у ким ўзи?» деб сўрадим.

«Ўрта ёшларга етганда пайғамбарлик вазифаси бериладиган инсон. Зулмдан, ҳақсизликдан узоқ юради. Қариндошлик ҳақхукуклаглгаи назорат қилади. Шундай қилишни тавсия этади. Узи фақир, аммо ҳам ота, ҳам она томонидан аслзодалар хонадонига мансуб. Халқ орасида обрўэътиборга сазовор. Ёрдамчилари кўпинча фаришталардир», деб жавоб қилди.

— Умайя, сенинг бу гапларинг ғирт уйдирма ривоятлардан бошқа нарсалар эмас. Агар Оллоҳ иайғамбар юборадиган бўлса, ҳеч шубҳа қилма, ёши улуғ ва шарафли кишини танлайди.

УКОЗ БОЗОРИ

Укоз араблар кўп йиллардан бери савдосотик қиладиган энг катта ва марказий бозор эди. Бу ерда олдисотдининг ҳар хил турини учратиш мумкин эди. Узоқузоқ манзиллардан чиқиб, бепоён чўллар оша йўл босган карвонлар бир томони Шом, иккинчи томони Яманнинг кўпгина шаҳар ва қасабаларидан келтирилган молларини шу ерга туширар эдилар. Шом билан Яман орасида чўзилиб кетган юзларча чақиримлик масофа Укоздан ҳам катта ва машхурроқ бирор бозорни билмасди. Бу қадар гавжум, харидори бунчалик кўп бозорни юз йиллар бўйи араб миллати кўрмаган.

Бир томонда озиқовқат ва кийимкечаклар, иккинчи томонда аёлу эркак, болалардан иборат куллар ўз харидорларини пойлар эдилар. Яна бир томонда эса, мол бозори жойлашган эди.

Шу орада ҳар тарафда дошқозонлар қайнар, келибкетувчиларга овқатлар тортилар эди. Махсус вазифа берилган кишилар эса:

— Ейишга овқат, ётишга бошпанаси йўқлар, қарзини тўлашга пули бўлмаганлар, бу ёққа келинг... Душманидан кўркканлар, бу ёққа келинг. Озодлигини сақлаб қолишга пул тополмаганлар, бу ёққа, фалон кишининг ёнига келинг... — деб бакирибчақириб юрардилар. Шоирлар шеърларини ўқир, нотиклар баланд жойларга ёки бирор туянинг устига чиқиб нутқ сўзлар эдилар. Хадичанинг молларини бозорга олиб келган Буюк Амин Абул Қосим Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳам бу йил Укоз бозорида савдосотик қиларди. Бозор майдонининг ўртасида қизил туянинг устига чиқиб олиб халққа қарата хитоб этаётган бир қариянинг сўзларини охиригача диққат билан тинглади. Бу киши Ийад қабиласига мансуб машхур Қусс ибн Соида эди. У араб қабилалари орасида чиройли нутқи билан шуҳрат қозонган эди. Қария араб адабиёти учун ажойиб бир намуна бўла оладиган нутқини шундай тарзда бошлади:

— Эй одамлар, эшитмадим деманглар, эшитганлар дармонда, эшитмаганлар армонда. Бир нарсани ўргандингизми, ундан фойдаланишни ҳам билинг. Шубҳа йўқки, яшаган ўлади, ўлгач, номи ўчади. Келажакда такдирда нима бўлса, албатта, ўша юз беради. Ёмғир ва ўсимликлар... Озиқовқат ва нознеъматлар... Оталар, оналар, жамоалар ва яккаёлғиз кишилар... Ибрат берувчи далиллар, сўнгра яна далиллар...

Кўкда хабар бор, ерда эса, ибрат. Қоронғи кеча буржлари билангина биргаликда мовий, дунё водийлари билан дунё, денгизлар тўлқинлари билан денгизлардир... Менга нималар бўлаётир ўзи? Одамларнинг кетаётганини кўряпман, ҳолбуки, бу одамлар бошқа қайтмаётирлар. У жойда қолишга рози бўлиб, ўша жойда қолдиларми ёки қолдирилдилару уйкуга толдиларми?... Қусс ҳақиқий бир қасам билан, тўғри йўлдан тоймай, гуноҳ ишларга яқинлашмай соф юрак билан онт ичадики, Оллоҳнинг шундай дини борки, у дин сизнинг ҳозирги динингиздан ғоят мукамаллиги, сеvimли ва ҳақиқийлиги билан ҳақ диндир. Бир пайғамбари бордирки, энди унинг замони яқин, сояси устингизда юрибди. Унга етишган ва иймон келтирган, йўлидан юриб ҳидоятга етишганлар нақадар бахтли бўладилар. Унга қарши чиққан ва исён кўтарганларнинг эса, ҳолига вой... Ғафлатда қолганлар, кечмиш асрлар ва ўша асрларда яшаган умматлар ҳалок бўлдилар. Эй Ийад аҳли, қани, қаерда оталар ва боболар? Қаерда қамчисидан қон томган, шиддатидан оёғи остидаги ер ларзага келган ўша фиръавнлар? Қаерда

мухташам биноларни бунёд этиб, тиллаю кумуш билан безатганлар? Қани мол-дунё, авлодаждодлар қани? Ўзидан кетиб кутурган, ўлартириларига карамай бойлик тўплаган, мен сизнинг энг буюк Роббингизман, деган Намруд қаерда, қани? Улар сизлардан кўра бойроқ эмасмидилар? Улар қаерда, қани? Улар сиздан кўра, кўироқ умр кечирдиларми? Дунё тегирмони уларни ҳам тошларнинг остига олиб босибянчиб ташламадимми? Энди уларнинг чириган суяклари ва бўмбўш бўлиб қолган гўшаларигина қолдики, у ерларни қуртқумурсқалар жонлантирмоқда... Йўқ, иш сизлар ўйлаганингиздек, осон ва оддий эмас, асло! Яккаю ягона Оллоҳ бор, ибодатга муносиб зоти Олий Удир. Туғмаган, туғилмаган.. ўлмайдиган... боқий ва чексиз қудрат соҳибидир У... Утмиш авлодларимиз ҳаётига чуқур назар солсак, кўплаб ибратли мисолларни топишимиз мумкин. Ўлимга олиб борувчи ва муқаррар бўлган йўлларни кўрганимда, қавмимнинг ёшмиқарими, каттамикичикми, ҳаммаси вақтисоати билан шу йўлга киришини муигаҳада этганимда, кетганларнинг орқага қайтмаганини ва қолганлар ҳам боқий умр кечирмаслигини тушунганимда, шунга қатъий ишонч ҳосил қилдимки, бандаларининг бошига келадиган ўлим менинг бошимга ҳам келади...

Қусс ибн Соида гапларини тугатди. Афсусли томони шундаки, «Оллоҳнинг бир иайғамбари бордир, замони жуда яқинлашиб қолди», дер экан, уни тинглаётганлар орасида ўша шонли Набийнинг, оламларга раҳмат бўлажак ўша Буюк Расулнинг борлигидан, ҳамма катори, у ҳам беҳабар эди. Ҳатто яқин йиллар ичида вазифа олиши азалий тақдир зарурати бўлган Буюк Пайғамбарнинг ўзи ҳам...

Ўша бозорда савдосотиқ қилган ўттиз олтиўттиз саккиз ёшлардаги Ал-Амин Қусс ибн Соида тилга олган ҳақиқатлар ҳақида кейин ҳам тезтез ўйларди. Инсонлар том маънода тушқунлик ботқоғига тобора чуқурроқ ботиб бораётган эдилар. Бу аянчли ҳаёт тарзи ўзининг борйўқлигидан ҳам беҳабар жонсиз тошларни ибодатга лойиқ маъбуд деб ишониш асосига қурилган эди.

Арзимайдиган бир баҳона ҳам катта жанжалнинг чиқишига сабаб бўларди. Гўдаклик чоғида тириклайин тупроққа кўмилган қизларни кўрганди. Бу чиркин, ваҳшиёна одат тобора кенг тарқалмоқда. Шароб ҳар қандай зиёфатнинг доимий неъматига айланган. Ичмайдиганлар бармоқ билан санокли даражада кам. Оллоҳнинг яратган шифобахш неъматлари хисобланмиш хурмо, узум сингари мевалардан ҳаром ичкилик тайёрланар ва уни истеъмол қилганлар ихтиёрий жинниликка берилар эдилар. Одамлар худди ҳайвонлардек бозорларда сотилар, сўнгра сотиб олинганлар томонидан ҳайвонлардек ишлатилар эди. Бу бечора қулларнинг ҳам ўзлари сингари бир инсои эканликлари ҳақида ўйламасдилар.

Баъзан бу аҳмоқона одатларга қарши чиққан кишилар учраб турарди. бироқ улар халқнинг дардига дармон бўлишга қодир эмас эдилар. Ҳотами Тойийнинг шон ва шараф даъвоида қилган, кейинчалик тилларда дoston бўлган сахийлиги; Зайд ибн Амрнинг ўлдирилаётган гўдаклардан бир нечасининг ҳаётини сақлаб қолиши; Абу Бакрнинг инсонлик шарафига номуносиб, дея бутга сиғинмаслиги, шароб ичмаслиги ва зиндон узок юриши; Қусс ибн Соиданинг Укозда келишига оз қолган бир пайғамбар ҳақида маълумот бериши... Булар бутун бир миллатни, инсониятни жаҳолатдан халос этиш учун етарли эмас эди. Булар жўшқин оқар дарёнинг юзидаги кўпиклар янглиғ гап эди, холос. Бутун шиддати билан кутуриб оқаётган бу жаҳолат дарёсини муаззам бир тўғон ёрдамидагина тўхтатиш мумкин эди. Бу эса, Оллоҳнинг кўмагига муносиб бир Пайғамбаргина қодир бўлган иш эди.

* * *

Муҳаммад Ал-Амин ҳаётининг ўттиз тўққиз йилу олти ойини яшаб бўлди. Машаққатли ҳаёт сўқмоқларидан шу кунгача етиб келди. Туғилмай туриб отасидан, олти ёшида онасидан, саккиз ёшида бобосидан жудо бўлишнинг аччиқ аламларини тортган, Абу Толибнинг уйида йигирма беш ёшга тўлгунга қадар фақирона ҳаёт кечирган, шундан кейин Хадичага уйланиб, бекиёс бойлик, мол-дунёни идора қила бошлаган эди.

Ўқиш, ёзишни билмасди. Бу соҳада ҳеч кимдан сабоқ олмаган эди. Яхши тарбия олиш учун биронбир устоз хузурига жўнатилмаган эди ҳам. Аслида, бунга имконият ҳам йўқ эди, зарурат ҳам. Чунки ҳар жиҳатдан ҳавас қилса арзигудек одоб, хулкатвор эгаси бўлиб етишган, ҳеч кимнинг унга одоб муаллими бўлишига ҳожат йўқ эди. Ёнатрофда унинг барча фазилатларига гувоҳ бўлган, дуч келган кишига лақаб берадиган халқ унга ҳам узоқ синовлардан сўнг «Ал-Амин» лақабини муносиб кўрган эди.

Уни «Ал-Амин» деб атай бошлаганларидан бери анча йиллар ўтиб кетди. Ҳеч ким уни бу лақабга нолойиқ деб билмасди, ҳатто шундай деб ўйламасдилар ҳам. Ҳеч ким, бу лақабни унга бериб янглишган эканмиз, демади.

ИНТИЗОР КУТИЛГАН ТОНГ

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ бир куни ёлғиз ўзи шаҳарнинг чеккасида сайр қилиб юрган эди.
— Салом сенга, эй Оллоҳнинг Расули!.. — деган сас келди.

Чапга, ўнгга қайрилиб қаради. Ҳеч ким йўқ. Овоз эса, яқиндан келган эди. Эшитилгандек бўлиши мумкин эмас.

— Ассалому алайка, ё Расулуллоҳ!..

Иккинчи марта яна шу овозни эшитди. Яна ён атрофига аланглади. Ҳеч ким йўқ. Бирон жойга яшириниб чақиряптими, деса, ундай жой ҳам эмас эди бу ер.

— Салом бўлсин сенга, эй Оллоҳнинг пайғамбари!.. Учинчи марта эшитганда, овозни ҳам, овоз келган жойни ҳам аниқлади: бу овоз бир тошдан чиқаётган эди. Ал-Амин у ердан узоқлашди.

Оллоҳнинг Расули нима дегани? Кимга қаратилган овоз эди бу? Бунинг маъноси нима эди?

* * *

Энди Ал-Амин ғалати тушлар кўра бошлади. Бу тушларнинг ўзига хос хусусияти шунда эдики, айни тарзда ўнгида ҳам рўй берарди. Қолаверса, у бундай тушларни бирикки мартагина эмас, олти ой давомида муттасил кўрди. Аҳвол шу даражага етдики, кундузи содир бўлган бир воқеанинг оқибати қандай бўлишини ўша кечаси кўрган туши ёрдамида гапириб бериши мумкин эди. Чунки бу рўёлар куёш сингари мусаффо, ёруғ тушлар эди. Тафсилотлари бизга қоронғи бўлган бу тушлар бошланганидан бери беш ойдан кўпроқ вақт ўтган, рамазон ойи яқинлашаётган эди. Энди Буюк Аминнинг юрагида қандайдир ёлғизликка интилиш ҳисси пайдо бўлди ва бу интилиш тобора кучайганданкучайди. Кўчада, бозорда, ҳатто уйида ҳам ҳеч тинчий олмасди, ўта безовта бўлиб қолди. Кимсасиз, танҳо ўзи қоладиган жойларга интиларди. Халқ орасида ҳам унинг дилини оғритган, таъбини хира қилган одам бўлмади.

Уйида эса бирон келишмовчилик бўлиши мумкин эмасди. Хотини Хадича, қизлари Руқайя, Зайнаб ва Умму Гулсум, боқиб олган ўғли Зайд ва ўз паноҳида вояга етказган Алидан шикоят йўқ эди. Қолаверса, қизлари Руқайя билан Умму Гулсумни амакиси Абу Лаҳабнинг икки ўғлига, Зайнабни эса, Хадичанинг синглисининг ўғли Абул Осга унаштириб кўйган эдилар. Рўзгордан камчилиги йўқ эди. Шундай бўлса ҳам, ичичидан ёлғизликка кучли интилиш ҳиссини туяр ва бу ҳисни ҳеч енга олмасди. Рамазон ойи бошланган кунларда бу туйғу унга бутунлай тинчлик бермай кўйди.

Аслида, бир неча йиллардан буён Рамазон ойи бошланганида Макка халқидан баъзи кишилар каби у ҳам Ҳиро тоғига чиқиб танҳо қолишни, у ерда бир ой яшаб, ўтганкетганларга меҳмондўстлик қилишни, одамларнинг жоҳилликларидан узоқ бўлишни одат тусига киритган эди. Маккага қайтгач, аввал Каъбани тавоф этар, сўнгра уйи томон йўл оларди. Бу йил ҳам рамазон ойини ўша ерда ўтказмоқчи бўлди. Бу истаги шу қадар кучли эдики, агар кетмаса, биров уни зўрлаб олиб борадигандек ҳис этар эди ўзини.

Қалбидан кечаётган ҳистуйғуларни энг яқин кишиси, уни ҳаммадан кўра яхшироқ

тушунадиган умр йўлдошига очди. Хадича унинг фикрига тамомила қўшилди. Шундан ксйин Мухаммадга озиковкат, егулик нарсалар тайёрлади. Ал-Амин ўз ортидан унга бутун борлиғи билан мафтун бўлган хотини, кизлари, Зайд ва Алининг:

— Хайр, кўришгунча хайр! Бизни у ерда эслаб тур, отажон... — деган овозларини эшитаэшита, уйдан узоклашди.

* * *

Хадича Мухаммад билан турмуш курган кундан бери уни фазилат йўлида тобора камолот чўккиси сари илгарилаётган ҳолда кўрар, доимо севибардоқлар, у билан оила курганига сира ҳам пушаймонлик туймас эди. Хадичада унга нисбатан чексиз ишонч туйғуси бор эди. Сўнги пайтларда бир тошнинг унга: «Салом сенга, эй Оллоҳнинг Расули!..» деганини айтганида: «Ёлғон гапираётирсан, ахир, тош ҳам гапирадими? Тошнинг гаиирганини ким эшитган экан?» деб эътироз билдирмади. Ёки: «Эҳтиёт бўл, бу тагин жину шайтонларнинг иши бўлмасин?!» демади, аксинча, бу гапларни эшитиб, ич-ичидан қувонди, кўнглида якин орада бу ғалати ҳодисаларнинг ҳаммаси ойдинлашса керак, деган фикр пайдо бўлди.

Бу дафъа ундаги ёлғизликка интилиш ҳиссини ҳам яна яхшиликка йўйди, маънавий оламдан узатилган бир кўлнинг ўзига чорлаётганига ишончи комил эди.

** *

Мухаммад бирор соат йўл юргач, Ҳиро тоғига яқинлашди. Энди юкорига кўтарилиши керак эди. Тошларга тирмашди. Худди олдинда биров чақираётгандек баландликка кўтариларди. Ниҳоят, бир ғорнинг оғзига етиб борганида:

— Шу ғорда қолавер... — дегандек бир овоз ичичидан келиб, кулоқлари остида янгради. Энди унда яна баландроққа чиқиш истаги қолмаган эди.

У ўзини гўё илохий бир оламдан идора этилаётган кўллар тортибтортиб, айнан мана шу ғор оғзига олиб чиққан каби ҳис қилди.

Мухаммад ғорга яхпшлаб ўрнашиб олди.

* * *

Орадан кунлар ўтди.

Хадича бир куни қаршисида Мухаммад Ал-Аминни кўриб бениҳоя севинди. У егулиги тугаганлиги туфайли уйига келган эди. Тез фурсатда озиковкат тайёрланди. Яна уйдан чиқди. Каъбани тавоф этгач, ўзига маскан тутган ғорга қараб жўнади.

Тақдир уни ҳар томондан куршаб олиб, кузатиб тургандек эди. На Маккада туришига йўл кўяр, на бошқа бирор ғорга жойлашишига ижозат берарди.

Мухаммад яна ўша ғорга жойлашди.

Ал-Амин ғорда нима қилар эди?

Бу нарса тарихларнинг тубсиз теранликларида пинҳон колган бир сирдир.

Ўқишэзишни билмаган, ёнида суҳбатдоши йўқ, муайян динни қабул қилмаган ва унга ибодат этиш билан банд бўлмаган одам ғорда нима иш килиши мумкин эди? Мухаммад хатто кейинлари ҳам у ерда вақтини қандай ўтказгани ҳақида ҳеч гапирмаган эди.

Эҳтимол, буюк Амин фаришталар оламидаги қатъий қарорга биноан илохий ҳукм билан одамлардан узоклаштирилгандир. У ерда эртанги куннинг ягона ва буюк ҳалоскори бўлиши учун зарур қуввайи маънавийа секин-секин руҳига сингдирилди. Аммо у ўзида фақат инсонлардан узоклашишга кучли эҳтиёж сизди, ғорда бунинг лаззатини, сурурини, роҳатини ҳис этди.

Мухаммад Ҳиро тоғларининг тик қоялари орасида жойлашган бу ғордан залолатнинг кутурган селларига ва жаҳолатнинг шиддатли бўронларига асира бўлган одамларнинг кутсиз, ирганч ҳаётлари туфайли файзини йўқотган муборак шаҳарни узокдан кузатди. Овқати тугагандагина Маккага тушиб, тезгина егулик озиғини ғамлаб, яна руҳиятини ардоқлаётган ғор томон йўл оларди. Рамазон ойининг йигирма олти куни ўтган, тун чўккан эди. Ўша кеча ҳам

жуда оддий, факирона солинган ўрнига ётди. Ҳар кечадаги сингари уйкуга кетди. Эрта тонгда уйғонди. Янада тўғрироғи, ғалати тарзда кимдир томонидан уйғотилди. Қайтиб ухлай олмади. Орадан бирмунча вақт ўтди, тўсатдан ғорда умрида ҳеч кўрмаган бир хилкат пайдо бўлди. Бу туш эмас, ўнги эди. Оллоҳнинг махсус вазифа билан жўнатилган ваҳий фариштаси Жаброил эди у.

Фағжшта Ал-Амин Муҳаммадга:

— Ўқи!.. — деди.

У хаяжон ичида жавоб берди:

— Мен ўқишни билмайман.

Фаришта Ал-Аминни ушлаб, қаттиқ силкитди. Бу ундай сиқар эдики, Буюк Амин суяқларининг қисирлаганини ҳис этди. Сўнгра, қўйиб юборди ва яна:

— Ўқи!.. — деб буюрди.

— Мен умримда ўқиган инсон эмасман.

Фаришта яна уни ёқасидан маҳкам тутди, яна сиқиб, бўға бошлади. Шу даражада қаттиқ сиқар, азоб берар эдики, Буюклар Буюги кучининг қолмагани, дармони кетганини сизди. Бир инсоннинг бунчалик азобга чидаши мўъжиза эди. Яна қўйиб юборди, яна буйруғини такрорлади:

— Ўқи!..

— Мен ўқиган одам эмасман.

Бошқача жавоб бериши ҳам мумкин эмас эди. Шу кунгача ўқишни ўрганмаган эди. Нима ўқиши лозимлигини ҳам билмасди. Фаришта уни учинчи марта тутиб, сиққанда Ал-Амин бутунлай ҳолдан тойди, энди бу дунёдан умидини батамом узди, тақдирга тан берди.

Бу дафъа фаришта беш оятдан иборат илк ваҳийни Муҳаммаднинг хотирасидан сира ҳам ўчмайдиган қилиб руҳи ва онгига сингдирди:

«Яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан ўқинг! У инсонни лахта қондан яратган. Ўқинг! Сизнинг Парвардигорингиз қалами (яъни, ёзишни) ўргатган ўта қарамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаган нарсаларини ўргатди» (Қуръони Карим, Алақ сураси, 1—5 оятлар). Шундан кейин фаришта ғойиб бўлди.

Буюк Амин умрида кўрмаган, учратмаган, эшитмаган, хаёлига ҳам келмаган ғаройиб ҳодиса қаршисида ўзини йўқотиб қўйган, қаттиқ ларзага тушган эди. Ўқиш ёзишни билмайдиган одамга қайтақайта «Ўқи!» деб буюрилиши, ўқишни билмаслигини айтди, дегунча, қийинқистокқа олинишининг боиси нимада эди? Нима учун фаришта ваҳий этилган бу беш оятни дарҳол баён қила қолмади?

Бу хилқатнинг ёмон ниятда келмагани аниқ эди. Чунки у беҳад кучқудратга эга эди. Ўзининг гавдаси, савлатига қараганда, анча кучли бўлган Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳам хатто унинг қаршисида «Мен ўқиган инсон эмасман», дейиш билангина чекланди, уни қаттиқ тутиб, қийнаган, ёқасидан олиб, сиққанда ҳам қаршилиқ кўрсатмади «Нима қияпсан, ўзи?» дея олмади, учинчи марта қийнаганида:

— Етар энди, ҳаддингдан ошма!.. — деб юбормади.

Энди ғорни тарк этиб, уйига қайтиш ҳисси унинг бутун вужудини чулғаб олди. Жуда қаттиқ кўркувга тушган, эсхушидан айрилаётган эди. Ғордан чиққан пайтида осмон шафақлана бошлаган эди. Ҳавода саҳар вақтининг саринлиги бор эди.

Кечқурун Муҳаммад ибн Абдуллоҳ тарзида кирган ғордан у тонг саҳарда Муҳаммад Расулulloҳ (соллаллоҳу алайҳи васаллам) бўлиб чиққан эди. Ер юзини сўнги марта шарафла безайдиган Буюк Пайғамбар билан самовот орасида бундан буён йигирма уч йил давом этадиган мулоқот Ҳиро тоғидаги ушбу муаззам маросимдан бошланган: илк ваҳий қалби пок Муҳаммадга Жаброили Амин ёрдамида туширилган, онгига нақш этилган эди.

Бир оздан кейин куёш бутун ҳашамати билан чарақлаб чиқиши керак. Коинот

яратилгандан бери хали бирон куннинг тонгида куёш шу даражада хайрли, бу даражада кутлуғ хабар билан чикмагандир! Аммо асл маънавий куёш Хиро тоғининг тик қоялари орасидаги ғорда порлаган, бутун коинотни қамраб олажак раҳмат тимсоли, ҳидоятнинг энг буюк ва сўнгги йўлбошчиси, Оллоҳнинг энг шарафли, энг суюкли, энг Буюк Пайғамбари ўлароқ қоялар орасидан секинаста пастга эниб келарди. Бутун борлиғини қамраб олган ва ларзага солган бу муаззам ҳодиса туфайли туғилган ҳаяжон хали ҳам босилмаган эди. Қалбида эса, унга ўқишни буюрган ўша қудратли хилқат ваҳий этган сўзлар такрорланарди:

— Яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан ўқинг!..

Қоялардан пастга тушиб, текис йўлдан юриб кетди. Макка томонга бурилди. Уйига келгунга қадар ғорда бўлган воқеа кўз олдидан кетмади. Фаришта ўқиган оятлар бутун ўйхаёлини банд этган эди. Хаёли шу қадар банд эдики, ҳатто сўнгги пайтларда доим салом берадиган бўлиб қолган тошнинг саломига ҳам диққати чалғимади.

* * *

Хадича хоним куёш эндигина чарақлаб чиққанда тўсатдан уйга кириб келган эрининг юзида ғалати ўзгариш кўрди. Бу муборак чехра хали ғорда юз берган воқеадан ўзига келиб улгурмаган, хиёл титрар эди.

— Менинг устимни ёпинг, тезроқ ёпинг, — деди Муҳаммад.

Устига кўрпа ёпилди. Анчагача шундай ётди. Бир оз тинчлангач, бўлган воқеани Хадичага гаириб берди.

— Жуда ҳам кўркиб кетдим, — дея сўзларини тугатди.

Ақли расо аёл бўлмиш Хадича кўпдан буён кутаётган хушхабар келганини англади. Бу воқеа оддий воқеалардан эмасди. Инсонларни залолатдан ҳидоятга бошлайдиган Пайғамбарга илк оятларнинг нозил қилиниши, албатта, шу қадар ваҳимали бўлиши керак эди. Хадича сира ҳам иккиланмади. Пайғамбарнинг, қолаверса, оламларга раҳмат бўлмоқ мақсадида вазифа олган энг Буюк Пайғамбарнинг умр йўлдошига муносиб бир виқор, ишонч ва қатъият билан:

— Калло... валлоҳи ла йухзи каллаху абада... — деди.

«Йўқ, Оллоҳ сени асло, ҳеч вақт ўз ҳолингга ташлаб қўймайди. Чунки сен ҳар доим қариндошларига ғамхўр, мусофирларга меҳмондўст, ожизларга ёрдамани аямаган, фақирларни тўйдириб, фалокатга учраганларга мадад қўлини чўзиб келган буюк инсонсан», дегани эди бу.

Шундан кейин Хадича Муҳаммаднинг (с.а.в.) қўлидан тутиб, амакиваччаси Варақа ибн Навфалнинг ҳузурига олиб борди.

— Тингла, амакимнинг ўғли, — деди Хадича. Варақа Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) сўзларини зўр диққат ва ҳаяжон билан тинглади. Буюк Пайғамбар сўзларини тугатганида, ортик ҳаяжонини босиб тура олмади:

— Қуддус... Қуддус... — дея бақириб юборди. — Бу кўрганинг Буюк Оллоҳнинг Мусога (а.с.) юборган Рухул Қуддуси, Номуси Акбаридир (Булар Жаброил алайҳиссаломнинг бошқача номлари). Кейин бирдан Варақа ўзининг анча қариб қолганини эслаб қолди. Кўпдан бери дин арбоблари, диний китоблар келиш замони жуда яқинлашиб қолганидан хабар берган пайғамбарга ниҳоят етишган эди. Аммо энди унинг ёши анча улуғ, бир оёғи ерда бўлса, бир оёғи гўр лабида эди. Бир пайтлар Сирф қавми сингари тушкунликка тушмаслик, улар сингари бутларнинг қулига айланмаслик учун ватанини тарк этган, нечанеча ҳафталаб йўл юрган, диндор кишилар билан учрашган, ҳақиқатга етишиш йўлида қанчаданқанча заҳматлар чеккан эди. Сўнгра христианликни қабул қилган, бироқ яқин орада келажак пайғамбар ҳақида шахсан ўзи китоблардан маълумотлар тўплаб, унинг йўлига интизор кўз тутган эди.

Мана, энди унинг уйида пайғамбарликнинг дастлабки зиёлари таралган саодатли дамларда Варақанинг ҳаёт шамчироғи сўнаётган эди. У оғир хўрсиниб қўйгач, сўзларини шундай тарзда давом эттирди:

— Қанийди, халқни янги динга даъват қиладиган кунларингда ёшгина йигит бўлсам.

Қавминг сени юртингдан ҳайдаб чиқарган пайтда соғсаломат бўлсам...

—Улар мени хайдайдиларми?

—Ҳа. Чунки одамларни сен каби бирор динга даъват қилган пайғамбарларнинг ҳаммаси душманликка учраганлари тарихдан маълумдир. Агар ўша кунларгача яшасам, сенга кучим етганича ёрдам бераман.

Варақа қаттиқ ҳаяжонланган, қайтақайта: — Субҳаноллоҳ... Субҳаноллоҳ. Бу Мусога туширилган Номусдир, Жаброилдир, — дер эди.

***

Неча йиллардан буён орзикиб кутилган хушxabарга етишиш қувончи таъсирида Хадичанинг руҳи алғовдалғов бўлган, қалбидаги бу тўнтаришни оддий сўзлар билан ифода этиш қийин эди. Оллоҳнинг энг суюкли бандаси, энг буюк ва энг сўнгги Расулининг умр йўлдоши бўлишдек улкан саодат тожи ўзининг бошига кийдирилганини ўйлаганда, кўзларида севинч ёшлари порлар, бундай армоннинг ушалишидан туғилган хистуйғулар юзида нурдек балқиб тажалли этар эди.

Шу кунга қадар яшаган ҳеч бир аёл Хадича ноил бўлган шараф ва саодатга эришмагани, бундан кейин ҳам эришмаяжасига ишончи қомил эди.

***

Ҳиро ғоридаги буюк воқеадан кейин масала ёпдиёиди бўлгандек эди. Орадан кунлар ўтса ҳам, у фаришта бошқа кўринмади. Бир, икки, уч, беш, ўн беш, йигирма кунча вақт ўтди ҳамки, Жаброилдан дарак йўқ эди. Шундан кейин Муҳаммаднинг юраги сиқила бошлади, яна Ҳиро ғорига борадиган бўлди, аммо у ерда фариштани ҳеч учрата олмасди. Баъзан юрак сиқилиши сўнгги, авж нуқтасига етар ва Муҳаммад тушқунликка берила бошларди, баъзан эса, умидсизлик ҳисси шу даражага етардики, у тоғнинг тепасигача тирмашиб чиқиб, ўша ердан ўзини пастга ташлаб юборишга ҳам тайёр бўларди. Аммо ўша онда кўз олдида фариштанing қиёфаси пайдо бўлиб:

— Ё Муҳаммад, ҳеч шубҳасиз, сен Оллоҳнинг расулисан, — дерди.

Бу унинг юрагида ёнаётган оташ алангасини пасайтирар эди. Гоҳо ёлғиз кезиб юрган пайтларида баъзи тош ва дарахтлар:

— Салом сенга, эй Оллоҳнинг расули! — дердилар.

***

Хадича илк бор келган фариштанing яна ташриф буюргани ҳақидаги хушxabарни зўр ҳаяжон ва интизорлик билан кутар, эри ҳар гал тоғдан қайтганида бирон янгилик бормикан, деган умидда унинг юзига тикилар эди. Аммо Хадича хоним ўта сабртоқатли, матонатли аёл эди, масала шу ҳолича қолиб кетмаслигига, эрта тонгда куёшнинг албатта балқишига ишонарди.

***

Буюк Пайғамбарнинг юрак сиқилишлари, навбатдаги илоҳий учрашувни орзикиб кутишлари неча кун ёки неча ой давом этганини биз аниқ билмаймиз. Ҳар ҳолда, бу кутиш иккиуч йилгача чўзилиб кетмагани ҳам, ёки бир ҳафта, ўн кунгина давом этмагани ҳам аниқ. Бу узилишнинг сабаби Буюк Пайғамбарни янаги ваҳийни кутиб олиш учун лозим даражада интиқ қилиш, уни кутиб олишга тайёрлаш мақсади бўлса керак...

Бир куни Расулulloҳ (с.а.в.) бир ойча яшаганидан кейин Ҳиро тоғидан одатдагидек Маккага қайтастган эди, Батни Водийга етиб келганида бирдан:

— Ё Муҳаммад!.. Ё Муҳаммад!.. деб чақирган бир овозни эшитди. Бениҳоя баланд, кўрқинчли бир овоз эди бу. Чапга, ўнгга қаради. Ҳеч ким кўринмади.

— Ё Муҳаммад!.. Ё Муҳаммад!..

Расулulloҳ (с.а.в.) бошини кўтарди. Бутун вужуди титраб кетди. Юрагига ғулғула тушди, кўрқувдан чўккалаб ўтириб қолди. Бу Ҳирода келган фаришта эди. Бутун уфқни тўсиб қўйган, таърифи сўзга сиғмайдиган баҳайбат бир мавжудот қиёфасида намоён бўлиб турар эди.

Муҳаммад (а.с.) тезтез юриб, у жойдан узоклашди, уйига келди. Ҳамон дағдағ титрарди.

— Менинг устимни ёпинглар, ўраб қўйинглар, — деди. Юзқўлини ювдирдилар. Сўнгра ётқизиб, устини ёпиб қўйдилар. Бир муддат кимирламай ётди. Бироқ кўп ётишига рухсат йўқ эди. Энди у ўзи ихтиёрича эмас, балки унга башариятга хидоят йўлини кўрсатиш учун пайғамбарлик вазифасини берган Мавлосининг истагига биноан ҳаракат қилиши керак эди. Энди илоҳиёт оламининг башарият билан бўлган алоқаси тикланган, илоҳий иродани инсонларга етказиш пайти келган эди.

Аслида у туғилган кунидан бери ўз холига ташлаб қўйилмаган эди. Уни йўрғакда ётганида энагасининг бир кўкрагини қўйиб, иккинчисини эмишга чорлаган кудрат... Бобоси билан ёмғир дуосини ўқиётганида, бармоқлари билан кўкка ишора қилишга ундаган кудрат... Сафар чоғида юра олмай қолган туяларнинг оёқларига унинг муборак қўлларини узаттириб теккиздирган кудрат... Унинг олдига ёйилган дастурхонга баракот ёғдирган кудрат... Унинг муборак вужудига, вужудидан чиқаётган терга хушбўй ҳидлар ато этган кудрат...

Мана шу кудрат эгаси энди ўзини танита бошлаган эди. Шу кунгача Ал-Аминнинг ўзи ҳам сезмаган ҳолда унинг учун аталган вазифага даъват этарди.

Энди у ҳаётининг «Муҳаммад ибн Абдуллох»лик даврини тамомлаб, «Муҳаммад Расулуллох»лик даврига кирган эди. Бу сафар узок ётишига йўл қўйилмади. Жаброил Амин Муҳаммад Аминни топиб, унинг муборак қалбини ваҳий нури билан тўлдирди. Фақат бу дафъа Ҳирогадидек, Ҳиродан келаётган иайтида кўринганидек уни кўркувга солмади. Оллоҳнинг жўнатган иккинчи амрини қандай бўлса, шу тарзда етказди ва яна ғойиб бўлди. Буюк Пайғамбар қалбига мухрланган илоҳий хитобни такрорлади:

«Эй (либосларига) бурканиб олган зот, турингда, (инсонларни охират азобидан) огоҳлантиринг! Ёлғиз Парвардигорингизни улуғланг! Либосларингизни пок тутинг! Бутлардан йирок бўлинг!» (Қуръони Карим, Муддассир сураси, 1 — 5оятлар).

Набийи Акрамга (с.а.в.) иккинчи илоҳий амр келган ва уни ётган жойидан туришга мажбур этган эди. Нозил қилинган иккинчи ваҳийни ҳам илк марта Ҳадича эшитди. Севинчидан ўзини қўйишга жой тополмай қолди. Неча йиллардан бери кўксида ардоқлаб келган умидини ҳеч қачон узмаган, эртанги кунни олдинданок кўргандек бўлган, эрига «Ё Муҳаммад» деб эмас, «Ё Расулуллох», деб мурожаат қиладиган кунларни кутавериб кўзи тўрт эди. Мана, энди бу умид ҳақиқатга айланди.

Ё Расулуллох, сизнинг пайғамбарлигингизга илк бор иймон келтирган киши мен бўлдим, — деди. Бу овозда чуқур самимият бор эди. Бу овоз буюк Оллох Ҳабиби Адибига лойиқ кўрган, аёллар дунёсининг шараф тожи бўлишга энг муносиб хотинга хос улуғворлик ва теран маънога эга эди.

Имон келтирганлар ягона сафга тизилган кунда энг олдинда, ҳеч ким эгаллай олмайдиган биринчи ўринда бир кишигина туради... Бу мақому мартабага Макканинг мушрикларига ҳам ўзини «Тоҳира — Покиза аёл» дея танитиш шарафига муяссар бўлган, жаннатга кирадиган аёлларнинг султони, буюк Ҳадича — «Ҳадичатул Кубро розийаллоху таоло анҳо» ҳазратлари мушарраф бўлажак...

Набийи Акрам (с.а.в.) бу хушxabарни олганида Ҳадича бениҳоя даражада мамнун бўлди. Ҳолбуки, бунинг ўрнига у: «Ёлғон гапиряпсан. Сен ўзи кимнинг бошини айлантиряпсан?..» дейиши, буюк даъвонинг буюк байроғи ҳилпираган дастлабки кунда уни тўхтатишга уриниши ҳам мумкин эди. Йўқ. У энг сўнгги ва энг Буюк Пайғамбарнинг — раҳмат ва хидоят йўлбошчисининг илк одимидан бошлабоқ яқка ўзи ҳеч иккиланмай «Ҳаққа юриш йўлига» қўшилди. Фил воқеасидан қирқ йил ўтган ва ҳар томонда ғафлат, залолат ва жаҳолатнинг энг ёрқин намуналари қадам сайин учраб турган бу кунларда Маккада бир пайғамбар пайдо бўлди, лекин ҳозирча унинг ўз хотинидан иборат биттагина уммати бор эди.

ОЙДИНЛИКЛАР САРИ Имон йўлининг илк йўловчилари (Собиқуни аввалин)

Эндиликда Расулulloх соллалллоху алайҳи васаллам учун ҳаётларидаги энг муҳим, яъни, дунёга келишларидан кутилган мақсад ва ғоянинг амалга оширилиш даври бошланган эди. Бошқа инсонлар Оллох таолони таниш ва унга бандаликни (қулликни) бажо келтириш учун яратилган бўлсалар, Расулulloх (с. а. в.) яна бир буюк ғоя асосида яратилган эдилар. Бошқача қилиб айтганда, фақат Оллохни таниш ва Унга сиғиниш учунгина эмас, балки Уни танитиш, Унга қай тариқа сиғинишни ўргатиш учун яратилган эдилар. У зотга ҳидоят йўлининг энг буюк раҳбари бўлиш вазифаси юклатилган эди. Илк жўнатилган ваҳий орқалиёқ мазкур вазифага даъват этилдилар:

«Эй (либосларига) бурканиб олган зот, турингда, (иснонларни охираат азобидан) огоҳлантиринг! Ёлғиз Парвардигорингизни улуғланг! Либосларингизни пок тутинг! Бутлардан йироқ бўлинг!» (Муддассир сураси 1-5-ояатлар) Энди Муҳаммад ибн Абдуллохнинг ҳаётидаги тожирлик даври ниҳоясига етган, у зотнинг «Муҳаммадун Расулulloх» бўлишдай буюк даврлари бошланган эди.

Кунлардан бир кун Расулulloх Макканинг юқори қисмида айланиб юрганларида рўпараларидан Жаброил алайҳиссалом чиқиб қоладилар. Бу учрашув энди у зотни қўрқувга солмайди. Аксинча, кўрган захотлариёқ Расули Акрам (с. а. в.) кувониб кетадилар. Жаброил алайҳиссалом товонларини ерга бир урадилар ва ўша урилган жойдан сув отилиб чиқади. Бу сув билан таҳорат қиладилар. Пайғамбаримизга (с. а. в.) ҳам ўзлари кўрсатгандай равишда таҳорат олмокни буюрадилар Расулulloх (с. а. в.) худди Жаброил алайҳиссалом кўрсатганларидай таҳорат олдилар: дастлаб қўлларини ювдилар, оғизбурунларини чайқадилар, сўнгра юзларини, кейин эса, қўлларини тирсакларигача ювиб, бошларига масҳ тортдиларда, ниҳоят оёқларини тўпикларига қадар ювиб, покладилар. Шундан сўнг Жаброил алайҳиссалом имомлик қилдилар ва икковлон биргаликда намоз ўқишди.

Муҳаммад (с. а. в.) уйларига қайтгач, ваҳий фариштаси кўрсатган тарзда яна таҳорат қилдилар. Бу таҳо ратдан мақсад — У зотни биринчи бўлиб Пайғамбар сифатида таниш шарафига муяссар бўлган Хадича онамизга ўргатиш эди¹. Ҳазрати Хадича онамиз Муҳаммад (с. а. в.) умматининг илк бор намоз ўқиган вакиласи бўлишдек улуғ бахтга ҳам шу йўсинда ноил бўлди.

Ўша пайтда келган ваҳий ва ўқилган намоздан Макка аҳли беҳабар эди.

* * *

Пайғамбаримизнинг (с. а. в.) тарбиялари остида болалик чоғларини ниҳоясига етказётган Али бир куни уй ичида ғаройиб хаттиҳаракатлар бўлаётганини кўриб қолди.

— Нима қиянсизлар? — деб кизиқиб сўради.

— Оллохга ибодат қиянмиз, намоз ўқияпмиз, — деган жавобни эшитди.

Шундан сўнг Али улардан шу кунга қадар номаълум бўлган бир ҳақиқатни эшитди. Оллох таоло юборган бир пайғамбар ва пайғамбарига даъват юки юкланган дин ҳақида дастлабки маълумотга эга бўлди. Айни чокда, Али ҳам мазкур динга даъват этилди.

— Бир оз ўйлаб кўрсам, — деб изн сўради.

— Яхшилаб ўйлаб кўр, Али. Бу динни қабул қилмайдиган бўлсанг ҳам, бу ҳақда ҳозирча бировга гапирмай тур, — деган жавобни эшитиб:

— Фақатгина отам Абу Толиб билан маслаҳатлашсам — деди.

Ўша куни Али юрса ҳам, ўтирса ҳам, хаёли шу мавзу билан банд бўлди. Ҳатто тунда ҳам шу ҳақда бош қотириб, тонгга қадар мижжа қокмади. Тонг отиши ҳамоноқ Пайғамбаримиз (с. а. в.) хузурларига ошиқди ва:

— Менинг имоним комилки, Сиз Оллоҳнинг пайғамбарисиз, даъват этаётган динингиз эса, ҳақ диндир! — деди.

— Абу Толиб билан маслаҳатлашдингми, эй Али?

— Йўқ. Оллоҳ мени яратар экан, Абу Толиб билан маслаҳатлашмади. Мен ҳам Оллоҳни таниш учун у билан маслаҳатлашишга эҳтиёж сезмадим. Шу тарика Али (р. а.). шаҳодат калималарини айтиб, Ислом динига кирган иккинчи мўмин бўлди.

* * *

Кўп йиллар давомида бу уйнинг фарзанди ўларок тарбия топиб, ўспирин ёшига етган Зайд ҳам Оллоҳнинг Расули (с. а. в.) Ёсломни даъват этганларида, ҳеч иккиланмади:

— Мен шоҳидманки, Сиз Оллоҳнинг бандаси ва пайғамбарисиз, — деди.

Шундай қилиб, бир неча йиллар мукаддам дунёнинг саодат уйига фарзанд сифатида кириб келган Зайд онаси Хадича ва Али ибн Абу Толибдан сўнг учинчи мусулмон бўлиш шарафига етишди.

* * *

Абу Куҳофанинг ўғли Абу Бакр кўпчиликнинг ҳурматиغا сазовор бўлган соғлом фикрли, дуруст бир савдогар эди. Шу кунга қадар бутларга бирон марта ҳам бўйин эгиб сиғинмаган, фойдаси тегмайдиган, ҳатто ўзини ҳимоя эта олмайдиган бир тошдан одамга қандай наф бўлиши мумкин, деган фикрда юрарди. Маъбудлик билан тош ва дарахт ўртасида бирон муносабат бўлиши мумкин эмаслигини таъкидлар эди.

Ҳолубки, ўша дамларда акли расо, халқ орасида ҳурматэътиборга эга, жамоат орасида шарафли ҳисобланган кўпгина кишилар бу тош санамлар қаршисида бош эгардилар. Буни улар шунчаки кўнгилхушлик учун эмас, балки ибодат учун қилардилар. Тошларга астойдил сиғинар эдилар.

Ичкилик истеъмол қилувчиларнинг нақадар хароб ҳолга тушаётганини кўрган Абу Бакр оғзига томчи шароб олмаган, айна чокда, инсонлик шарафига номуносиб бўлган зино ҳам қилмаган эди.

Ваҳоланки, ўша пайтларда зино оддий бир ҳол эди, унинг ҳар хил турлари кенг тарқалган эди. Ҳатто баъзилар аслзода ҳисобланувчи кишилардан фарзанд орттиришни орзу қилиб, шу мақсадда ўз жуфти ҳалолани ўшандай кишиларнинг ихтиёрига топширар, сўнгра хотини ҳомиладор бўлганбўлмагани ойдинлашгунга қадар унга яқинлашмас эди¹. Кейинроқ эса, ўзларига бундай иноят қилган кишиларга совғасаломлар ҳам жўнатар эдилар. Бунинг натижасида жамиятда наслнасаби номаълум болалар кўпайган эди. Ҳомиладор эмаслиги аниқ бир аёл бир вақтнинг ўзида саккизўн киши билан зинода бўла олар, бу чиркин иш аёл то ҳомила орттиргунга қадар давом этар эди. Бола туғилгач, ҳалиги кишиларнинг ҳаммаси аёлнинг ҳузурига тўпланар, аёл уларнинг ичидан кимни танласа, ўша одам болага оталик қилар ва бунга ҳеч ким эътироз билдирмас эди.

Судхўрлик ҳам жамиятда чуқур илдиз отган эди. Пулдорлар томонидан қурилган бу «тегирмон» фақирларни, ожизларни чиғириқдан ўтказар, улар пейгона тери билан қўлга киритган даромад тўппатўғри сармоя бериб турганларнинг чўнтақларига бориб тушар эди.

Замона зўрники эди. Ожизлар доимо азобуқубатга гирифтор, ҳеч ким ўзини хавфсиз сезмас, ўзаро ишонч туйғуси қолмаган эди. Бир қабиладан иккинчи қабилага мол олиб бориб сотиш ва бунда саломат қолиб даромад орттириш мушкул масалага айланган эди.

Қон тўкиш оғир гуноҳ бўлмай қолган эди. Ғазаб отига минган, қасос алангасида ёнаётган бирон киши душманининг бош чаноғида шароб ичишга қасамёд этишдан ҳам тап тортмас ва бу онтини сўзсиз бажарар эди.

Халқ орасида обрўэътибор қозонган шоирлар шеърларида ўзларининг одобсизликларини ҳам ифода этаверардилар. Чунончи, муаллақа шоирларидан Амр ибн Кулсум бундай деган эди: «Зинҳор бирон кимса бизга қарши жоҳиллик қилишга отланмасин. Акс ҳолда, биз ҳам

жоҳилларнинг жоҳиллигидан фойдаланиб, жоҳиллик билан жавоб қиламиз».

Уларнинг орасида соғлом фикрли, фазилатли кишилар ҳам йўқ эмасди. Аммо борларининг ҳам ҳаётда хузурҲаловати, тинчи йўқ эди. Чунончи, соф виждонли, чин инсоний фазилатлар соҳиби бўлган Абу Бакр ҳам бу муҳитда бўғилган, жони ҳалкумига келган эди. Ўтириб чин дилдан суҳбатлашадиган, дардини ишониб оча оладиган кишиларнинг сони бармоқ билан санокли эди.

Абу Бакрнинг энг ишончли, ҳар жиҳати билан тақдирлашга лойиқ ягона биродари Бани Ҳошим уруғидан Абдулмутталибнинг невараси Муҳаммад ибн Абдуллоҳ эди. Уни анчадан бери — Хадича билан турмуш курган кезларидан танир, эл орасида ёшлигидан «Ал-Амин» деб танилган бу инсоннинг том маънода ишончли эканлигига шубҳаси йўқ эди. У билан дўстлашганининг боиси ҳам шу. Орада ўтган йиллар бу дўстлик ришталарини янада мустаҳкамлади, икки дўст бирбирларига кўркўрона эмас, самимият ва фазилат узатган қўллар билан боғландилар.

Ўттиз саккиз ёшга кирган Абу Бакр ҳаётида анчамунча нарсани кўриб кўйган, аммо ўзи яшаётган жамиятдан қаттиқ нафратланар эди.

Шундай фикрлар билан яшаётган Абу Бакр бир куни Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг хузурига отланди. У билан дардлашаман, бу мазмунсиз ҳаётдан қутулиш чораларини биргалашиб ахтаришни таклиф этаман, деб ўйлади.

***

—Йўл бўлсин, ё Муҳаммад?

—Сенинг хузуринга келаётирман, ё Абу Бакр...

— Мен ҳам сенинг олдинга кетаётган эдим, эй вафоли дўстим.

Икки дўст хилватроқ жойга чекиндиладар. Бир неча ойдан бери давом этаётган ғаройиб тушлар, шундан кейин ёлғизликка бўлган интилиш ҳисси ва Ҳиро тоғида келган фаришта... ҳақларида гапирилди. Ниҳоят, Абу Бакр яккаю ёлғиз Оллоҳдан бошқа илоҳ танилмайдиган ҳақ динга даъват этилди.

Абу Бакр заррача ҳам иккиланмади. Чин кўнгилдан чиқаётган самимий сўзлар билан:

— Гувоҳлик бераманки, эй Муҳаммад, Оллоҳ ёлғиздир, ундан бошқа ҳеч бир илоҳ йўқдир. Яна гувоҳлик бераманки, сен унинг кули ва расулисан, — деди.

Абу Бакрдан худди мана шу жавоб кутилган эди.

Шу йўсинда мусулмонлар — Муҳаммад алайҳиссалом умматлари тўрт нафар бўлди. Комил инсонлар ичида биринчи ўринни Абу Куҳофанинг ўғли Абу Бакр (р.а.) эгаллаган эди.

***

Ҳазрати Абу Бакр ўттиз саккиз йиллик ҳаёти давомида бу кеча бўлгани каби осойишта бир ҳиссиёт билан ётоғига кирганини эслай олмасди.

Ўзининг ва барча оламларнинг яратувчисини таниш шарафига эришди. Унга ишониш билан юраклар хузурхаловат топишини ўз танасида ҳис қилди.

Ётоғига кирар экан, ичичидан отилиб келаётган бир самимият билан:

— Ашҳаду алла илаха иллаллоҳ ва ашҳаду анна Муҳаммадан ʼабдуҳу ва росулуҳ, — дея такрорлар эди.

***

Макканинг пасткам бир кўчаси...

Ўттиз ёшлардаги тарбияли, уятчан бир йигит... Ҳазрати Абу Бакрнинг сўзларини жон қулоғи билан тингламоқда...

Яккамайка курилган бу суҳбат бирмунча давом этди. Суҳбат сўнгида қўл сиқишдилар. Хайрлашар эканлар, Ҳазрати Абу Бакр:

— Бу бир сир бўлиб қолиши керак, эй Усмон! Худо ҳақки, сени эзгуликка даъват этдим.

Сўзларимни яхшилаб ўйлаб кўр, — деди. Ажралишдилар.

Аффон ўғли Усмон тафаккурини ларзага солган, дунёкарашини бекиёс кенгайтирган бир таклифга юзмаюз келган эди. Абу Бакр:

— Бу бутлар жонсиз нарсалардир. Бирон кимсага на фойдаси бор уларнинг ва на зиёни... Яхшилаб ўйлаб кўр, сўзларимнинг тўғри эканлигини англаяжаксан. Уйларимизнинг пойдеворига ишлатадиган тошлардан, тоғларда, кирадир ва водийларда мавжуд тошлардан ҳеч фарқи йўқдир бу бутларнинг, — деган эди.

Акли расо кишининг бошқача хулосага бориши имконсиз ҳам.

Эрта саҳарда Усмон Абу Бакрни кидириб топди.

— Мени Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг ҳузурига олиб бор, деди.

Ҳазрати Абу Бакр самимийлигига ишонса бўладиган ёшлар билан бирмабир учрашиб, уларга буюк ҳақиқатни тушунтира бошлади. Ҳар гал яккамайкака учрашар, бутлар ҳақида ган очар, ёлғиз Оллоҳдан ўзга ҳеч бир маъбуднинг йўқлигини уқтирар, суҳбатдошида яхши маънодаги бир ўзгаришни сезса, шундан кейингина Муҳаммад Расулуллоҳдан (с. а. в.) гап бошлар эди. Зубайр ибн Аввом Абу Бакр билан учрашган иккинчи йигит эди. Унга ҳам Усмонга айтилган гаплар уқтирилди. Зубайр севимли, хурматли кишиси Абу Бакрнинг сўзлари сафсата бўлиши мумкинлигини ҳатто тасаввур ҳам қилолмасди. Қолаверса, Абу Бакр унга пайғамбар деб танитган Муҳаммад ибн Абдуллоҳни ўзи ҳам жуда яхши танир эди. Чунки Зубайрнинг онаси Сафийя Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг аммаси бўлгани учун уларнинг орасида яқин қариндошлик ришталари мавжуд эди.

Аммо Зубайрга бунинг ўзи етарли эмасди. Азалазалдан анъанага айланган ва бободан отага, отадан болага асрлар давомида ўтиб келган ҳаёт тарзидан бутунлай воз кечиши керак, бу иш эса осон эмас эди. Шу кунга қадар телба эмаслигига ишончи комил бўлган кўплаб инсонлар — биргина сўз билан юзларча кишилардан иборат қабилаларни ҳаракатга келтира олувчи бошлиқлар, шоирлару нотиклар... ҳаммаҳаммаси бутларга сиғиниб келадилар. Улар маъбуд деб эътиқод қўйган бутларни тошдан бўлак нарса эмас, дейиш ғоят мушкул эди.

Шундай ўйхаёллар билан орадан бир неча соат ўтди.

«Мен ақлли бўлсам, нега энди ақлимни ишлатмайин?!»

Яшиндай миясига келиб урилган бу фикр Зубайрни эскилик сарқитидан халос этиб, ақл билан иш юритишга ундади. Бутларни илоҳ деб билувчи эътиқод кишани ўзўзидан парчаланиб кетди.

Абу Бакр билан иккинчи марта учрашганда, бутлар энди унинг учун ҳам тошга айланган, жонсиз ва аҳамиятсиз бир нарса бўлиб қолган эди.

Мени тоғамнинг ўғли билан учраштир, ё Абу Бакр, — деди ҳаяжон ила.

Бир муддат ўтгач, Ҳазрати Хадича онамизнинг имон машъаласи ёнган уйида Зубайр ибн Аввом исмли бир йигит ҳам қалбининг тубидан отилиб чиққан ва умр бўйи унга содик қоладиган ҳақиқатни ҳар бир калимаси устида тўхтабтўхтаб такрорлади: «Ашҳаду алла илаҳа иллаллоҳ...»

Набийлар сарвари туғилган кечани эсловчилар ўша кеча Оминага ёрдам бериш учун келган икки аёлдан бири Шифо хоним бўлганини жуда яхши биладилар.

Ушбу ҳодисадан роппароса ўн йил ўтгач, Шифо хоним ҳам бир ўғил тукқан, унга Абди Амр деб исм қўйган эди. Абди Амрни айримлар «Абдулкаъба» деб ҳам аташарди.

Хуллас, яхшиёмон хотираларга бой йиллар ўтиб, Абди Амр ҳам ўттиз ёшга кирди. Аслида ҳаётининг энг лаззатли онлари ҳам ўша йилларда ўтган бўлса ажаб эмас.

Бир куни Абди Амр ўзи улкан хурмат билан қарайдиган савдогар томонидан фикрлашга даъват этилганида, қўлларини пешонасига қўйиб, чуқур ўйга толиш мажбуриятини ҳис этди.

— Жуда соз, ё Абу Бакр, мен бу мавзу тўғрисида яхшилаб бош қотирайин, — деди у.

Расулуллоҳ (с. а. в.) жондан азиз дўстлари Абу Бакр билан биргаликда ҳузурларига Абди

Амр ҳам келганини кўриб, жуда мамнун бўлдилар. Чунки у ҳам имон келтириш, ҳидоят ва саодат йўлига кириш учун келган эди.

Абди Амр шаҳодат калималарини сўйлади. Куфр ва инкор йўлини бундан кейин бутунлай тарк этиш эвазига бу буюк йўлни қозонди.

— Сенинг исминг Абдурраҳмон бўлсин...

Унга бу муборак исми пайғамбарларнинг энг буюғи бердилар. Ўзларига севимли бўлган бу исми доимо — бу дунёда ҳам, охиратда ҳам ҳамроҳлари бўлажак бир йиғитга бердилар. Йиллар ўтиб ҳам, набийлар сарварининг тилларидан: «Исmlарнинг энг гўзали Абдуллоҳ ва Абдурраҳмондир», деган сўзларни эшитган чокларида ўзини «Абди Амр» бўлишдан халос этган ва «Абдурраҳмон» бўлиш шарафига сазовор қилган Расулуллоҳга (с.а. в) меҳр тўла нигоҳлари билан бокипиш шубҳасиз эди бу йиғитнинг.

Исми билан бирга жисми ҳам, руҳи ҳам ўзгарган эди унинг. Бутун вужуди билан кўхнаэскидан мукамал янгига ўтган эди Абдурраҳмон.

Абдурраҳмон ибн Авф имон йўлида ҳамроҳ бўлажак илк мусулмон биродарлари билан танишди. Улар хануз бармоқ билан санокли эдилар. Пайғамбаримиз (с. а. в) хонадонлари аъзоларини ҳисобга олмаганда Абу Бакр, Усмон, Зубайр ва ўзи...

Бу ҳисобга Зайдни ва ҳали балоғат ёшига етмаган Алини ҳам қўшсак, жаами олти киши бўлардилар. Бепоен дунёда, дунёнинг асл Соҳиби ва Яратувчисига эътикод қилган, Уни инкор этмайдиган, қудратда Унга тенг келадиган бошқа бир мавжудотни билмайдиган олти киши...

Абдурраҳмон таҳорат қилиш, намоз ўқишни ўрганди. Намоз ўқир экан, ўқилиши керак бўлган сўзларни такрорлайтакрорлай, ёдлаб олди. Бундан буён бутун ҳаёти давомида ҳар намознинг ҳар ракатида ўқиш лозимлиги уқтирилган Фотиҳа сурасини шахсан Пайғамбаримиз алайҳиссаломнинг тилларидан эшитди: «Алҳамду лиллаҳи роббил ʼАл-Амин...» «Ҳамду сано барча оламларнинг Парваридигори бўлмиш Оллоҳ учундир. Меҳрибон ва Раҳмли, Жазо Кунининг эгаси, Сенгагина ибодат қиламиз ва Сендангина мадад сўраймиз. Ўзинг бизни тўғри йўлга ҳидоят қилгин. (Бизларни) шундай зотларнинг йўлига (бошлагин)ки, Сен ўзинг уларга (тўғри йўлни) инъом қилгансан улар (Сен томондан) ғазабга дучор бўлмаганлар ва залолатга кетмаган (адашмаган)лардир».

Келажакда Оллоҳ таоло тайинлайдиган вақтга қадар, ҳеч кимсага бу ҳақда оғиз очмаслик, одамларнинг кўзи тушадиган жойда намоз ўқимаслик уқтирилди. Бир оздан кейин Саъд ибн Ваққос мусулмон бўлиш шарафига эришди.

* * *

Ҳолид ибн Саид ибн Ос уйқудан уйғониб, юраги тезтез ураётганини ҳис этди. Бир туш кўрган эди, шу ҳақда суҳбатлашиш учун уйдан чиқди.

— Йўл бўлсин, эй Ҳолид?

— Ал-Аминнинг хузурига кетаётирман, эй Абу Бакр.

— Нечук?

— Бугун кечаси бир туш кўрдим. Унга сўзлаб бермоқчиман. Сен ҳам эшитсанг, фойдадан холи бўлмас...

Улар биргаликда Расулуллоҳнинг (с. а. в.) уйлари томон йўл олишди. Кўрган тушини йўлакай гапириб берди:

— Ваҳшатли бир жарликнинг шундоққина ёқасида эмишман. Бирдан нотаниш кимса пастга итариб юборди. Қутулишим амри маҳол эди. Шу орада бирдан Ал-Амин Муҳаммад ибн Абдуллоҳ пайдо бўлдию белимдан даст кўтариб, кутқариб қолди. Унга шу тушни айтиб, қандай таъбир қилишини эшитмоқчиман.

— Яхши ўйлабсан, эй Ҳолид. Эҳтимол Оллоҳ таолонинг ўзи сенга ҳидоят тилаган бўлса, ажаб эмас.

Ҳолид ибн Саид янги бир диннинг тарқалаётганини ва кечаги кунга қадар Ал-Амин

Муҳаммад ибн Абдуллоҳ сифатида таниган кишиси бугунга келиб пайғамбарлик вазифасига тайин этилганлигини йўлда Ҳазрати Абу Бакрдан эшитди.

Бу пайтда Набийи Акрам (с. а. в.) Ажйод деган бир жойда эдилар.

Бизни нимага даъват қиласиз, ё Муҳаммад?

—Сизни Оллоҳдан бошқа ҳеч бир илоҳнинг йўқлигини ва Муҳаммад Оллоҳнинг пайғамбари эканлигини тасдиқлашга... шу дамгача сиғинганимиз жонсиз — фойда ҳам, зарар ҳам бермайдиган бутлардан воз кечишга даъват қиламан.

— Мен гувоҳлик бераманки, Сиз даъват қилаётган дин ҳақ диндир. Сиз эса, Оллоҳнинг расулисиз.

Шундан кейин Холид кўрган тушини гапириб берди.

* * *

Бир куни ўта ожиз, кашшок бир чўнон кўйларини ўтлатиб юраркан, икки кишига дуч келди.

—Сен кимнинг кўйбоқарисан? — деб сўрашди улар.

—Уқба ибн Абу Муайтнинг...

—Бизни сут билан меҳмон қила оласанми?

Сут боркуя, аммо мен оддий кўйбоқарман, сут билан меҳмон қилишга ҳақким йўқ. Менга ишониб топширилган нарсага хиёнат қилолмайман.

— Хўп. Унда бизга сути соғилмайдиган биронта кўйни кўрсатгинчи.

Кўйбоқар сурувдан бир кўйни ажратди.

— Мана шу кўй соғилмайди, деди.

Юзидан нур ёғилиб турган киши кўйнинг оёқларини керди, дуо қилди. Бирдан кўйнинг эмчакларидан сут оқа бошлади. Иккинчи киши биронта идиш олиб келишни буюрди. Кўйбоқар ёнида олиб юрадиган сопол товоқни узатди.

Сут соғилди, аввал сутии соған киши ичди, сўнгра ўртоғига берди. Қолган сут кўйбоқарга такдим этилди. Ҳаммаси ичиб бўлингач, кўйнинг эмчаклари яна эски ҳолига қайтди. Бир оз олдин сут соғилган эмчакларга сира ҳам ўхшамай қолди.

—Эй олижаноб зот, бу кўйга қандай дуо ўқидинг?

Уни менга ҳам ўргатасанми? — деди кўйбоқар.

—Отинг нима?

—Отим Абдуллоҳдир. Масъуднинг ўғлиман.

—Сени яккаю ягона Оллоҳнинг борлигига ишонинг ва бутларга сиғинишдан воз кечишга даъват этаман.

Расулуллоҳ (с. а. в.) шуларни сўзларканлар, Абдуллоҳ ибн Масъуднинг бошини силар: «Оллоҳ сенга марҳамати билан муомала буюрсин, қуллигингда давом этишини насиб қилсин, сен ўрганишга қодирсан», дер эдилар.

Абдуллоҳ калимаи шаҳодатни айтди. Энди у имон лашкарининг жисман заиф, аммо имони кучли бир аскарига айланди.

Ўшанда мўминларнинг сони ўнга яқинлашиб қолган эди.

Сал кейинроқ Талҳа ибн Убайдуллоҳ, Абу Убайда ибн Жарроҳ, Абу Салама, Арқам ибн Абу Арқам, Усмон ибн Мазъун, Убайда ибн Ҳорис ибн Абдулмутталиб мусулмон бўлдилар.

* * *

Бир пайтлар Яман томонлардан келиб Бани Муғйра хонадонидан паноҳ топган Ёсир у ерда Муғйра ўғиллари томонидан Сумайя исмли бир жорияга уйлантирилган, бу никоҳдан Аммор ва Абдуллоҳ исмли икки фарзанд дунёга келган эди.

Орадан йиллар ўтди ва бу болалар болоғат ёшига етдилар.

Бир куни Аммор Макка кўчаларида айланиб юрганида бирикки кишининг Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (с. а. в.) ҳақларида баҳслашишаётганини эшитиб қолди. Сухбат диққатни тортадиган

даражада кизгин эди. Шахсан ўзини кўришни хохлади. У ҳақда суриштирди. Нихоят, Аркам ибн Абу Аркамнинг уйида эканликларини билди ва дархол шу томонга жўнади. Сухайб ибн Санъон Румий ҳам ўша ерда эди. Аммор хайрон бўлди:

— Бу ерда нима қилиб юрибсан, эй Сухайб? — деб сўради.

— Ўзингчи, ё Аммор?

— Мен ичкарига кирмоқчиман ва Муҳаммад Аминнинг сўзларини тингламоқчиман.

— Менинг фикрим ҳам худди шундай.

Биргаликда ичкарига кирдилар. Маънавият олаmidан

таралиб, Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг дудокларидан тўкилаётган сўзларни тингладилар, бу калом ҳар жиҳатдан гўзал ва мукамал эканлигига ишонч ҳосил қилдилар, иккиси ҳам калимаи шаҳодат келтириб, имонли бўлдилар.

Оқшомга қадар Аркамнинг уйида қолдилар.

Кўп ўтмай, Амморнинг отаси Ёсир, онаси Сумайя ва укаси Абдуллоҳ ҳам мусулмон бўлдилар. Шу тариқа бутун оила аъзолари Ислом динига кирган, кўнгиллари Расулуллоҳ кўрсатган мақсадга йўналган эди.

Қисқа вақт ўтиб, Усмон ибн Мазъун ҳам икки укасини етаклаб, Пайғамбар (с. а. в.) ҳузурларига келди. Кудума билан Абдуллоҳ акалари сингари имон ва Ислом шарафига ноил бўлдилар.

Буюк пайғамбар Ҳазрати Иброҳим алайҳиссаломнинг тавҳид динини тиклаш мақсадида ҳидоят йўлига чиққан, аммо орзуига етиша олмай ҳаётдан кўз юмган Зайд бу кунларда ҳаёт бўлса, ким билади дейсиз, қанчалар хурсанд бўларди. Аммо такдирдан қочиб қутулиш ҳаққи ҳеч кимсага берилмаган. Аммо Зайднинг кичик ёшда етим қолдириб кетган ўғли Саид бор эди. Мана шу кунларда у вояга етган, камгап, ювош, тарбияли бир ўспирин бўлган эди. Уни амакиси Хаттоб боқиб олган, қизи Фотимага уйлантириб ҳам қўйган, Саиднинг синглиси Отикани эса, ўғли Умарга олиб берган эди. Шу йўсинда Саид билан Умар почқақайиноға бўлган эдилар. Аммо поччалардан бири ўта тажанг, сержахл ва довюрак, иккинчиси эса, ўта даражада ювош ва камгап...

Бир куни Саид ҳақиқат олаmidан келаётган бир даъватга кулоқ тутди. Унга Оллоҳдан бошқа ҳеч бир илоҳ йўқлигига ишониш таклиф этилди. Ҳақли бир таклиф эди бу. Отаси Зайд мана шундай бир таклифга рўбарў бўлиш, Оллоҳга олиб борувчи энг тўғри йўлнинг муршидига қовушиш учун бутун вужуди билан беҳисоб чиллаларда ўтирган эди.

Ҳаққа ва эзгуликка чорловчи бир даъватга кулоқ тутмаслик мумкин эмасди. Қисқа вақт ичида рафикаси Фотиманинг қалбида ҳам имон нури порлади. Шу тариқа ёш эрхотин биргаликда шаҳодат келтирдилар ва мусулмон бўлиш завқини тотдилар.

Бу орада Ҳазрати Абу Бакр қизи Асмонинг ҳам мусулмон бўлгани хақида хушхабар келтирди.

Яна Ҳаббоб ибн Аратт, Умайр ибн Абу Ваққос, Масъуд алКорий, Салит ибн Амр, Айюш ибн Абу Робиа ва хотини Асмо, Хунайс ибн Ҳузофа, Амир ибн Робиа мусулмонларнинг сафига қўшилдилар.

Бир замонлар ҳақ динни топиш мақсадида узоқ сафарга отланган ва христианликни қабул қилиб Маккага қайтган Убайдуллоҳ ибн Жаҳш ҳам шаҳодат келтирди ва мусулмон бўлди.

Абу Толибнинг ўғли ва Ҳазрати Алининг акаси Жаъфар, унинг умр йўлдоши Асмо бинти Умай, Хатиб ибн Ҳорис хотини Фотима бинти Музаллал, Хатибнинг укаси Хаттоб ибн Ҳорис ва хотини Фукайҳа бинти Йасор,

Маъмар ибн Ҳорис, Усмон ибн Мазъуннинг ўғли Соиб, Муттолиб ибн Азҳар, хотини Рамла, Нуайм ибн Абдуллоҳ, Амир ибн Фухайра, Хотиб ибн Амр, Утба ибн Робиашшг ўғли Абу Ҳузайфа, Вақид ибн Абдуллоҳ... — булар яширин даъват кунларида мусулмон бўлганлар жумласидан эдилар.

* * *

Пайғамбар (с. а. в.) тушган оятларни унут бўлмаслиги ва саклаш қулай бўлишлиги учун ёздириб қўярдилар. Ёзилган оятлар қўлмақўл ўтиб таркалар, истаганлар уларни ёдлар эдилар.

Ваҳий келган пайтларда Жаноби пайғамбаримиз (с.а. в.) хотирадан чиқариб қўйишдан хавотирланиб, Жаброили Амин билан биргаликда қайтақайта ўқишга ва ёд олишга ҳаракат қилардилар.

Юксак девондан келган амр у зотга фақат тинглашни буюрди: «(Эй Мухаммад, Қуръонни) тезроқ (ёдлаб) олиш учун тилингизни у билан қимирлатмай (кичирламай) қўяколинг! Зеро, уни (сизнинг дилингизда) жамлаш ҳам, (тилингизда) кироат қилдириш ҳам Бизнинг зиммамиздади)]. Бас, қачон биз (яъни, Жаброил фаришта) уни (яъни, ҳар бир ваҳийни) ўқиб битганимиздан сўнггина сиз ҳам уни ўқишга эргашинг. Сўнгра уни (Қуръонни) баён қилиб бериш ҳам, албатта, бизнинг зиммамиздадир» (Қибмат сураси, 16—19; Имом Бухорий, бжилд, 79бет.) .

Набийи Акмал бундан кейин юз берган ҳолатларини шундай ифода этган эдилар:
«Ваҳий ҳолати тугагач, ўзўзидан қалбимга жо бўлиб қоларди». (Имом Бухорий, 1/3.)

Яна бир сафар эса: «Худди қалбимга китоб ёзилаётганини хис этаман» (Ибн Ҳишом. Ўша асар, 1 /253.) деган эдилар.

Эндиги вазифа бу оятларни инсонларга баён этиш ва уларни Исломига даъват қилиш эди.

* * *

Набийлик вазифаси илк бор юклангандан бери орадан икки йил ўтди. Хаттоб ўғли Умарнинг уйида бирдан севинч кичқириғи эшитилди.

Эртанги куннинг буюк инсоии бўладиган, пайғамбарининг суннатларини шахсан ўз ҳаёти орқали намуна қиладиган ва саҳобаларнинг илк сафларидан ўрин олалиган бу гўдакка Абдуллох исми берилди.

Аmmo Абдуллох шу онда ўзига бу исмнинг берилганидан ҳам беҳабар эди.

* * *

Абу Толиб бир куни Маккадан ташқарида кезиб юраркан, қутилмаган манзарага дуч келди. Олдинда жияни Мухаммад Ал-Амин, ундан бир оз орқада ўғли Али биргаликда ибодат қилардилар.

— Нима қилаётирсизлар, эй Абул Қосим?! Бу тутган йўлларингизни қандай тушунса бўлади?

— Амакижон, бу Оллоҳ юборган диндир. Фаришталарининг, пайғамбарларининг ва хусусан бобомиз Иброҳимнинг (с. а. в.) динидир. Оллоҳ таоло менга ушбу динга даъват қилиш вазифасини топширди. Сиз эса, эй амакижон, мен учун энг самимий, яқин, кадрли ва ҳидоятга қовушишини орзу этадиган кишимсиз. Бу даъватни қабул этишга, қўллабқувватлашга энг лойиқ бўлган кишим ҳам сизсиз.

Абу Толиб жавоб берди:

— Эй жияним, мен ота-боболаримнинг динидан воз кечишга журъат қилолмайман. Аммо қасам ичиб айтаманки, токи мен ҳаёт эканман, бирон кимса сенга ёмонлик қилолмайди.

Шундан сўнг ўғли Али томонга ўтирилди:

— Амакингнинг ўғли сени фақат хайрли ишга даъват этибди. Ундан айрилма, — деди (Ибн Ҳишом. Ўша асар, 1/263.).

Энди ваҳий узлуксиз равишда кела бошлади: «Эй (кийимларига) ўралиб олган зот, кечаси (бедор бўлиб, намозда) туринг! Фақат озгина — у (кеча)нинг ярмида (ухлаб ором олинг) ёки (уйқуни кечанинг) ярмидан ҳам бир оз камайтинг ёхуд унга (бир оз) зиёда Қилинг ва Қуръонни тартил билан тиловат қилинг! Зеро, Биз сизга оғир Сўзни — Қуръонни туширажакмиз. Албатта, кечаси (ибодат учун бедор бўлиб) туриш жуда оғир юкдир ва (лекин у пайтда кундузги безовталиқлар бўлмагани учун) энг тўғри сўздир. Албатта, сиз учун кундузи

узун — тинимсиз машғулот бордир (шу сабабли кечалари бедор бўлиб ибодат қилинг). Парвардигорингизнинг номини (мудом) ёд этинг ва Унга бутунлай берилиб (чин ихлос билан бандалиқ қилинг)! (У) машриқ ва мағрибнинг Парвардигоридир. Ҳеч қандай илоҳ йўқ, фақат Унинг Ўзигина бордир. Бас, сиз (ўзингиз учун) Унигина вакил (хомий) қилиб олинг!» (Муззаммил сураси, 1-9. Доримий. «Сунан», 1/3.)

Набийи Акрам жанобимиз ушбу оятлар орқали кечалари ҳам тоатибодат қилишга даъват этилдилар.

* * *

Ўша кунлари номи ҳали тарихларда битилмаган бир одам жоҳилия даврининг жирканч бир одатини амалга ошириш ҳаракатида эди.

Бу одамнинг ширингина, севимли бир қизчаси бор бўлиб, уни жуда ҳам яхши кўрарди. Чақирган заҳоти «Лаббай, отажон!» деб қошига югуриб келар, ота-онаси уни ўпишар, бағриларига босиб эркалатишар эди.

Шундай кунларнинг бирида у отини эшитиб, отасининг қошига чопқиллаб келди. Ҳар доимгидай, кучоғига отилди.

Ота уни қўлларидан тутди, икковлон биргалашиб кўчага чиқдилар. Уйларидан ҳали унча узоклашишмаган эди. Ота унга ажойиб ва хуштаъм озиковқатлар ҳақида ганирар, яқинда қариндошларидан бирининг тўйида унга совға тарикасида бериладиган кўйлак ҳақида баҳс этар эди.

Шу аснода қизча бирдан итариб юборилганини ҳис этди. Отабола ҳозиргина ёнидан ўтган кудук қизчани қайта чиқмайдиган қилиб ўз домига ютди. Аммо йиртқичларгагина ярашадиган бу ишни қилган отанинг қулоқларига:

— Ё абатаҳ!.. Ё абатаҳ!.. — тарзидаги ингроқ овоз келди. Отанинг сўнгги марта эшитган сўзлари шу бўлди. Пешонасида пайдо бўлган совуқ терларни артиб, яшин тезлигида бу ердан узоклашди. Ким билади, бечора қизча яна қанча пайт у ерда «Отажон!» дея инграган экан².

Мадина даврида мусулмон бўлган бу одам мазкур воқеани пайғамбаримизга сўзлаб берганида, Расулulloҳ (с. а. в.) соқоллари ҳўл бўлиб кетгунча йиғлаган эдилар.

* * *

Бир куни Умар қаватига олти ёшлар чамасидаги қизини олиб, Маккадан ташқарига йўл олди.

Хилват бир жойга келдилар. Умар елкасидан белкурагини олди ва чуқур қазий бошлади.

— Нима қияпсиз, отажон? Нега қазияпсиз бу чуқурни?! — деди қизи атрофида гирдикапалак бўлиб.

— Бу ерга сени кўмаман, — деб жавоб қилди Умар.

Қизчанинг ранги оқариб кетди. Отасини яхши одам деб ўйларди. Айни чокда, отасининг бирон гапни зое гапирмайдиган одам эканлигини ҳам жуда яхши биларди. Кўзёшларига тўлган нигоҳлари отага қадалди:

— Отажон, мени ўлдирманг!..

— Сен ҳиқилламай тур!

Бу сўзлардан кейин ҳам ёлвориш беҳуда эди. Ягона чора қочиш эди. Жон ширин, қизча ўлишни истамасди.

Пешонасидан оқаётган терларни артаарта кум қазиётган Умар, бирдан: «Тўхта қочма!» деб бақирди ва қизининг орқасидан чопа кетди.

Жонҳолатда қочаётган қиз бечоранинг ортидан етиб келган ота дағал қўллари билан сочларидан тутиб, қатъий силтаб тўхтатди. Шундан кейин судрабсудраб, чуқурнинг ёнига олиб келди.

Қазиш давом этар, гўдакнинг кўзёшлари ҳам бетўхтов ерга юмаланар эди.

Шу аснода Умар қўлидаги белкуракни ерга қаттиқ урди ва натижада бир сиқим тупроқ

сочишиб, Умарнинг юз-кўзи чангга беланди. Ерга ўтириб қолди ва кўзларини ишқалай бошлади.

Отасини бу ҳолатда кўрган қизча сакраб ўрнидан турди:

Отажон, мени ўлдирсангиз, соқолингизни ким тарайди? Юзларингизни ким тозалайди?! — дея бармоқлари билан Умарнинг соқолларини тарай бошлади.

Умар уни илкис итариб юборди. Сапчиб ўрнидан туриб, яна қазий бошлади.

Бир оз ўтгач, Умар тўхтаб қолди. Бошини эгди, бир муддат ўйга толди. Йиғлаётган қизчасига кўзи тушди. Олти йилга яқин силабсийпалаб, эркалаб келган жигари эди у. Бундай яқин кишисининг жонига қасд қилиш осон эмасди...

Орада қўнглига бу ишдан воз кечиш фикри ҳам келди. Қизчасининг қўлидан тутиб, Маккага қайтишни ҳам ўйлади. Шундай қилганида, қанчалар севинарди бу маъсума гўдак... яна ҳаётга қайтгандек бўларди. Ким билади, ҳозир уйда қандай аламли дамлар кечаётган экан, қанчалар оҳлар чекилаётган, кўзёшлар тўкилаётган экан?!

Аммо бу ишнинг бошқа жиҳати ҳам бор эди. Умар қизини олиб кетди, қўллари титраб орқага қайтариб олиб келди, деб устидан биродарлари қулишмайдими? Умр бўйи қизи олдидаги виждон азобига қандай чидай олади?

Бир неча сония вақт шундай фикрлар оғушида ўтди. Соатлар, хатто кунларга татирли бирбирига зид фикрлар яшин тезлигида миясидан ўтди. Шундан сўнг яна белкуракка ёпишиб, чуқур қазий бошлади.

Етарли даражада қазиганига ишонч ҳосил қилганида, ерда фарёд уриб ётган қизча ҳам даҳшатли фожиа соати етиб келганини сизди, ялинчок нигоҳларини отасига қадади.

Аммо отанинг кўзларидан олов сачрарди. Қиз яна тез ўрнидан сакраб турди ва такрор қоча бошлади.

Умар яна қизининг ортидан югурди, етиб олиб қаттиқ ушлади. Энди қутулиш чораси қолмаган эди. Қизча ҳадеб «Отажон, отажон!» дея чинқиради, силтанар эди.

Бир латта каби улоқтирилгаи маъсум вужуд чуқурнинг четларига тегиб пастга юмалаб кетди. Умарнинг бақувват қўллари тупроқ уюмини чуқурга ташлар экан, оёқлари сўнгги кучини йиғиб чуқурдан чиқиб кетишга уринаётган гўдакни босиб турарди. Бошига шувиллаб тупроқ тўкилиб, кўзлари ҳам тупроққа тўлган қизча бирикки чиранишдан сўнг ҳаракатлари бўшашди, кетмакет устига тушаётган тупроқ уни тобора босиб, нафасини сиқа оплади.

Оёқлари остидаги вужуднинг ниҳоят чиранишдан тўхтаганини англаган Умар енгил нафас олди. Пешонасидаги терларни артиб ташлади ва қолганқутган туироқни ҳам чуқур устига ташлаб, ишини тугатди.

Ўша кеча уйда ҳеч кимнинг овози чикмади. Умар ҳар доимгидан ҳам асабий эди. Унинг бу кўркинчли ҳолати уйда бирон кимсанинг чурқ этиб оғиз очишига йўл қўймади. Фақат, қўллар орасира кўзлардан юмалаган ёшларни артарди.

ОЧИҚ ДАЪВАТ САРИ ИЛК ОДИМ

Яқин қариндошлар

Ҳиро тоғидаги ғорда илк бор фариштаннинг келгани ва «Ўқи!» деган амр берилганидан буён уч йилга яқин вақт ўтди. Атрофдан тоза руҳли инсонлар пухта бир танлов асосида ушбу динга даъват этилди, анча-мунча муваффақият ҳам қозонилди. Даъват қилинганлар орасида куллар ва озод кишилар, аёллар ва эркалар, бойлар ва камбағаллар бор эди.

Оллоҳ таоло «Собиқуни аввалин» деб атаган бу шарафли инсонлар бутларнинг қошида бош эгиш ҳақоратидан қутулиб, Оллоҳнинг ҳузурини сажда қилиш саодатига эришган эдилар.

Бир куни Расулulloҳга (с. а. в.) ушбу муҳим амр келди:

«Энг яқин қариндош[^]уруғларингизни (Оллоҳнинг азобидан) огоҳлантиринг! Ўзингизга эргашган мўмин кишилар учун қанотингизни паст тутинг (яъни, уларга хушхулқ билан

камтарона муомалада бўлинг)! Бас, агар улар итоатсизлик қилсалар, у ҳолда: «Албатта, мен сизнинг амалингиздан покдирман», деб айтинг. Голиб ва меҳрибон (Оллоҳ)га таваккул қилинг! У сизни ўзингиз (намоз учун) тураётган вақтингизда ҳам, сажда қилгувчилар орасида ҳам, (имом бўлган ҳолингизда намоз рукнларининг биридан иккинчисига) кўчаётган (вақтингизда ҳам) кўриб турур. Шакшубҳасиз, у эшитгувчи, билгучи зотдир».(Шуаро сураси, 214-220.)

Келгуси машаққатли кунларга қараб илк одим шу йўсинда кўйилди. Энди дин мусулмонликни қабул қилмаган такдирда ҳам уни сир саклайдиган ишончли кишилар доирасидан ташқарига чиқаётган, илк одим яқин қариндошлардан бошланаётган эди.

Жаноби пайғамбаримиз меҳмон бўлиб келган аммаларига аҳволини баён этдилар. Зиёфат бериб, қариндошларини динга даъват қилиш фикрида эканликларини гапирдилар.

— Истасанг, шундай бир зиёфат уюштир. Аммо зинҳор Абдул Уззони (Абу Лаҳабни) таклиф этма. Чунки у сенинг даъватингни бирибир қабул этмайди, — дейишди аммалар.

Улар укалари Абу Лаҳабнинг феълени яхши билишарди. Сувни орқага оқизишга ҳам қурби етиши, ўта ўжарлиги яхшигина маълум эди. Аммо «яқин қариндошлар» ичида Абу Лаҳаб ҳам бор эди, амакилари эди. Буюк девондан келган амрни ўзгартириш ёки кечиктириш мумкин эмасди. Бир кишигина тўядиган миқдорда гўшт пиширилди.

Яна, бир кишига лойиқ сут тайёрланди. Амакилар, аммалар ва улардан ташқари бошқа яқин қариндошлар таклиф этилди. Дастурхонга тортилган гўштан аввал Ҳазрати пайғамбаримиз олдилар. Сўнгра меҳмонларга: «Марҳамат!» дейилди. Ҳамма тўйгунича еди. Аммо гўшт ҳамон ҳеч тегилмагандай ҳолда қолган эди.

Навбат сутга келди. Набийи Акмал жанобимиз бошлаб озгина ичдилар. Кейин меҳмонлар ича бошладилар. Ҳамма ичгандан кейин ҳам сут сира камаймади.

Энди Пайғамбари Замон жаноблари мақсадни сўзламоқчи эдилар. Аммо шу пайт Абу Лаҳаб дик этиб ўрнидан турди. Афтиангори ўзгариб:

— Худо ҳақки, бу одам бизни сеҳрлади! — деб бақирди.

Азбаройи.асабийлашганидан, портлагудай аҳволда эди, бақирибчақирарди. Машваратнинг бу тарзда давом этишидан яхшилик кутиб бўлмасди. Меҳмонлар биринкетин тарқалдилар.

Эртаси куни яна зиёфат чақирилди. Абу Лаҳаб яна бир қилик чиқармасин деб энди у таклиф этилмади. Аммо Бани Ҳошимнинг такрор йиғилганларини эшитиб, таклифсиз келди. «Сен таклиф этилмаган эдингку, нсга келдинг?» дейилмади.

Меҳмондорчилик сўнгида бир кун олдинги разиллигини такрорлади. Оғзига келган гапларни қайтармади. Сўзларини:

— Қариндошларига сен каби ёмонлик қилган кимса ҳали ҳаётда бўлган эмас, — деб тугатди.

Кайфият яна бузилди. Асл мақсад ойдинлашмасдан, меҳмонлар яна тарқалиб кетдилар.

Хўш, Абу Лаҳабнинг нияти нима эди? Нега жанжал чиқариш пайида бўлди? Қирк йилдан бери ҳамманинг такдиру таҳсинига сазовор бўлиб келган жиянини ноқулай аҳволга солишдан нима учун бунчалик хушланарди?

Бунинг ягона сабаби қуйидаги воқеа эди:

Бир куни Абу Лаҳаб укаси Абу Толиб билан жанжаллашиб қолиб, уни ётқизиб олдида, бўға бошлади. Воқеа устига мазкур жияни етиб келди ва Абу Толибнинг тарафини олди. Абу Лаҳабни унинг устидан итариб, йиқитиб юборди. Шундан кейин калтаклаш навбати Абу Толибга ўтди.

Абу Лаҳаб мана шу воқеадан кейин жиянига душман бўлиб қолган. «Буни ҳеч қачон унутмайман!» деган эди.

Абу Лаҳаб кек сакловчи одам эди. Ҳасадгўйлик ил236

лати бор эди унда. Ичидан ёндираётган бу кек ва ҳасад унинг ҳаққа борадиган йўлини тақатақ беркитган, сўз эшитадиган, сўз тушунадиган ҳолатда эмас эди.

Ҳолбуки, Набийи Акрам (с. а. в.) орадаги бу совукчиликни бартараф этиш учун икки нуридийдалари, севикли кизлари Рукайя билан Умму Гулсумни Абу Лаҳабнинг икки ўғлига унаштириб, яхши ниятда яқинлашишни истаган эдилар. Аммо бу тadbир ҳам Абу Лаҳабнинг ичини ёндираётган туйғуларини сўндирмади.

* * *

Орадан анчамунча ғамгин кунлар ўтди. Жаброили Амин келиб юкорида келтирилган амрни яна такрорлади. Амр адо этилмаса, азоб келиши ҳақида хабар берди.

Жаноби пайғамбаримиз қариндошларини яна таклиф этдилар. Овкат ейилди, сут ичилди, сал кейин Расулulloх (с. а. в.) дархол ўринларидан туриб, шундай сўз бошладилар:

— Мард йигит оила аъзоларига ёлғон гапирмайди. Мен эса, ҳаммага ёлғон гапирган тақдиримда ҳам, сизларга сўйламайман. Жами инсонларни алдасам ҳам, сизларни алдай олмайман. Шундай экан, эй Абдулмутталиб авлоди! Қасам ичиб айтаманки, мен келтирган нарсдан ҳам шарафли ва фойдали бир нарсани ҳали ҳеч бир инсон ўз қавмига келтирган эмас! Мен сизларга дунё ва охиратнинг саодат ва шарафини келтирдим. Оллоҳ таоло менга сизларни ушбу динга даъват этишимни буюрди. Ўзидан бошқа ҳеч бир маъбуд бўлмаган Оллоҳ номидан қасам ичиб айтманки, мен Унинг бутун инсониятга ва хусусан сизларга юборган пайғамбариман!.. Сизлар худди уйкуга кетгандай бир куни келиб ўлишингиз, уйқудан тургандай қайта тирилишингиз муқаррардир. Шундан кейин қилган амалларингизнинг ҳисобини берасизлар. Яхшиликларингизга жавобан яхшилик кўрасизлар, ёмонликларингизнинг жазосини тортасизлар. Жаннат ҳам, жаҳаннам ҳам абадийдир. Орангизда менга акаукалик қилиб, қайси бирларингиз ёрдамчи бўласиз?

Расулulloх (с. а. в) сўзларини шу тарзда яқунладилар. Аммо бирон кишидан садо чикмади. Ҳамма бирбирига қаради, бошларини эгди. Орага оғир сукунат чўкди. Ниҳоят, ҳали балоғатга етмаган Али оёққа турди.

— Ораларингда энг кичиги ва заифи менман. Аммо мен Сизга бажонидил ёрдамчи бўламан, — деди.

Алининг бу хаттиҳаракати у ердагиларни кулдирди. Айримлар Абу Толибга қаради.

Абу Лаҳаб яна жанжал чиқаришга уринарди:

— Агар унинг бу сўзларини бошқа араблар ҳам эшитиб оёққа турсалар, ўзимизни қутқара олмаймиз, бизни лақиллатяпти бу, — дер, у ердагиларнинг кўнглига ваҳима солишга уринар эди.

Абу Толибнинг жаҳли чикди:

— Ҳей кўрок! Нималар деяпсан ўзи? Токи биз тирик эканмиз, худо номи билан қасам ичамайки, Муҳаммадга ёрдамчи бўламиз, кўриқлаймиз! — деди.

Машваратда Абу Лаҳабнинг фикрини қувватлайдиган бирон киши ҳам чикмади. Имон йўлига кирилмасида, Абу Лаҳаб сингари очикданочик Муҳаммадга қарши чиққан бирон кимса бўлмаганининг ўзи ҳам яхши бир натижа эди.

* * *

Даъват йўлида яна бир одим кўйилди. Жанобимиз:

«Бас, сиз ўзингизга буюрилган ишни юзага чиқаринг ва мушриклардан юз ўгилинг!» (Хижр сураси, 94.) амрини олдилар.

Энди ишни яширинча юритиш даври тугаган эди. Яқинузоқ, танишнотаниш ҳамма кишилар бу даъватдан бохабар бўлиши керак эди.

Набийи Акрам жанобимиз мақсадларини амалга ошириш учун маккаликлар энг муҳим ишларни бажаришда тутадиган йўлни тутдилар. Каъба яқинидаги Сафо тепалигига чикдилар, қўлларини кулоқларита қўйдилар ва бор овозлари билан:

— Ё сабахах, ё сабахах!.. — деб бақирдилар. Муҳим бир муаммо юзага чиққани ҳаммага маълум бўлди. Маккаликлар Каъба атрофига тўилана бошладилар. Кела олмаганлар одам

жўнатишди.

Расулulloх (с. а. в.) атрофларини ўраб олган оммага хитобан:

— Эй курайшликлар, сизларга шу тоғнинг этакларида бир суворий кўшини хужум қилишга тайёр турганини айтсам, менга ишонасизларми? — дедилар.

Тараддудланмай жавоб беришдики:

— Сенинг ёлғон гапирганингни ҳали шу пайтгача эшитмадик, ё Амин! Албатта, ишонамиз!

— У ҳолда, маълумингиз бўлсинким, мен сизларга буюк, оғир ва машаққатли азобнинг келишидан олдин етишган бир хабарчиман. Сизларни Оллоҳдан бошқа ҳеч бир маъбуднинг йўқлигига ва мен Унинг Расули эканлигимни қабул этишга даъват қиламан. Агар қабул этсаларингиз, жаннатга киришингизга тўла кафолат бераман. Қабул этмасангизлар, сизларга бу дунёда ҳам, охиратда ҳам фойда беролмайман! (Имом Муслим. 4/1877.)

Шу он унинг сўзи бўлинди. Энг олдинги қаторлардан бирида турган соқолли одам ердан бир тош олиб, унга қарата отди:

— Лаънат сенга, қўлларинг акашак бўлгур, бизни шунинг учун бу ерга тўпладингми?! — деб хайқирди.

Ким бўлди бу одам? Ким бўларди? Пайғамбаримизнинг амакилари, яна ўша Абу Лаҳабда. Амакилирики шундай муносабат билдираркан, бегона кишилардан нима ҳам кутиб бўларди? Келганлар, бошлари эгик ҳолда, тарқалдилар. Ҳолбуки, ораларидан мард бир йигит чиқиши керак эди, ва:

— Дарҳақиқат, сендан ҳеч маҳал ёлғон гап эшитмадик. Аммо бу дафъа абадий саодатга эришиш ёки ундан маҳрум бўлишдай бир муаммо қаршисида турибмиз. Оллоҳнинг пайғамбари эканлигининг қандай исбот қиласан? — дейиши керак эди.

Қаерга бошласа, ўша томонга кетаверадиган оломон эмас, нима қилаётганини, нималар қилиши лозимлигини биладиган, билишни истайдиган инсонлар жамоаси эканликларини кўрсатишлари, жавоб ва исбот талаб этишлари керак эди. Қисқаси, Абу Лаҳабнинг бу хаттиҳаракати бу йиғиннинг тарқалиб кетишига сабаб бўлмаслиги даркор эди.

Буюк Пайғамбаримиз (с.а.в.) у ерни ўта ғамгин равишда тарк этдилар.

* * *

Абу Лаҳаб Сафо тепалигидан қайтаркан, зиммасига тушган вазифани адо этганига амин эди. Бир неча кунгина аввал қариндошлари орасида кўрсатган сеҳржодулари етмагандай, устигаустак, бутун Курайш қабиласини ўзига жалб этишга киришганига бефарқ қарай олмасди.

Акс ҳолда, бу ишнинг натижаси муваффақиятли тугар ва Муҳаммад Амин улкан шухрат соҳиби бўлар, Абу Лаҳабдай бир кишини сояда қолдиражак мавқеларга эришар эди...

Мукаммал ўйланган бир совуқ уруш йўлини тутишдан бошқа чора йўқ, деган фикрга келди у. Муҳаммадни ёлғизлатиб қўйиш ҳамда муваффақиятсизликка учратиш учун қўлидан нима келса, орқага сурмасдан ўшани қилишга аҳд этди. Хотини Умму Жамил ҳам унга ҳамфикр эди.

* * *

Шу кундан эътиборан ҳатто дарвозаси ҳам бир бўлган кўшининг, яъни Муҳаммад Аминнинг уйларига девор ортидан тошлар келиб ту!на бошлади. Эрта саҳарда уйдан чиққанларида, эшик тагига ташланган ахлатга дуч келдилар. Оёғига ботсин, деган ниятда йўлакка ёйиб ташланган тиканларни кўрдилар. Ахлоқсизларча бу хаттиҳаракатлар жоҳил эрхотин ўртасида худди мусобакалашаётгандай улкан ғайрат билан давом эттирилди.

Абу Суфённинг синглиси ва Абу Лаҳабнинг умр йўлдоши бўлган Умму Жамил Расулulloх (с. а. в.) жанобимизга рўбарў келиб қолганда баъзан:

— Шайтонингдан қандай хабарлар бор? — деб киноя қилар, баъзан қовоғини солиб олар, яна гоҳида:

— Не хабар кўқларда?.. Кўрайликчи, бугун қандай сафсаталар билан миллатни алдар экансан? — дея минғирлаб, у зотни безовта қилар эди.

Натижада Жаброили Амин илоҳий девондан катъийлашган, ўзгармас бир хукми Расулulloхга (с. а. в.) етказди:

«Абу Лаҳабнинг қўллари қуригай (ҳалок бўлгай)! Аниқки) у қуриди (ҳалок бўлди)! Молмулки ва касб қилиб топган нарсалари унга асқотгани йўқ! Яқинда унинг ўзи ҳам, унинг ўтин орқалаган, бўйнида пишиқ толадан, эшилган арқони бўлган хотини ҳам (ловуллаб турган) алангали дўзахга қиражак!» (Масад сураси, 1—5. 240)

Олий бир ҳақиқат ва адолат бор эди бу сурада. Пайғамбарнинг амакилари бўлса ҳам, Ҳакка бўйин эгмаган, Мавлоий Зулжалолга итоат этмаган киши ўз бошини ейиши, жазосини тортиши муқаррар эди.

Бу сура айланиб, Абу Лаҳабнинг қулоғига ҳам етиб борди. Қаттиқ ғазабланиб кетди:

— Мана кўрасан, эй Муҳаммад, ҳақиқий уруш энди бошланади. Кимнинг қўли қуриши, ким мағлубият азобини тортиши аслида энди ойдин бўлади! — деб ғўлдиради.

Шундан кейин девордан ахлат ташлашлар янада авж олди ва Расулulloхнинг ҳовлилари юриб бўлмас ҳолатга келтирилди. Жаноби пайғамбаримиз эса, бу разилликларга жавобан:

— Эй Абду Маноф ўғиллари, бу қандай қариндошлик, ахир?! Бу қандай қўшничилик? — дердилар. Ҳар куни алоҳида бир сабртоқат, алоҳида бир сабот билан бу азиятларга нисбатан юракларини кенг қилдилар.

Пайғамбар жанобимиз эшикдан чиқишлари билан дуч келадиган фожиавий манзарага орасира бир нодон хотиннинг қаҳқаҳаси ҳам қўшиладиган бўлди. Бу хотин ўзини тия олмай:

— Амр этгинда, шайтонинг келиб ҳовлингни тозалаб кетсин, — деб бақирар эди.

Бир куни Абу Лаҳаб ғалати бир ҳолга дучор бўлди. Ҳар кунги одатини қилиб, ахлатларни бир ифлос челақка солиб, Муҳаммаднинг ҳовлисига тўкиш учун кетаётган эди. Энди тўқаман деб турганида, аллақандай бақувват қўллар орқасига чанг солганини ҳис этди. Ўгирилиб қаради. Қаршисида укаси Ҳамза турарди.

— Нима қияпсан?.. — деди Абу Лаҳаб довдираганча. Ҳамза ортиқ кутиб турмади:

— Менга бер челақни! — дея шартга олдида, бир ҳамла билан акасининг бошидан тўкиб юборди. Сочсоқоли расво бўлган, юз-кўзидан ювиндилар оқаётган Абу Лаҳаб руҳи сингари жирканч бир овоз билан чинқирди:

— Аҳмоқ, динсиз!

Ҳамза ғурур билан, расвойи жаҳон бўлган акасига тикилиб турар, енгил кулимсирар эди. Абу Лаҳаб ғўлдиради:

— Уялмайсанми шундай қилишга?

Бу ҳали ҳолва эди. Чунончи, Ҳамза дедик:

— Йўқ, сира ҳам уялмайман. Қайтага, жуда мамнунман. Сен ўзинг ҳар куни укангнинг ўғлига шундай ифлосликни қилганда, нега уялмадинг? Бу ишни бошқалар қилса, олдини олиш ўрнига, сенинг бу қадар пасткашлик қилишинг айб эмасми?

Абу Лаҳаб Масад сурасини ўқиди:

— Хўш, бунга нима дейсан? Одам ўз амакисини ҳам дўзахи қиладими?

Сен шунга лойиқ бўлдинг, ё Абу Лаҳаб. Қани айтчи, унга бу даражада телбаларча разиллик қилган ёки қилаётган яна ким бор? Олдин сен унга қарши душманларча ҳаракатга киришдингми ёки у сенга бекорданбекорга шу сўзларни айтдимми? Нега бошқа амакилари ҳақида бундай демадию, сен ҳақингда шундай гапирди? Мен кўркаманки, эй Абу Лаҳаб, укангнинг ўғли томонидан берилган бу хабар, бежиз эмасдир...

Абу Лаҳаб асабийлашган тарзда тезтез юриб, уйига кириб кетди.

***

Бир томондан амакилари Абу Лаҳабнинг битмастуганмас одобсизликлари, иккинчи томондан эса, бошқа қўшни Уқба ибн Абу Муойтнинг худди Абу Лаҳаб билан рақобат қиладигандай кўрсатаётган азиятлари натижаси Расулulloх (с.а.в.) Каъбага яқин бир жойда

истикомат килувчи Аркамнинг уйига кўчдилар.

Бутун оила кўчдими ёки фақат пайгамбаримизнинг ўзлари тонг сахарда кетиб, оқшомда қайтиб келардиларми?

Бизнингча, иккинчи тахмин ҳақиқатга яқинроқ бўлса керак. Эҳтимол пайгамбаримиз (с.а.в.) эрталабдан кечгача у ерда бўлгандирлар. Ҳатто баъзан кечалари ҳам ўша ерда ётиб қолгандирлар ва шу йўсинда хотинларию қизларини кўшнилариининг безовта килишларидан халос этган бўлсалар, ажаб эмас.

Заифа аёлларга қарши уюштириладиган бундай ҳаракатларни араблар ўта чиркин иш деб баҳоладилар. Айниқса, буидай ҳаракатларни Ҳазрати Хадича шахсига йўналтиришни кўшнилари ният қилмаганлар. Мана шу сабабларга кўра, уйдан вақтинча чиқиш билан пайгамбаримиз жаноблари оила аъзоларини тинчликхотиржамликка эриштирдилар. Шу воқелик иккинчи тахминнинг ҳақиқатга яқинроқ эканлигини тасдиқлайди.

* * *

Абу Лаҳаб ва унинг хотини Умму Жамил ўзларини дўзахи деб эълон қилган Расулulloҳдан (с.а.в) ўч олиш учун яна бир ишга қўл урдилар. Ўғиллари Утба билан Муаттибга:

— Муҳаммаднинг қизларини рад этасизлар. Ё бизни, ё уларни танланглар, — дедилар.

Натижа шу бўлдики, бир хабар жўнатилиб, унаштириш ришталари узилгани билдирилди. Баъзи ривоятларга кўра, бу унаштириш эмас, никоҳ ришталари эди.

Ўларнинг фикрича, бу ҳаракат Расули Амಿಂದан (с.а.в) олинган ажойиб бир интиқом эди. Ичичларидан хурсанд бўлишди. Ифлос отапг билан ёнган ва ёнажак юраклари бир оз тинчиди гўё.

Ҳикмати чексиз Мавло шу васила билан Ҳабиби Адибини оғир бир юқдан халос этганини унинг хали ўн гулидан бири очилмаган қизларини бундай шарафсиз бир оиланинг келинлари бўлиш ҳақоратидан узоқ тутганини улар тушуна оладиган даражада фаросатли эмас эдилар.

НИЗО ВА ҚИЙНОҚЛАР

Бир куни оқшомга яқин Абу Дубб водийидан ўтаётганлар бир қанча ёшларнинг ғаройиб хаттиҳаракатлар билан машғул эканликларини кўриб қолдилар. Тўхтаб, кузата бошладилар. Бу орада ёшлар намоз ўқиб бўлдилар. Ахнас ибн Шарик исмли йўловчи уларга мурожаат этди:

— Нималар билан шуғулланганингизни сўрасам бўладими?

— Кўриб турганингдай, ибодат қилаётирмиз.

— Ғаройиб ҳодиса.. санамингиз қани?

— Қанақа санам?

— Биродар, «қанақа санам»инг нимаси? Одатдаги санамда.

— Биз оддий санамларга сиғинмаймиз.

Абу Суфён суҳбатта аралашди:

— Яъни, буюк Хубал каби, Лот ва Уззо каби санам демоқчи.

— Улар ҳам бояғибояғи тош эмасми? Бошқа тошлардан нима фарқи бор уларнинг?

Баҳс шу йўсинда қизиб кетди. Келганлар ҳалиги мусулмон ёшларнинг устидан кула бошладилар. Вазият тобора кескинлашар эди. Саъд тезда асабийлашди.

— Ҳозирок даф бўлинглар бу ердан! — дея шиддатланди.

— Войвой, кўрқиб кетдик. Нима, бизни қувиб юбормоқчимисан? — дея мазах килишди улар.

— Албатта! Тез йўқолинглар бу ердан!

— Маълум бўлдики, сен калтак егинг келяпти экан, эй Саъд. Сени бир оз тарбиялаб қўймасак бўлмайдиганга ўхшайди, токи тилингни ҳадеб узайтиравермагин.

Юкорирокда бир калла суяги турарди. Саъд уни олмокчи бўлиб чўзилди. Олдию энг олдинда турган йигитнинг бошига тушириб юборди. Суяк каттик тушиб, ҳалиги йигитнинг бошини ёрди, юзи қора қонга беланди. Пичок суякка бориб қадалган, бўлар иш бўлган эди. Шу боис иккинчи кишининг ҳам адабини бермокчи бўлди. Аммо энди ўзи таъзирини еб қолиши ҳам мумкин эди. Шуниси сезиб, дарҳол орқага чекинди. Қоча бошладилар.

Илоҳий ваҳий келганидан бери мушриклар билан илк бор юз берган тўқнашув мана шундай содир бўлди. Бу йўлда биринчи марта қон Саъд ибн Абу Ваққос томонидан оқизилди.

* * *

Саъд ибн Абу Ваққос юқорида баён қилинган жанжалдан сўнг ортиқ яширинишнинг фойдаси йўқлигини биларди. Маккада бу жанжал ҳақида эшитмаган кимса қолмади ҳисоб.

Шунчаки бир жанжал бўлса, балки бирикки жойда гагшрилиб, тезда унутулиб кетарди. Аммо бу фавқулодда ҳодиса бўлиб, ҳали кўпларга номаълум бўлган дин йўлидаги кураш эди. Шу боис узоқяқиндан жуда кўп кишиларнинг диққатини тортди.

Саъднинг онаси Ҳамна воқеани энг охириги бўлиб эшитганлардан бири эди. Зотан, Саъд ҳам эндиликда уйинг бир бурчагига биқиниб олиб, намозини шу ерда ўқий бошлаган эди. Кун ботмасдан (яъни, аср вақти) икки ракат ва бомдод вақти (кун чикмасдан) икки ракат намозларинигина ўқиётган эди. Шундай бўлса ҳам, уйда ўқиётган бу намозларни узоқ вақт онасидан яшириб юриш имконсиз эди.

— Ўғлим, бу нима қилганинг? — деб сўради бир куни онаси.

— Намоз ўқияпман, севимли онажоним.

Яъни, ҳалиги жанжалнинг чиқишига сабаб бўлган намозми бу?

— Йўқ, онажон. Жанжалга бу намоз сабаб бўлмади. Уларнинг одобсизликлари, бизнинг устимиздан кулишлари, ёмон сўзларни айтишлари сабаб бўлди.

— Хўп, шундай дейлик, эшитишимча, сен Абдулмутталибнинг неварасига кўшилган эмишсан? Унинг динига кирибсан?

— Тўғри, онажон, унинг динига кирдим. Бутларга куллик қилишдан қутулдим. Осмонун фалак ва ерни яратган буюк Оллоҳнинг ҳузурига бошимни қўйиб сажда қилиш саодатига сазовор бўлдим.

— Муҳаммад сенга нималарни амр этади?

— Улар бизга бутлардан юз ўгиришни, яккаю ёлғиз Оллоҳга ишонишни, фақат Унгагина сажда қилиб, намоз ўқишни, қариндошларга, барча одамларга нисбатан яхши муомалада бўлишни буюрадилар.

— Хўш, ота-она қариндошлар ичида энг яқини эмасми?

— Албатта, шундай, онажон.

— У ҳолда мен сендан, дарҳол Муҳаммад билан алоқангни узишни талаб этаман.

— Бу иш қўлимдан келмайди, онажон.

Ҳамна ҳар нима эвазига бўлса ҳам, ўғлини ўзининг эски динида кўришни истарди.

— Менга қара, ўғлим, мени яхши кўрсанг, бу диндан қайтасан. Яхши кўрмасанг, у ҳолда билганингни қил.

— Онажон, сени нақадар яхши кўришимни ўзинг биласан. Аммо мен кирган бу йўл йўлларнинг энг тўғриси, динларнинг энг гўзалидир. Улсам ҳам, бу йўлдан тоймайман, ортиқ тортишиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Она бу сафар сўнгги чорани ишлатмокчи бўлди.

У ҳолда шуниси яхши билгинки, эй Саъд, сен бу диндан воз кечгунингга қадар, қасам ичиб айтаманки, ҳеч нарса емайман ҳам, ичмайман ҳам. Ё эски динингга қайтасан, ёхуд онангнинг қотилига айланасан. Оқибатда номинг нафрату лаънатлар билан тилга олинадиган бўлади, ўғилгинам.

Шундай сўзларни айтиб, уйдан чикди. Сафога, Марвага борди. Уша теналикларга ўрнатилган Исоф ва Ноила бутларига қўлини сурди ва уйига қайтди. Шу йўсинда ўлим

рўзасини тута бошлади.

Кеч бўлди. Кун ботиб туи чўкди. Тонг отди. Аёл ҳамон сўзида турар, емас ҳам, ичмас ҳам эди.

Саъднинг орасира бу бемаъни исендан кайтариш учун қилган хаттиҳаракатлари зое кетди. Аёл унга фақат: «Қайтасанми?» дер, истаган жавобни ололмагач, гапсўзни ҳам йиғиштирар эди. Емай, ичмай, Саъд билан гаплашмай давом эттирилган ўлим рўзаси туфайли учинчи куннинг оқшомига бориб онанинг дармони қолмади. Хўрозлар тонг отганидан хабар берганларида, аёл ҳам ҳушидан кетган эди.

Иккинчи ўғли Умора уни ҳушига келтириш учун юзига сув сепди. Ўзига келиши билан:

— Саъд нима қилди? — деб босинкиради.

— Шу ердаман, онажон.

— Қайтдингми?.. Ота-боболарингнинг динига қайтдингми?..

— Йўқ, энди қайтолмайман, онажон.

Она яиа ҳушидан кетди. Сув ичиришга уриндилар. Оғзини чўп билан очиб, зўрлаб овқат куйдилар. Аёл бир зумга яна ўзига келди ва кўлига илинган бир қалтак билан Саъднинг бурнига урди. У хадеб лаънатлар ёғдирар, дуойибад қилар эди.

Саъднинг бурни яраланди... Ўлгунига қадар ўша яранинг изи яхшиёмон кунларидан бир хотира ўлароқ қолди.

Саъд бурнидан оқаётган қонга қарамай, онасининг қаршисида тиз чўкди.

— Севикли онажоним, — деди, — сени жуда яхши кўришимни биласан. Лекин шуни ҳам яхши билгинки, юзта жонинг бўлса, кўз ўнгимда юз марта ўлсанг ҳам, мен бу диндан воз кечолмайман. Энди истасанг, бу бемаъни ўжарликка барҳам бер ва овқатингни е, истамасанг, ема...

Шундан кейин маҳзун бир ахволда, кўзларидан аччиқаччиқ ёшлар оқиб, ўрнидан турди. Дардини енгиллатишни истади.

Она дунёда энг сеvimли жигаргўшасига қандай қилиб бу тарз муносабатда бўлади, уни куфрга қайтариш учун қанақасига бу нодонликка боради? Бундан буён онасига қандай муносабатда бўлсин? Орада бир ип узилди, энди уни қандай қилиб қайтадан тугунсиз боғлаш мумкин, ахир?

Шулар ҳақида Пайғамбардан (с.а.в.) сўрамоқчи, У зотнинг муборак тилларидан эшитадиган сўзлари билан кўнглига таскин бермоқчи эди. Аммо булар ҳақида сўрашга фурсат бўлмади. Чунки малаклар оламидан келган янги бир илоҳий ҳукм ер юзига таралаётган, пайғамбаримиз у ваҳийни қабул қилиш билан овора эдилар.

Саъд қалби тўла ҳурмат туйғулари билан набийлар тожининг сўнгги соҳиби бўлмиш Буюклар Буюгининг ҳузурига кирганида, У зотнинг муборак юзларида ҳали ҳам ваҳийнинг таъсири сезилиб турар эди.

Саъд бир неча сония бу муборак чехрага тикилиб қолди. Дикқат билан, ўта синчковлик билан қаради. Кўркиладиган, ташвишладиган биронта ҳам нуқтачизги йўқ эди бу чехрада. Гўёки вужудларидаги юрак ёритаётган эди бу юзларни. Ў юрак қанчалар соф бўлса, бу юз ҳам шунчалар пок, шунчалар пурзиё эди. Юракда йўқ нарса, юзларида ҳам йўқ эди. Бу муборак юзга қараган зийрак киши: «Шубҳаланаман, бу юз менда ишонч туғдирмади», дейиши асло мумкин эмас эди. Ҳеч кимсага нисбатан ёмонлик қилишни раво кўрмаган бу нуруний чехра ишончилиқнинг ҳамма белгиларини ўзига жо этган эди.

Бир дақиқадан сўнг ёзув тахтаси сифатида келтирилган курак суягига Набийи Акмалнинг (с.а.в.) оғизларидан «тўкилган» ваҳий калималари нақш этилди:

«Биз инсонга ота-онасини (яъни, уларга яхшилик қилишни) амр этдик. Онаси унга ожизлик устига ожизлик билан ҳомиладор бўлди (яъни, қорнидаги хомила каттарган сари онанинг холи куриб заифлаша борур), уни (кўкрақдан) ажратиш (муддати) икки йилда (келур).

(Биз инсонга буюрдикки) «Сен Менга ва ота-онангга шукр қилгин! Ёлғиз Ўзимга кайтажаксан!» Агар улар сени ўзинг билмаган нарсаларни Менга шерик қилишга зўрласалар, у ҳолда уларга итоат этма! Уларга (гарчи кофир бўлсаларда) дунёда энг яхши муомалада бўлгин ва ўзинг Менга ижобаттавба қилган кишиларнинг йўлига эргашгин! Сўнгра Ўзимга кайтурсизлар, бас, Мен сизларга қилиб ўтган амалларингизнинг хабарини берурман». (Лукмон сураси, 14-15)

Саъд ортик саволга ўрин қолмаганини ҳис этди. Сўрамаса ҳам, миясини ғовлатаётган саволларга жавоб топган эди.

Ер юзида факат икки инсон орасида бўлиб ўтган, аммо ҳақиқатан ҳам улкан аҳамиятга эга бу воқеа малаклар олаמידан хусусий бир фармон келишига сабаб бўлган, токи ер юзида она ва ўғил бор экан, доимо ўтимли бўлажак бир ҳукм келган эди.

Аёл ҳам ўз навбатида ўлим рўзасига барҳам берди... (Ибн Касир. Тафсир.)

Зубайр ибн Аввомнинг онаси Сафийя Жаноби пайғамбарнинг аммалари эди. Отаси Аввом эса, Фижор жангида ҳалок бўлган.

Зубайрнинг мусулмон бўлганини амакиси эшитиб, юзи буришиб кетди. Жиянининг бу ишидан асло хурсанд бўлмаган эди у.

— Эшитганларим ростми, эй Зубайр? — деб сўради жаҳлдан ўзини зўрға тийиб.

— Қайсиниси, амаки?

— Яъни, сабий (юлдузларга сиғинувчилардан) бўлганмишсан?

— Асло, амакижон. Ҳеч қачон сабий бўлолмайман, — деб жавоб киди Зубайр. Унинг тўғри сўзли эканини амакиси биларди.

— Демак, тухмат қилишибдида... — деди ва суҳбат шу билан тугади.

Орадан ўтган бир неча кун давомида амаки бу ҳақда бошқа ўйламади. Аммо тасодифан уни намоз ўқиётганда кўриб қолиб, фиғони кўкка кўтарилди.

— Сен тунов кун менга ёлғон сўзлабсанда, Зубайр? — деди.

Мен ёлғон гаирмадим. Ундай ниятим ҳам йўқ, амакижон!

— Яъни, Муҳаммаднинг даъватига юриб, унинг динига кирганингни инкор қилсанми?

— Йўқ, ҳеч қачон инкор қилмайман. Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг динига кирганим рост, аммо у сабий эмас, мен ҳам. Ҳозир ҳам Яратганга сажда қилаётган эдим.

— Масала энди ойдинлашди, — деди амакиси. — У ҳолда, амакинг сифатида дарҳол эски динингга, отанг Аввомнинг ва менинг динимга қайтишингни талаб этаман.

— Бундай қилолмайман, амакижон. Жиддий гапиряпсанми, Зубайр?!

Амакисининг бундай дейиши ўта табиий бир ҳол эди. Чунки тушида ҳам Зубайрнинг бунақа жавоб беришига ишонмасди. Ҳайрат ва ғазаб ичида берилган саволга Зубайр ғоят хотиржамлик билан:

— Албатта, амакижон, жиддий гапирянман, ~ деб жавоб қилди.

— Мен сени амакига қарши чиқадиган бола бўласан деб сира кутмаган эдим. Шу кунгача бундай хаттиҳаракатни кўрмадим. Демак, энди бутунлай ўзгарибсанда?!

Зубайр анчагача панднасихат тинглади. Аммо булар фойда бермади. Насихатлар қор қилмагач, кўлоёғи боғланди. Бир хонага қамаб қўйилди.

Орадан йигирма тўрт соат ўтди. Бу жазо етарли бўлиши керак эди. Тонг саҳарда амакиси Зубайрнинг кўлоёғини бўшатиш учун ёнига кирди.

«Кечиринг, амакижон, мендан хато ўтди, пушаймонман...»

Зубайрдан шу гапни эшитиш, уни бағрига босиш, кўзларидан ўпиб, ўзининг афсусларини ҳам айтишни истарди. Ҳали ўн олтиўн етти ёшларда бўлган, яхшиёмонни фарқламайдиган жиянига оталик қилиш унинг вазифаси эди, ахир.

— Қалайсан, ё Зубайр?!

— Кўриб турганингдай, амакижон.

— Яъни, пушаймон бўлмадингми?..

Шундай деркан, олиб кирган бутини Зубайрнинг олдига қўйди.

— Қани, бунга сажда қилгинда, у ҳам ўз навбатида сени афв этсин.

Зубайр аччиқаччик кулди:

Бир тошнинг қошида қандай қилиб эгилиб сажда қиламан, ахир?

Амакисининг кўзи қонга тўлди:

— Ақлдан оздингми, Зубайр? Нималар деётганингни биласанми? Неча йиллардан бери мен унга сиғиниб келаман. Сенинг отанг, онанг, боболаринг ҳам ҳаммаси унинг қошида сажда қилганлар! — Шундан кейин бутга ўгирилди ва йиғламокдан бери бўлиб: — Афв эт уни, нима қилаётганини билмайдиган бир бечора, алданибди, хали жуда ёш у... — дея ёлворди. Сўнг яна Зубайрга ўгирилди: — Тушундим, энди сени яхшилик билан йўлга сололмас эканман, — дея ҳурмат билан бутни олиб, ташқарига чиқиб кетди.

Бир оздан сўнг эшикнинг тагига ўтин каланди. Олов ёқилди. Хона тутунга тўла бошлади. Зубайр димокни бўғувчи бир туман оғушида колган эди. Тинмай аксирар, нафас олиши оғирлашар, кўзлари, томоғи ўт каби ёнар эди.

Шу онда Набийи Акрамнинг (с.а.в.) ушбу муборак сўзлари кулоқлари остида жаранглай бошлади:

«Уч нарса бордир, кимки мана шу уч нарсага эга бўлса, комил бир имон соҳиби демакдир:

1) Оллоҳ таоло ва Расулини бошқа ҳар қандай борлиқдан кўра ортиқ севиш; 2) бир инсонни фақат Оллоҳнинг розилиги учун яхши кўриш; 3) такрор куфрона ҳаётга қайтишдан оловга ташлангандай кўркиш ва нафратланиш». (Имом Бухорий. 1/9. 250)

Зубайр зўрғазўрға нафас олар, кўзлари ва бурнидан тинимсиз ёшу сув оқар, чаккалари лўқиллаб оғрир эди. Хонага тўлган тутун орасида «Оллоҳим, сабр бер...» тарзида илтижо қилар, унинг сўзлари бешак олий девонгача юксалаётган эди.

Ниҳоят, оғироғир нафас олишу бетўхтов аксиришлар сўнгги бор «Оллоҳим!» деган сўз билан тўхтади. Зубайрнинг ерга йиқилгани маълум бўлди. Олов ўчирилди, эшик очилди. Хонадаги тутун ташқарига чиқиб, ўрнига тоза ҳаво кирди. Зубайрни ташқарига олиб чиқдилар. Юзига совуқ сув сепаб хушига келтирдилар. Кўзларини очганда, тепасида амакиси турарди. Аммо ҳамон бошини кўтаришга мажоли йўқ эди. Қайтакайта сув сепилди. Амакиси ёнидаги бутга ишора қилди. Зубайр нигоҳлари билан жавоб беришга уринди: «Ўлсам ўламан, аммо унга кул бўлмайман», дейишни истарди.

— Демак, фикрингда собитсан, шундайми, Зубайр?! Зубайр пичирлаб жавоб берди:

— Ўлиш бу жонсиз тошга сажда қилишдан яхшироқдир.

— Сўнгги сўзингми шу?

— Йўқ, бугина эмас.

— У ҳолда сендан сўнгги сўзингни сўзлашингни кутяпман.

— Ла илаҳа иллаллоҳ, Муҳаммадур Расулуллоҳ. Мана, менинг сўнгги сўзим. Доимо шу бўлажак.

Зубайрнинг юзига шиддатли бир мушт келиб тушди. Кейин яна ўт ёқилди, хона яна бўғувчи тутунга тўла бошлади. Такрор узукюлуқ, давомли аксиришлар бошланди. Кўп ўтмай Зубайр хушидан кетди.

Бу зулм бир неча бор такрорланди. Натижа ўзгармади. Ҳаммасида қайтиш таклиф этилди, ҳаммасида бу таклиф рад этилди. Ахийри, амакиси «Одам бўлмайди» деб ҳукм чиқарди ва қўйиб юборди.

Зубайр ибн Аввомнинг онаси Сафийя Жаиоби пайғамбаримизнинг аммалари эди. Ўғлига берилган бу қийноқларга унинг муносабати қандай бўлди? Рози бўлдими ёки рози бўлмаса ҳам, қаршилик кўрсатишга журъат эта олмадими? Ёхуд унинг норозилиги ҳеч кимга билдирилмадими? Бу саволларнинг жавоби тарих зулматларига кўмилгандир.

* * *

Усмон ибн Аффон мусулмон бўлган кунларда ўттиз ёшлар чамаси бир қирчиллама йигит эди. Ўрта бўйли, буғдойранг танли, гўзал юзли, серсокол эди. Тозаликни яхши кўрар, доим озода кийиниб юрар эди.

Мусулмон бўлган кунгача ҳам оғзига ичкилик олмаган. Расулulloҳнинг (с.а.в.) аммалари бўлмиш Умму Ҳаким Байзонинг киз томондан невараси эди.

Маълум бир пайтгача унинг мусулмон бўлганини ҳеч ким билмади.

Ҳаким ибн Абул Ос бир куни жияни Усмон ибн Аффонни намоз ўқиётганида, худди жинойт устида ушлаб олгандек, кўриб қолди.

— Нималар бўляпти, Усмон? Нималар қилаётирсан ўзи?

Усмон юмшок овоз билан жавоб берди:

— Намоз ўқияпман, амакижон.

— Яъни, ибодат қилаётирсан, шундайми?

— Ҳа.

— Хўш, санаминг қани? У қаерда?

— Мен санамга сиғинмайман. У бир тош бўлаги, холос, — деди Усмон ва оламларни ёлғиз Оллоҳ яратганини, Ундан бошқа ҳеч бир илоҳ йўқлигини сўзлади. Ҳаким бу гапларни эшитган ҳамон тепа сочи тикка бўлди.

— Сен буларни қаердан ва кимдан ўргандинг? — деди дарғазаб бўлиб.

— Мухаммад Амಿಂದан ўргандим. Ҳақиқат эканлигига бутун қалбим билан ишонаман.

— Кўзингни оч, Усмон, сенинг уятчан бир йигит эканлигиндан фойдаланиб, йўлдан оздираётган бўлмасинлар, тагин.

— Йўқ, амаки, мен васвасага солинмадим, ишондим. Шу бутлар илоҳ эканлигини қабул этсам, ана унда йўлдан озган бўламан.

— Бу жиддий гап эмас, Усмон!

Орасира дўқпўписали, баъзан насиҳатомуз давом этган узоқ баҳслашувдан кейин Усмон арқонлар билан боғланди. Қамок муддати бир неча кун давом этди. Аммо Ҳаким жиянининг бу мавзуда ўта самимий эканлигига ишонч ҳосил қилди. Келиб арқонни бўшатди ва хоҳлаган ишини қилишга изн берди.

Абу Ухайха Абдулмутталибнинг невараси Мухаммад Амಿಂದан бирон нуқсон топмасада, сўнги пайтларда у чиқарган дин муаммосидан хурсанд эмас эди.

Чор атрофда кўплаб ёшларнинг Мухаммадга қўшилаётганини эшитиб, хушёр туриш ва тадбиркор бўлиш лозимлигини хис этди. Чунки ўғилларини ҳам васвасага солиб, йўлдан оздириш эҳтимоли бор эди.

Биринчи чора сифатида ўғилларига Ҳазрати Мухаммад ва у зотга имон келтирганлар билан учрашишни тақиқлаб қўйди. Анъанавий ҳаёт тарзларининг ўзгаришини, кечираётган ширин турмушларининг бузилишини сира ҳам истамас эди у.

Бир куни қулоғига етиб келган хабардан ларзага тушди. Одамлар ўғли Холиднинг Маккадан ташқаридаги бир водийда намоз ўқиётганини кўришибди.

Дарҳол бошқа ўғилларини ўша ерга жўнатди. Уни ушлаб олиб қелишни буюрди. Бориб қарасалар, ҳақиқатдан ҳам намоз ўқиётган экан. Холид отаси Абу Ухайха Саид ибн Оснинг ҳузурига келтирилди.

— Сен қавмининг бутларига тил теккизишганини била туриб ҳам Мухаммаднинг динига қирдингми? — дея Абу Ухайха ўғлини бу девоналикдан воз кечиришга уринди. Аммо Холиддан:

— Мен девона бўлганим йўқ. Ўз ақлим билан эътиқод этиб Мухаммаднинг динига кирдим.

У бизга тўғри йўлни кўрсатди. Ўлсам ўламан, лекин бу йўлдан асло тоймайман! — деган жавобни олди.

Абу Ухайха ўрnidан сапчиб туриб, қўлидаги хивчинни бор кучи билан Холиднинг бошига туширди. Шу тарика иккиуч марта қаттиқ савалади. Тиним билмай, нафас олмай саваларди у, Ниҳоят, хивчин синди. Ҳолбуки, Абу[^] Ухайха хали хумордан чиқмаган эди.

Йўқол кўзимдан, нодон! — дея хайкирди. — Бугундан бошлаб сенинг ризкингни қияман!

Холид бир аҳволда бўлишига қарамай, бошини зўрға кўтариб, деди:

— Ҳар кимнинг ризқини Оллоҳ беради. Сиз ризқимни кессангиз ҳам мен очдан ўлмайман.

Холид унинг бир хилват бурчагига қамаб кўйилди. Қўлоғи боғланган, сув ва овқатдан махрум этилган эди. Ота:

— Агар биронтангиз Холид билан гаплашсангиз, Холидга берганимдан кўра ҳам оғирроқ жазо бераман! деб таҳдид қилди оила аъзоларига.

Холиднинг қамалганига уч кундан ошганида, Абу Ухайха эшикдан бошини суқди:

— Эсхушингни йиғиб олдингми? — деб сўради.

— Ҳа.

— У холда Муҳаммад ва унинг дини ҳақида менга нималарни гапирмоқчи бўлсанг, марҳамат.

Холид чуқур нафас олди ва гап бошлади:

— Муҳаммад Оллоҳнинг расулдир. У даъват этаётган дин эса, Ҳақ диндир. Энг тўғри йўл Унинг йўлидир.

Абу Ухайха ўзини йўқотиб кўйди:

— Эй ахлоқсиз, нодон, ҳозиргина эсхушимни йиғиб олдим, деган сен эмасмидинг?!

Холид ожиз бир овоз билан жавоб берди:

— Эсхушим жойида бўлгани учун ҳам тошларни маъбуд деб қабул қилмайман, ахир... — деди.

Абу Ухайха бошқа ўғилларига буюрди: Холидни кўтардилар ва бошини муздай сувга тикдилар. Неча кундан бери очликдан ва сувсизликдан дармони қуриган Холид бирпасда хушидан кстди. Буни кўриб сувдан чиқардилар. Бир неча дақиқа шундай ётди. Ўзига келган захоти яна сувга туширилди. Қаршилиқ кўрсатишга кучи қолмаган Холид яна хушини йўқотди. Бу қийноқ уч марта такрорланди, кейин тўхтатдилар. Олиб бориб яна қамаб кўйдилар.

Кечаси секин эшик очилиб, умр йўлдоши Умайна кирди. У эрига овқат олиб келган эди.

— Сенга хушхабар келтирдим, эй Холид, — деди севинч ёшларини оқизиб, — бугундан бошлаб мен ҳам сенинг динингга кирдим. Мен ҳам бутлардан воз кечиб, ёлғиз Оллоҳ борлигига имон келтирдим. Муҳаммад Амин Оллоҳнинг расули эканлигига шубҳам қолмади.

Холид бениҳоя хурсанд бўлиб кетди, аммо бу хурсандчиликни изҳор этишга ҳам дармони йўқ эди. Кўзларининг ичида ғирапшра порлаган хушнудлик зиёсини кўришга эса, қоронғилик халақит берарди.

Холид олиб келинган овқатни еди. Сал бўлса ҳам, дармонга кирди. Ечилган арқонни шу ерда қолдирди, сўнгра ота хонадонини бутунлай тарк этиб, чиқиб кетди.

Эрталаб Холидни қамаб кўйилган хонадан топа олмаган Абу Ухайха нима қилди? Холиднинг хотинига жабр қилиндими? Умайна хоним ҳам ўша кечаси Холид билан бирга чиқиб кетдими ёки вақтинча яна уйда қолдими? Бизга қоронғи.

Фақат шу нарса аёнки, Холидга кўрсатилган жабру жафолар унинг яқинларига қаттиқ таъсир қилди. Чунончи, хотини Умайнанинг мусулмон бўлиши бунинг срқин далилидир. Кўп ўтмай, Холиднинг укаси Амр ибн Саид ҳам Расулulloҳ (с.а.в.) жанобимизнинг ҳузурларида шаҳодат келтирди ва мусулмои бўлди.

Шу воксадан кейин Холид уйига қайтмади. Макка тоғларидаги ғорлардан паноҳ топди. Шу

ерларда тоатибодат килиб юрди. Расулulloҳнинг (с.а.в.) хузурларига борди, каршиларига тиз чўкди, у зотдан таралаётган хушбўй ислардан баҳраманд бўлди, калбларга хузур бағишловчи каломларини тинглади.

Имон келтиргандан сўнг такрор кофирона ҳаётга қайтишдан оловдан кўрккандай кўркиб чекинган Холид оғир синовдан ўтган, комил имон соҳиби эканлигини ҳаётини хавф остига кўйиб исботлаган эди. Асл мукофот охиратда олинади. Аммо у халиҳозирданок, буюкларнинг буюги Пайғамбаримизнинг хузурларидаёқ мукофотини ола бошлади.

* * *

Амр ибн Абаса Сулайм қабиласидан бўлиб, қавмининг яшаш тарзидан норизо бир киши эди. Уларнинг бутга сиғинишдек жаҳолатга берилгани уни куюнтирарди.

Кўпинча, сафар чоғларида роҳиблар билан суҳбатлашиб қолса, улар яқин вақтларда Ҳижоз томонлардан бир пайғамбар чикади, деб гапиришарди. Шу боис Амрнинг икки қулоғию икки кўзи Маккада бўлиб қолди. Ҳар сафар Ҳижоздан келадиган кишиларнинг йўлини пойлар, улардан «Маккада яна нима гаплар бор?» деб суриштирар эди. Ниҳоят, бир куни маккалик йўловчилар бир янгилик топиб келдилар.

— Ган кўп, эй Амр, — деди улар. — Макка худди бир дошқозондек қайнамоқда Абдулмутталиб авлодидан Муҳаммад ибн Абдуллоҳ исмли бириси пайғамбарлик даъвоси билан ўртага чикди. Ҳозир ҳамманинг оғзида шу гаплар бўлиб қолди...

Амр бир дақиқа ҳам вақтини бой бермай, дарҳол туясига минди ва Макка томонга йўл олди.

Қидирган одамини топган онда бир зум ҳайратдан ломмим деёлмай қолди. Каршисида юзидан нур ёғилиб турувчи, бағоят келишган, ёқимли бир инсон турар эди. Кўзлари бу одамнинг ғоят самимий, ростгўй эканига бир далилдек порларди. Узоқ йиллик ҳаётини тажрибаларига суянган ҳассос юраги гўё: «Бу одамга ишонмасанг, дунёда бошқа ишонса бўладиган инсонни кидиришинг беҳуда!» деяётгандек, тезтез ура бошлади. Ёнига ўтирди, баъзи бир нарсаларни сўради. Сўнгра:

— Жуда соз. Мен ҳам сенинг йўлингни танладим, сенга имон келтирдим! — деди.

Шаҳодат калималарини келтирди, мусулмон бўлди.

Расулulloҳнинг (с.а.в.) ёнларида қолишни, У зотга қўлидан келганича ёрдам беришни истарди. Пайғамбаримиз (с.а.в.) унинг бу фикрларига қўшилмадилар.

— Сен бу ерда қолсанг бўлмайди. Кўриб турибсан, ҳозир вазият жуда оғир. Сен яхшиси ҳозир уйингга қайт ва менинг ғолиб чиққанимни эшитган заҳотинг келиб менга кўшил, — дея маслаҳат бердилар.

Амр ибн Абаса Расули Кибриёнинг бу амрларига бажонидил рози бўлди ва ўша заҳотиёқ уйига қайтиб кетди.

Йиллар ўтар, бирон хушхабар эшитиб қоларман, деган умидда Амр келганкетганлардан Маккадаги аҳвол ҳақида сўрабсуриштирар эди. (Имом Муслим. 1 /569.)

* * *

Ғифор қабиласида ўз ҳолича кун кечириб юрадиган акаука бўларди. Аканинг исми Абу Зарр, укасининг исми Унайс эди. Бир куни, Маккада пайғамбар чиқибди, деган хабар қулоқларига чалинди. Абу Зарр:

— Туянгга мину, ҳозироқ Маккага йўл ол, эй Унайс. Булар миш-миш гапларми ёки ҳақиқатми эканини билиб кел, — деди.

Унайс акасининг истагини бажо келтириш учун Маккага бориб келди.

— Қандай хабарлар келтирдинг, эй Унайс?!

— Бир одамни кўрдим. Эзгулик тарфдори, ёмонликнинг душмани экан. Бироқ халқ унга қарши.

Абу Зарр бу жавобдан қониқмади:

— Дардга даво, чанкокликни босадиган жавоб бўлмади бу гапларинг, эй Унайс! — деди юраги типирчилаб.

Сўнгра тўрвасини елкасига осиб, кўлига хассасини олиб, ўзи йўлга тушди. Маккага келди. Ҳеч кимдан ҳеч нарса ҳақида сўрамади. Замзам сувидан ичиб, бир чеккада хаёл суриб ўтираверди. Окшом тушган, кун корая бошлаган эди. Ҳамма биринкетин тарқала бошлади. Бир оздан сўнг Ҳарамда деярли ҳеч ким қолмади. Кечани шу ерда ўтказишдан ўзга чора йўқ эди.

Шу пайт хали балоғат ёшига етмаган бир ўсмир унга яқинлашди.

— Адашмасам, мусофирга ўхшайсан, шундайми? — деб сўради.

— Ҳа, мусофирман.

— Марҳамат қил, бизникига борамиз.

Абу Зарр ўрнидан турди. Боланинг кетидан уйларига борди. Овқатландилар. Арабларнинг одатига кўра, ундан ким эканлиги, қаердан келганлиги сўралмади. Мусофир ҳам бу тўғрида ҳеч нарса демади.

Тонгсахарда Абу Зарр «зора излаганимни топсам», деган умидда уйдан чиқиб кетди. Кеч бўлди ҳамки, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳақида ҳеч бир хабар эшитмади. Коронғи тушар маҳали у яна кечаги жойига бориб ўтирди. Бир пайт:

— Ҳой мусофир, кеча меҳмон бўлган уйингни йўқотиб қўйдингми? — деган овозни эшитиб, Абу Зарр ўгирилди ва кечаги ўемирни кўрди. Ўрнидан туриб, яна у билан кетди.

Учинчи кун ҳам яна ортиқча гапсўзсиз ўша уйнинг меҳмони бўлди. Тонг отди. Келганидан бери роппароса уч кун ўтган, у ҳамон излаган кишисини тополмай сарсон эди.

— Ҳой мусофир, нега ҳеч индамайсан? Бу ерларга нима мақсадда келдинг? Кдни, гапирчи, балки ёрдамим тегиб қолар? — деди халиги ўсмир.

— Агар сўзларимни сир тутишга ваъда берсанг, айтаман.

— Менга ишонавер.

— У ҳолда гап бундай. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ исмли бир кишини қидираётирман. Пайғамбарман деб даъво қилаётган эмиш. Топа олсам, у билан суҳбатлашмоқчи эдим. Менга ёрдам бера оласанми?

— Сен қидираётган одам амакимнинг ўғли бўладилар. Менинг исмим Али, ҳозироқ у кишининг ҳузурларига боришимиз мумкин. Орқамдан измаиз борасан. Агар хавфли бир нарсани сезсам, деворнинг тагига қайтиб келаман, сенга ишора қиламан. Сен мени кутмай, тез орқага қайтишинг керак бўлади. Агар деворнинг ёнига қайтиб келмасам, сен ҳам мен кирган уйга кирасан, хўпми?

— Мени хурсанд қилиб юбординг, эй Али, — деди Абу Зарр омади чопганидан боши кўкка етиб. Ва турли-туман ҳаяжону ҳислар оғушида Алининг кетидан юриб кетди. Тўғри Расулуллоҳнинг уйларига борди.

Кирдилар... Абу Зарр Расулуллоҳни кўраркўрмас бутун вужудини титроқ босди. Бир оз вақт шу тахлитда кечди. Сўнгра ўзини тутиб олиб:

— Келтирган дининг ҳақида менга гапириб берсанг, — деди.

Ислон динининг моҳияти, мазмун, мақсадини шахсан пайғамбаримизнинг тилларидан эшитишга мушарраф бўлди. Тинглаб ўтирар экан, қалби тобора ҳузурхаловатга тўлаётганини ҳис этарди. Пайғамбаримиз гапларини тугатгач, зўр ҳаяжон ва самимий ишонч билан:

Мен шоҳидлик бераманки, Оллоҳдан бошқа ҳеч бир маъбуд йўқдир. Яккаю ягонадир, тенги ҳам, ўхшаши ҳам, шериги ҳам йўқдир. Яна шоҳидлик бериб айтаманки, сен Унинг бизларга йўллаган расулисан! — деди.

Набийи Акрам (с.а.в.) ғоят мамнун бўлдилар.

— Эй Абу Зарр, сен ҳозирча бу ишни сир сақла. Юртингга қайт. Ишимиз бароридан келиб, ғолиб чиққанимизни эшитганингда, келиб бизларга кўшил, — дея тайинладилар.

— Эй Оллоҳнинг расули, сизни ҳақ пайғамбар килиб жўнатган Парвардигоримизга касамлар бўлсинки, овозим борича Макка халкига бу ҳақиқатни етказмагунча ҳеч қаерга кетмайман!

Шундан кейин Абу Зарр Каъба ёнига келди ва ваъдасига биноан кичкира бошлади:

— Эй маккаликлар! Эшитмадим деманглар!..

Шовкинсурон тиниб, ҳамма мусофирнинг юзига тикилиб қолди. Одамларнинг диққатини жалб этишга муваффақ бўлган мусофир бор овозда даъвосини эълон этди:

— Ашҳаду алла илаҳа иллоллоҳ ва ашҳаду аннаМуҳаммадан ʼабдуҳу ва росулуҳ.

Бу муборак сас Масжиди Ҳарамда илк янграган шаҳодат калималари эди. Томоғи йиртилгудай бўлиб, бор кучи билан бақираверди. Овози Каъбанинг деворларидан Масжиднинг бурчакбурчакларигача тарқалди. Қурилгандан бери бу сўзларга мушток бўлган Каъба, ушбу муборак жумлани соғинган Масжиди Ҳарам худди жонлангандай бўлди. Бутун коинотнинг муаззам тузуми мана шу сўзлар асосига қурилган, десак сира янглишмаймиз. Шу пайтга_{ча} хали ҳеч бир инсон бу ерда бундай хайрли сўзларни сўзламаган, бу сўзлар азалдан абадиятга қадар саодат ва фазилатнинг ягона ва мутлақ калитига айланган эди.

Шу кунгача ҳеч ким қилолмаган ишни қилган мусофирга нисбатан миннатдорлик ва шафқат ҳиссила тўлган бир неча нигоҳ Муборак байтнинг эгасига йўналди: «Оллоҳим, Ўзинг уни паноҳингда асра», дея илтижо қилди.

Бошқа кўп кишиларнинг эса, юзлари буришди. Илк иккиланиш ҳисси узоқ давом этмади. Мусофир учинчи марта калимаи шаҳодатни келтира бошлаган эди ҳамки, ўрнидан сапчиб турганлар бўлди:

— Овозини ўчиринг бу тирранчанинг!..

— Уринг, аяманг бу аблаҳни! — деган овозлар бир-бирига қоришиб кетди.

Абу Заррнинг устига бостириб кела бошладилар. Ёмрирдек биринкетин ёғилган тонлар, шапалоғу калтаклар уни ерга йиқитди.

Устига ёпирилдилар. Сўқиниш, қарғиш ва калтаклар ҳеч тўхтамас эди.

Бу орада Аббос уларнинг орасига кирди. Абу Заррнинг устига ётиб олди.

— Уят сизларга! Шунча киши биргалашиб, бир мусофирни ўлдирмоқчисиз? Эртага тижорат йўлингиз Ғифор қабиласидан ўтишини унутдингизми? Тортинг қўлингизни!

Абу Зарр роса дўппосланган, зўрға нафас олар эди. Вужуди какшаб оғриқ берар, бу оғриқларга чидаёлмай ишрар эди. Тонггача шу аҳволда қийналиб ётди. Аммо кўнгли заррача яраланмаган эди. Қалбан ўта хотиржам, ўта тинч эди. Шунинг учун бўлса керак, эртаси куни яъни Каъбга борди, яна бақирибчақириб калимаи шаҳодатни такрорлай бошлади. Яна устига ёпирилиб, калтаклай бошладилар. Бу дафъа ҳам уни Аббос ўлимдан қутқариб қолди.

Имон ва Исломнинг тимсоли бўлган калимаи шаҳодат маккаликларга илк бор Абу Зарр томоидан ушбу тарзда эълон этилган эди.

* * *

Дбу Лаҳабнинг юзсизлиги энди айни шаклда Муҳаммаднинг иккинчи бир кўшниси Уқба ибн Абу Муойтга ўтган эди.

У ҳам уйда йиғилиб қолган ахлатларни девордан ошириб Расулulloҳнинг (с.а.в.) ҳовлиларига тўқар, баъзан эшикларининг тагигача сочиб юборар эди.

Бир куни яна ахлатларни энди тўқай деб турганида бирдан кимдир чақириб қолди.

— Шошмай тур, эй Уқба! — дерди бу овоз. Ўғирилди. Овоз эгаси Тулайб эди... У тез-тез юриб Уқбанинг олдига келди. Кулимсираб:

— Қани, буни менга берчи, — деди.

— Нима қилмоқчисан, ё Тулайб? — деб сўради Уқба довдираб.

Тулайб ортиқ кутиб ўтирмай, шарта ахлат челакни олдида, Уқбанинг бақирибчақиришига қарамай, бошидан сочиб юборди. Ахлат Уқбаниш сочсоқоли, устбошини расво қилди. Тулайб

икки одим оркага тисарилиб томоша киларкан, қаҳқаҳа отиб кулди:

— Мана энди бир одамга ўхшадинг, эй Уқба, — деди.

— Арво, хой Арво!..

Абдулмутталибнинг кизи эшикни очганида, ғаройиб бир манзарага дуч келди. Остонада Тулайбни маҳкам тутганча, устбоши ахлатга беланган Уқба ибн Муойт турарди. Ўқба ёши анча катта, Тулайб эса, қирчиллама бир йигит. Манзара бениҳоя кулгили эди. Зотан, Арво ўзини тия олмай, қаҳқаҳа отиб юборди.

— Нима гап, эй Уқба?!

— Ўғлингнинг ишини бир кўриб қўй! — деди Уқба дарғазаб ҳолда.

Арво бирдан кулгидан тўхтаб, жаҳл ила ўғлига ўтирилди:

— Нимага бундай қилдинг, Тулайб?..

Тулайб бўлган воқеани рўйи рост гапириб берди. Шундан сўнг Абдулмутталибнинг кизи Арво яна Уқбага қаради:

— Ўғлимнинг ишидан жуда хурсандман, Уқба! Ундан фахрлансам арзийди. Муҳаммад ибн Абдуллоҳ менга жондошқондош жиян, бунга эса, тоғавачча бўлади. Сенинг шу разил ишни қилаётганингни кўрабила туриб индамай ўтиб кетганида эди, ана унда хафа бўлардим. Сен қилмишингга яраша жазо тортибсан. Энди ўғлимни қўйиб юборгинда, тезроқ бу ердан даф бўл! — деди.

БИЛОЛ ҲАБАШИЙ

Билол ибн Абу Рабоҳ ҳабаш — қопқора танли, узун бўйли, бир оз букри, сочларига оқ тушган, сийрак соқолли бир кул эди. Макка аслзодаларидан Умаййа ибн Халафнинг кули эди.

Умаййа Билолнинг мусулмон бўлганини эшитиб, қутуриб кетди. Ўзига қарам бўлган бир одамнинг руҳсат сўрамай, ҳатто у билан маслаҳатлашишни ҳам лозим кўрмай, динини ўзгартирганига чидаёлмай колди.

— Чақиринг менга ўша ахлоқсизни!

Бир оздан сўнг Билолни унинг қаршисига келтирдилар.

— Муҳаммаднинг динига кирган эмишсан?!

— Ҳа, унинг динига кирдим ва ҳақиқий ҳузур-ҳаловатни ўша диндан топдим, — деб жавоб қилди Билол мағрур киёфада.

— Жуда соз. Аммо энди у диндан қайтасан!

— Асло!

— Тушунмадим.

— Дунё остинустун бўлиб кетса ҳам, бу диндан қайтиш ҳақида ўйлаб ҳам кўрмайман!

Умаййа бошқа кулларига ўтирилди.

— Олиб боринг буни! — деди.

Билолни қамчи билан савалай кетишди. Ҳар зарба урилганда қамчи яланғоч баданида узунузун из қолдирар эди. Умаййа шахсан ўзи бу қамчилашни назорат қилиб турарди.

Билол ҳар саваланганда:

— Аҳад!.. Аҳад!.. Аҳад!.. — дер эди.

Умаййа бир ишора билан савалашни тўхтади. У қулининг сўзларига қизиқиб қолган эди.

— Қамчилар сонини санаяпсанми? — деб сўради

киноя ила.

— Йўқ.

— Бўлмаса, нега ҳар қамчи еганингда «бир... бир...бир...» деяпсан?

— Оллоҳу аҳад (яъни, Оллоҳ бирдир) демокчи эдим.

— Тушунарли. Бу сўзингдан қайтмагунингча ва илоҳларимизга сиғинмагунингча

калтакланаверасан.

Умайя яна ишора қилди. Қамчи ҳавога кўтарилиб визиллар экан, Билолнинг:

— Ҳеч қачон... токи тирик эканман, мени бутларга сажда қилаётган ҳолда кўрмайсан! — дегани эшитилди.

Қамчиларнинг вазиллаши давом этар, «Аҳад... Аҳад...» сўзлари ҳам уларнинг зарбасига ҳамоҳанг равишда такрорланар эди.

Умайя қулига дағдаға қилди:

— Агар бирон марта секинроқ урганингни сезиб қолсам, сенинг ҳам абжағингни чиқараман, билиб қўй!!!

Дарҳақиқат, у ҳазиллашмаётган эди. Неча қамчи тушганини Билол ҳам, уни савалаётган дўсти ҳам билмас эдилар. Шунга қарамай Умайя:

— Ур, яна ҳам қаттиқроқ ур! Ё қайтсин, ё ўлиб кетсин, дер эди. Юзида заррача раҳмшафқат аломати кўринмасди.

— Билол хушидан кетди, эй Умайя.

— Ур! Атайлаб шундай қилмоқда.

Билол чиндан ҳам хушидан кетган эди. «Аҳад... Аҳад...» деган овоз ҳам эшитилмай қолди.

Беҳуш вужудга туширилаётган қамчи зарбалари энди из қолдирмай, Билолнинг елкасини қора қонга белар эди. Ниҳоят, хоин бир жуфт кўздан қилинган «етар» ишораси билан калтаклаш тўхтатилди. Умайя муродига етган кишидай енгил тортиб:

— Шаробимни олиб келинг, — деб бақирди.

Иккинчи кун...

Ҳолдан кетган Билолни Умайянинг қошига олиб келганларида, оёғида туролмас эди.

Умайя хонанинг бир бурчагида турган бутни кўрсатди ва Билолга ишора қилди. «Қани, унга сажда қилгинчи!» дегани эди бу.

Билол бутга яқинлашди. Умайя енгил нафас олди. Ниҳоят одам бўлибди, деб ўйлади. Унингча, демак, қамчилар зарбаси зое кетмабди... Билол бутга яқинлашди. Да, кучли бир нафрат билан унинг башарасига тупурди:

— Сизлар илоҳ дейдиган бу бут ўзининг борлигидан Ҳам беҳабар бир тоивдир! Сиз...

Ортиқ сўзга улгурмади. Умайя саичиб бориб, жонҲолатда Билолни тепиб юборди. Билол ерга йиқилди.

Яна қамчилаш... Билол қачонгача калтакланганини Ҳам фарқлай олмади. Аммо хушидан кетгунгача «Аҳад... Аҳад...» дейишдан тўхтамади.

Умайя маҳалласидаги болаларни чақирди. Уларга пул бериб, бўйнига арқон солиниб, қўллари орқасига боғланган Билолни кўрсатди:

— Кўряпсизларми мана бу динсизни?.. Мана, сизга ота-боболарининг динидан қайтган бир хоин. Вазифангиз — буни кўчаларда судраб тошбўрон қилши. Қани, бир ғайратингизни кўрсатингчи, агар топширигимни кўнгилдагидай бажарсаларингиз, яна пул бераман.

Қандай маза! Ҳам нул ишлашади, ҳам кўнгилхушлик қилишиб, бир динсизга жазо бсришади!..

— Юр, қани, кўрайликчи, ҳой динсиз!

— Юр тезроқ, аблах! Бирлари калтак билан Билолни калтаклаган, бошқа лари бўйнидаги арқондан ушлаб тортқилаган ҳолда... бу ғаройиб ва ачинарли «томоша» Макка кўчалари бўйлаб юракетди. Орқадан Умайя:

— Дадил бўлинглар, болалар! Шундай қилинглarki, динидан қайтганига пушаймонлар есин! — деб бақириб қолди.

— Юр, қани, тангриларга тил теккизган бадбахт!

— Юр, хоин!

Бир гомондан ҳақорату калтаклар, иккинчи томондан Билолининг тўхтовсиз такрорлаётган

«Аҳад... Аҳад...» деган сўзлари бирбирига коришиб кетди.

Чекилаётган бу азиятлар Оллоҳ йўлида эканлиги, ҳар бир калтак маънавият оламидан юксакларга отилган бир одим эканлиги ҳақидаги ишонч Билолнинг борлигини камраб олган эди. Охири ўлим билан тугаса ҳам, абадий саодатга бошловчи йўлга кирилгани ва илгарилаётганига бўлган самимий ишонч...

Кўчамакўча аёвсиз судралиб етказилган бу озору ситамлар кечқурун ниҳоясига етди. Болаларга ваъда қилинган мукофот тарқатилди.

Эртаси куни кўчалар яна Билолни судраётган болаларнинг кўнгилхушлик масканига айланди. Улар Билолни аямай урар, сўкар, устига тупурар эдилар. Билол сир бой бермасди. Уларнинг «юрюр»лари унга: «Юр Оллоҳнинг розилиги учун», дея эшитиларди гўё.

Болалар кўчаларни айланиб чиккач, Макканинг ташқарисига йўл олдилар. Макка водийлари бўйнида арқои билан судралаётган қора танли бир одамни ва уни савалайсавалай, судрайсудрай олдига солиб ҳайдаб кетаётган болаларни ҳазин ва ғамгинлик билан томоша қиларди.

Болалар бу одамнинг баъзан: «Бир... бир... бир...» деяётганини эшитишса, баъзан: «Яратган зот бўлмиш Парвардигорингиз номи билан ўқинг. У инсонни лахта қондан яратгандир. Ўқинг! Сизнинг Парвардигорингиз қаламни (яъни, ёзишни) ўргатган ўта қарамли зотдир. У зот инсонга унинг билмаганларини ўргатди», деган тиловати қулоққа чалинарди.

Бир куни Умайя ибн Халаф бу «томоша»ни ўз кўзлари билан кўриш учун келди. Болалар бақирибчақириб Билолни ҳамон судраб юрардилар.

Болалар, тўхтаглар! — деди Умайя.

Тўхтадилар. Каттагина бир тош келтиришни буюрди. Бу қоятош икки киши зўрға кўтарадиган даражада оғир эди. Оч ва чанқрқ, неча соатлардан бери тинимсиз судраб юрилган Билолни чалқанчасига ётқиздилар. Қўлоёқларини арқонлаб, икки томонига қоқилган қозикларга боғладилар. Шундан кейин ҳалиги оғир тонгаи кўтариб, Билолнинг кўкрагига қўйдилар.

Бу оғир юк остидаги Билолнинг тили оғзидан осилиб қолган, кўзлари косасидан чиққудай бўлиб олайган, бўйин томирлари срилиб кетгудек бўртган эди.

Тагидан олов каби қайноқ тошлар баданини куйдирса, устидан қоятош босар, нафас олишига тўсқинлик қилар эди. Бутун бу жабру ситамларга қарамай, Билол ҳамон «Оллоҳ бирдир» дейишга уринарди.

— Хўш, қалай, ҳали ҳам Муҳаммаднинг динида қоласанми? Бу Умайянинг овози эди.

Билол эса, бир гапни такрорларди:

— Оллоҳ бирдир, Оллоҳ бирдир...

Умайя жаҳл билан тепиб юборди. Билолнинг буйраги ёрилиб кетай деди.

Қасам ичиб айтаманки, Муҳаммаднинг динидан воз кечиб, токи Лот ва Уззога сажда қилмагунингча, шу аҳволда ётаверасан! — деб бақирди жазавада.

Аммо Билол ҳушидан кетган эди, бу гапларни эшитдими ёки йўқми — номаълум қолди.

* * *

Чўғдай қизиган шағал тошлар устига яна бир неча кун ётқизилди, ҳар куни, одатдагидек, устига оғир тошлар бостирилиб қўйиларди.

Бир куни мана шундай қийинқистов ичида азобланиб, инграб ётар экан, ёнгинасида шундай суҳбат бўлиб ўтди:

— Оллоҳдан кўркмайсанми, эй Умайя? Бу бечорага қачонгача азоб берасан?

— Уни сен йўлдан урдинг. Энди хоҳласанг, ўзинг кутқариб ол. Бўлмаса, амин бўлки, токи ўлгунича қийнайман.

— Хўп, унда менинг таклифимни эшит: Қистос исмли бир қулим бор, хоҳлайсанми, Билолга алмашаман.

—Розиман, ё Абу Бакр. Аммо бир шарт билан...

—Нима экан шартинг?

— Қистоснинг хотини билан кизи ҳам меники бўлади.

—Келишдик.

—Устига яна икки юз дирҳам пул ҳам берасан.

— Имонсиз экансан, Умайя. Инсоф, одамгарчилик, фазилат деган нарсалардан зиғирча ҳам йўқ экан сенда. Ўялмайсанми? Олдисотди шу билан тамом.

— Бўпти. Розиман. Бошқа шартим йўқ.

Ўша заҳоти Билолнинг устидаги оғир тошлар бир чскага отилди. Аркон ечилди. Абу Бакр қўлларини мададга чўзиб, Билолнинг туришига кўмаклашди. Биргаликда у ердан узоклашдилар. Ҳазрати Абу Бакрнинг Билолга айтган илк сўзлари шу бўлдики:

— Билол, Оллоҳ розилиги учун сени кулликдан озод қилдим. Шу дақиқадан бошлаб озод ва эркинсан, —деди.

— Оллоҳ сендан рози бўлсин, ё Абу Бакр.

Абу Бакр ўзида йўқ шод ҳолда узоклашиб бораётган Билолни кўзда ёш ила кузатиб қолар экан, қалбининг тубидан отилиб чиқаётган ҳамду саноларини Буюк Мавлога арз этар эди:

— Оллоҳим, сенга минг шукрлар ва ҳамду санолар бўлсин. Шу онда Билолнинг ўрнида мен азобланаётган бўлишим, аммо унингчалик сабр қилолмаслигим мумкин эди... — дерди.

Шу дамда Билол кўпроқ қувондими ёки Абу Бакрми — буниси фақатгина уларни яратган Буюк Зотга аёндыр. Кулларининг мезони бу қувонч даражасини ўлчашга етарли эмас. «Оллоҳ розилиги учун бир қулни озод этган кишининг озод этилган қулнинг ҳар бир аъзосига муқобил аъзолари жаҳаннамдан озод қилинади».

Бу илоҳий ҳукмга ноил бўлганларнинг энг устун, энг мукаммал намунаси бу дунёда Абу Бакр бўлса, охиратда ҳам Абу Бакр бўлажакдыр. Оллоҳ ундан рози бўлсин.

* * *

Абу Бакрнинг инсониятга ибрат бўларли савоб ишлари бугина эмас. Такдири илоҳий Лавҳул Маҳфузда «Пайғамбарлардан сўнг келадиган илк қатор»га унинг исмини қайд этгандыр.

Жаброили Аминни фиришталар ер юзига кузатиб қолишди. Набийлар султониға Роббул Оламиндан навбатдаги фармон келаетган эди.

Бир зумда Набийи Акрамни ваҳийнинг иси тутиб кетди. Нафаслари ёнларидагиларга ҳам эшитиларли даражада чуқурчуқур чиқар эди. Илоҳий кудрат Саййидул Анбиё бўлиш вазифасини юклаган ҳабибини ваҳий юборилган оламга олиб кирган эди.

Бир муддат ўтиб, нафас олишларининг секинлашувидан аён бўлдики, Набийи Акрам (с.а.в.) ваҳий ҳолатидан чиқиб, ўзларига кела бошладилар. Пайғамбаримиз яна ўзлари яшаб турган оламга қайтарилдилар. Муборак дудокларидан навбатдаги илоҳий ҳукм бутун покизалиги ва самимийлиги билан мўминларнинг қулоғига қуйила бошлади:

«Валлайли иза йағша...»

«(Борлиқни зулматга ўраб) келаетган кечага қасам, ёришиб кўринган кундузга қасам. Эркак ва аёлни яратган Зотга қасамки, шакшубҳасиз, сизларнинг саъйҳаракатларингиз хилмахилдыр. Ана энди ким (ўз молдавлатидан камбағалбечораларга берилиши лозим бўлган закот ва бошқа садакотларни) адо этса ва (Оллоҳдан) кўркса ҳамда гўзал оқибатни (яъни, жаннатни) тасдиқ этса, бас, Биз уни осон йўлга муяссар қилурмиз. Энди ким бахиллик қилса ва (ўзини Оллоҳ хузуридаги ажрмукофотлардан) беҳожат билса ҳамда гўзал оқибатни ёлғон деса, бас, Биз уни оғир йўлга «муяссар» қилурмиз! Ва у (дўзахда) ҳалок бўлган вақтида молу дунёси унга фойда бермас! Шакшубҳасиз, ҳидоят ёлғиз Бизнинг зиммамиздадыр. Шакшубҳасиз, охират ҳам, дунё ҳам ёлғиз Бизникидыр. Бас, Мен сизларни ловуллаб ёниб турган оловдан — дўзахдан огоҳлантйрдим. Ўнга фақат (Ҳақни) ёлғон деган ва (имонэътиқоддан) юз ўгирган бадбахт

кимсагина кирур! Ўзи покдомон бўлиб, молдавлатини (яхшилиқ йўлида) сарф қиладиган такводор зот у (дўзах)дан йироқ қилинур. Унинг хузурида — зиммасида бирон кимсага қайтариладиган неъмат йўқдир, У фақат энг олий зот бўлмиш Парвардигорининг юзини — ризолитини истаб (молдавлатини сарф қилур). Ва яқинда (Парвардигори унга ато этадиган мукофот — жаннат неъматларидан) рози бўлур» (Валлайл сураси, 1 — 21.)

Оллоҳ таолонинг таҳсину тақдирига муносиб зот бўлишдек бир саодатга эришган Абу Бакр (р.а.) хурсандлигидан кўзёш тўкарди.

Умар кўлидаги қамчини бир чеккага улоктириб, пешонасидаги терларни артар экан, ўзи анчадан бери калтаклаётган Лубайнага қараб:

— Ачинганимдан эмас, чарчаганим ва зерикканимдан тўхтадим, шуни яхши билиб кўй, — деди.

Умар бежиз бундай демаётган эди. Отаси Хаттобнинг меросхўри сифатида унга отадан кўп нарса мерос қолган, жумладан, жасорат, кучқувват, шафқатсизлик, сержаҳллик ва шу каби хислатлар ҳам отамерос эди.

Лубайнанинг онаси Наҳдийя ҳам айни тарзда калтакланаётган эди, ҳатто қамчи остида эзилиб адо бўлаётган кизи Лубайнага ачинишга ҳам имкони йўқ эди.

Умар Лубайнани сўнгги марта «инсоф»га чақирди, яна рад жавобини олди.

— Хўш, Лубайна, ҳозир яна савлашимни биласанми? — деди тутокиб.

Албатта. Қолаверса, бу калтаклаш сен чарчагунингча давом этишини ҳам биламан. Аммо бу азобукубатлар менинг имонимни янада мустаҳкамлайди, холос.

Яна қамчилаш бошланди.

Лубайна билан унинг онаси Наҳдийя Умарнинг жориялари эмасдилар, кўшни бир бева хотиннинг чўрилари эдилар. Умар ўша кўшнисининг ҳурмати юзасидан бу ишга қўл урган, гўё эри йўқ бир хотиннинг ҳожатини чиқараётгандек ҳис қилар эди ўзини. Урганда ҳам аямасдан, бор кучи билан урарди. Бир пайт жаҳли жазавага айланиб, қамчини бир четга улоқтирдида, киз бечоранинг томоғига ёпишиб, дағал панжалари билан бўға бошлади. Лубайна Умарнинг қўлларини ўзидан итарар, бўғзиини бўшатишга уринар эди. Аммо унинг қаршилиги узоққа чўзилмади, сал ўтмай заиф қўллар бўшашди, шалвираб тушди ва Лубайна ерга йиқилди.

Умар уни ўлиб қолган бўлса керак деган хаёл билан қўйиб юборди. Аммо ҳали ҳам жаҳлидан тушмаган эди. Кўркув ва даҳшат ичида қизининг аҳволини кузатаётган онанинг устига ёирилди, уни ҳам бўғиб хушидан кетказди...

Орадан кунлар ўтди. Онабола бир куни қўл тегирмонида буғдойни ун қилаётган эдилар. Хўжайинлари бўлмиш аёл тепаларида туриб олиб, бу шўрликларни ҳақорат этарди:

— Агар ота-боболаримизнинг динига қайтмайдиган бўлсаларингиз, сизларга кун бериш йўқ. Ё ўлиб қутуласизлар, ё ўзларингга ўхшаган битта динсиз келиб сотиб олса...

Шу пайт ёнатрофларидан шаҳдам бир овоз янгради:

— Жуда соз. Мен уларни сотиб оламан! Гапираётган Ҳазрати Абу Бакр эди.

Савдо бир зумда тугади. Лубайна ва Наҳдийя ўзларида йўқ хурсанд эдилар.

— Ишингизни та!нланг. Ҳар иккалангизни ҳам Оллоҳнинг розилиги йўлида озод қилдим. Шу дақиқадан эътиборан эркинсизлар.

Чўрилар бир онда янги ҳаётга қадам босган эдилар.

— Ижозат беринг, шу ишимизни тугатсакда, сўнгра бу ердан кетсак.

— Энди бу ёғи ўзларишта ҳавола.

Ҳазрати Абу Бакр атрофини ўраб олган фаришталарнинг дуоларию Оллоҳнинг розилигига эришган эди. Унинг ҳақиқа чин кўнгилдан ўқилган дуою илтижолар Мавлонинг юксак даргоҳига етиб борган, энг мақбул дуолар қаторидан ўрин олган эди, инша Оллоҳ.

Онабола бу уйда чўрилик билан боғланган ва хурриятга эришиш билан натижаланган сўнги ишларини тугатар эканлар, ҳам у золим аёлнинг, ҳам Умарнинг ғазабидан

кутулганликларига тинмай шуқр қилар эдилар. Улуғ зот бўлмиш Абу Бакрнинг ортидан зўр ҳавас ва миннатдорлик туйғулари ила узок вақт қараб қолдилар.

Расулulloҳ (с.а.в) бир куни Каъбага яқин бир ерда намоз ўқиётган эдилар. Амр ибн Хишом (Абу Жаҳл) чидаб ўтиролмади, нимадир қилиб бўлсада, жанжал чиқаргиси келди. Асабий ҳолатда пайғамбаримизнинг устларига бостириб келди.

— Бундан кейин яна шу ерда намоз ўқиётганингни кўргудай бўлсам, ҳолингга вой! — деди ваҳшат билан.

— Бордию қайсарлик қилсанг, қавмимни, қабиламни ёрдамга чақириб бўлса ҳам, бу ердан ҳайдаб чиқараман!

Ҳолбуки, Расулulloҳ (с.а.в.) Амр ибн Хишомнинг дўкпўписаси туфайли вазифаларини тарқ этолмас, намозни тўхтата олмас эдилар. Чунки у кишига вазифа юклаган, пайғамбар қилиб жўнатган зот Амр эмас. Бинобарин, Муҳаммад (а.с.) уйларига қайтиб келганларида, Жаброили Амин Жаноби Ҳақнинг саломини — навбатдаги ваҳийни келтирди. Бу ваҳий илк бор туширилган бешта оятнинг давоми эди:

«Дарҳақиқат, инсон ўзини бойбеҳожат кўргач, албатта, туғёнга тушар — ҳаддидан ошар. Албатта, ёлғиз Парвадигорингга қайтишинг бордир! (Эй инсон), бир бандани (яъни, Муҳаммад алайҳиссаломни) намоз ўқиган вақтида (намозидан) тўсадиган кимсани кўрдингми?! Хабар бергинчи, агар у (намоз ўқигувчи) ўзи Тўғри Йўлда бўлса ёки (ўзгаларни) таквога буюрса, (уни намоздан ва такводан тўсган кимса ҳалок бўлмасми?) Хабар бергинчи, агар у (намоздаи тўсувчи кимса Оллоҳнинг китобини) ёлғон деса ва юз ўгирса, албатта, Оллоҳ (унинг барча қилмишларини) кўриб туришини билмасми?! Йўқ! Қасамки, агар у (бундай гумроҳликдан) тўхтаманса, албатта, Биз унинг пешона сочидан — ўша ёлғончи, адашган пешона сочидан тутармизда (жаҳаннамга отармиз)! Бас, у ўзининг жамоасини (ёрдамга) чақираверсин. Биз эса, азоб фаришталарини чақиражакмиз! Йўқ! Сиз унга итоат этманг ва Оллоҳга саждаибодат қилиб, (У зотга) яқин бўлинг!» (Раҳмон сураси, 1—9.)

* * *

Бир куни сон жиҳатидан ҳали унча кўп бўлмаган саҳобалар суҳбатлашиб ўтирар эдилар. Суҳбат орасида:

— Худо ҳақки, курайшликлар Қуръоннинг очик-ойдин ўқилганини ҳали бирон марта ҳам эшитганлари йўқ. Биронбир мард йигит ўртага чиқиб, Қуръондан тиловат қилса, зўр иш бўлардида, — дедилар.

Кичкина бўйли, озғингина бир одам отилиб чикди: Мана мен, мен тиловат қиламан! — деди. Бу одам Уқба ибн Абу Муойтнинг собиқ кули Абдуллоҳ ибн Масъуд эди.

— Йўқ, у шундай бир одам бўлсинки, токи бошига бирон фалокат тушса, орқасида мадад берадиган киши турсин, — дейишди.

— Мени Оллоҳ ўз паноҳида асрайди! — дея жавоб қилди Абдуллоҳ ва ўртага чикди. Масжиди Ҳарамга кирди. Баланд овоз билан аввал: «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм...» деди ва «арРоҳману ғалламал Қуръон...» дея тиловат қила бошлади.

Одамлар орасидан:

— Нималар деяпти Ибн Умму Абд?

— Шошмай тур, эшитайликчи... — деган овозлар эшитилди.

Абдуллоҳ бор кучи билан бақириб Қуръонни тиловат қилар эди. «Меҳрибон (Оллоҳ) Қуръонни таълим берди. У зот инсонни яратиб, унга (дилидаги мақсадини аён эта олиш учун) баённи (нутқни) таълим берди. Куёш ҳам, ой ҳам (аниқ) ҳисобўлчов билан (жорий бўлур). Ўтўлан ҳам, довдарахт ҳам (ёлғиз Оллоҳга) сажда қилур бўйинсунур. У зот осмонни баланд қилиб қўйди ва сизлар тоштарозуда туғёнга тушмасликларингиз, (яъни, ўзгаларга зулм қилмасликларингиз) учун мезон — тарозуни ўрнатди. (Эй инсонлар, ўзаро олдиберди

муомалаларингизда) тўғри, адолат билан тортинглар ва тарозудан уриб колманглар!...» (Алак сураси, 619.)

Ибн Масъуд ортик давом эттира олмади.

—Бу одам Мухаммадан ўрганган нарсаларини ўқиётган бўлмасин тагин?.. — дея хавотирлик билан берилган саволга:

—Ҳа, гапингиз тўғри. Мен ҳозиргина тиловат қилган Қуръон оятларини бизга Мухаммад Расулуллоҳ ўргатдилар, — деб жавоб қилди.

Шу пайт бир тўда одам Абдуллоҳнинг устига бостириб кела бошлади. Уни ерга ётқизиб, аямай дўппослай кетди. Бирмунча калтаклаб хумордан чикди шекилли, тўда уни ўз ҳолига қўйиб тарқалди.

Ибн Масъуднинг юз-кўзи шишиб кетган эди. Биродарларининг ҳузурига келганда, улар нима бўлганини дарров сездилар.

—Биз мана шу аҳволга тушишдан қўрққан эдик, эй Абдуллоҳ!

—Менга ҳеч нарса бўлгани йўқ, — деди ибн Масъуд. — Мен улардан анча устун эканлигимни аёвсиз калтаклаётганларида ҳам ҳис этиб турдим. Истасангиз, эртага яна уларни Қуръонни тинглашга мажбур қилишим мумкин.

— Бас, етар энди. Сен зимманга тушганини зиёда қилиб бажардинг.

* * *

Қурайшликларнинг оксоколарию аслзодалари Маккада юзага келган вазиятдан ғоят безовта эдилар. Ўртага чиккан ва кунданкунга мустаҳкамланаётган, тарафдорлари тобора кўпайиб бораётган бу дин бир кун келиб бошларига бир бало келтиришидан, қўлларидаги кучқудратдан ҳам маҳрум этиб, оддий инсонларга айлантириб қўйишидан каттик қўрқа бошладилар. Бу кетишда кечагина бир чакалик кадри бўлмаган қуллар, жориялар эртага бошларига чиқиб, обрўэтиборли кишиларга айланишлари, улар билан тенг ва ҳатто устун бўлиб кетишлари ҳеч гап эмас эди. Биров одам ўрнида кўрмаган Билол сингари, Ибн Умму Абд каби қулларнинг, чўпонларнинг охиратда ҳавас қилса арзигудек мавқеларга эришиши ҳақидаги миш-мишлар жуда кенг тарқалди. Шунинг учун темирни қизиғида бос деганларидек, ўз вақтида бу офатнинг олдини олиш керак, деган хаслда эди бу аслзодалар.

Валид ибн Муғйра бошчилигида ёши улуғроқ бир неча киши Абу Толибнинг эшигини қоқиб келишди. Абу Толиб уларни илиқ кутиб олди. Иззатикром кўрсатиб, ичкарига таклиф этди.

Бирпас у ёқбу ёқдан гаплашиб ўтирдилар. Сўнгра ган жияни ўртага чиқарган янги динга бориб такалди.

— Жиянинг бизнинг илоҳларимизга тил теккизди. Уларни ҳақорат қилди. Бизнинг ақли расо кишиларимизни аҳмоқликда айблади. Акани укадаи ажратди. Фарзандни отага, қулни хўжайинига душман қилди. Биз орамиздаги қариндошлик алоқаларига футур етмасин дея бу муаммони ўзинг ҳал этишингни сўраб келдик. Кечаги кунгача яхшигина давом этиб келган дўстлигимиз бузилмаса, деймиз, — дейишди.

Абу Толиб бир кунмасбир кун шундай бир йўқлов бўлишини, мана шундай бир таклиф ҳам айтилишини биларди. Суюкли жиянига сўзи ўтадиган киши сифатида амакилари орасидан уни танлашлари ҳам табиий эди. Абу Толиб улар кутгандек, «Сизларнинг динингиз менинг ҳам динимдир, сизларнинг маъбудларингиз менинг ҳам маъбудимдир. Бу муаммо сизни канчалик безовта қилса, мени ҳам шунчалик ташвишлантиради. Шу боис бу масалани менга қўйиб бераверинг. Жиянимнинг попугини пасайтириб қўйиш менинг вазифам», демади. Зотан, бундай дея олмасди ҳам. Ўрнига:

—Ҳақлисизлар, гапларингиз тўғри, — дейишдан нарига ўтмади. Булар шунчаки таскин берувчи сўзлар эди, холос.

—Бу муаммони қанчалик тез ҳал қилсанг, шунчалик яхши бўлади, эй Абу Толиб! —

дейишди келганлар ва хайглпашиб чиқиб кетишди.

Иўлда боришаркан, ораларида бирлари:

— Нима дейсан, эй Амр? Хомуш кўринасан? — деб колди.

Амр ибн Ҳишом куруқкина жавоб қилди:

— Нимага хурсанд бўлишим керак экан? Ахир, бу одам сизларнинг кўзларингизга қараб туриб, ёш болани аврагандек авраб чиқариб юбордику? — деди ва кўшимча қилди: — Абу Толиб шу кунгача бу ишлардан беҳабар эди деб ўйлайсизларми? Ўзинг Муҳаммадни тўхтатиш нияти бўлганида, бугунгача қўл қовуштириб ўтирармиди? Мана, кўрасизлар, Абу Толиб унинг йўлига кирмаса ҳам, унга ёрдам бериб, химоя қилишда давом этаверади. Бу сўзларимга яқин орада ишонасизлар.

Амрнинг бу сўзлари баъзиларни ажаблантирди, бошқаларни ўйлантириб қўйди. Умайё ибн Халаф:

Эй Ҳишом, илоҳим сўзларинг нотўғри бўлиб чиқсин, деди.

Қани энди янглишган бўлсам...

* * *

Абу Толиб меҳмонларни кузатгач, пешонасини қашлади. Энди буюк бир синов остонасига келиб қолганини ҳис этди.

Жияни бу ишга киришар экан, нияти бир можарони бошлаш бўлмагани кундек равшан эди. Илоҳий бир мақомдан фармон олганига Абу Толибнинг шубҳаси йўқ. Шу боис бу даъводан воз кечмаслиги аниқ. Келган меҳмонларнинг эса, бу даъвога қўшилишларига умид ҳам қилиб бўлмасди. Абу Толиб икки ўт орасига тушиб колди. Ўзини панага олиб, мени бу ишларга аралаштирманглар, нимаики муаммо бўлса, ўзаро ҳал қилиб олаверинглар ҳам дея олмас эди.

Амр ибн Ҳишомнинг Набийлар Сарварига «Иккинчи марта бу ерда намоз ўқиганингни кўрмай...» деб дўкпўписа қилганидан кейин туширилган оятлар айланибайланиб унинг қулоғига ҳам етиб борди. Ўта жаҳлдор ва жангари одам бўлган Амр буларни эшитиб, ғазабдан кўкариб кетди. Атрофда эса, уни янада асабийлаштиришни, янада гижгижлашни истовчилар турар эди.

Ҳар доим шу ерда намоз ўқийвераман деганмиш...

— Сен унга ҳеч нарса қила олмайсан. Чунки азоб фаришталари келиб, сочларингдан тортиб жаҳаннамга итариб юборар эмиш...

Бу гапларни эшитган сари Амр ўзини ҳақоратлангандек ҳис этарди.

— Ортиқ сўзга ҳожат йўқ! деб бақирди бир куни. — Қасам ичиб айтаманки, уни бу ерда намоз ўқиётганини кўрсам, оёқларим билан бўйнини эзгилаб, бурнини ерга ишқалайман!

ЁСИР ОИЛАСИ ВА АММОР

Аммор оиласи мусулмон бўлганини эшитиб қолган Муғйра ўғиллари томонидан қийинқистовга олинди.

Амр ибн Ҳишом қабиласининг куллари бўлган Аммор оиласига қарши қилинаётган жабру жафоларга шахсан ўзи ҳам қатнашар, ҳатто назорат этар эди. Барча таклифлар, таҳдиду дўкпўписалар ҳам зое кетди, қайтиб бутларга сажда қилмасликлари аён бўлди. Дастлаб Амморнинг онаси Сумайё икки туянинг орасига келтирилди. Бир қўли билан бир оёғи туялардан бирига, иккинчи қўли билан иккинчи оёғи бошқа туяга боғланди. Туялар икки томонга ҳайдалганда, оёкқўлар мумкин даражада керилди, танаси йиртилиб кетгудай бўлди. Бу азобуқубатни таърифлашга сўз ожиз эди. Сумайё оғриқларга чидаёлмай, додфарёд кўтарди.

Туялар жойларига қайтарилдилар, қўллар бўшашди. Амр ибн Ҳишом Сумайёга яқинлашди:

— Хўш, қалай экан, маза қилдингми?

— Муҳаммадни инкор этсанг, бу азобуқубатлардан

ўша заҳоти кутуласан.

— Ўлсам ҳам уни инкор этмайман, — дея жавоб килди Сумаййа бўғик овозда.

Амр туякаш хизматкорларига ишора қилди. Шу чоқ бир фарёд кўкларга юксалди...

Бу пайтда Амморнинг отаси Ёсир ҳам шундоқкина хотинининг ёнбошида қамчи билан саваланаётган эди. Аммор ва унинг укаси Абдуллоҳга ҳам зулм қилинаётган эди.

Рамда деб аталувчи даштда оилавий тарзда қийноққа олинган бу инсонлар ёнидан бир куни Расулуллоҳ ўтиб қолдилар. Набийи Ақрам (с.а.в.) бу аянчли аҳволни кўриб, юраклари эзилди.

— Сабр қилинглар, эй Ёсир оиласи! Сабр қилинглар, эй Ёсир оиласи! Сизларнинг мукофотингиз жаннатдир. Сабр қилинглар, эй Ёсир оиласи... — дедилар.

Қум устида судралаётган Ёсир:

Замон доим зўравонники бўлаверадими, ё Расулуллоҳ?! — деди.

Бу савол жавобсиз қолдирилди, аммо Иайғамбари Замон:

— Оллоҳим, Ёсир оиласидан раҳматингни, мағфиратингни дариг тутма, деб ёлвордилар. Қалблари ғам-аламга тўлиқ ҳолда у ерни тарк этдилар.

Ёсир оиласининг сўнгги куни эди. Сумаййа ҳамон икки туянинг орасида боғлоқлик. Туялар тезтез икки томонга ҳайдалар, додфарёд кўтарилар, Сумаййанинг вужуди қоқ иккига ажралиб кстаёзгандагина туялар яна жойларига қайтарилар эди. Энг ачинарлиси шунда эдики, Сумаййанинг бу қадар азобланишини кўрабила туриб на Ёсир, на Аммор унга ёрдам бера олар эдилар. Чунки улар ҳам исканжа остида эдилар.

Амр қўлидаги шароб тўла косани бўшатдида:

Сен аслида Муҳаммаднинг ўзига ошиғу бекарор бўлгансан. Шунинг учун унинг динига ҳавас қўйдинг, шундай эмасми? — деди ҳақоратлаб.

Шу дамда бадахлоқ Амрнинг юзига бир туфурса, Сумаййанинг юрагида армони қолмас эди. Аммо бу аҳволда шунинг ҳам имконияти йўқ эди.

— Уятсиз, олчоқ! — дея олди, холос.

Амр қўлидаги косани ерга улоқтирди, туялар устида ўтирган хизматкорларига кескин ишора қилди. Хизматкорлар туяларни шундай қаттиқ савалашдики, жонҳолатда икки томонга югуриб, Сумаййанинг танасини иккига бўлиб юбордилар. Бу ҳам етмагандай, Сумаййа сўнгги нафасини чиқарар экан Амр қўлига найза олиб, бор кучи билан унга санчди. Сўнгги ва бўғик бир фарёд кўтарилдию ҳозиргина типирчилаб турган вужуд кимирламай қолди.

Ушбу онда хизматга доим шай фаришталар Оллоҳ йўлида биринчи бўлиб шаҳидлик шарбатини ичиш бахтига муяссар бўлган Сумаййанинг руҳини олдилар. Самовотга учган ва юксалган сари маънавий, абадий бир ҳаётга эришаётган азиз руҳ орқасида минг бир азоб билан типирчилайтипирчилай ҳаракатсиз қолган танани осонгина тарк этган эди.

Ислом динида илк имон келтирган Хадичатул Кубро ҳазратлари бўлса, бу йўлда илк шаҳидлик мартабасига эришган инсон Сумаййадир. Ҳали унинг орқасидан қанчақанча шаҳидлар келади, жонларини Оллоҳ йўлида севасева берадиган юзларча, мингларча кишилар унинг қаторидан ўрин оладилар. Аммо Оллоҳга илк восил бўлган шахид ўлароқ, икки туя орасида жон олиб жон бераётган бир пайтда Оллоҳнинг энг ашаддий душмани томонидан энг маҳрам жойига санчилган бир найза билан шаҳид этилган нозик вужудли Сумаййа барибир улариинг олдида туради.

Сумаййадан кейин эри Ёсир ҳам шафқатсизларча қийноқларга ортик дош беролмади. У ҳам азиз руҳини жаннати олийага олиб кетиш учун келган фаришталарга топширди. Шу йўсин, шаҳидлар дафтارينинг илк икки саҳифаси Ёсирлар оиласига бағишланган эди.

Аммор аввал онаси, сўнгра отасининг оғир азобуқубатлар ичида шаҳид этилганини ўз кўзлари билан кўрди.

Унга ҳамон зулм қилинарди. Кўз ўнгида оғир қийноқлар остида ота-онасининг шаҳид

бўлиши юрагини тилкапора килиб, дардига дард кўшиб юборди.

Нихоят, Амморнинг бошини сувга тикдилар. Нафаси кайтган Аммор хушидан кетгач, сувдан чиқариб олинди. Хўш, нима дейсан? Ҳали ҳам Муҳаммадни пайғамбар деб даъво қилаверасанми?

— Ҳа... у хақиқий пайғамбардир...

Яна боши сувга тикилди. Яна хушидан кетди. Бу сафар сувдан чиқарилганда, ичига анча сув кетган, рангирўйи оқарган эди. Аммор ўлим дақиқалари яқинлашаётганини сизди. Ортик бардоши қолмади. Бу одамлардан эса, раҳмшафкат кутиб бўлмасди.

— Хўш, энди нима дейсан? Муҳаммад хали кам сен учун пайғамбарми?

Аммор синди:

— Йўқ, энди пайғамбар эмас... — деди.

— У ёлғончидир, де.

— У ёлғончидир.

— Лот ва Уззочи?

— Лот ва Уззо илоҳларимиздир...

Амрнинг кўзларида зафар учкунлари чакнади.

— Мана, энди ўзингга келдинг, бинойидай аклинг бор эканку? Ота-онанг каби аҳмоқларча ўлиб кетмадинг, — деб бақирди.

Қийноқ тўхтатилди. Аммор кўйиб юборилди.

Бу хабар мусулмонлар орасида шиддатли бўрон каби тез тарқалди. Сумайя билан Ёсирнинг бу йўлда жон берганини эшитиб, кўзёши тўкканлар, бу дафъа Амморнинг ортидан йиғладилар. Унга ачиндилар. Аммо унинг учун тўкилган ёшлар ва чекилган оҳларнинг маъноси бошқа эди.

— Ҳайф сенга, Аммор... эсиз. Атиги бир қадам қолган эдия, бардош беришинг керак эди, бардош.

Кейинги пайтларда мусулмонларнинг ҳам, мушрикларнинг ҳам биттагина баҳслашадиган мавзуи мана шу воқеа бўлиб қолган эди.

— Қандай бардошли одамлар экана, қойил!

— Худо ҳақки, агар шундай зулм менга нисбатан қилинса, бутларни қарғашни талаб этсалар, ҳали қийноқ бошланмасданоқ Лотнинг ҳам, Уззонинг ҳам, Хубалнинг ҳам етти пуштини аймай қарғаб ташлардим.

Даврада қахқаха кўтарилди.

* * *

Булар қул эмас эди. Ёки заиф, орқасида суянчиғи йўқ кишилар ҳам эмас эди. Қулларга кўнгилхушлик учунгина азоб берадиган, азоб бераётганидан роҳатланадиган, исканжа остидаги қулнинг фарёдига ёки қийналишига эмас, балки елкасида қамчи қолдираётган изларга завкланиб боқадиган, уларни калтаклашга буюриб қўйиб, ўзлари шаробдан ичаича: «Отам учун ур, бобом учун ур!..» деб қийқирадиган, баъзан камчини ўз қўлига олиб: «Мана бундай, мана бундай уриш керак!» дея таълим берадиган насткаш одамлар эди булар.

Улар ўзлари калтак азобини тотиб кўрмаганлар. Кичик ёшдан, балки ҳали она қорнида эканлигиданоқ қулларни камситиб, сўкибуриб, туртиб катта бўлган кимсалар эди булар. Бир пайтлар: «Жигаргўшамни афв этинг, хўжайин...» дея ёлворган ота-оналар энди ўзлари фарзандларининг кўз ўнгида бу кичик хўжайинлар томонидан қамчиланар, азоб берилар, уятсиз қарғишларга дучор этилар эдилар.

Қулларни инсон қиёфасида яратилган бир хайвон деб билувчи, уларнинг ҳақхукуки бормийўқми дея бош қотирмайдиган, лекин дунёдаги барча юмушларни улар бажариши керак деган фикрда собит турувчи кишилар эди бу кимсалар!..

* * *

«Лот ва Уззо илоҳларимиздир...»

Ёлғонларнинг ёлғони бўлмиш бу сўзларни Аммор чин кўнгилдан, самимий ишонч билан айтмаган эди. Аммо юраги ўта безовта, ўта нотинч эди. Кўпинча уни азоблаган душманларининг устига бостириб боришни, «Лот ҳам, Уззо ҳам бошларингдан колсин!» деб хайкиришни истарди.

«Ажабо, чиндан ҳам динимдан юз ўгирдимми?.. Ажабо, Расулulloҳ (с.а.в.) менинг бу аҳволимга нима дер эканлар? Энди У зотнинг юзларига қандай қарайман?» деган ўйхаёллар гирдобада қийналар эди.

Аммо ўша кеча тонггача мижжа қоқмади. Кечкурунга бориб, рангирўйи сомондай сарғайиб кетди. Ичи чироқ ёкса ёришмас, қалби минг хил ўйфикр, минг хил андиша ичида ўртанар, виждон азоби тўхтовсиз қийнар эди.

Тун ярмида туриб: «Оллоҳим, мени афв эта оласанми?!» дея ёлворар, илтижо қилар эди.

Ўйлайўйлай, ахийри бир қарорга келди: фурсат топилди дегунча Расулulloҳнинг ҳузурларига бош уриб боради, бор гапни тўкиб солади. Агар у зот, имонни қўлдан бой берибсан, дегудек бўлсалар, у ҳолда уни бу аҳволга солганларнинг устига бостириб борадида, ўлдирганича мушрикларни ўлдириб, сўнгра ўзи ҳам бу йўлда жон беради.

Расулulloҳ (с.а.в.) билан кўришадиган, У кишининг муборак юзларига яна бир бор боқадиган, ширинсухан сўзларини яна бир бор эшитадиган кунни зўр интизорлик билан кутди. Шундай имконият туғилган куниек вақтни ғанимат билиб, дарҳол Расулulloҳнинг ҳузурларига бош уриб борди. Кўзларида нам...

— Нима бўлди, ё Аммор? — дея сўрадилар У шарафли зот.

— Мени зўрлаб диндан қайтармоқчи бўлдилар, куфр сўзларни айтишга мажбур қилдилар, ё Расулulloҳ.

— Хўш, қалбинг нима дейди?

— Қалбим имонга тўлиқдир!

Шундан кейин Аммор онаси ва отасига қилинган шафқатсизликларни, уларнинг қай тариқа ўлдирилганини йиғи аралаш гапириб берди.

— Агар яна зўрласалар, талаб қилган сўзларини айтавер, — дея ижозат бердилар Расулulloҳ. Сўнгра атрофларини ўраб олган саҳобаларига ўгирдилар: — Аммор имони мустаҳкам бир инсондир. Имон нури унинг суяксуяқларигача сингиб кетганига ишончим комил, — дедилар.

Ушбу дамда Аммордан бахтиёр одам дунёда бўлмаса ксрак. Шу кунгача оғушида бўлгани руҳий азоб бирдан ўз исқанжасини бўшатган эди. Кўзларига ёш қуйилди. Аммо бу ёшлар энди ғамалам ёшлари эмас, севинч ёшлари эди.

Аммор кейинроқ бундан ҳам кўпроқ хурсанд бўлишини ҳозир билмас эди. Аслида, ушбу машаваратда ҳозир бўлган бошқа кишилар каби, у ҳам бу хушхабардан қоникқан эди.

Айни онларда фаришталар оламидан Расулulloҳга етказиш учун навбатдаги илоҳий фармоннинг чопари йўлга чиққанини қайдан ҳам билар эди!

Дарвоқе, бу фармон Набийи Акрамнинг (с.а.в.) муборак чеҳраларига табассум югуртирди:

«Ким Оллоҳга имон келтирганидан кейин (яна қайтиб) кофир бўлса, (Оллоҳнинг ғазабига учрар). Лекин ким қалби имон билан ором олгани ҳолда (куфр калимасини айтишга) мажбур қилинса, (унинг имонига зиён етмас). Аммо кимнинг кўнгли куфр билан ёзиладиган бўлса, бас, ундай кимсаларга Оллоҳ томонидан ғазаб ва улуғ азоб бордир. Бунга сабаб улар ҳаёти дунёни охиратдан афзал билганларидир. Оллоҳ эса, кофир қавмни ҳидоят қилмас. Оллоҳ ундай кимсаларнинг дилларини, Кулоқларини ва кўзларини муҳрлаб қўйгандир. Улар ғофил кимсалардир. Шакшубҳа йўқки, улар охиратда зиён кўргувчилардир».

Бу оятлар Пайғамбаримизнинг (с.а.в.) назоратлари остида Наҳл сурасининг 106—109-

оятлари сифатида қайд этилди.

Энди ҳеч ким «Аммор диндан қайтибди», дея олмасди. Унинг имонли, мўмин банда эканлигига Оллоҳ таолонинг ўзи ҳам, Унинг шарафли Расули ҳам шоҳид бўлган эдилар.

АМР ИБН ҲИШОМ АБУ ЖАҲЛ

Бир куни Масжиди Ҳарамда ўтирганларнинг юзида шайтон кулги зоҳир бўлди. Ораларидан биттаси ломмим демай қўллари билан Расулуллоҳни (с.а.в.) кўрсатди. Бу ишора баҳона бўлдию учкун аланга олди. Амр биродарларининг бирон нима дейишини кутиб ҳам ўтирмай ўрнидан турди ва коинот фахри бўлмиш Пайғамбар томон кадам ташлади. Ўтирганлар ортдан уни зўр ҳаяжон билан кузата бошладилар. Ҳаммани битта масала кизиқтираётган эди: Амрнинг бу ташаббуси қандай натижа келтирар экан?

— Ўйлашимча, Амр Абу Толибнинг жиянини бу сафар аяб ўтирмаса керак, — деди бирови.

— Менимча эса, иш бу билан битмайди, — деди бошқаси.

Булар шу тарика баҳслашар экан, Амр Каъба каршисида намоз ўкиб ўтирган Расулуллоҳга (с.а.в.) яқин бораверди. Сўнг...

Бу ёқдан кузатиб ўтирганлар Амрнинг бирданига ортта тисарилганини, каттик кўркув ичида чекина бошлаганини кўрдилар. Ҳеч ким бу ҳолатга бир маъно бера олмади.

Бир неча одим илгариламоқчи бўлган Амр яна туйқус ортига қайтди. Ниҳоят, юзлари сарғайиб кетган бир алиозда биродарларининг ёнига келди.

— Ё Абул Ҳаким, сенга нима бўлди? — деб сўрашди хангоматалаб ошналари.

Ҳақиқатни яширишга ҳам Амрнинг ҳоли йўқ эди. Асабий ва титроқ бир овозда воқеани тушунтира кетди:

— Ёнига яқинлашганимни биламан, бирдан ўртамизда ичи оловга тўла бир чуқур очилиб келаётганини кўриб колдим. Умримда бунчалик ловуллаб ёнаётган оловни кўрган эмасман. Ўша чуқурга тушиб кетмаслик учун орқага чекинишга мажбур бўлдим, — деди.

— Бошингдан офтоб ўтиб кетибди, Абул Ҳаким. Хаёлга берилибсан...

— Мен хаёлга бериладиган одамманми?

— Тўғрикуя, аммо бу ерда ўтирган шунча одамнинг кўзи кўр бўлмаса керак?!

Амр кулгига қолишни сира истамас эди.

— Ловуллаб олов ёниб турган ўша чуқурни ўз кўзларим билан кўрдим, ахир. Сал бўлмаса, юзларим куяр эди...

— Хўш, унда сен айтаётган ўша чуқур энди қаёққа ғойиб бўлди?

Амр нима дейишини билмай колди. Бояги жойга қайтиб борди, диққат билан разм солди. Аммо ўртада на чуқур бор эди, на олов.

— Ҳая, — дея пўнғиллади, — мени сеҳрлаган бўлса керак.

— Кўркканингдан кўзингга кўринган бўлмасин тагин, эй Амр? — дейишда шериклари кинояомуз оҳангда.

— Мен ҳеч кимдан кўркмайман!

— Аммо биз аввалига сенга борма дедик, огоҳлантирдик, ўзинг кулок солмадинг.

Амр ўрнидан турди. Уйда бир оз дам олмаса, бу ҳаяжонини ҳаливери тўхтата олмаслигига амин бўлган эди.

Қурайшларнинг оксоқоллари йиғилишиб Абу Толибнинг уйига борганларидан буён ҳам, мана, бирикки ой ўтиб колди, аммо Пайғамбарнинг (с.а.в.) даъватлари асло сусаймади.

Валид ибн Муғййра Амр ибн Ҳишомни кечки пайт уйда қабул қилди. Утириб, роса суҳбатлашдилар, кун сайин кескинлашаётган вазият тўғрисида фикр алмашдилар. Ҳошимийларнинг етакчиси билан яна бир учрашишга қарор қилдилар.

Эртаси куни яна Абу Толибнинг уйига келдилар. Келасолиб, дағдаға қила бошладилар:

— Ё уни бу даъвосидан қайтарасан, ёхуд бизнинг қахрғазабимиздан муҳофаза этишдан воз кечасан! — деб масалани кўндаланг қўйдилар.

Абу Толиб жиянининг фазилатларини, устунликларини уктиришга уринса ҳамки, фойдаси бўлмади.

Биламиз. Биз ҳам уни ёлғончи деяётганимиз йўқ. Ёмон ҳам демаймиз. Аммо бизнинг илоҳларимизга тил теккизишини асло истамаймиз. Бу таклифимизга рози бўлса, унга ҳар қанча ёрдам беришга тайёрмиз.

Абу Толиб икки ўт орасида қолган эди.

— Сўзларингизни унга уктиришга уриниб кўраман, бу масалани ҳал қилишга кўлимдан келганича ғайрат қиламан, — дея олди, холос.

Улар чиқиб кетганларидан сўнг бошини қўлларининг орасига олиб, узоқ вақт ўйланиб қолди. Пастга тупурай деса, соқолига, баландга тупурай деса, мўйловига тегади...

Жияни «ҳеч қанақа фойдаси ҳам йўқ, зарари ҳам» деган бутларга улкан Макка халқи катори Абу Толиб ҳам сиғинар эди. Шу эътиқод билан қанчақанча ақли расо кишилар яшабўтиб кетган эди Маккада.

Аммо ҳар жиҳатдан фазилат намунаси бўлган жиянига бирон нарса ҳам дея олмасди. Одамларни даъват этаётган динининг, уларга буюраётган ибодат ва ахлоқнинг ҳеч бир нуқсони йўқ эди. Камчилик топиш учун виждонсиз одам бўлиш керак. Ҳолбуки, Абу Толиб инсофу тавфиқли, виждонли бир инсон эди.

Миясида чувалашган минг хил ўйфикрлар ила қурашаётган Абу Толиб бирмунча вақт ўтгандан кейин болаларидан бирига буюрди:

Менга Муҳаммадни чақириб кел.

* * *

— Мени чақирдингизми, амаки?

Абу Толиб ақли расо, вазмин бир киши эди:

Кел, ўғлим, ёнимга ўтир, деди меҳрибонлик ила. Сўнгра бўлган воқеани батафсил гапириб берди ва охирида: — Ўғлим, кўриб турганингдай, энди мен ҳам анча кексайиб қолдим. Мени кучим етмайдиган бир ишга аралаштирма, болам, — деди.

Расулulloҳ (с.а.в.) бу сўзларни эшитиб, кўнгиллари ғашланди. Ажабо, бу сўзлар: «Энди мен сени ҳимоя қила олмайман», деганимикан? Ёшли кўзларини амакиларига қаратдилар:

— Амаки, мен бу ишга ўз бошимча билан қўл ураётганим йўқ. Қасам ичиб айтаманки, бу даъватдан воз кечиш учун ўнг кўлимга қуёшни, чап кўлимга ойни қўйсалар ёки мени икки дунё подшоҳи қилсалар ҳам, бу вазифамни тарк эта олмайман. Ёки бу йўлда ўлиб кета ман! — дедилар қатъий.

Кейин ўринларидан турдилар. Ғамгин алпозда чиқиб кетдилар.

Абу Толиб жиянининг ёшли кўзларини кўриб, дили вайрон бўлди. Умр бўйи уни хафа қилмаслик учун неча марталаб фидокорлик қилган эди. Энди унинг бу аҳволига рози бўла олармиди?

— Суюкли жияним!.. — деб чақирди ортларидан. Пайғамбаримиз қайтдилар. Абу Толиб дилидаги гапни айтди:

— Хўп, сен вазифангни бамайлихотир бажаравер. Қасамлар бўлсинки, токи мен тирик эканман, сенга ҳеч ким зарар етказа олмайди, — деди.

ЭСЛИХУШЛИ ҚАРИЯ

Утба ибн Робиа

Масжиди Ҳарамда суҳбатлашиб ўтирган кимсалардан бири биродарларига янги бир таклифни киритди:

— Менга каранглар, дўстлар. Кўриб турибсизларки, шахримизда юзага келган вазият тобора кескинлашмоқда. Кечаги кунга қадар ҳаммамиз учун энг суюкли, ишончли бир одам бўлган Ал-Амин бугун энди майдонга чикиб, тангриларимизни рад этди, аклли, обрўли киши ларни ғофиллик ва гумроҳликда айблади.

— Ҳа, ҳа, худди шундай бўлди.

— Менимча, Муҳаммаднинг ҳузурига бориб, унинг асл мақсадини билишимиз керак. Шу энг маъкул тадбир, деб ўйлайман. Шояд шунда муаммонинг ечими ҳам осон бўлса.

— Рост айтасан, эй Абул Валид, унинг ҳузурига бориб гаплашгин.

Бу пайтда Расули Мукаррам (с.а.в) жанобимиз Масжиди Ҳарамнинг бир бурчагида ўтирган эдилар. Абул Валид У зотнинг ёнларига келди, саломлашди, ҳолаҳвол сўради. Сўнгра шундай деб гап бошлади:

— Эй жиян, сен орамизда наслнасаби улуғ, аслзода бир оиланниг фарзандисан. Ҳаммамиз сени ҳурмат қиламиз. Аммо... сен йўк ердан бир масала чиқардинг у, кавмингни нотинч қилдинг, жамоамизни таркатдинг. Ўй фикрларини хато дединг, хаттихаракатларини аҳмокликка санадинг. Маъбудларини, динларини бемаъни дединг. Ота-боболаримиз, сенингча, куфрона ҳаёт кечирган бўлиб чиқдилар... Энди, менга яхшилаб кулок сол, сенга бир қанча таклифларни арз этаман, бири бўлмаса, бошқаси маъкул бўлар.

— Гапир, эй Абул Валид, кулоғим сенда.

Утба биринкетин таклифларини баён эта бошлади:

— Эй кардошимнинг ўғли, агар сен молмулк орттириш учун ушбу даъво билан чиққан бўлсанг, давлатимиздан бир қисмини сенга берайлик, ичимизда энг бой бадавлат одам сен бўласан. Агар шоншараф, обрўёъти бор, мартаба учун бу ишга қўл урган бўлсанг, сени ўзи мизга бошлиқ қилиб қўяйлик. Шунда сендан сўрамай бирон иш ҳам қилинмайди. Шох бўлиш орзуида бўлсанг, сени ўзимизга подшоҳ қилайлик. Агар кўзингга аллам бало жину шайтонлар кўриниб васвасага солишаётган бўлса, борйўғимизни сарфлаб бўлса ҳам, сени зўр табибларга кўрсатиб даволатайлик. Чиндан ҳам баъзан одамларда шундай ҳолат бўлиб туради, даволанмагунча жинлардан халос бўлолмайдилар...

Утба, бир қараганда, ҳақли эди. Кечаги кунга қадар ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмаган бир ишни ўртага қўйган ва уни юритиш учун зўр ғайрат кўрсатаётган инсоннинг асл нияти, унингча, юкорида санаб ўтилган мақсадлардан бири бўлиши мумкин эди. Аммо чуқурроқ разм солинса, бу масалага Утба юзаки ёндашгани равшанлашади. Чунки бу вазифа Муҳаммад Аминнинг шахсий ташаббуси эмас, балки илоҳий бир вазифа эди. Даъват этилган дин ва яшаш тарзи ҳам ўзига хос, мукамал бир воқелиқдир.

Утба ва унинг каби ўйлайдиганлар янги динга кирсалар, нималарини йўқотадилар, эски яшаш тарзларини сақлаб қолсалар, нимага эришадилар?

Бир қарашда тўғри гапирётгандек бўлган Утбанинг зиммасига тушган масъулият шу кунгача кечириб келган ҳаёт тарзларини атрофлича муҳокама этиши ва уни янги дин келтирган ҳукмлар билан солиштириш, орадаги фарқларни кўрсатиб, агар ўзиники яхшию янги дин ёмон бўлса, ўшандагина: «Бизни зарарга етаклайдиган, ахлоқсизликни ташвиқ этадиган, инсонлардай яшаш ҳуқуқимиздан махрум қиладиган... йўлга чакиришдан мақсадинг нима, эй Муҳаммад?!» дейиши ксрак эмасмиди?

«Сен бизнинг шоҳларимизни ерга урдинг, аклли одамларимизни беақл дединг...» каби умумий гаплар қайси дардга даво, қайси ярага малҳам бўла оларди?! Ўз навбатида, Расулуллоҳ ҳам ўртага чикиб бутларга мадҳиялар ёғдириб, арабларнинг жоҳилона ҳаётини мақтай олмас эдилар... «Зинонинг, фаҳшнинг ҳар турини мукамал тарзда ижро этасизлар, сизлар билан фахрлансак арзийди», ҳам дея олмасдилар. «Қулларингизни итларингизчалик ҳам кадрламайсиз, бу жуда ҳам тўғри. Уларга озодлик берсангиз, лаънатланасиз», дея олмасдилар, ахир. Сарвари Анбиё (с.а.в.) Утба Валиднинг сўзларини диққат билан тингладилар. Ниҳоят:

— Гапинг тугадими, эй Абул Валид? — дедилар.

— Ҳа, тамом килдим.

— У ҳолда энди сен ҳам менга кулок сол. Расулulloҳ (с.а.в.) аввал «Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм» дедилар. Сўнгра Сажда сурасини ўқий бошладилар:

«Алиф, Лам, Мим. Бу китобнинг (яъни Қуръоннинг) нозил қилиниши, ҳеч шакшубҳасиз, барча оламларнинг Парвардигори томонидандир. Боиси: «Уни (Мухаммадининг ўзи) тўқиб олган» дерлар?! Йўқ, у (яъни, Қуръон) сиздан илгари бирон огоҳлантирувчи келмаган қавми (охират азобидан) огоҳлантиришингиз учун Парвардигорингиз томонидан (нозил қилинган) ҳақиқатдир. Шояд улар ҳидоят топсалар. Оллоҳ осмонлар ва Ерни ҳамда уларнинг ўртасидаги бор нарсаларни олти кунда яратиб, сўнгра аршни эгаллаган Зотдир. Сизлар учун Ундан ўзга бирон дўст ва окловчи йўқдир. Ахир, эслатмаибрат олмайсизларми?! У осмондан ергача бўлган барча ишни тадбир қилиб — бошқариб турур, сўнгра (бу ишларнинг барчаси) сизларнинг ҳисобингизда минг йилга тенг бўладиган бир кунда (яъни, қиёматда) Унинг Ўзига қайтарилур. Мана шу (Оллоҳ) ғойиб ва ҳозирни билувчи, қудратли ва меҳрибондир. У барча нарсани чиройли қилиб яратган Зотдир. У инсонни (яъни, Одам атони) даставвал лойдан яратди. Сўнгра унинг насли авлодини ҳақир бир сувдан иборат бўлган нутфадан пайдо қилди. Сўнгра уни ростлаб, ичига Ўз (даргоҳидаги) жондан киритди. У Зот сизлар учун кулок, кўз, дилларни найдо қилди. Сизлар эса камданкам шукр қилурсизлар»...

Расулulloҳ (с.а.в.) шу ерда тўхтаб ўринларидан турдилар ва «Оллоҳу акбар» деб яна саждага эгилдилар, муборак пешоналарини Роббининг ҳузурида тупрокка қўйдилар. «Буюк Роббимни ҳар турли нуқсон ва қусурлардан пок деб биламан», дедилар. Буни уч марта такрорладилар, сўнгра яна «Оллоҳу акбар» дея ўринларидан турдилар.

Утба ибн Робиа қўлларини орқасига қилиб олган, хиёл энгашган ҳолда У зотнинг сўзларини тинглар ва хаттиҳаракатларини кузатар эди.

Расулulloҳнинг яна давом эттиришга оғиз жуфтлаётганларини кўриб, қўли билан «етар» ишораси кўрсатди ва:

— Бўлди қил, орамиздаги қариндошчилик ҳурмати, бўлди қил, ё Амин!.. — деди.

Ушбу дамда Набий Акрам (с.а.в.):

— Сен ҳам айтганларимни эшитган бўлдинг, эй Абул Валид. Мана, эшитганинг калом, мана — сен, — дедилар.

Утба ўрнидан турди. Сандироклабсандироклаб, иши унмаган одамдек бир ҳолатда бу ердан узоқлашди.

Утбанинг аҳволи ўтирганлар ўртасида муҳокамага сабаб бўлди:

— Худо ҳаққи, Утбанинг келиши бошқача...

Худди калтак еган одамга ўхшайди. Йиқилган паҳлавонга ўхшаб, чайқалибчайқалиб келмоқда... — деганлар бўлди.

Бу орада Утба ҳам дўстларининг санига етиб келди.

— Нима гаплар бўлди, эй Утба?! — дея сўради Умайя ибн Халаф.

— Бир сўз эшитдим... Худо ҳаққи, бундай сўзларни ҳали умримда ҳеч эшитмаганман! Қасам ичиб айтаманки, бу сўзлар шеър ҳам эмас, қохинларнинг сўзи ҳам эмас, аммо жуда ғаройибдир! — Утба мажлисдагиларга кўз кири билан бир қараб қўйиб, яна давом этди: — Худо ҳаққи курайшликлар, ушбу сўзларни эшитсаларингиз, сизлар ҳам ўйланиб қоласизлар. Бу одамни, яхшиси, ўз ҳолига қўяйлик. Қасамлар бўлсинки, у келтирган бу калом ҳадемай уфқлар оша бутун жаҳонга ёйилиб, катта шоншухрат қозонади. Агар араблар уни мағлуб этсалар, сизлар ҳам мақсадларингизга эришасиз. Агар, аксинча, у арабларни тиз чўқтирса, билинларки, унинг ғалабаси ва шарафига сизлар ҳам шерик бўласизлар ва ўшанда инсонларнинг энг масъул, энг бахтиёр қавмига айланасизлар.

Ёл алҳазар! Эй Утба, у сени сеҳрлаб қўйибдику! Утба гапни чўзишнинг энди фойдаси

бўлмаслигини сизди. Утба келган хулосага келишлари учун улар ҳам камида ушбу каломни тинглашлари керак эди. Хайрлашар экан:

— Мен ўз карашимни билдирдим. Сизлар қандай ўйлайсизлар, ихтиёрларингиз, — деди.

* * *

Утба бир неча кунгача уйдан ташқарига чикмай ётди. Бир куни кимдир йўқлаб келди.

— Ҳой, Утба, бормисан?

Чақирган одам Амр ибн Ҳишом эди.

— Кел, киравер, Абул Ҳаким, — дея Утба уни уйига таклиф этди.

Ўтирдилар. Ҳолахвол сўрашилгандан сўнг Амр:

— Келишимнинг сабаби шуки, гўё сен ҳам динингдан қайтган эмишсан. Эшитишимга қараганда, Муҳаммадни ва унинг динини жуда ҳам ёқтириб қолганмишсан. Унинг сафига кўшилмоқчи экансан. Халқ ҳозир сенга ёрдам уюштириш билан машғул.

— Кўп валдирама, эй Амр.

— Валдираётганим йўқ. Агар Муҳаммад берадиган икки лукма овқати учун динингни ўзгартираётган бўлсанг, биз сенга мол-дунё йиғиб берайлик, бойбадавлат қилайлик, деган ҳаракатдамиз.

Утба асабийлашди:

— Худо ҳақки, шу бугундан бошлаб Муҳаммад билан бошқа гаплашмайман! Жуда яхши биласизларки, қурайшларнинг орасида мендан бойроқ киши йўқ. Аммо шуниси ҳам айни ҳақиқатки, мен ундан ҳали ҳеч ким эшитмаган ғаройиб сўзларни эшитдим. У сўзлар менга шундай қаттиқ таъсир қилдики, ахийри чидай олмай қолдим ва унга «жим бўл!» дедим. Худди у ўқиган каломда хабар берилган азобуқубатлар менинг бошимга ёғилаётгандай бўлиб туюлаверди.

— Биз ҳам шу кўркув туфайли динини ўзгартирган бўлса керак, деб ўйладик, ё Утба...

* * *

Тун ярмидан оққан. Қандайдир бир ёлғиз шарпа Муҳаммад Амин (с.а.в.) уйлари томон пусиб яқинлашар эди. Кўчада ундан бошқа ҳеч зоғ йўқ. Аслида у ҳам ҳеч кимга кўринмаслик учун шундай пайтни танлаганга ўхшарди.

Расулulloҳ (с.а.в.) уйларига келганлари ҳамон дўсту биродарлари — саҳобалар ўраб олишди. Ҳалиги шарпа ичкаридагиларнинг суҳбати бемалол эшитиладиган панароқ бир жой танлаб, ўша ерга яширинди.

Унинг орқасидан кетмакет, аммо бирбиридан хабарсиз, яна икки шарпа келган эди.

Учинчи бўлиб келган киши олдинги иккитасининг келганидан беҳабар, иккинчи шарпа ҳам биринчисидан беҳабар эди.

Амр ибн Ҳишом бошқа пайт ва бошқа жой бўлганида «Ҳой, кимсизлар? Қани, бу ёққа чиқинглар?!» деб дўқ қилар эди. Аммо ҳозир дўқиўписанинг мавриди эмасди. Улар ҳам ўзи сингари Муҳаммад Аминнинг каломини тинглашга келганликларини пайқади.

Учаласини ҳам бир савол қизиқтирар эди: «Хўш, қанақа калом экан у, Утбадай бир улуғ зотни хаёлга толишга мажбур қилган?» Аммо Муҳаммад Ал-Аминнинг ёнларига кириб: «Қани, менга ҳам Утбага ўқиган нарсаларингни ўқичи?» дейишга ғурури йўл қўймасди. Чунки агар У зотнинг ҳузурларига кирса ва Утбанинг гаплари рост бўлиб чиқса, бу даргоҳдан паришон чиқиши турган гап эди.

Шунинг учун ҳеч кимга билдирмай, яширинча келиб қулоқ солишни энг эҳтиёткорона чора деб топди. Тун ярмидан оққанда келишни афзал кўргани шунда. Аммо худди уни таъқиб қилаётгандай келиб бир бурчакка яширинган ва ичкарига кўз тиккан бу икки одам ким бўлди экан?

Амрнинг бутун вужуди қулоққа айланиб, ичкарида ўқиладиган Қуръонни тинглашга бўрилиб кетди. Утба каби, купиақундузи очиқчасига келиб эшитмай тўғри қилганини англади.

Чунки хакикатан ҳам бу калом жуда ғаройиб, илоҳий таъсирга эга эди.

Тонг отиб, хўрозлар кичкира бошлади. Амр ва унинг номаълум икки ҳамроҳи бу ерни дарҳол тарк этишлари лозимлигини билдилар. Амр ўрнидан туриб, олдинга юрди. Бир неча одимдан кейин бирдан тўхтаб қолди:

— Абу Суфён?.. Демак, сен ҳам келибсанда?!

— Ҳаҳа, тўғри тоидинг. Хўш, сен ўзинг нима қилиб юрибсан бу ерда, эй Амр?!

Бу орада учинчи шарпа ҳам уларга яқинлашди. Ахнас ибн Шарик экан.

— Дарҳол бу ердан кетишимиз керак, — деди Абу Суфён. — Бирон кимса ҳам бизни бу ерда кўрмасин.

Қолганлар ҳам айна шу фикрда эдилар, жўнаб қолишди.

Орадан йигирма тўрт соат ўтиб, кейинги куннинг тонги энди ёриша бошлаганда, бу уч маслакдош яна шу ерда учрашиб қолдилар.

— Бу ерга бошқа келмайман демаганмидинг, эй Амр?— дея хайратланди Абу Суфён.

— Ўзингчи, сен ҳам шундай девдинг, шекилли? Ахнас бу баҳсга чек қўйди:

— Учаламизнинг ҳам юзимиз бирбирларимизнинг олдимизда шувут бўлди. Энди тезда бу ердан қорамизни ўчирайлик.

Учинчи тонгда ҳам худди ўша воқеа такрорланди. Учаласи ҳам бирбирларига бу ерга бошқа келмаслик тўғрисида яна ваъда бердилар.

Энди бугунгиси айғоқчилигимизнинг сўнгги куни бўлсин, биродарлар, — деди Абу Суфён. Биз бошқаларни зўравоилик қилиб бўлса ҳам бу диндан қайтаришга уринсагу, ўзимиз бу ерда биқиниб олиб гап пойласак... Бу ҳолатимизни одамлар кўриб қолса, яхши иш бўлмайди.

Чиндан ҳам бу уларнинг сўнгги айғоқчилиги бўлди.

* * *

Ўша кунiek туш пайти Ахнас Абу Суфённинг хузурига йўл олди. Бориб эшигини тақиллатди. Абу Суфён уни худди кутиб ўтиргандай эди.

— Хуш келибсан, ё Ахнас... — деб ичкарига таклиф этди.

Ахнас ҳассасини бир чеккага қўйиб, ўтирди.

Мана, Муҳаммаднинг каломини ҳам эшитдинг, эй Абу Хандала, булар ҳақида нима дейсан? Абу Суфён бошини эгди.

— Эй Абу Саълаба, сенга нима десам экана? Биласанми, мен унинг баъзи бир сўзларининг маъносини тушундим, ниятини ҳам англадим, аммо баъзиларининг на маъносини, на мақсадини илғадим.

Ахнас:

— Мен ҳам худди шундай аҳволдаман, эй Абу Суфён, дедида, ҳассасига таяниб чиқиб кетди.

Сўнгра Амр ибн Ҳишомнинг уйига борди.

— Эй Абул Ҳаким, — деди, — Муҳаммаднинг каломи ҳақида қандай фикрдасан?

Амр бирданига портлаб кетди:

— Нима ҳам дердим? Биз Абдуманоф ўғиллари билан шараф мусобақасига чиққанмиз. Улар мусофирларга иззатикром кўрсатадилар. Биз ҳам меҳмондўстлик қиламиз. Фақирларга кўмак берадилар. Биз ҳам уларнинг оғирини енгил қиламиз. Улар эҳсон этадилар, биз ҳам эҳсон қиламиз. Ҳар жиҳатдан улар билан тенг бўлиб турганимизда, энди улар бизнинг пайғамбаримиз бор, унга кўкдан ваҳий келмокда, дея бошладилар. Бу даъво билан биз асло келиша олмаймиз. Қасам ичаманки, унга кулоқ ҳам солмаймиз, тасдиқ ҳам этмаймиз. Бугун ҳам, эртага ҳам, муман ҳеч қачон!..

Ахнас бу ердан ҳам ноаниқ бир кайфиятда чиқиб кетди.

Орадан бир неча кун ўтди. Муғийра ибн Шуъба Амр ибн Ҳишом билан биргаликда Маккада айланиб юришган эди. Муғийра Расулulloҳни (с.а.в.) танимас эди. Бир пайт

каршиларидан нур юзли бир киши чикиб колди.

— Эй Абул Ҳаким, сени Оллоҳ ва Расулига даъват этаман. Кел, бу даъватни қабул эт, — деди у.

Амр ибн Ҳишомнинг ковоқтумшуғи осилиб кетди. Ё Мухаммад, сен бизнинг илоҳларимизга тил теккизишдан воз кечасанми ёки йўқми? Сен бу вазифани адо этаётганингни тасдиқловчи шоҳидларни қидиряпсанми? Мана, биз шоҳидмиз. Бўлди, етар энди. Қасам ичаманки, агар сенинг сўзларинг ҳақ ва тўғри эканлигига ишонганимда, бир дақиқа ҳам иккиланиб ўтирмай, даъватингни қабул этардим, — деди.

Расулulloҳ уларни холи қолдириб, йўлларида давом этдилар.

Амр ибн Ҳишом Муғийрага ўгирилди:

— Аслида, унинг сўзлари ҳақ ва тўғри эканлигини биламан. Аммо менинг олдимда битта катта тўсиқ бор, — деди.

Канака тўсиқ экан у, эй Абул Ҳаким?

— Қусайб ўғиллари Каъбанинг ҳижобат (устини ёпиш) хизмати бизга оиддир, дедилар. Хўп, дедик. Иқоя (ибодат) хизмати бизники, дедилар. Қаршилиқ кўрсатмадик. Нодва бизнинг кўл остимизда бўлади, дедилар. Қабул этдик. Янво (байрок) бизникидир, дейишди. Бунга ҳам кўндик. Улар етимесирларга зиёфат беришди. Биз ҳам уларни тўйдирдик. Энди бўлса, бизнинг бир пайғамбаримиз ҳам бор, дейишмоқда. Мана шунисига асло чидаёлмайман, рози ҳам бўлолмайман. Гурурим йўл кўймайди.

Ҳазрати Абу Бакр сотиб олиб озодликка чиқарган қуллар, расман азобуқубатлардан халос бўлган бўлсалар ҳам, дуч келинган жойда ҳақорат этилиш хавфидан ёки мушрикларнинг кутилмаган ҳужумларидан батамом кутулмаган эдилар.

Айни чокда мусулмонлар сафига энди кўшилаётганларга ҳам мушриклар азобуқубат бераётган эдилар. Масалан, Умар ибн Хаттоб билан Амр ибн Ҳишом Зиннура исмли бир чўрини гоҳ биргалашиб, гоҳо эса, галмагал қийнашар, чарчагунларича калтаклашар эди. Шунингдек, Умму Убайс исмли бир аёл ва унинг чўри қизи ҳам мана шунақа мусибатларга маъруз қилинган эдилар.

Умму Убайсни оч ва сувсиз қолдириб, бутунлай силласи қуриганида калтаклай бошлар эдилар. Ниҳоят, бир куни Умму Убайс бу жабру ситамларга ортиқ бардош беролмади ва:

— Лотт ва Уззо тангрими? — деб сўраганларида:

— Ҳа, — деб жавоб қилди.

Унга ўша атрофда турган бир исқирт бутни кўрсатиб:

— Бу ҳам тангрими? — дедилар.

— Ҳа.

— Офарин, мана энди ақлинг кирибди. Гумроҳлар муродига етган эдилар. Оллоҳга имон кел

тиришдан бўлак ҳеч қандай айби йўқ бегуноҳ аёлни кўлларидан келганича азоблаб, унинг оғзидан ношаръий сўзларни эшитиш бахтига муяссар бўлдилар.

Умму Убайс эҳтимол Амморга берилган рухсатни эшитиб, ҳаёт билан ўлим бирбирига жуда яқинлашган бир дамда ушбу рухсатдан фойдалангандир. Эҳтимол, бир инсон бардоши сўнгги нуктага етгач «Оллоҳим, ўзинг кечир», дея қалби имондан ором олгани ҳолда шу сўзларни мажбуран сўзлагандир. Чунки унинг қалби мустаҳкам имон нури билан суғорилган эди. Акс ҳолда, оч, чанқоқ қолса ҳам, қамчи остида, ураётган киши чарчагунга қадар кунлаб калтак ейишига ҳожат қолмасди, талаб этилган куфрона сўзларни ўша заҳоти айтиб, азобУКубатлардан кутулиб қўяколарди.

Умму Убайс билан қизи ҳам буюк Абу Бакрнинг олижаноблиги туфайли сотиб олиндилар ва озодликка эришдилар.

Кунлардан бир куни Расулulloҳ (с.а.в) Масжиди Ҳарамда намоз ўкиб ўтирганларида,

қўшнилари ва ашаддий душманлари бўлган Уқба ибн Абу Муойт келиб қолди ва эғнидаги пешбандини (кийикчасини) ечиб, туйкус Набийи Акрамнинг (с.а.в.) бўйниларига солди ва бор кучи билан бўға бошлади. Шунинг устига Ҳазрати Абу Бакр келиб қолди ва ўша заҳоти Уқбага ёпишди. Уни Пайғамбар (а.с.) устларидан нари итариб юборди:

Роббим Оллоҳдир дегани учунгина бир бегуноҳ одамни ўлдирмоқчимисан?! — деб хайқирди.

Аммо бу билан жанжал тўхтамади, аксинча, баттар авж олди. Бу уртўполон чоғи Абу Бакр бир неча енгил жароҳат олди.

Орадан кунлар ўтди. Расулulloҳ (с.а.в.) яна Масжиди Ҳарамга келдилар. Роббиларининг ҳузурида турдилар. У зотнинг бу ерда намоз ўқиётганларидан аввал ҳам дарғазаб бўлган бир гуруҳ мушриклар олдиниға ўзаро маънолимаъноли қараб олишди. Мунча ҳам ўжар бўлмаса, деган маънодаги бу қарашлар уларнинг Расулulloҳдан ғоят норози эканликларини билдирар эди.

— Бу риекорни қаранглар!.. Кани, орангизда мард борми? Ким фалон куни сўйилган туянинг қорнини олиб келиб, унинг устига ёпа олади? — деди кимдир.

Эҳтимол, бу сўзларни Амр ибн Ҳишом айтгандир. Нима бўлганда ҳам бадбахт ва гумроҳ биттаси ўрнидан сапчиб туриб, дарров туянинг эшини олиб келди. Бу одам Расулulloҳнинг қўшнилари Уқба ибн Абу Муойт эди. Шу онда Расули Муҳтарам (с.а.в.) сажда ҳолатида эдилар. Уқба эшни олиб келиб, у зотнинг устларига ташлади.

Шундай бир қахқаҳа кўтарилдики, Масжиди Ҳарамнинг деворлари ларзага келди. «Биз голиб бўлдик», деганлари эди бу.

Расулulloҳ (с.а.в.) сажда ҳолатида узоқ қолдилар, бирон кишининг келиб қоринни устларидан олиб ташлашини кутдилар. Аммо ҳеч ким журъат этиб келиб, у кишини бу ҳолатдан кутқаза олмади.

Мусулмонлардан бири чопиб Набийи Акрамнинг (с.а.в.) уйларига борди ва юз берган воқеани баён қилди. Кичкина Фотима буни эшитган заҳоти Масжиди Ҳарам томонга югурди. Отасининг қошига етиб келганида қорин ҳамон у кишининг устларида эди. Либослари ифлос

бўлиб, батамом расвоси чиқибди. Мушриклар қахқаҳа отиб кулишар, бирбирлари билан ҳазиллашиб, Расулulloҳни мазах қилишар эди. Фотима уларни қарғайқарғай қоринни олиб ташлади. Расулulloҳ (с.а.в.) ўринларидан турдилар. Қабиҳона завқшавқ билан томоша қилаётган бадбахтларга тикилдилар. Сўнгра Каъбага ўгирилиб, қўлларини кўтардилар:

— Оллоҳим, қурайшларни сенга ҳавола этаман. Оллоҳим, қурайшларни сенга ҳавола этаман. Оллоҳим, қурайшларни сенга ҳавола этаман. Оллоҳим, Абу Жаҳл Амр ибн Ҳишомни, Утба ибн Робиани, Шайба ибн Робиани, Валид ибн Утбани, Умаййа ибн Халафни, Уқба ибн Абу Муойтни, Умора ибн Валидни сенга ҳавола этаман! — дедилар.

Қаҳқаҳалар бирдан тинди. Ёниқ бир юракдан юксалган бу дуонинг қаерларгача етиб боришини бу гумроҳлар ҳам савҳи табиий ила сездилар.

Расулulloҳнинг диллари оғритилган, зулм этилган ва ҳақорат қилинган эдилар. Шундай аҳволда у зотнинг муборак ва мунаввар қалбларидан отилиб чиққан мазкур дуоибад Даргоҳи Иzzатга юксалиб, орқага курук қайтарилиши мумкинми?! Буюк Оллоҳнинг ҳузурида у кишининг тилаги қабул этилмаса, кимники қабул этилади? Қолаверса, Оллоҳ таоло зулм кўрган кишининг, агарки у кофир бўлса ҳам, дуосини қайтармайдиган Зотдир. Ҳолбуки, мушриклар безовта қилишга уринган бу қалб эгаси Роббул Оламин учун бутун коинотдан ҳам қимматлироқдир. Анча йиллар олдин Жаброил ва Микоил сингари икки улуғ фаришта юборилиб, бу қалб соҳиби илоҳий бир амалиёт сари йўналтирилган эди. Сарвари Коинот бўлиб етишиши учун махсус тарзда тарбия этилган, ҳозирланган эди. Бу қалбга буюк Оллоҳ ўзига номаъкул биронта ҳам тушунчани, ҳистуйғуни сингдирмаган. Оллоҳнинг оламларга бўлган раҳмати ушбу Қалбдан таралар эди. Шундай экан, бу дуо орқага курук Қайтарилиши ҳам

мумкин эмасди. Чунончи, «Албатта, Оллоҳга ва Унинг пайғамбарига озор берадиган кимсаларни Оллоҳ дунёда ҳам, охиратда ҳам лаънатлагандир ва улар учун хор килувчи азобни тайёрлаб қўйгандир» (Аҳзоб сураси, 57.)

Хукми кабоҳатга берилган мана шу кимсаларнинг бўйнига абадий осиб қўйилган эди. Расулини ҳар қандай кадр

қимматдан ҳам устун қўядиган Мавлонинг ўзгармас ва узилкесил хукми эди бу.

Набийи Акрам (с.а.в.) дарҳол у ердан узоқлашдилар. Ваҳийнинг илк кунларидаёқ Мавлонинг «Либосингни пок тут!» деб берган амрини бажаришга шошилдилар.

Қачонки бир мўмин банданинг оёғига тикан кирса, битта гуноҳидан фориғ этилар экан, бу ҳодисадан сўнг Расулуллоҳ (с.а.в.) қай даражада эъозланишлари ва юксакларга кўтарилишларини тасаввур этиш унчалик қийин бўлмаса керак.

Ҳар куни биронбир ярамас қилиқ кўрсатиб, пайғамбаримизнинг (с.а.в.) қалбларига озор етказишга уринадиган ёки бошқаларни шунга ташвиқ этадиган Махзум қабиласидан бўлмиш Амр ибн Ҳишом шу тариқа абадулабад лаънатланишга лойиқ лақаб олди: Абу Жаҳл... Бу сўзнинг маъноси ўта даражада ахлоқи бузуқ, беодоб дегани эди. Одобсизлик, ахлоқсизликнинг асл ўзак меваси бўлган «бадбахт» маъносига ҳам тўғри келар эди. Бу даврнинг номи «жоҳилия даври» эди. Абу Жаҳл эса, ушбу даврнинг энг мукаммал вакили, том маънода ўта даражада орсиз, жоҳил, нодон ва бадбахт бир одами эди. У бундан кейин ҳам ўзининг ушбу лақабга ҳар жиҳатдан лойиқ эканини кўрсатди. Расулуллоҳ (с.а.в.) унга «Абу Жаҳл» деб лақаб қўйганларида нақадар ҳақли бўлганларини у ўзининг феъли билан исботлади.

Бундан олдин, намоз ўқиётганларида Абу Жаҳл у кишини безовта қилмокчи бўлганида, унинг қаршисида оловдан бир жарликни пайдо қилган ва уни кўркувга солган Буюк Оллоҳ нима учун бу чиркин хаттиҳаракатнинг олдини олмади — буниси фақат Унинг Ўзигагина аёндыр.

* * *

Яна бир кун Расулуллоҳ (с.а.в.) Каъбанинг соясида ўтирган чокларида ёнларига динга киргани учун ёниб турган гулхан устига ётқизилган Хаббоб ибн Аратт яқин келди. Умму Анмор берган бу азобдан ҳоли жуда паришон эди. Бир неча кишининг даврасида ўтирган Расулуллоҳнинг рўбарўларига ўтди. Кимдир:

— Ё Набийаллоҳ, биз учун ёрдам сўраб дуо қилмайсизми? — деди.

Расулуллоҳ дедилар:

— Сизлардан аввалгиларни чуқур қазиб ичига туширар, сўнгра арра билан уни тириклайин иккига бўлиб ташлар эдилар, шундай қийноқлар ҳам уни диндан қайтара олмасди. Темир тарок олиб, суякларигача ботириб тарашлашарди, аммо, уни диндан воз кечира олишмасди. Қасам ичаманки, Оллоҳ таолонинг ўзи бу ишларнинг якунини хайрли қилади. Иншооллоҳ, шундай кун келадики, агар бир йўловчи Санъодан чиқиб Хадрамуtgача бормокчи бўлса, бутун сафар давомида фақат Оллоҳдан ва қўйларига хужум қилиши мумкин бўлган бўрилардангина кўрқади. Аммо сизлар бир оз шошқалоклик қиянсизлар, азизларим, — дедилар.

— Ё Набийаллоҳ, бўлмаса, ўзимизга ўлим тилаб ётаверарканмизда?.. Замона зўрники, деб Умму Анморга ўхшаганлар, Хаббобга ўхшаганларни шундай қўйга солса ҳам, индамай кетаверайликми?

— Йўқ!.. — дедилар Расулуллоҳ қатъий оҳангда.

— Аянчли аҳволга тушиб қоляпмиз, ахир. Сабртоқатимиз тугаяпти.

— Биронтангиз ҳам бошингизга мусибат тушса, ўзингизга ўлимни тиламанг. Агар шундай бир аҳволга тушиб қолсаларингиз, жуда бўлмаса: «Оллоҳим, ҳаётда қолиш мен учун хайрли бўлган муддат давомида ўзинг паноҳингда асра, ўлиш мен учун хайрлироқ бўлган дамда ўлдирсанг ҳам розиман», денглар.

Хаббоб ва унинг яқин биродарлари бу ҳадиси шарифни ўзларига тамойил қилиб олдилар. Сабрларининг сўнгги даражасигача чидашга, бардошлари сўнгги нуқтага етгандан кейин ҳам

сабртоқат этишга, аммо асло ўлимни танламасликка қарор қилдилар.

Тоққа чиқиб бораётган одам бир чўккига тирмашиб юкорига интилар экан, «Мана шуниси сўнгиси бўлса керак», деб ўйлайди. Бу чўккини забт этиб, иккинчисига дуч келганида, яна айна фикр ўтади хаёлидан. Аммо уни ошиб ўтиш учун ҳам ўзида куч топади. Сўнгра учинчи чўкки келади ва хоказо...

Ҳақиқатга эришиш машаққати ҳам шунга ўхшайди. Буни билганлар олдиндан тайёргарлик кўриб кўядилар. Хаббоб ва унинг дўстларига ҳам ушбу йўл кўрсатилган эди. Яъни, бу азиятларнинг орқасида ҳали яна баттар азоблар ҳам борлигини ва улар ҳали охириги эмаслигини ўйлаб сабр этиш кераклиги ёдга солинган эди. Аммо бу азобуқубатлар вақтисоати келиб ниҳоясига етиши, тўкилган терлар, чекилган меҳнатлардан сўнг осойишта ва хузурҳаловатли кунлар келиши ҳам муқаррар эди.

Тишлар яна ғижирлади, билаклар яна куч-қувватга тўлди. Ҳар қандай зулмга нисбатан: «Бундан ҳам даҳшатлироқ бўлиши мумкин эди», деган тушунча остига ва: «Ҳали Оллоҳ мени бу тортган жабру ситамларим учун албатта муносиб тарзда мукофотлайди», деган ишонч билан кўкраклар керилди.

Бинобарин, орадан кўп йиллар ўтиб, Хаббобнинг хаёлига ҳам келмаган саодатли дамлар бошланганида, зулм учун эмас, балки шифо учун, яъни оғир касалини даволатиш учун қорнини етти марта куйдирганларида Хаббоб сабртоқатнинг ажойиб намунасини яна бир бор намойиш этди ва Расулulloҳга бўлган садоқатини куйидаги жумлаларда ифода қилди: «Агар Расулulloҳ (с.а.в.) ўшанда ўлимни танлашни тақиқламаганларида, албатта, у зулмларга дош беролмай ўлимни афзал кўрган бўлардим...»

...Ниҳоят Умму Анмор Хаббобга ортиқ зулм қилишнинг бефойда эканлигига кўзи етди ва хоҳлаган динида қолишига рози бўлиб, уни қўйиб юборди.

Хаббоб туширилган Куръон оятларини зўр ихлос билан ёд олар, бошқа мўъминларга ҳам ўргатишни ўзининг муқаддас бурчи деб ҳисоблар эди. Шу жиҳатдан у илк Куръон ўргатувчилар қаторидан ўрин олди.

* * *

Набийи Акрам (с.а.в.) хонадонларида яна бир бахтиёр оила қурилди. Кунлардан бир куни Расулulloҳ (с.а.в.):

— Жаинати аёл билан турмуш қуришни истаган мард бўлса, Умму Айманга уйлансин,— деб марҳамат қилдилар.

Умму Айманни оналаридек яхши кўрардилар. Кичик ёшдан бошлаб ундан кўпгина яхшиликлар кўрган, онасиз қолган кунларнинг Ал-Амини унинг кучоғида унутган эдилар.

Бу ишга иккинчи бир яхши кўрганлари, асранди фарзандлари Зайд хоҳиш билдирди.

— Мен унга уйланаман, ё Расулulloҳ.

Бу иайтларда у йигирма ёшли қирчиллама йигит бўлган эди.

Шундай қилиб, Зайд билан Умму Айман Фахрул мурсалин (с.а.в.) томонидан ўқилган никоҳдан сўнг эрхотин бўлдилар. Бу пайтда Ўмму Айман эллик ёшлардан ошган эди.

Ҳар иккаласи ҳам Расулulloҳ (с.а.в.) яқин кишилари эдилар.

Расулulloҳнинг икки балоғатга етган қизлари — Руқайя билан Умму Гулсум Абу Лаҳабнинг икки ўғли томонидан рад этилган эдилар. Яна ҳам тўғрироғи — Буюк Оллоҳ пайғамбарининг икки суюкли қизини дўзахилар оиласига келин бўлишдан халос этган эди. Руқайяни илк мусулмонлардан бўлган Усмон ибн Аффонга никоҳлаб бердилар. Шу йўсинда Усмон мусулмонлик билан бирга, Расулulloҳнинг (с.а.в.) куёви бўлишдек, хаёлига ҳам келтирмаган шарафга муяссар бўлди. Шу жиҳатдан унга «ЗинНур» (Нур соҳиби) лақаби жуда ҳам ярашиб тушди. Уни шундай атай бошладилар.

Пайғамбаримиз олдинроқ қизлари Зайнабни холаларининг ўғли Абул Оса берган эдилар. Абул Оса ҳазрати Хадичанинг синглисининг жигарбанди эди. Мусулмонликка кирмаган эди.

Аммо Зайнабга нисбатан доимо хурматда бўлди, асло дилини оғритмади.

Ҳазрати Хадича тўй хотираси сифатида кизига анчамунча совғасалом, сарполар жўнатган эди.

«ЭСКИЛАРДАН ҚОЛГАН БИР АФСОНА»

Мўминларга қарши жабру ситамлар билан бир қаторда истехзою киноялар ҳам кенг ўрин ола бошлади. Имон келтирганларнинг асосий кўпчилиги заиф, фақир ва қуллар табақасига мансуб кишилар бўлгани боис, дуч келган жойда мазах қилишар, алоҳида бир киноя ва кесатикқа мавзу бўлар эдилар.

Имон келтирганларнинг жаннатга, гумроҳларнинг эса, жаҳаннамга дохил бўлишлари ҳақидаги ҳукм уларни, айниқса, ажаблантирди. Қанақасига қуллар жаннатга кирар эмишу, уларнинг хўжайинлари бўлмиш бу аслзодалар жаҳаннамда шатиршутир ёнармиш... Бу ҳукм қурук сафсатадек туюларди кофирларга. Уларнинг фикрича, бунақа бўлишига ақл бовар қилмас эмиш...

Доруннадвада йиғилган мажлис аҳллари ушбу мавзудан гап бошлади:

Муҳаммадга ишонганлар охиратда роҳатфароғатда бўлармиш. Билол, Аммор, Ёсир кабилар жаннатга кириши муқаррармиш.

Уқба ибн Абу Муойт гапга аралашди: Муҳтарам амакига ҳам икки таклифнома чиқарилди, хабарларинг борми?

— Қанақа таклифнома экан у?

— Жаҳаннамга — оловлар ичида кабоб бўлишга чакиришяпти. Абу Лаҳабни у ерда сихга тортиб, кабоб қилар эмишлар. — Сўнгра Абу Суфёнга ўгирилди:

— Қара, Абу Суфён, қандай вафодор поччанг бора? Жаҳаннамга ҳам хотинисиз кетмас эмиш бу одам.

Абу Суфён лабларини буриштирди:

— Эй азиз биродарлар, ахир жаннат ҳам, жаҳаннам ҳам шунчаки бир афсонаку.

— Нималар деяпсан? Ҳеч ҳам афсона эмасда, қолаверса, Умму Жамилнинг бўйнига арқон ҳам осилган бўлармиш.

Абу Жаҳл илиб кетди:

— Абу Лаҳаб ғирт тўнғиз экан, билмай юрганаканмиш. У ерда ҳам озмиқўпми даромад келтирадиган бир иш топган эмиш, хотинига ўтин ташитиб, рўзгорини бутлар эмиш, — деди ва кўз қирини Абу Лаҳабга ташлаб давом этди: — Бизнинг жиянимиз ҳам пайғамбар бўлганда, биз ҳам бир гулханга ташланармидик. Афсуски, бизга толе ёр бўлмадида.

Абу Лаҳаб ортиқ чидай олмади:

— Толсимизнинг баланд бўлгани қаергача борди? Кўриб турганингиздек, жиянимиз бизни оловга ташламоқчи. — Шундан кейин қулимсираб давом этди: — Бизга ҳамроҳ бўладиган мард бордир ичларингда? Бизни у ерда соғинтириб қўйсаларинг, инсофдан бўладими? Сизларсиз биз нима қиламиз жаҳаннамда?..

— Сен менга ҳам ёнингдан жой ажратиб қўй. Бу кетишда у ёқда бошпанасиз қолишимиз ҳам ҳеч гап эмас.

Уқба яна илиб кетди:

— Менга қара, ҳой Амр, янги исмингни биласанми ўзинг?

— Йўға, ҳеч нарсадан хабарим йўқ.

— Сенинг янги отинг «Абу Жаҳл» бўлган. Ҳа, ҳа, «Абу Жаҳл».

Нодир ибн Ҳорис қаҳқаҳа отиб қулиб юборди:

— Ота-онангга қирқ йил ёлворсанг ҳам, сенга бундай лақаб беришни хаёлларига келтира олмасдилар. Ҳа ҳа ҳа...

Абу Суфён унинг сўзини кесди:

—Азизлар, қўйинглар энди бу ҳазилларни. Бўладиган гаплардан гаплашайлик.

—Бу дин ҳақида «бўладиган гаплар»нинг ўзи шуда,— деди Абу Жаҳл. — Тўғри, дуруст, хайрли бир дин

бўлса, бу куллар биздан олдин ҳаракатга тушармидилар? Демак, энди Хаббоб жаннатга киради. Мозорда аллақачон ўлиги чириб бўлган Ёсир билан Сумайя жаннатга кирармишда, ўшандай куллардан кирктасини сотиб олишга қурби етадиган Укба жаҳаннамга кирармиш. «Пайғамбар»нинг муҳтарам амакиси оловлар ичида жижғанақ бўлармиш... Йўқ, бунақаси кетмайди!.. — Сўнгра атрофдагиларни бирбир кўздан кечирдида: — Балки орангларда уни қабул этганлар бордир? — деб сўради. Ҳеч кимдан садо чикмади.

—Хўш, унинг ғаройиб каломига нима дейсан, Абул Ҳаким?

—Нима дердим, эй Укба, нодонларнинг саволини беряпсан. Ҳаммаси эскилардан қолган бир афсонада.

Нодир ибн Ҳорис қўшимча қилди:

— Мен сизларга ундан ҳам қизиқроқ афсоналарни айтиб беришим мумкин.

Айни шу дамда Жаброили Амин галдаги ваҳийни келтириб, Расулulloҳнинг (с.а.в.) қалбларига сингдирилаётган эди: «Кофир бўлган кимсалар имон келтирган зотлар ҳақида: «Агар (бу Қуръон) яхши бўлганида (анави ялангоёқлар) унга бизлардан илгари бормаган бўлур эдилар», дедилар. Улар ўзлари у (Қуръон) билан ҳидоят топишмагач: «Бу эски уйдирмадир», дедилар. У (Қуръон)дан илгари Мусонинг пешво ва раҳмати бўлган Китоби (Таврот) бор эди. Бу (Қуръон) арабий лисондаги (ўздан аввал нозил бўлган барча илоҳий Китобларни) тасдиқлагувчи бир Китобдир. У золимкофир бўлган кимсаларни (охират азобидан) огоҳлантириш учун ва чиройли амал қилгувчиларга (жаннат ҳақида) хушхабар бўлиш учун (нозил қилингандир). Албатта, «Парвардигоримиз Оллоҳдир» деган, сўнгра (Тўғри йўлда) устувор бўлган зотлар учун хавфу хатар йўқдир ва улар ғамгин бўлмаслар. Ана ўшалар жаннат эгалари бўлиб, у жойда мангу қолурлар. (Бу) улар қилиб ўтган амалларининг мукофотидир ». (Аҳкоф сураси, 11-14.)

ҲОЖИЛАРГА НИМА ДЕЙМИЗ?

Ҳаж мавсуми яқин қолди. Бу пайтда ҳар томондан ҳаж зиёратини адо этиш учун кўплаб инсонлар Маккага оқиб келади.

Қўйиб берса, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (с.а.в.) уларни ҳам ўз динига даъват қилиши турган гап. Бунинг олдини олиш ҳар нарсадан ҳам зарур. Бефарво бўлиш — кейин пушаймон қилдирадиган бир қатор воқеалар оқимиға ҳозирданоқ таслим бўлиш демак эди. Бугунги кунгача қурайшларнинг орасида мартабаси улуғ, сўзи ўтадиган кўпгина кишиларнинг обрўйи бир пул бўлиши мумкин эди.

Бу муаммони атрофлича муҳокама этиш ва бир қарорга келиш учун мушрикларнинг улуғлари Доруннадвада йиғилиб, машварат ўтказди.

Тўрда Валид ўтирибди. Унинг икки ёнидан Абу Жаҳл ва Нодир ўрин олишди. Абу Суфён, Абу Лаҳаб, Укба, Мунаббих, Набих, Умар, машҳур полвон Рукна, Ос, Умайя, укаси Убайй, Асвад, Утба, Абдуллоҳ ибн Абу Умайя, Шайба, Абу Ухайҳа... каби қавмларининг оқсоқоллари мажлисдаги жойларини эгалладилар. Ҳошимийлардан бирортаси бу мажлисга чақирилмади. Гарчи Абу Лаҳаб ҳошимийлардан бўлса ҳам, унинг эътиқоди ва дунёқараши бу ердагиларга кундек равшан эди.

Мажлисни Валид ибн Муғйра очди.

Ҳаж мавсумининг яқинлашгани ва Муҳаммад ибн Абдуллоҳга қарши бошланиши керак бўлган кураш бугунги мажлиснинг бош масаласи эканлигини маълум қилгач, сўзини шундай давом эттирди:

— Мукамал бир ташвикот юритишимиз даркор, бу масалада бир ёкадан бош чиқармасак, мағлубиятга учрашимиз мукаррардир. Ҳар ким ўзбошимчалик қилиб, би римиз иккинчимизнинг сўзимизни тингламасак, мусофирлар биздан шубҳаланадилар. Энди ҳар ким ўз фикрини билдирсин. Муҳаммадни ким деб, қанака қилиб таништиришимиз маъқулроқ бўлади? Уни шундай тасвирлайликки, келган ҳожилар ундан ўзларини олиб қочсинлар.

— Қулоғимиз сенда, эй Абдушшамс!..

— Қайси йўлдан юришни маъқул десанг, ҳаммамиз шунга рози бўламиз.

— Мен олдин сизларнинг фикрингизни билмоқчиман. Ўз фикримни ҳаммангиздан кейин айтаман. Балки меникидан ҳам кўра маъқулроқ фикр чиқиб қолар.

— Ҳақлисан, эй Валид. Биринчи таклиф билдирилди:

— Уни ёлғончи деб танитайлик. Валид бошини чайқади.

— Орамизда қирқ йилдан бери яшаб келаётган бу одамнинг бирон марта бўлса ҳам ёлғон гапирганини эшитган киши борми? Бу сўзга ҳеч ким ишонмайди, ҳатто ўзимиз ҳам.

— Телба десак, қандай бўларкан?

— Қанақасига жинни бўлсин? Ҳеч телбаларни кўрмаганмисизлар ўзи? Муҳаммаднинг гапсўзи, хатти-ҳаракати телбаларникига ўхшайдими? Телбаларда кузатиладиган чираниш, депсиниш, васвасалар, тутруксиз гапсўз ва ҳаракатлар борми унда? Биз шундай чора топишимиз керакки, унга нафақат бегоналар, балки ўзимиз ҳам ишонайлик.

— Фолбин дейлик, мана шу нарса унга ярашади.

— Биз бугунгача кўпгина фолбинларни кўрдик, уларнинг бемаъни гапларини эшитдик. Аммо унинг сўзлари билан фолбинлик орасида ҳеч қандай боғлиқлик йўқ. Қолаверса, Муҳаммадни кўпдан бери танийсизлар, унинг ҳеч фолбинларга иши тушганини кўрганмисизлар?

— Энг тўғриси — уни шоир деб танитайлик, — деди яна бири.

— Азизим, биз шеърни ҳис этмайдиган, шеър ўқимайдиган одамлар бўлсак ҳам, бошқа гап эди. Шеърнинг ҳамма турини биламиз. Қасам ичаманки, бу ўтирганлар ичида шеърятни мендан яхшироқ биладиган киши йўқ. Аммо унинг каломи шеър эмас. Бундай десак, бизга ҳеч ким ишонмайди.

— Жодугар дейлик бўлмаса.

— Ҳечамда. Унинг жодуга алоқадор иши йўқ. Куф-суф қилмаса, ичида бир нималарни бидирламаса, қанақасига жодугар бўлсин?

Валид таклифларни шу тариқа рад этди. Бирон кимса: «Ахир, ҳақиқатни кўрабилатуриб инкор этишдан нима фойда?» деёлмас эди.

— У ҳолда энди гап яна ўзингда қолди, эй Абдушшамс. Бизнинг ҳамма таклифларимизни рад этдинг. Сен нима деб ўйлайсан. Нима дейишимизни истайсан, қани, гапир.

Валид боши эгик ҳолда бирмунча жим бўлиб қолди. Қайси томонга юрса ҳам, охири берк кўчага бориб тақалиши аён эди. Ё тухмат қилиш, ё мағлубиятга рози бўлиш керак. Учинчи йўл ҳам бор эди: Оллоҳ Расулнинг байроғи остига тўпланиш, абадий саодат тожини кийиш. Аммо...

Бошлар эгилган, миялар ғувиллар эди. Валиднинг башараси дамбадам бужмая бошлади. Ишонтирса бўладиган чора топишга уринарди у. Лекин нимани ўйласа, барибир тўғри келтира олмасди. Ниҳоят, бошини кўтарди.

— Худо ҳақки, унинг сўзларида ўзгача бир жозиба, ўзгача бир софлик ва таъсирчанлик бор. Меваси сархил бир дарахт гўёки... Худо ҳақки, унга қарши айтиладиган ҳар қандай гап бемаъни бўлиб чиқиши аниқдир.

Бирон кимсадан садо чиқмасди. Абу Жаҳл ҳам ўйга толди: «Бўлмаса, ҳой қария, сен бизни айланибўргилиб мағлубият сари етакламоқчимисан?!» дейишдан ўзини зўрға тийди.

Сукунат узок давом этмади. Абу Жаҳл энди сўз бошлай деб турганида, яна Валид гаириб кетди:

— Энг яхшиси — уни сеҳргар деймиз. Ахир, у бегуноҳ одамларни динидан қайтармоқда, отасидан, хотинидан, укасидан, қабиласидан кўнглини совутмоқда.

Ниҳоят масала ҳал бўлди. Мақсадлари Муҳаммад алайҳиссаломга бир лақаб бериш, ҳамма жойда уни шу лақаб билан аташ эди, шунга эришдилар. Энди Расулulloҳни (с.а.в.) ҳожиларга сеҳргар деб таништиришга, «Зинҳор унга яқинлашманглар, акс ҳолда, кейин ҳеч ҳам ўзларингга келолмайсизлар», деб тухмат қилишга келишиб олдилар.

ЖАҲАННАМНИ ҚЎРИҚЛАЙДИГАН ЎН ТЎҚҚИЗ МАЛАК

Расулulloҳ (с.а.в.) бу бўлиб ўтган мажлис ҳақида бошқа тарафдан хабардор қилиндилар. Ҳамма нарсани кўриббилиб турадиган Буюк Оллоҳ ваҳий фариштасини жўнатиб, Доруннадвада тўпланган иттифоқчиларга алоқадор ушбу оятларни туширди: «Чунки қачон (қиёмат қойим бўлгани ҳақида хабар бериб) бурғу чалинганида, ана ўша кун қийин кундир! Кофирларга осон бўлмаган (кундир)! Мен сўққабош ҳолида яратган кимсани ўзимга қўйиб беринг! Мен унга кенгмўл молдавлат ва ҳозир у нозир ўғилларни (ато) қилдим. Яна унга (ҳаётнинг барча неъматларини) қулайосон қилиб қўйдим. Сўнгра у яна зиёда қилишимни тама қилур. Йўқ (унинг тамаси беҳудадир)! Чунки у бизнинг оятларимизга қаршилиқ қилувчидир. Яқинда Мен уни бир харсангтошга дучор қиламан. Чунки у (Қуръонни эшитгач, бу илоҳий Китобга қандай тухмат қилиш тўғрисида) ўйлади, режа тузди. Ҳалок қилинур, қандай режа тузди?! Яна ҳалок қилинур, қандай режа тузди?! Сўнгра у (ўйлаган режаларига) қаради. Сўнгра (Қуръондан бирон айб топа олмагач, пешонасини) тириштирди ва (афтини) буриштирди. Сўнгра (Ҳақдан) юз ўгирди ва кибрхаво қилди. Бас, у: «Бу (Қуръон Оллоҳнинг сўзи эмас, балки) фақат (аввалгилардан) нақл қилинаётган бир сеҳрдир. Бу фақат башарнинг сўзидир», деди. Яқинда мен уни Сақарга (жаҳаннамга) киритажакман. Сақарнинг нима эканлигини сиз қаердан ҳам билар эдингиз. У (бирон кофирни) қолдирмасқўймас (У беш юз йиллик масофадан) инсонларга яққол кўриниб тургувчидир. Унинг устида (ўн тўққиз фаришта кўриқчилик — эгалик қилур). (Муддассир сураси, 8 — 30.)

Қавми орасида битта деб ҳисобланадиган, тенги ва тимсоли йўқ улуғ зот сифатида танилган Валид учун беқиёс бир таҳдид, улкан бир азоб хабари эди бу. Мазкур оятларни мўминлар бирбирларига ўқиб бердилар. Хотини мусулмон бўлганларку уйларида ҳам бу оятларни такрорладилар. Ниҳоят, бир куни бу оятлар мушрикларнинг ҳам қулоқларига етиб борди.

— Бу диннинг сафсата эканлиги мана энди аниқ бўлди, — деди Уқба. — Шухрати Шомдан Яманга қадар тарқалган Валиддек бир одам жаҳаннамга тушармишу, қаёқдаги ялангоёқлар жаннатга киритилармиш... Мен бунга қойил эмасман.

— Хўш, унда «ўн тўққизта» деган рақамга нима дейсиз? Муҳаммад уқтирган жаҳаннамда ўн тўққизта азоб фариштаси бор эмиш.

— У ҳолда дўзах унчалик катта жой эмас эканда.

Абу Жаҳл бировнинг сўзини эшитадиган ҳолатда эмас эди.

— Агар ўртага чиқиб жар солсам, ундай ўн тўққизлардан қанчақанчасини атрофимга тўплайман. Қаранг, Ибн Абу Кабша сизларни ўн тўққиз киши билан қўрқитмоқчи. Сизлар эса, улкан бир жамоасиз. Ўнтаўнта бўлиб бирлашганда ҳам бир кишига бас келолмайсизларми?

Абу Асвад Жумоҳий қаҳқаҳа отди:

— Ташвишланманглар, мен ўнг елкамга ўнтасини, чап елкамга қолган тўққизтасини олиб авраб тураман, сизлар солланасоллана жаннатга кириб оласизлар.

Сухбат ана шундай ҳажв оҳангида давом этар экан, Валиднинг кўнгли ҳеч тинчланмас эди.

Юракюрагидан чиқаётган бир нидо унинг бутун вужудини титратар, «Сен Муҳаммаднинг беҳуда, ёлгон гапирганини ҳеч эшитганмисан? Вактисоатинг якин энди, тайёргарлигингни кўравер, эй Валид!» дея хайкирар эди.

— Нималарни ўйлаб қолдинг, амаки? Валид дудукланиб:

— Ўзим... шундай... ҳеч нима, — деди.

— Жуда ўйчан бўлиб қолдинг, очиғини гапиравер.

— Шу, Муҳаммаднинг сўнгги каломи борку... Абу Жаҳл кулди:

— Қўйэ, амаки, дунёга курук сафсатанинг устида бош қотиришга келибмизми биз?!

* * *

Мушрикларга янги мавзу топилган эди. Дуч келган жойда мусулмонларни мазах қила бошлашди.

— Ўн тўққиз киши бор эмиша? Ҳар бирини жаҳаннамнинг бир бурчагига боғлаб чиқамиз. Сўнгра у ерда ҳам ҳокимият бизники бўлади...

Куч ишлатишга тўғри келадиган бўлса, паҳлавон Рукона ўзини кўрсата бошларди. Дуч келган мусулмонни туртибсуриб:

— Нима гаплар бор сизларнинг ўн тўққиз фариштангиз томонларда? Худо ҳаққи, ҳаммасининг адабини, мана, ўзим бераман! — дер, сўнгра каршисидаги мусулмон билан енгил синов намойишига киришар эди.

Ҳамма ерда ўн тўққиз фариштанинг жаҳаннамдан вазифа олиши ҳақидаги гап!

Шу аснода Расулуллоҳнинг (с.а.в.) қалблари ушбу мавзунини ёритиб берадиган оятлар билан йўғрилди:

«...ва биз фақат кофир бўлган кимсаларни синаш учун у (фаришта)ларнинг саноғини (ўн тўққизта) қилдик. Токи китоб берилган кимсалар (яъни, яҳудий ва насронийлар ўзларининг илоҳий китоблари бўлмиш Таврот ва Инжилда ҳам дўзах кўрикчилари бўлган фаришталарнинг саноғи ўн тўққизта эканлиги айтилганини кўриб, Қуръоннинг Оллоҳ томонидан нозил қилинган Ҳақ Китоб эканлигини) аниқ билгайлар ва имон келтирган зотларнинг имони янада зиёда бўлгай ва Китоб берилган кимсалар ҳам, мўминлар ҳам (дўзах кўрикчиларининг

саноғи тўғрисида) шакшубҳа қилмайдилар. Ва токи дилларида мараз бўлган кимсалар ва кофирлар: «Буни мисол қилиш билан Оллоҳ нима демокчи?» дегайлар. Оллоҳ ўзи хоҳлаган кимсаларни мана шундай йўлдан оздириб кўюр ва Ўзи хоҳлаган кишиларни ҳидоят қилур. Парвардигорингизнинг кўшинларини (яъни, фаришталарнинг қанча адади ва қандай сифатда эканликларини) ёлғиз Унинг Ўзигина билур. У (ушбу оятларда таърифланган жаҳаннам) фақат инсонлар учун эслатмадир». (Муддассир сураси, 31.)

ЎЛИМДАН КЕЙИНГА ДОИР

Жаннат ва жаҳаннам дунё ҳаёти тугагандан сўнг бошланадиган абадий ҳаёт билан боғлиқ манзиллардир. Ҳолбуки, арабларнинг баъзилари ўлгандан сўнг қайта тирилишига ишонса ҳам, кўплари ҳамма нарса фақат бу дунёдаги ҳаётдан иборат, деб ишонар эди.

Абу Жаҳл Пайғамбарга (а.с.) туширилган сўнгги оятлар таъсирида ларзага келган Валид ибн Муғйрага тасалли берар экан, бўлмайдиган курук сафсатадан иборат у дунё учун қайғуриш бемаънилиқдир, деб уқтирмоқчи бўларди.

Нағсадар беҳуда, асоссиз гап... Инсон ўлади, тупроқ остида чирийди, юзларча, мингларча инсонларнинг ўлик вужуди, чириган суяклари тупроқнинг остида бирбирига қўшилибараллашиб кетади. Шамоллар уларни ҳар томонга учириб кетади, оқар сувлар бу тупроқларни қаерларгадир оқизиб кетади, денгиз тўлқинлари эса, денгизларга чўкиб ўлганларнинг жасадини ҳар томонга сочиб юборади; балиқларга, йиртқич ҳайвонларга ем бўлганлар, ёнғинларда жон бериб куллари кўкка созурилганлар, курук чўлларнинг қумлари орасида йўқ бўлиб кетганлар...

Демак, улар бир кун келиб қайта тирилар эканда... Эртақлар ҳам бунчалик уйдирма бўлмас! Бундан мингларча йил олдин яшаганлар, мингларча йил кейин яшайдиганлар... ҳа, ҳа, уларнинг ҳаммаси қайта ва янги ҳаётга ковушадилар эмиш.

Бу тупроқлар яна гўшт ва суяк бўлади, уларга яна қайта жон бахш этилади ва у беҳисоб инсонлар ҳисобкитоб қилинади, ажрмукофот олади ёки азобга учратилади... Бўлиши мумкинми шунақаси?..

Оллоҳнинг чексиз қудратига ишонмаган инсон қиёматда содир бўладиган ҳодисаларга қайдан ҳам ишонарди? Иккита туя сўйилиб, суяклари бирбирига аралаштирилса, энг ақли расо инсон ҳам бу суякларни ажрата олмайди. Ҳолбуки, ер юзида каттакичик мингларча тур жонивор бор эди. Уларнинг ҳар бир навидан нечанеча миллёнмилярдлари яшаб, ўлиб кетган. Шу дамда оёқлари остидаги тупроқ, ким билади, қанча ҳайвонлар, қанча инсонларнинг гўшти ва суякларидан ҳосил бўлган экан?

Ким буни билиб беради?! Хуллас, бундай бўлиши асло мумкин эмас!

Дарҳақиқат, инсоннинг қўлидан бу иш келмайди. Инсон онги шу ерга келганда таққа тўхтайти, бундан ортиғини тасаввур ҳам қила олмайди. Икки туянинг суякларини бирбиридан ажрата олмаган инсон ақли икки юз туя, икки юз от, икки юз инсоннинг суякларини қандай қилиб ҳам ажратади?

Доруннадвада «ақл ўйини» қилаётганлар шундай қарорга келдилар: ўлгандан кейин қайта тирилиш йўқдир, чунки бу имконсиздир, дедилар.

Расулulloҳнинг (с.а.в.) кўшниларида Одий ибн Робиа у кишининг ёнларига келиб:

— Қани, гапир, сен қиёмат деб атаётган кунинг қачон келади, қанақа бўлади, нималар бўлади? — деб сўради.

Пайғамбар (с.а.в.) тушунтирдилар, у тинглади. Шундан кейин Одий бундай деди:

Ё Муҳаммад, сенинг бу гапларинг ғирт уйдирмадир. Сен гапираётган нарсаларни ўз кўзларим билан кўрсам ҳам ишонмайман, тасдиқламайман. Демак, Оллоҳ бу тарқалиб кетган суякларни бир жойга йиғади, шундайми?! Бу ақлга сиғмайдиган нарса, ахир...

Расулulloҳ (с.а.в.) уни ташлаб чиқиб кетдилар.

— Оллоҳим, бу нодон кўшнилари Одий ибн Робиа ва Ахнас ибн Шарикқа қарши мени кучли, сабрли қил, — дея дуо ўқий бошладилар.

Набийи Акрам (с.а.в.) қайтиб уйларига келганларида ваҳийнинг иси у зотнинг вужудларини қамраб ола бошлади. Қиёмат сурасининг илк оятлари покиза қалбларига ёзилар эди:

«Мен қиёмат кунига қасам ичурман. Ва мен маломатгўй нафсга қасам ичурманки, (ҳеч шакшубҳасиз, қайта тирилиб ҳисобкитоб қилинурсизлар)! Инсон бизни унинг (чириб, тупроққа айланиб кетган) суякларини ҳаргиз тўплай олмас, деб гумон қилурми?! Йўқ. Биз унинг бармоқларини (ҳам) тиклаб жойига келтиришга қодир бўлган Зотдирмиз! Балки инсон келгуси ҳаётида (ҳам) фиксқужур (гуноҳ амалларни) қилмокни истаб: «Қиёмат кун қачон ўзи?» деб сўрар?! Бас, (кўрган даҳшатларидан) кўз қамашиб, (осмондаги) ой ҳам тутилган ҳолда, куёш ва ой бирлаштирилган вақтда — ана ўша Кунда у инсон: «(Бу балоофатлардан) қаерга қочиб қутулиш мумкин?» деб қолур. Йўқ! (Эй инсон, Оллоҳнинг ғазабидан қочиб қутуладиган) бирон бопшана йўқдир! У Кунда ёлғиз Парвардигоринг (ҳукм қилган жой)га қарор топишгина бордир. У Кунда инсонга (ҳаёти дунёдалиқ чоғида) қилиб ўтган ва (ўзидан кейин) қолдирган (барча) нарсаларнинг (яъни, яхшиёмон амалларнинг) хабари берилур. Балки (у Кунда) инсон — гарчи ўз узрбахоналарини (ўртага) ташласакелтирсада — (унинг барча аъзолари) ўзининг зиёнига гувоҳлик бергувчидир!» (Қиёмат сураси, 1-15.)

Бу оятлар мушрикларга ўқиб берилганида, улар бу теран маъноли, сермазмун каломни тушунишни, ҳатто бу ҳақда бош котиришни ҳам истамадилар. Чунки бу тўғрида қанчалик кўп ўйласалар, шунчалик таъсирланар, ақллари қабул этаётган ҳақиқатдан қочиб қутулишга жой

тополмай қолар эдилар.

Энг осони — мутлако эътибор бермаслик, тингламаслик, «Э, борэ», деб кўл силтаб кетиш эди.

Аммо суякларнинг йиғилиши у ёқда турсин, бармоқ учларининг ҳам тасдиқ этилишига нима дейсиз? Юз йиллар ўтиб, инсонларнинг бармоқ учларидаги ақл бовар қилмас сирлар юзага чиққанида, хайратдан бармоқларини тишлайдиган кунлар келиши муқаррар. Бир инсоннинг бармоғи учларидаги изларнинг бошқа бир инсонда бўлмаслиги... буни инсоният тарихи давомида ҳар бир инсон учун алоҳидаалоҳида тасдиқ этган Буюк Қудрат, бутун оламларни йўқдан бор қилган Қудрат, албатта, уларни иккинчи марта қайта яратиши, қайта ҳаёт бериши муқаррардир.

Аммо буни тушунишни истамаган кишига уқтиришдан, ишонмасликка олдиндан қарор қилиб қўйган кишини ишонтиришдан, ёки бўлмаса, ишонмаса ҳам, «ишондим» дейишга мажбур этишдан кимга нима фойда?

Шуниси бешакки, мўминлар ушбу ҳақиқатни тан олганликлари учун эзилар, ҳақоратланар, мазах қилинар эдилар. Ҳузуридан паноҳ топиб, дардини айтиб енгил тортадиган, жиддийлик билан ҳаёт ҳақиқатлари тўғрисида баҳс юритадиган мард кишини тополмай гаранг эдилар.

Имон келтирганларнинг ичида бойлардан битта Абу Бакр бор эди, холос. Битта Хадича бор эди. Қолганлар кўпи фақир, заиф, камбағалбечоралар...

Ёнатрофда эса, ҳамма кофир, душман, инсофсиз... Ташқарида куёшнинг ҳароратидан ҳам баланд, ёндирибқуйдирувчи, кўркинчли бир муҳит хукмрон, шуниси кишининг юрагини сикар, безовта қилар эди. «Мен мўминман» дейиш хавfli, оламларни яратган Буюк Оллоҳга ибодат қилиш тақиқланган; устига кўнган пашшаларни ҳам кўрий олмайдиган бутларни: «Булар бир тошдир», дейиш айб...

Бундай муҳитдан бўғилган мўминлар ҳузурҳаловатни фақат Набийи Акмалнинг (с.а.в.) машваратларида топар, руҳларга ором берувчи, кўнгилларни покловчи суҳбатларидан енгил нафас олар эдилар.

Ўн тўрт кунлик тўлин ой чиққан бир кеча эди. Расулуллоҳдан (с.а.в.) Қиёмат сурасининг: «У кунда мўминларнинг юзлари яшнаб, Парвардигорларига боқиб тургувчидир» (22 — 23) оятларининг мазмунини изоҳлаб берингни сўрадилар. Шу маънода:

— Ё Набийаллоҳ, биз Қиёматда Роббимизни кўрамизми? дедилар. Фаҳри Олам (с.а.в.) жаноблари кўқдаги ойга қарадилар. Осмонда битта ҳам булут парчаси йўқ эди. Ой худди унга қараганларнинг юзларини нурлантирадигандек ёрқин порлаб турарди.

* * *

— Сизлар худди шу ойни кўриб турганингиздек, Роббингизни ҳам тиникравшан кўрасизлар, — дедилар ва кўншмча қилдилар: Агар куёш чиқмай туриб ва ботмасдан олдин намоз ўқишга кучингиз етса, зинҳор бунга бепарво бўлмангиз.

Ҳабиби Акмалнинг (с.а.в.) намоз масаласида билдирган фикрлари атрофларини ўраб олган мўминларга янги бир ҳаяжон, янги бир завқшавқ берди. Бугун Роббини кўрмаса ҳам, худди кўриб тургандай самимият ва хоксорлик билан намоз ўқиганлар, эртага уни кўриш шарафига муяссар бўладилар! Бугуннинг мукофотини эртага у ерда оладилар!

Ичлари ҳузурҳаловатга тўлиқ ҳолда Пайғамбаримиз (а.с.) билан хайрлашдилар.

ВАҲИЙНИНГ БИР МУДДАТ ТЎХТАБ ҚОЛИШИ

Тушаётган ҳар янги оят мўминларга қувват бағишлар, мушрикларни эса, кутуртиргандан кутуртирар эди. Рисолат кела бошлаганидан буён салкам беш йил ўтган, унинг уч йилида яширин, кейинги икки йилда очик даъват қилина бошлаган эди. Аммо бу йиллар зўр машаққатлар ичида ўтди.

Мушриқлар мўминларнинг овозини ўчириш, Ислому туғилган кунларидаёқ бўғиб ташлаш учун бутун кучқудратларини ишга солдилар, ғайратларини сира ҳам аямадилар, ҳар куни янги бир разиллик, янги бир зулмни тадбик этдилар.

Шу кунларгача тезтез келиб турган Жаброили Аминдан учтўрт кун кетмакет дарак бўлмай қолди. Яна бир неча кун ўтди, Жаброил алайҳиссалом ҳамон келмасдилар. Мўминлар ташвишга тушиб, Расулulloҳ (с.а.в.) сиқила бошладилар.

Жаброили Аминнинг келиши Набийи Акрамнинг (с.а.в.) енгил тортишлари демак эди. У келди дегунча, қалблари ором ола бошлар, кўзларида табассум яшнар, завқланар, мушриқларнинг қилаётган зулмлари, етказётган озорларига қарши янада сабрлироқ бўлиб қолар эдилар.

Бу узилишнинг уч кун давом этганини нақл қилувчи ривоятлар ҳам бор бўлсада, Расулulloҳнинг (с.а.в.) шикоят қилишларига ҳамда ваҳий келмай қолганидан мушриқлар ҳам хабардор бўлиши даражасига етганига қараганда, орадан анчамунча вақт ўтгани муқаррардир. Шунга кўра, бу узилиш уч эмас, ўн уч ёки йигирма уч кун давом этган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. Чунки ўша кунларда Абу Лаҳабнинг хотини Умму Жамил фурсат топди дегунча Расулulloҳга учраб:

— Мана энди шайтонни ҳам чарчатибсан. Қара, сени ташлаб кетди, — деб бақирган эди.

Ҳолбуки, бундай бўлиши асло мумкин эмас. Оллоҳ таоло Ҳабиби Адибидан безмас, кўнгли қолмас, уни тарк этмас. Тарк этадиган, безадиган бандасига пайғамбар ўларок, Сарвари Анбиё ўларок масъулият юқлармиди?

Бинобарин, ўша куни Набийи Акмал (с.а.в.) чехраларида табассум пайдо бўлди. Чунки Жаброили Амин бу сафар бутун бир сура билан тушган эдилар.

Мўминлар ниҳоят енгил тортдилар. Қоғоз, қалам кел тирилди. Шундан кейин Жаноби Пайғамбаримиз ваҳийни донадона қилиб ўқий бошладилар: «Ваззуҳа, валлайли иза сажа...» «Чошгоҳ вақтига қасам. (Ўз зулмати билан чоратрофни) қоплаб ўраб олган кечага қасамки, Парвардигорингиз сизни тарк этгани ҳам, ёмон кўриб қолгани ҳам йўқ. Албатта, охират сиз учун дунёдан яхшироқдир. Яқинда Парвардигорингиз сизга (шундай неъматлар) ато этурки, сиз (у илоҳий марҳаматлардан) рози бўлурсиз. Сизни етим ҳолда топгач, бошпана бермадимми? У Зот сизни гумроҳғофил ҳолда топиб, (Ҳақ йўлига) ҳидоят қилиб қўйдику! У Зот сизни камбалғал ҳолда топиб, бой қилиб қўйдику! Бас, энди сиз ҳам етимга қаҳр қилманг! Сўровчи гадони эса, ҳайдаманг! Парвардигорингизнинг (сизга ато этган пайғамбарлик ва бошка барча) неъматини ҳақида бўлса, сўзланг». (Ваз-Зуха сураси)

Бу сура Расулulloҳни (с.а.в.) болалик чоғларидан қолган хотиралар сари етаклади. Етим бир гўдак бўлганларини, аввал боболари, сўнгра амакиларининг кучоғида ота-онасиз кечирган кунларини эсладилар. Рисолатдан аввалги ҳаётлари ҳам покиза эди. Энди эса, энг покиза зотларга ҳам намуна бўлдилар. Ўзлари етимликда ўсмаган тақдирда ҳам, бир етимни хўрлашлари, қалбига озор беришлари, ранжитишлари асло мумкин эмас эди.

Аммо шу ўринда нозик бир жиҳат бор. Буюк Оллоҳ етимга шахсан ўзи меҳршафкат кўрсатади. Буюклар буюги Расулига ҳам уни хафа қилиш, озор бериш ҳуқуқини бермаслигини очиқойдин баён этади, шу тариқа бирон кимсанинг етимга қарши бўлишини ўйлашига ҳам рози бўлмаслигини уқтиради.

Отаси ёки онаси ажал ўқига нишон бўлган бир гўдакнинг илоҳий тақдир тақозоси билан юраги ёнишининг устига яна мушт туширган кишига илоҳий бир жазо берилиши, маънавий бир мушт туширилиши шу йўсин маълум қилинди.

Хўш, етимнинг бошини силаган, кўз ёшини артган кишининг мукофоти қандай бўлади?

Расулulloҳ (с.а.в.) ўзларига жимгина қараб турган биродарларига ўрта бармоқлари билан кўрсаткич бармоқларини ёнмаён қилиб кўрсатдилар:

— Етимга кафил бўлган киши билан мен жаннатда мана шу икки бармоғим сингари

баробар бўламиз, — дедилар.

Бундай лўнда, бундай аниқ ифода бўлиши мумкин эмас. Бундай мукофотга сазовор бўлган кишининг «Мен яна бошқа нарса ҳам истайман», дейишига ўрин қолмаган эди.

Набийи Акрам (с.а.в.) хузурларидагилар орзикиб қутилган ваҳийга ковушишдек бахтдан маст ҳолда тарқалдилар...

* * *

Мўминлар ҳар куни, имкон топилди дегунча, Расулulloҳнинг (с.а.в.) ёнига тўпланишар, келган оятларни эшитиб ёд олишар, ёд олган оят ва сураларни бирбирларига ўкиб беришар, оятларнинг мазмуни хақида ўзаро баҳс юритишар ёки Расулulloҳдан уларнинг изоҳини тинглашар эди.

Шундай кунлардан бирида ВалФажр сураси туширилди. Суранинг бир қисми инсон табиатини таърифлашга бағишланган эди:

«Бас, энди инсон қачон Парвардигори уни имтиҳон қилиб, азиз қилиб қўйса ва унга неъмат ато этса, дарҳол: «Парвардигорим мени азиз қилди», дер. Энди қачон уни имтиҳон қилиб, ризкини танг қилиб қўйса, дарҳол: «Парвардигорим мени хор қилди», дер. Йўқ (сизлар гумон қилганларингиздек, иззатикром бойлик билан, хорзор қилиш камбағаллик билан бўлмас)! Йўқ, сизлар етимни иззатикром қилмассизлар! Мискинбечораларга таом беришга ҳам бирбирларингизни тарғиб қилмассизлар. Меросни эса, (ўз улушларингизга ўзгаларникини ҳам) қўшиб ейиш билан еяверурсизлар! Яна, мол-дунёни қаттиқ муҳаббат билан яхши кўрурсизлар!» (15 — 20).

Инсонга Робби хиёнат қиладими?

Инсонни инсон қилиб яратган Робби хақида бу сўзларни инсонлигини унутганларгина айтиши мумкин.

Бу ерда Рисолат тахтининг султони ушбу муборак сўзларни баён этдилар:

«Мусулмонларнинг ичида энг хайрли уй — ичида етим паноҳ топган уйдир. Мусулмонларнинг энг ёмон уйи эса — ичида бор етимга ёмон муомала қилинган уйдир».

Сўнгра муборак бармоқларидан иккитасини жуфтлаб, ёнларида ўтирганларга кўрсатдилар ва: «Мен билан етимнинг қафили бўлганлар жаннатда мана шундай бир бўламиз», дедилар,

ВалФажр сураси ўша куни мўминларга ўзгача тарзда қаттиқ таъсир қилди, борлиқларини эритиб юборди. Қалблари ўзгаргандай, руҳлари покланиб, қайта туғилгандай бўлдилар.

«Йўқ, (бундай кирдикорларингиздан қайтингиз!) қачон ер (зилзилага тушиб, барча нарса) чилнарчин қилинганда, Парвардигорингиз(нинг ҳукми) ва фаришталар сафсаф бўлиб келганда, ўша кунда жаҳаннамни ҳам (яқин) келтириб қўйилганда, ана ўша Кунда инсон (бу кўрганларидан) эслатмаибрат олур. (Аммо у Кунда) бу эслатмаибрат(нинг фойдаси) қаёқдан тегсин?! У: «Эҳ, кошки эди мен ҳаёт вақтимда (солиҳ амаллар) қилиб ўтган бўлсам», деб қолур! У Кундаги (Оллоҳнинг) азоби каби ҳеч ким азоблай олмас, ва у Зотнинг (кишан ва занжирлар билан) боғлаши каби ҳеч ким боғлай олмас. (У Кунда ҳаёти дунёдан Оллоҳ таолонинг ваъдасига ишониб имон ва эзгу амаллар билан ўтган мўминларга хитоб қилиб, дейилур): «Эй хотиржам, сокин жон, сен (Оллоҳ ато этган неъматлардан) рози бўлган (ва Оллоҳ таоло томонидан сенинг амалларингдан) рози бўлинган ҳолда Парвардигоринг (хузур)га қайт! Бас, (солиҳ) бандаларим қаторига киргин ва менинг жаннатимга киргин!» (21—29 оятлар).

Бу оятлар, айниқса, Ҳазрати Абу Бакрни маст қилди. Кўзларида шундай оқибатга эришиш, шундай бахтсаодатга етишишнинг умид учкунлари иорламаган кимса йўқ эди. Бу саодатга эришиш, бу чексиз маънавий завқни тотиш кимга насиб бўлади? Буни ёлғиз Оллоҳнинг ўзи билади.

— Ё Набийаллоҳ, — деди Абу Бакр, — бу қандай гўзал, қандай ажиб бир мукофот.

Расулulloҳ (с.а.в.) нигоҳларини унга йўлладилар:

Ё Абу Бакр, Буюк Оллоҳ сен ўлаётганингда худди мана шу сўзларни баён этади, —

дедилар.

Ҳазрати Абу Бакр бу хушxabарни эшитиб, худди hozирнинг ўзидаёқ ушбу мукофотга сазовор бўлаётгандай, дунёда яшаяптими ёки охиратдами — билмай колди.

ВИЖДОН АЗОБИ ВА ОВЧИ ЙИГИТ

Расулulloх (с.а.в.) бир куни Сафо тепалигида ўтирган эдилар. Бемисл кофир Абу Жаҳл, ёнида бириккита хамтовоклари билан, ўша ердан ўтиб колди. Расули Зишонни (с.а.в.) кўргани хамон тепа сочи тикка бўлди. Ўзўздан сўкиниб кетди. Пайғамбар (с.а.в.) сир бой бермай, жавоб хам қилмай ўтиравердилар.

Сўкинишларига ҳеч қандай жавоб бўлмаган сари Абу Жаҳл баттар асабийлашди. Оғзига келганини қайтармай ҳақорат қила бошлади. Устига устак, хамтовоклари билан бир бўлиб, У зотга қарата тош, тезак хам отишга тушди.

Пайғамбар жанобимиз яна жавоб қилмадилар. Ўринларидан туриб, индамай у ердан кетиб колдилар. Қўрққанларидан эмас, у баттолни Оллоҳга ҳавола этганлари учун хам ломмим демаган эдилар.

Абу Жаҳл эса, хамон орқадан сўкинарди. Бу жирканч ҳодисага ташқаридан икки зотгина гувоҳ бўлди. Бири — хамма нарсани кўриббилиб турувчи Буюк Оллоҳ бўлса, иккинчиси — Абдуллоҳ ибн Жудьоннинг бир чўриси эди... Бу аёл ушбу дамда бакуват бир эркак бўлишни, сапчиб туриб бориб Амр ибн Ҳишом ва унинг хамтовоқларига яхшигина сабоқ бериб кўйишни истар эди...

Ҳолбуки, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ (с.а.в.) унинг қариндоши эмасди. Қолаверса, ўзи хам мусулмон бўлмаган. Аммо унда инсонийлик, муруват туйғуси баланд эди. Бегуноҳ бир кишининг ҳақоратланаётганини кўрабилатуриб ломмим демаслик, менга деса ўлиб кетмайдими қабилида бефарқ бўлиш одамга эмас, ҳайвонга муносиб бир туйғу бўларди. Ҳолбуки, озод аёл хам эмас эди. Аммо ҳурфикрли, оқила эди. Унинг ўзига хос бир ҳақ туйғуси, адолат туйғуси, виждони бор эди. Ва шу онда бу виждони ўзининг динида бўлмиш Абу Жаҳлни ҳақсиз ва золим деб топган, айблаётган эди.

Кўзи очик ва инсоф ўлчовларини йўкотмаган ҳар бир одам: «Бундай чехрали инсон ёмон бўлиши мумкин эмас», дея тан оладиган Инсон шундай ҳақоратланса, шундай хўрланса!... Боз устига, бу каби ишларни Абу Жаҳлдек бир нурсиз, юздан ёмонлик ёғилиб турадиган одам қилса, қандай тоқат этиб бўлади?

Бу фикрлар чўрига ҳеч тинчлик бермай кўйди. Шу пайт ёнидан Пайғамбарнинг (а.с.) амакилари Ҳамза ўтиб бораётганини кўриб колди. Шошапиша:

— Е Ҳамза! Е Ҳамза! — деб ортидан чакирди. Ҳамза тўхтади. Қараса, бир чўри.

— Нима дейсан, эй чўри? — дея сўради.

— Сенга бир дардимни айтмоқчиман. Аммо, аслида, у менинг дардим эмас.

— Тушунтириброқ гапирсангчи.

— Бирикки соат олдин шу ерда бўлганинда, менайтмоқчи бўлган воқеани ўз кўзинг билан кўрган бўлардинг.

— Яна ҳеч нарсани тушунмадим. Очикроқ гапир! Чўри бўлиб ўтган воқеани батафсил айтиб берди.

Сўнгра сўзларини шундай давом эттирди:

— Абдулмутталибнинг мард ўғли Ҳамза ов овлаб юраверсинда, бу ерда Амр ибн Ҳишом унинг жиянини тошбўрон қилсин, устига ёмғирдек ҳақорат ёғдирсин!.. Ахвол шундай бўлса хам, сен йўлингдан қолма, эй Ҳамза, овингнинг кетидан қолма. Аммо шуни хам яхши билиб кўйгинки, қадри йўқ мендек бир чўрининг хам виждони бу воқеани кўриб ларзага тушди, паришон бўлди. Энди боравер...

Ҳамза ниҳоятда дарғазаб бўлди. Имон келтирмаган эди, аммо суюкли жиянини Амр ибн Ҳишомнинг ҳақоратлашига ҳам индамай кетолмас эди. Шунингдек, чўрининг наштардек ўткир ва кинояли сўзлари Ҳамзанинг жонжонидан ўтиб кетди. Каъба томонга шаҳдам йўл олди.

Ҳамза ҳар куни овга чиқар, шу тарика кўнгилхушлик килар эди. Овдан қайтаётганда Каъбани тавоф этар, дўстлари билан бир оз суҳбат куриб, сўнгра уйига қайтар эди.

Масжиди Ҳарамга борганида, бир даврада ўтирган Абу Жаҳлни кўриб қолди. Тўғри устиларига бостириб бораверди ва ҳеч нарса демай, қўлидаги ёйни отиб, Абу Жаҳлнинг бошини яраллади. Абу Жаҳлнинг бошидан қон оқа бошлади. Бу воқеа шу қадар тез рўй бердики, ҳеч ким ҳеч нарсани тушуна олмай қолди. Сўнгра бирдан хушларига келиб, сапчиб турдилар ва Ҳамзага хужум қилишга шайландилар.

— Нима гап, эй Ҳамза? Ёки даҳрий бўлдингми? Ҳамза кўзларини Абу Жаҳлдан узмас эди.

— Жиянимни бекорданбекорга ҳақорат қилиш мард йигитнинг иши эмас! — деб ҳайқирди.

— Мана, мен ҳам унинг динидаман, унинг йўлидан юрмоқдаман, мард бўлсанг, майдонга чик!

Ҳамзанинг бу гулдурас овози бутун Масжиди Ҳарамдагиларга улкан бир янгиликни баралла эълон этган эди. Бу сўзларга жавобан қандай ҳам йўл тутиб бўларди?!

Ёнатрофдагилар мазкур воқеани муҳокама қилишга тушдилар. Абу Жаҳл бир қўли билан бошидаги ярасини силай бошлади. Қон унинг афтибашарасини жирканч бир ҳолга солган эди. Дўстлари хануз унга қараб туришар, бир ишорасини кутишар эди.

Абу Жаҳл уларга ўгирилди:

— Абу Умора (Ҳамза) ҳақлидир. Мен бугун унинг жиянини бекорга ранжитдим. Ўз навбатида у мендан жиянининг Ал-Аминини олди, — деди.

Воқеанинг бундай ечим топишини ҳеч ким кутмаган эди. Чунки бунақа адолат, инсонийлик туйғуси Абу Жаҳлга хос эмас эди. Тушда ҳам Абу Жаҳл бу даражада ҳақпарвар бўла олмасди, ахир. Қолаверса, ёнида дўстлари бор, бошлаб Ҳамзанинг таъзирини бериши мумкин эди. Бошидан қонлар оқаоқа, Ҳамзани жазолай олиши мумкинлигини билатуриб, бундай муомала қилиш ҳар қандай мард йигитнинг ҳам қўлидан келавермайди.

Муқаррар жанжалнинг олди олинди. Абу Жаҳл Ҳамзага қарши ломмим демади, айбдор эканлигини тан олди. Абу Жаҳлга керакли сабоқни бердим, деган фикр билан Ҳамза у ерни тарк этди.

Унчамунча одамлар тарқалгандан кейингина Абу Жаҳл ниқобини олиб ташлади:

— Ҳамза жаҳл устида бориб Муҳаммадга қўшилмасин тағин, деб кўркдим. Қўяверинглар, бир марта ургани билан ҳеч нарса бўлиб қолмайди...

Масаланинг асл моҳияти мана шунда эди.

Ҳамза уйига келди. Қалбини қандайдир ажиб бир хузурхаловат қоплаган. Ҳатто бегона бир чўрининг виждонини азоблаган бу жирканч ҳодисага яхшигина бир жавоб билан барҳам бергани, Абу Жаҳлга жазосини ўз қавми ва қабиласининг кўзи ўнгида бергани айниқса кўнгилдагидай иш бўлди. Аммо жаҳл устида айтиб юборган сўзларичи? Нимадан дарак беради у? «Мен ҳам унинг динидаман!» деди. Ҳолбуки, шу бугунга қадар бу Ҳақда ҳали ҳеч жиддий бош қотириб кўрмаган.

Жиянига бўлган ишончи чексиз эди. Тўғри сўзли, одобли инсон. Модомики, у шундай даъво билан майДонга чиққан экан, албатта, нияти холис бўлади; одамлар айтаётганидек, бир можаро чиқариш орзуида бошламаган бу ишларни — Ҳамзанинг қаноати шундай эди.

Бадахлоқ акаси Абу Лаҳаб сингари, унга душман ҳам бўлмади, аммо ота-боболаридан мерос бўлиб келаётган динини ўзгартириш заруратини ҳам ҳозирча ҳис этгани йўқ эди... Шайтон Ҳамзани китиклар, Абдулмутталибнинг динини тарк этишига ҳеч рози бўлмас эди. Мияси худди бир жанг майдонига айландиқолди.

«Ўлим ҳам инсонга динидан воз кечишдан кўра яхшироқдир. Неча йиллардан бери қошларида бош эгганинг илоҳлар юзига қандай қарайсан? Хубал, Лот, Уззо, Манот, Исоф,

Ноила... булар нима бўлади? Ҳаммаларидан воз кечасанми?»

«Аммо жиянинг инсонларни ёмонликка чакираётгани йўқ. Тошлар ва ёғочларга кул бўлиш жаҳолатидан кутулишга, ёлғиз Ҳакка кул бўлишга чақирмоқда. Ҳакка хурматда, тоатибодатда бўлишга чорламоқда».

Ҳамзанинг зеҳни гоҳо шайтоннинг васвасалари, гоҳо қалбидан, ақлидан юксалаётган фарёдлар мунозарасидан алғовдалғов бўлди. Тонггача мижжа қокмади. Қуёш чиқа бошлади, аммо Ҳамза ҳали ҳам ухламаган эди. Ҳануз юқоридаги икки қарамақарши фикрнинг кураши билан банд эди хаёли.

«Тур! Яхшиси жиянингнинг каломини тингла! Дардингни бориб унга айт!»

Тўсатдан пайдо бўлган бу фикр хаёлидан япши тезлигида ўтди. Энг мақбул чора шу эди. Дарҳол ўрнидан турди, жиянининг ҳузурига борди. Унга чўри билан учрашган дақиқадан тортиб шу пайтгача бўлган воқеаларни ва хаёлидан ўтган фикрларни баён қилди. Расулulloх (с.а.в.) унга Ислom дини ҳақида маълумот бердилар. Жаннат ва жаҳаннам, неъмат ва азобни ёдига солдилар. Ниҳоят, Оллоҳ таолонинг ҳам ёрдами етишди. Васваса булутлари биринкетин тарқалиб кетди. Лотлар, уззолар том маънода бир тош сифатида акс эта бошлади. Шаҳодат калималарини келтирди ва мусулмон бўлди.

Расулulloх (с.а.в.) амакиларининг мусулмон бўлгани боис чексиз севиндилар. Абу Жаҳлнинг ҳақоратлари берган дил оғриғининг ўрнини қатқат мамнуният ҳислари қоплади.

Абу Жаҳл ҳам ушбу кечани беҳаловат ўтказди. «Ҳамза жоҳиллик қилиб Муҳаммадга эргашиб кетсая?» деган савол эрталабгача унга тинчлик бермади.

«У имон келтирадиган бўлса, шунча йилдан бери индамай юрармиди?! Жиянини сендан кўра юз чандон, минг чандон яхшироқ билади, сен сира ҳам ташвишланма».

Абу Жаҳл баъзан мана шундай ўйхаёллар оғушида енгил тортгандек бўларди. Олдидаги қадахни қайтақайта тўлдириб бўшатар экан, ичаётган шаробидан ҳам кўнглига бир тасалли ахтарарди. Аммо бундай осойишталик дамлари ўткинчи эди, бир неча дақиқадан сўнг ўтардикетарди.

«Одамларга асло ишониб бўлмайди. Эртага Валиднинг, Нодирнинг, Уқбанинг, ҳатто Абу Лаҳабнинг ҳам мусулмон бўлганини эшитасан, ўшанда зинҳор ўзингни йўқотиб қўймагин», деган бир шивиршивирни қалбининг тубтубидан ҳис этарди.

Абу Жаҳл бир неча марта: «Э борэ, бир Ҳамзанинг мусулмон бўлгани билан бу иш бошланмайди ҳам, битмайди ҳам. Бўлар иш бўлар», дея ўзини юпатишга уринди, бўлмади.

Аммо кўнгил деб қўйибдилар бунини: на сўзни тушунади ва на фармонни бажаради! Туриб у ёқбу ёққа юрди, бўлмади, ўтириб шароб ичди, бўлмади. Бориб чўрилари билан кўнгилхушлик қилмоқчи бўлди ҳамки, қалби таскин топмади.

Хуллас, у ҳам Ҳамза каби кечани уйкусиз ўтказди... Айланибайланиб хаёли яна боши берк кўчага кириб қолаверди. Бир чора тониш керак, Ҳамзанинг кўнглини овлаш, бир амаллаб уни ўз динида қолдириш даркор...

Эрта тонгда тўғри Абу Лаҳабниқига йўл олди. Унга дардини айтмоқчи, укасига панднасихат қилишини сўрамоқчи эди. Ҳаяжон ичида бораркан, бир «совук» хабар уни буткул саросимага солиб қўйди. Йўлдаёқ эшитдики, «Ҳамза мусулмон бўлибди!»

Абу Жаҳл янгиликни илк бор маълум қилган одамнинг ёқасига ёпишиб, қўйлагини йиртиб юборай дейди:

— Ҳазиллашма мен билан, жиддий гапиряпсанми?! — деди.

— Албатта, жиддий. Салгина олдин ўзидан эшитдим. Қўлини пешонасига қўйди. Бу хабар унинг кўксига наштар ургандай бўлди. Бир неча сония кўзи юмук Ҳолда туриб қолди, сўнгра лаблари бужмайиб, худди илон заҳар сочаётгандай вишиллаб шундай деди:

— Шошмай тур, Ҳамза!.. Сени ҳам йўқ қилмасам, отимни бошқа қўяман!

МАХСУС БИР ДУО

— Оллоҳим, бу динга ё Умар билан, ё Амр билан қувват бер...

Мўминлар орасира Расулulloҳнинг (с.а.в.) шундай дуо қилаётганларини эшитиб қолишар, «Омин» (дуоимизни қабул айла, ё Робб) дейишар эди. Бу дуонинг албатта қабул бўлишини билишар, аммо ҳидояти Роббонийга қайси бири эришиши уларга қоронғи эди.

Қоятошдан ҳам қаттиқ бу юракларнинг юмшаши осон эмасди. Мусулмонларга доимо совуққина тикилишга одатланган бу нигоҳлар, бу дафъа уларга илиққина, марҳамат билан қарай олармикан? Тоғлар ўрнидан қўзғалиб, дунё остинустин бўлиб кетганда ҳам, бу одамларни ҳидоят йўлида кўришни ҳеч ким тасаввур қила олмасди. Аммо Оллоҳнинг раҳмати, ҳидояти чексиз, чегарасиз эканлиги ҳам аини ҳақиқатдир. Бу иккисидан бирига илоҳий назар бир йўналса дарҳол ўзгариш юз бериб, музлар эриши, тош юраклар мумдек эриши турган гап.

Ҳа, Умар ибн Хаттоб билан Амр ибн Ҳишом (Абу Жаҳл) Макканинг энг сўзи ўткир икки одами... Бири билан кучи, жасорати ва довюрраклиги, мардлиги ва уддабурунлиги билан шуҳрат қозонган, иккинчиси қавми орасидаги кучқудрати, шайтонларга ҳам нанд берадиган ярамаслиги билан шуҳрат топган, ҳар иккаласи ҳам зако зинапоясининг сўнгги поғонасигача кўтарилган кимсалар эди.

* * *

Ҳаж мавсуми.

Бу сафарги ҳожилар орасида мусулмонликни қабул этган биронта ҳам киши йўқ. Чунки ҳар томондан имонга олиб борувчи йўллар тўсиб қўйилган, келган ҳар бир карвонга «янги ва уйдирма» бир диннинг ўртага чиқарилгани уқтирилган, динни келтирган киши эса, сеҳргар деб билдирилган эди.

Гўёки «бу сеҳргар юз йиллардан бери ота-боболаридан қолиб келаётган динларини хуш кўрмас» эмиш. Қурайшга кирадиган ҳамма қабилаларни жоҳил ва нодонга чиқариб қўйган, баобрў кишиларни аҳмоқ дер, илоҳларга тил теккизар, одамларни ота-онаси, қариндошуруғи, қабиласидан совутар, фитна уруғини сочар» эмиш. Энг ёмон томони — «унинг ёнига учрашиш учун бир борган киши ўзини унинг сеҳридан халос эта олмас»миш.

Келганларга, агар ақллари жойида бўлса, Валид, Утба сингари тажрибали, муҳтарам зотларнинг насиҳатларини тинглаш, Муҳаммад ибн Абдуллоҳ билан учрашишдан қочиш фикри сингдирилди.

Бу йўлда зўр ғайрат билан қилинган ташвиқотлар ўз таъсирини кўрсатди. Бутун Араб ярим оролида донг таратган, ўзини тан олдирган бир қабиланинг каттаю кичиги «бу сеҳргарнинг ёмонлиги» ҳақида гапириб турса, ишонмай бўладими, ахир. Қани, шахсан ўзим бориб кўрайинчи, дейиш бошга бало орттириш демак эди.

Шундай бўлсада, Набийи Акрам (с.а.в.) ҳожиларнинг орасида юрардилар, улар билан суҳбатлашишни, Исломи динининг устивор асослари ҳақида сўзлаб беришни истардилар, аммо ким ҳам у кишига кулоқ соларди дейсиз. Устига устак, қизғиш соқолли, қизғиш юзли бир одам орқаларидан соядек эргашиб, кучоғига тўлдириб олган тошларни У зотга карата бирбир отиб бораркан:

— Зинҳор алданманглар, қурайшларнинг тинчини бузган сеҳргар худди мана шу кишидир. Уни яқиндан танийман, чунки у менинг жиянимдир, — дерди.

Ҳали шаҳарга кирмаслариданок «Зинҳор гапларига ишонманглар», деб огоҳлантирилган бу нур юзли инсонни ҳожилар кўрар, покиза қалб эгасига ўхгаатсаларда, «зиёни тегмасин яна», деган ўйда ўзларини олиб қочар эдилар.

— Қавминг сени биздан кўра яхшироқ билади. Шунинг учун кел, бизни ўз ҳолимизга қўй, — дея қайрилиб кетардилар.

Шу тариқа бу ҳаж мавсумида мушрикларнинг ғайрати ўзлари кутган самарани берди.

ҲАБАШИСТОН САРИ

Дўкпўписа, зиёнзаҳмат ва зулмларнинг аксариси, одатда, ҳеч кими йўқ, мадад берувчи бир химоячиси ҳам бўлмаган мўминларга нисбатан қилинади. Масалан, Ҳамзага биров бир нарса демасди. Аммо заиф, ожиз, чорночор куллар озодликка эришган бўлсаларда, мушрикларнинг дағдагаю азиятларидан қутулмаган эдилар.

Кунданкунга авж олаётган бу ҳодисалар мўминларнинг сабркосасини тўлдираёзди. Муслмонларга қилинаётган бу зулмларни бартараф эта олмаслик Расулulloҳни (с.а.в.) жуда ҳам хафа қилар, аммо ҳеч маъкул бир чора топа олмай, ҳайрон эдилар. Ниҳоят, бир куни уларга:

— Ҳозирча Ҳабашистонга бориб турунглар. У ерда бир хукмдор бор, унинг ҳокимияти остидагиларга асло зулм қилинмайди, унинг паноҳида яшовчилар хузурхаловатда, эмин яшайдилар. Умид қиламанки, Жаноби Ҳақ у ерда сизларга осойишталик беради, дедилар.

Мўминлар бирбирлари билан шу масалани муҳокама қилиб, бир қарорга келдилар, сўнгра йўлга ҳозирлик кўра бошладилар. Кетишга аҳд қилган кишилар аниқланди, қайси куни йўлга чиқиш белгиланди.

Сафар тадоригини кўраётганлар орасида Расулulloҳнинг (с.а.в.) нуридийдалари — эндигина келин бўлган Руқайя билан унинг умр йўлдоши Усмон ибн Аффон ҳам бор эдилар.

Машхур Утба ибн Робианинг ўғли Абу Ҳузайфа ва унинг хотини Сахло, Абу Салама ибн Абдул Асад ва хотини Умму Салама, Амир ибн Робиа ва рафикаси Лайло... Булар эрхотин бўлиб кетаётганлар. Булардан ташқари, яна яққаякка кетаётганлар ҳам анчамунча эди. Зубайр ибн Аввом, Мусъаб ибн Умайр, Абдурахмои ибн Авф, Усмон ибн Мазъун, Сухайл ибн Байда, Абу Сабра ибн Абу Рухм, Хотиб ибн Амр ва Абдуллоҳ ибн Масъуд ва бошқалар...

Тайёргарлик яширин равишда борди ва қисқа муддат давом этди.

Бир куни тонг сахарда Набийлар Сарварининг суюкли қизлари Руқайя бир эшакка минган ҳолда, ёнида эри билан, Маккани тарк этдилар. Жуда ҳам ғамгин бир айрилик бўлди бу. Балки энди бир неча йилгача ота-онаси, опасингилларини кўрмаслиги ҳам мумкин эди. Аммо бу сафар давомида доимо уларнинг ёди билан яшаши аниқ. Чунки кўнгиллар бир, мақсад бир.

Ота улар борадиган жойда ҳокимият тепасида адолатли бир хукмдор турганини айтган эдилар... Аммо бу ерда қолаётганларнинг ҳоли нима кечади? Бу зулм, жабру ситамлар шу билан тўхтармикан, ниҳоясига етармикан бу истехзо ва камситишлар?..

* * *

Амир ибн Робианинг хотини Лайло майдачуйда қийимкечакларни йиғиштириб, эшагига юклар экан, бирдан чўчиб тушди.

— Йўл бўлсин, эй Абдуллоҳнинг онаси, бирон сафарга отландингми, деймана?

Ким эканлигини билиш учун Лайло бошини ўгиришига ҳожат йўқ, қимлиги маълум эди. Шунинг учун бутун жасоратини йиғдида, хотиржам жавоб қилди:

Ҳа, ё Умар, Оллоҳнинг даргоҳи кенг, эркин нафас олишимиз мумкин бўлган бир юрт қидириб йўлга тушмоқчимиз. Ахир, сизлар бизни оғир аҳволга солиб қўйдингизку? Аёвсиз эзиб, хўрладиларингиз. Ўз ватанимизда осойишта яшашимизга қўймадиларингиз. Умид қиламизки, Оллоҳ бизга ҳам бир бошпана бериб қолар. Жуда соз. Оллоҳ йўлдошингиз бўлсин...

Лайло Умарнинг овозида қандайдир маъюслик, ачиниш оҳанглари сезди. Аслида, у жуда ғамгин эди, ичи ёнарди, хўнграб йиғлаб юбормаслик учун тўхтовсиз равишда лабларини тишлар эди. Уйини, гўшасини, туғилиб ўсган ватанини тарк этиш осонми?

Балки мана шу ғамгинлик боис Умарнинг овозида маъюслик бордек туюлгандир. Ёки Умар чиндан ҳам унга ачиндими?

Бир оздан кейин эри Амир келгач, унга бор гапни сўзлаб берди. Амир хотинининг кузатишларига унчалик аҳамият бермади.

— Нима, Умар мусулмон бўлади деб ўйлаяпсанми?!

— Ҳа, нимагадир кўнглимда шунака фикр уйғонди. Қилган зулмларига пушаймонлик хисси бор эди, назаримда.

— Ақлим бовар қилмайди, — деди Амир. — Хаттобнинг эшаги ҳам мусулмон бўлмагунча, Умар мусулмон бўлмайди.

Сухбат асносида тайёргарлик ҳам тугади. Жондан азиз ватанларини тарк этар эканлар, олдиндаги эшакка «Чух!» дедилар.

Бошқабошқа вақтларда, гўё бирбирларидан беҳабар каби йўлга чиққан хотин ва эркаклардан иборат ўн беш кишини Жидда йўли бирлаштирди. Ўн биттаси эркак, тўрттаси аёл эдилар. Бирлашганларидан сўнг, мабодо орқамиздан хабар топиб яна таъқиб этиб юрмасинлар, деган ўйда тезтез юриб кетдилар.

Жиддада энди йўлга отланиб турган бир кеманинг устидан чикиб қолдилар. Дарҳол йўлқира келишилди. Одам бошига ярим динордан тўғри келди. Кемага ўтирдилар. Вақтни йўқотмай, кема тез йўлга чиқди.

Мушриклар бу сафар тўғрисида кечроқ бўлсада, хабар топиб, ўша заҳоти орқаларидан таъқиб эта бошладилар. Жидда соҳилига келдилар, аммо улгурмадилар. Узоқдан қораси тобора кичиклашиб бораётган кемага биттаси ишора қилиб:

— Ана улар, хув анави кемада кетяптилар, — деди.

Кема соҳилдан анчамунча узоқлашиб кетган эди, орқага курук қайтишдан ўзга чора қолмади уларга.

* * *

Ҳабаш ўлкасининг багри кенг эди. Кемада келган шунча йўловчини сиғдирган, бу ўн беш киши билан торайиб қолмасди. Бориға қаноат қиладиган, аҳволларидан шикоят этмайдиган бу кишилар тезда Ҳабаш юртига ўрнашиб олдилар.

Улар тинчхотиржам тоатибодат қила бошладилар. Ҳеч ким таъйиқ этмайди. Маккадаги ҳаётнинг буткул акси. Осойишта кунлар бошланди. Абу Жаҳл, Абу Лаҳаб, Умар ибн Хаттоблар бу ерда йўқ. Аммо Макканинг доғиҳасрати, Расулulloҳнинг (с.а.в.), Каъбанинг, у ерда қолган мўминларнинг соғинчи бор эди бу кўнгилларда. Бу ердаги одамларни биров танимайди. Ораларида биронта ҳам мусулмон йўқ. Шундай бўлса ҳам, ҳабашистонликлар уларни кучок очиб кутиб олдилар, оғирларини енгил қилиб, кўмакчи бўлдилар. Тоатибодатларига эса, аралашмас эдилар.

* * *

Макка...

Расулulloҳни (с.а.в.) жинни бўлиб қолибди, деган миш-мишлар тарқатилди. У ербу ерда гап очилса, уни шайтон васвасага солиб қўйган, деб гаириришар эди. Ҳатто хузурларига келиб, у кишига очиқойдин:

— Сен жиннисан, — деганлар ҳам бўлди.

— Ахир, гапларинг тўғри бўлса, бизга далил қилиб фаришталарни кўрсат, — дердилар.

Гап эшитадиган, гап уқадиган аҳволда эмас эди улар. Аслида, гап уқиш учун келмаган эдилар.

— Ёнингда фаришталар бўлмаса, биз билан гаплашма, эҳтиёт бўл... — дердилар.

Ҳар ким оғзига келганини қайтармас эди. Бу сўзлар ғофил бандаларнинг, гумроҳ кимсаларнинг истехзо, кинояларидан иборат эди.

Расулulloҳни (с.а.в.) телба деб миш-миш тарқатганлар ўзлари ҳам телба эмас эди. Ақли жойида, эсхушли одамлар эди.

Тижорат соҳасида илоннинг ёғини ялаган, муғамбир, айёр кипшлар бор эди ораларида. Уларни алдаб, қўлларидаги молни олиб қўйиш амримаҳол эди. Ҳаж мавсуми яқинлашган сари, бўлғуси ташвиқотларда бир ёқадан бош чиқариб иш тутайлик, акс ҳолда, мусофирлар

шубҳаланиб коладилар, деб келишиб олишлари уларнинг етарли даражада ақллари бор эканлигини кўрсатмайдими?!

Расули Акрамнинг (с.а.в.) эсхушлари жойидамайўқми эканини ажрата оладиган лаёқатли кимсалар эди улар. Неча йиллар у зот билан маслахатлашиб, у кишининг ўғитларидан ўрнак олиб иш тутган ва ниҳоят «Ал-Амин» деб исм берганлар ҳам ўша гумроҳлардир. Бу сифат инсонларга берилиши мумкин бўлган энг яхши, энг улуғ бир ном эди. Буюк Оллоҳ ҳам ўз ҳабибани «Амин» деб сифатлаган, ахир.

Улар бу миш-мишлар билан мусофирлар тугул, ўзларини ҳам алдай олмай гаранг бўлиб юрганларида, Расулуллоҳни (с.а.в.) навбатдаги ваҳий иси камраб олди. Муборак калбларига илоҳий калом ушбу оятларни ёза бошлади:

«Нун. Валкалами ва ма йастурун...»

— Нун... Қалам ва (у билан фаришталар) битадиган битикларга касамки, сиз — Парвардигорингизнинг марҳамати билан — мажнун эмасдирсиз. Албатта, сиз учун (кофирларнинг бундай озорларига сабртоқат қилганингиз сабабли) битмастуганмас ажрмукофот бордир. Албатта, сиз улуғ Хулқ устидадирсиз. Яқинда қайсиларингиз (яъни, сизми ёки уларми) мажнун эканликларингизни сиз ҳали кўражаксиз, улар ҳам кўражаклар. Албатта, Парвардигорингизнинг Ўзи Унинг йўлидан озган кимсаларни жуда яхши билгувчидир ва У ҳидоят топгувчиларни ҳам жуда яхши билгувчидир. Бас, сизнинг ҳақ пайғамбарлигингизни ва Қуръонни «ёлғон» дегувчи кимсаларга итоат этманг! Улар сизнинг кўнгилчанлик — мураса қилишингизни истарлар, шунда улар ҳам кўнгилчанлик қилурлар. Яна сиз ҳар бир тубан қасамхўр, ғийбатчию гап ташувчи, яхшилиқни ман қилгувчи — бахил, тажовузкор, гуноҳга ботган, кўпол ва булардан ташқари, бенасабҳароми кимсага итоат этманг! У молмулк ва ўғиллар эгаси бўлгани учун (ўзидан кетиб) қачон унга Бизнинг оятларимиз тиловат қилинса: «Булар аввалгиларнинг афсоналарику!» дер. Яқинда биз уни тумшуғидан тамғалаб қўяжакмиз!» (Қалам сураси, 1-16.)

Бу оятлар мушрикларга ўқиб берилганда, улар портлағудай дарғазаб бўлдилар.

Телба деб миш-миш тарқатганлари бу одамнинг нимаси телба? Қайси иши, қайси сўзи жинниларнинг сўзи ва ишларига ўхшайди?..

Оятларда таъкидланган «Улуғ бир хулқ устида» эканлиги тўғрисидаги ҳақиқатни қайси виждонли одам инкор эта олади?

Бутун ўжарликларига қарамай, калбларидан суғура олмаган ҳақиқат — Расулуллоҳнинг (с.а.в.) тўғри сўз, ишончли инсон эканликлари эди. Бу оятларга қарши «Э, борэ, буларнинг ҳаммаси ғирт бўхтон... Орамизда бу жирканч иллатларни ўзида жамлаган кимса йўқ...» дейишга журъат эта олишмас эди, чунки худди шундай сифатларга эга киши ораларида борлигини ҳеч ким инкор қила олмасди.

Ҳар ким ўзича бу ҳақда бош қотирар, таниқли ва баобрў, мол-дунёси ҳамда ўғиллари кўп бўлган кишиларни бирмабир ақл сузгичидан ўтказар эди.

Ахнас ибн Шарик, Валид ибн Муғийра, Абу Жаҳл Амр ибн Ҳишом ва шу қабила бу оятлар ўзлари ҳақида эканлигига ишонч ҳосил қилдилар. Аммо ҳаммани ўйлатиб ва ажаблантириб қўйган бир сифат бор эдики, бу ҳам бўлса, ҳалиги кишининг «бенасабҳароми» (яъни, зинодан туғилган) фарзанд эканлиги эди...

Ожиз банда ўзининг қандай йўл билан она қорнига тушганини қаердан ҳам билсин?

* * *

— Онажон, Муҳаммад мени бир қатор жирканчиллатлар билан сифатлаб танитди. Ўйлабўйлаб, чиндан ҳам уларнинг баъзилари менда борлигини инкор эта олмадим. Аммо бир жиҳат мени жуда ажаблантириб қўйдикки, уни ҳеч миямдан чиқара олмаяпман. Бу жиҳатни фақат сен тушунтириб, изоҳлаб беришинг мумкин.

— Хўш, нима гап экан, ўғлим?

— Бенасабхароми деб таъкидламоқда. Буни сендан бошқа ким ҳам биларди? Энди тўғриси айт, мен зино йўли билан туғилганманми?

Она оғир аҳволга тушиб қолган эди. Ўғли ўжарлик килиб туриб олгач, очигини айтишга мажбур бўлди:

— Уғлим, сенга ҳозир бир ҳақиқатни очикойдин сўзлаб бераман. Тўғри ёки нотўғри иш қилганимни яхшилаб ўйлаб кўр. Сўнгра, агар истасанг, мени ўлдириб юборсанг ҳам майли.

Бирикки сония чуқур нафас олди. Ҳаяжонини босиб олгандан сўнг, ҳақиқатни оча бошлади:

— Отанг бой, аммо жисмонан заиф, хезалак бир одам эди, ҳеч бола бўлмади. Молмулки бегоналарга қолмасин, деб бир чўпон билан қўшилдим. Шундан кейин сен туғилдинг...

* * *

Бу суҳбат Валид ибн Муғийра билан онаси орасида бўлиб ўтганлигини тасдиқловчи ривоятлар бор. Аммо бу унчалик аниқ маълумот эмас. Чунки жоҳилия даврида зино жуда кенг тарқалган, шу йўл билан туғилган болалар ҳам оз эмас эди.

* * *

Қалам сурасининг кейинги оятларида эса, маккаликларнинг Ҳаққа бўйин эгмайдигаи, ўз кучидан бошқа кучни тан олмайдиган тоифасига ибрат бўлсин, деб бир мисол келтирилади: Маккадан унча узок бўлмаган Яман диёрида жуда катта мевали боғнинг бир эгаси бўлган экан. Ҳар йили ҳосил пишганида, камбағалмискинларнинг ҳақулушларини ажратиб берар экан. Лекин у киши вафот этгач, мевазор боғга эга бўлиб қолган фарзандлари бошқа йўлни тутадилар. Қуйидаги оятларда Оллоҳ таоло ўша ҳодиса ҳақида ҳикоя қилади:

«...Дарҳақиқат. Биз уларни (Макка аҳлини очарчилик ва қаҳатчилик билан) балоладик. Биз (илгари) боғ эгаларини ҳам худди шундай (махрумлик билан) балолаган эдик. Ўшанда улар албатта уни (яъни, боғнинг ҳосилини) эртатонгда (камбағалмискинларга ҳақулуш) ажратмаган ҳолларида узиб олигига қасам ичган эдилар. Бас, (тунда) улар уйкуда бўлган чоғларида у (боғ)нинг устида Парвардигорингиз томонидан бўлган айлангувчи (балоолов) бир айландию, у (боғнинг ҳосили) узилгандек бўлдиқолди. Улар эса, эрта тонгда туришиб, «Агар (ҳосилни) узмоқчи бўлсангизлар, зироатгоҳларингизга юра қолинглар», (деб) бирбирларини чақирдилар. Сўнг: «Бугун у (боғда ҳосил узаётган вақтда) устларингизга бирон мискин келиб қолмасинда», (дейишиб) бирбирларига пичирлашган ҳолларида жўнаб кетдилар. Улар тонгсахарлаб бордилар. Энди қачонки, уни (яъни, куйиб кулга айланган боғларни) кўришгач, (аввал): «Шакшубҳасиз бизлар йўлдан адашиб қолдик», дедилар, сўнг бу ўзларининг боғлари эканини билишгач: «Йўк, бизлар (боғимиздан) маҳрум бўлибмиз», дедилар. Уларнинг инсофлилари: «Мен сизларга (Оллоҳга) тасбеҳ айтиб шукр қилмайсизларми, демаганмидим?» деган эди. Улар (энди вақт ўтгач): «Парвардигоримизни поклаймиз. Дарҳақиқат, бизлар ўзимизга зулм қилгувчи бўлдик», дедилар. Сўнг улар бирбирларига боқиб, маломат қилиша бошладилар. Улар дедилар: «Эй, ўлим бўлсин бизларга! Дарҳақиқат, бизлар ҳаддан ошгувчи бўлдик. Шоядки, Парвардигоримиз бизларга у (боғ)дан ҳам яхшироғига алмаштириб берса. Бизлар, албатта, ёлғиз Парвардигоримизга интилгучидирмиз». (Оллоҳнинг амридан четга чиққан кимсалар учун) мана шундай азоб бордир. Агар билсалар, охират азоби, шакшубҳасиз, янада каттарокдир. Албатта, тақводор зотлар учун Парвардигорлари ҳузурда нознеъмат боғлари бордир. Ахир, Биз мусулмонларни жиноятчиқофир кимсаларга баробар қилурмизми?» (Қалам сураси, 17-35.)

Ҳақиқий адолат шундай эмасми? Золимга ҳам мукофот, мазлумга ҳам мукофот тамойили татбиқ этилса, тўғри бўладими, ахир?

Меҳнаткаш билан дангаса бир бўлсин, эзгулик қилувчи киши билан ғаразгўй, бахил кимсалар тенг бўлсин, бир хил муомала кўрсин...

Соғлом фикрлайдиган киши асло бунга рози бўлолмасди. Шу сабабдан бўлса керак, Оллоҳ таоло: «Оллоҳга таслим бўлган итоатгўй мўминларни бош кўтариб инкор этувчи кофирлар

билан тенг қўймайман» мазмунида хабар берди.

Расулulloҳ (с.а.в.) Жаброилдан олган саломларини эгасига етказдилар:

— Эй Хадича, Жаброил сенга Оллоҳнинг саломини келтирди, — дедилар.

Адаб ва фазилат намунаси бўлган буюк Хадича намли кўзларини артиб, жавоб берди:

— Салом Оллоҳ таолодир. Ҳар қандай салом ундан

дир. Жаброилга ҳам салому салавот бўлсин.

ФАВҚУЛОДДА БИР ТАКЛИФ

Абу Толибга қилинган иккинчи таклиф ҳам беҳуда бўлган, аксинча, жиянини ҳимоя қилишда давом этаётган эди.

Кунлардан бир куни Абу Толибнинг эшигини такиллаб, мушрикларнинг оксоколлари учинчи ва сўнги дафъа келдилар.

— Эй Абу Толиб, — дедилар. — Биз олдин ҳам сенинг ҳузурингга бош уриб келдик, аҳволимизни баён этдик. Сен кулоқ солмадинг. Бу кетишда орамизни қилич билан очик қилишга тўғри келадиганга ўхшайди. Бу сафар энди сўнги марта, аммо янги бир таклиф билан келдик.

— Қанақа таклиф экан у?

— Умора ибн Валид ибн Муғйрани сенга таклиф қиламиз.

— Хўш, нима қилибди Уморага?

— Жуда яхши биласанки, эй Абу Толиб, Умора қурайший ёшлар ичида кучқувват ва ақл жиҳатидан биринчи ўринда туради. Ёшлар ичида ундан ёқимлиги йўқ. Ишбилармон бир йигит. Уни сенга берамиз, эвазига сен Муҳаммадни бизнинг ихтиёримизга топширасан. Шу билан муаммо ҳал бўлади.

— Жуда соз. Сизлар менинг жиянимни нима қиласизлар?

— Ўлдирамиз.

Абу Толиб кулоқларига ишонмади.

— Жиддий сўзлаясизларми?

— Албатта.

— Демак, сизлар менинг ўғлимни олиб, ўлдирасизлар, бунинг эвазига мен сизларнинг ўғлингизни тарбиялайман, шундайми?! Сизларнинг бу таклифларингизга ҳатто туя ҳам рози бўлмаса керак. Ҳайвонга ҳам тўғри келмайдиган ишга қандай қилиб мени кўндирмоқчи бўлдиларингиз? Истасаларингиз, олдин ўғилларингизни менга беринглар, мен уни ўлдирайин, шундан кейин ўғлимни сизларга бераман.

— Майли, аммо бизнинг ўғлимиз сенинг ўғлинг қилаётган ишларни қилаётгани йўқ. Сенинг ўғлинг бизнинг илоҳларимизни ҳақорат қиляпти, бизларни гумроҳликда айбляпти, жамоамизни тарқатяпти, кариндошни кариндошдан совутиб, душманга айлантиряпти.

Абу Толиб жавоб берди:

— Худо ҳақки, менинг ўғлим сизларнинг ўғлингиздан хайрлироқдир. Инсонларни ҳам хайрли ишларга ва фазилатга даъват этапти...

Мунозара бирмунча вақт давом этди. Хайрлашаётган чоқларида мушриклар сўнги сўзларини ифода этдилар:

— Шуни билгинки, эй Абу Толиб, муаммо очиклигича қолди. Ё жиянингни тийиб қўясан, ё бу масалани ҳал этгунча ва ёхуд икки томондан бири йўқ бўлгунгача сен билан қурашамиз! Қайси бирини истасанг, шуни танла, — дедилар ва тезтез юриб чиқиб кетдилар.

* * *

Бир иш билан Маккадан ташқарида айланиб юрган Нодир «Ҳожун» қабристонининг ёнидаги тепаликда ўтирган одамни кўрган захоти, қувонганидан ёрилиб кетаёзди. Чунки у ерда

Расулуллоҳ ўтирар эдилар. У кишини бундай ёлғиз ҳолатда ҳеч учратмаган эди.

«Ҳозир уни бир ёқлик қилишнинг айна фурсатидир» — буни Нодирнинг ичидаги иккинчи шахс пичирлагандай бўлди гуё. Уни севинчдан ўзини йўкотар ҳолатга солган мана шу вазият эди.

Нима қилиб бўлмасин, бу яккамаякка олишувда енгмоғи даркор эди. Чунки Муҳаммад ибн Абдуллоҳ ҳам караб ўтирмаслиги аниқ. Ўзини ўлдириш ниятида орқасидан пусиб келган одамга дарҳол таслим бўлиб, «Марҳамат, азизим, нима қилмоқчи бўлсанг, қилавер. Аммо орқага чекинсанг, сендан кўнглим қолади», демайди, албатта.

Секинаста яқинлашар экан, мияси ҳамон қулай бир режа тузиш билан банд эди. Пусиб бориб, бирданига устига ташланиш, илк зарбани шу тариқа бериш энг оқилона йўл эди. Яна бир неча қадам юрган Нодир бирдан тўхтаб қолди, кўзларини ишқалади, яна синчиклаб қаради. Йўқ, кўраётганлари туш эмас эди. Ажабки, жимгина, овоз чиқармай, сокин ўтирган Муҳаммаднинг атрофида бир нечта арслон айланиб юрарди.

Нодир кўлини чимчилади. Қўрққанидан шундай кўриндими? Йўқ, у унчамунчага кўрқмайди. Зеро, кўрққанида эди, ғанимини кўрган заҳоти ўлдиришга чоғланармиди, хатто ёлғиз учратиб қолганидан қувониб кетармиди? Аммо кўраётганлари чин эди. Яна бирикки одим ташламоқчи бўлди. Бу дафъа арслонлар ҳам унга

караб юра бошладилар. Оғзиларини даҳшатли равигада очиб келаётган бу арслонларга беҳудага ем бўлишни ким истарди?! Орқага қайтиш ёки уларга ем бўлиш...

Нодир: «Жонимни бозордан сотиб олганим йўқ», деди ўзига ўзи ва фурсат борида жуфтакни ростлаб қолди.

* * *

Бу пайтда Марям сураси тушаётган эди.

Бу муборак сура Закариё, Яҳё, Марям, Исо, Иброҳим, Мусо ва Идрис пайғамбарлар (алайҳиссалом) ҳақидаги қиссаларнинг зикридан иборат эди:

«Ушбу китобда Иброҳим (қиссаси)ни ҳам зикр қилинг! Дарҳақиқат, у жуда ростгўй пайғамбар эди. Эсланг, у отасига: «Эй ота, нега сен эшитмайдиган, кўрмайдиган ва сенга бирон фойда етказа олмайдиган бутга ибодат қилурсан? Эй ота, дарҳақиқат, сенга келмагани илммаърифат менга келди. Бас, сен менга эргашгин, сени ҳақ йўлга ҳидоят қилурман. Эй ота, сен шайтонга ибодат — қуллик қилмагин. Чунки шайтон Раҳмонга осий бўлгандир. Эй ота, ҳақиқатан, мен сенга Раҳмон томонидан азоб етиб, (дўзахда) шайтонга дўстякин бўлиб қолишингдан кўрқурман», деганида (отаси) айтди: «Сен менинг худоларимдан юз ўгирувчимисан, эй Иброҳим?! Қасамки, агар сен тўхтамасанг, албатта сени тошбўрон қилурман ва (ёки) мени бутунлай тарк эт!» (Иброҳим) деди: «Омон бўл. Энди Парвардигоримдан сени мағфират қилишини сўрарман. Шакшубҳасиз, у менга меҳрибон бўлган Зотдир. Мен сизлардан ҳам, сизлар Оллоҳни қўйиб, илтижо қилаётган бутларингиздан ҳам четланурман ва (ёлғиз) Парвардигоримга илтижо қилурман. Парвардигоримга илтижо қилганим шарофатидан (сизлар каби) бадбахт бўлиб қолмасман, деб умид қилурман». «Бас, қачонки (Иброҳим) улардан ва улар Оллоҳни қўйиб сиғинаётган бутларидан четлангач, биз унга (фарзандлари) Исҳоқ ва Яъқубни ҳадя этдик ва барчаларини пайғамбар қилдик. Шунингдек, уларга Ўз фазлу марҳаматимиздан инъом этдик. Ва улар учун рост ва юксак мактовларни барқарор қилдик» (41-50).

Бир пайтлар буюк Пайғамбар Ҳазрати Иброҳим (с.а.в.) отаси Озарга шу сўзларни айтган ва отаси унга карши чикқан. Бугун Оллоҳнинг сўнгги пайғамбари ҳам қавмини, қабиласини бутлардан узоқ тутиш, бутларга қулликдан кутқариш учун айна даъватни қилаётган ва айна натижани олаётган эди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) ушбу оятлар билан боғлиқ равишда шундай маълумот бердилар:

«Қиёмат куни Пайғамбар Иброҳим (с.а.в.) Озар билан учрашади. Озар юз-кўзи чанг-тўзонга беланган, паришон бир аҳволда бўлади. Иброҳим (с.а.в.) унга дейдики:

— Мен сенга фоний дунёда «Менга қарши исён қилма, сўзимга кир», демаганмидим? Мана, қандай ахволга тушганингни энди ўзинг ҳам кўриб турибсан. Отаси шундай жавоб қилади:

— Бугун ортиқ сенга қаршилик кўрсатмайман. Нима десанг, шуни бажо келтираман.

Ҳазрати Иброҳим (с.а.в.) Жаноби Ҳаққа илтижо қилади:

— Ё Робб, сен менга инсонлар қайта тириладиган ушбу кунда мени ғамгин қилмасликка ваъда берган эдинг. Сенинг раҳматингдан жудо бўлган отамни паришон бир ҳолатда кўришдан ортиқ ғамқайғу борми менга?! Лутфан уни менга бағишла, Роббим!..

Оллоҳ таоло шундай буюради:

— Мен жаннатни кофирларга ҳаром қилдим. — Шундан кейин яна Иброҳимга мурожаат этилади: — Эй Иброҳим, бир қара, оёқларингнинг остидаги нарса нима?!

Қараса, қонга беланган бир сиртлон ётибди. Шундай ахволга солинган отаси Озар буюк Пайғамбарнинг кўзлари олдида оёқлари остидан олиниб, жаҳаннамга улоқтирилади».

Бу сўзларни тинглаган мусулмонларнинг бошлари эгилди, кўзлари намланди. Бир пайғамбар, қолаверса, найғамбарларнинг отаси ҳисобланувчи буюк пайғамбар Иброҳим (с.а.в.) ҳам отасини жаҳаннам азобидан қутқаришга ожиздир, дегани эди бу.

Юраклар кўркувга тўлди, нафаслар сиқилди. Чехраларни ғамгинлик эгаллади. Қиёмат кунининг даҳшатлари кўз олдиларида намоён бўлгандек эди. Қалблар Буюк Оллоҳга йўналди. Қиёмат кунининг даҳшатли дақиқаларида Набийи Ақрамдан узокда қолдирмасликка, у зотнинг шарафли байроқлари остидан ўрин олишга изн беришини сўраб илтижо қилдилар.

* * *

Ос бин Воил бошини кўтариб, қаршисида турган одамга мағрурона қаради:

— Нима истайсан? — деди.

— Ҳақимни, — деди у одам.

— Азизим, ахир, киши ҳақини ҳадеб сўрайверадими?.. Устигаустан, сен мендек бир мўътабар одамни шу арзимаган нарсаларни деб безовта қиялсан, уялмайсанми?!

— Илк келганимдаёқ қарзингни узганингда, иккинчи дафъа ёнингга келмасдим.

Ос қарзини бериш ниятида эмасди.

— Менга қара, Хаббоб, — деди, — сенга қарзимни ҳозироқ тўлашим мумкин. Аммо бир шартим бор.

— Қанака шарт?

— Муҳаммадни инкор этасан. Ўшанда дарҳол пулингни олиб кетаверасан.

Хаббоб бошини чайқади:

— Асло! Сен ўлиб қайта тирилгунингча ҳам қарзингни беришингни кутишга тайёрман, аммо уни инкор этмайман! — деди.

Ос кесатик аралаш сўради:

— Демак, мен ўлгандан кейин қайта тирилам, шундайми? Сен бунга чиндан ҳам ишонасанми?

— Албатта, чин юракдан ишонаман.

— У ҳолда менинг ёқамни қўйиб юбор, эй Хаббоб. Модомики ўлгандан сўнг қайта тирилсам, ўшанда ҳаммолмулким бўлади, мен сенга қарзингни ортиғи билан тўлайман. — Хаббобга қаттиқ тикилиб: — Сўз бераман, Хаббоб, ўшанда ортиғи билан тўлайман! — деб такрорлади.

Хаббоб қаттиқ хафа бўлди. Энди қарзини бу дунёда ололмаслигига ишонч ҳосил қилган эди.

«Оллоҳим, ҳақимни Ўзингга ҳавола этаман», деб Оллоҳга ёлворди. Унинг бу фарёди юрагидан самимий чиқаётган эди.

Кўп ўтмай Буюк Оллоҳ Расули Ақрамнинг муборак қалбига Хаббобнинг мазкур фарёди

билан алоқадор ушбу оятларни сингдирди: «(Эй Муҳаммад) Бизнинг оятларимизга кофир бўлган ва: «Қасамки, албатта, (охиратда ҳам) менга молмулк ва болачака ато этилур», деган кимсани кўрдингизми? У ғойибдан хабардор бўлдимикин ёки Раҳмон даргоҳидан аҳду паймон олдимикин?! Йўк! Албатта, Биз унинг айтаётган сўзини ёзиб қўюрмиз ва унинг учун азобни зиёда қилурмиз. У айтаётган (мол-дунё)га Биз меросхўр бўлурмиз ва у хузуримизга ёлғиз ҳолда келур». (Марям сураси, 77-80.)

Расулulloҳ ушбу оятларни ўқиганларида Хаббобнинг ёнаётган юрагига муздек сув сепилгандай таъсир этиб, у яна хотиржам бўлди. Бу мавзуда саҳобалар Расулulloҳнинг ширин суҳанларидан қуйидаги ҳодисани тингладилар:

Исроил ўғилларидан бир одам бошқа биридан минг динор қарз бериб туришни сўради. У одам пулни шоҳидларнинг хузурда бериш истагини билдирганда, қарз сўраган одам:

«Оллоҳ таоло шоҳиддир, шунинг ўзи кифоя», деди.

«У ҳолда менга қафолат келтир», деб сўради.

«Оллоҳ таолонинг кафиллиги кифоя қилур», деган жавобни олди.

«Гапинг тўғри. Оллоҳ таоло ҳам кафил, ҳам шоҳиддир», деди ва минг динорни санаб берди. Қайтариб бериладиган муддат, ой кун ва вақти, жойи белгиланди.

У одам пулни олгач, денгизда кемага ўтириб кетди.

Қарзни тўлаш вақти яқинлашгач, ваъдага биноан, соҳилга келди. Бир кемага ўтириб аҳдлашган жойга етиб бориши керак эди. Аммо ҳали кемадан дарак йўқ. Ўйлаб-ўйлаб, қўлига бир ёғоч бўлагини олди. Орасини ўйиб очди, минг динорни жойлаштирди, қисқа қилиб: «Бу фалон одамга тсгишлидир», деб ёзди, сўнгра ёрган жойини маҳкамлаб беркитиб, денгизнинг қирғоғига келди:

«Оллоҳим, ўзинг биласанки, мен фалон кишидан минг динор қарз олган эдим. Мендан қафолат сўради. «Оллоҳ таолонинг кафиллиги етар», деб жавоб қилдим. Шоҳид сўради. «Оллоҳ таолонинг шоҳидлиги етар», дедим. Сенинг кафиллигингга ва шоҳидлигингга рози бўлди. Аммо, мана бугун — қарзимни тўлашим керак бўлган кунда денгизнинг у томонига сузиб ўтишим учун кема топа олмадим. Бу пулларни энди ўзингга омонат қилиб топшираман», деди ва ёғочни денгизга отиб, қайтиб кетди.

Денгизнинг у томонида қарз берган одам ҳам соҳилга чиққан, бирон кема келиб қолса, мендан қарз олган одам пулимни олиб келар, дсб кутар эди. Ҳеч ким келмади. Бирмунча кутди, сўнгра сув юзасида қалқиб турган йўғонгина бир ғўлага кўзи тушди. Қизиксиниб, сувдан олди. Ўтин қиларман, деган ўйда уйига олиб келди. Ёриб кўрса, ичидан пул ва мактуб чиқди...

Орадан бир неча кун ўтиб, қарздор келди, минг динорни чиқариб, қарз берганнинг олдига қўйди.

«Худо ҳаққи, сенга қарзимни ўз вақтида тўлаш учун роса кема пойладим, аммо кема келмади. Қасам ичиб айтаманки, олдинроқ келишга ҳаракат қилдим, лекин уддасидан чиқа олмадим», деб узрини айтди.

«Жуда соз. Сен менга бир нарса жўнатганмидинг?» «Айтдимку, вақтида бу ёққа ўтадиган кема тополмадим...» «Аммо Оллоҳ таоло сенинг ғўла ичига солиб жўнатган пулларингни менга етказди ва қарзингни тўлади. Энди мана бу пулларингни қайтиб олгинда, саломат бўл», деди.

ҲАБАШИСТОН САРИ ЯНА БИР САФАР

Ҳабаш ўлкасига илк ҳижрат қилганлар Маккада қолганлар учун яхши бир имконият яратган, халос эшигини очган эдилар. Энди Маккадаги мўминлар уларнинг орқасидан боришлари мумкин эди ёки шу ерда қолиб, узлуксиздавомли зўравонлик ва хўрликларга бардош беришлари лозим эди.

Ҳар кунги ҳақоратлар сабр косаларини тобора тўлдириб борди. Ҳеч қачон ортга

кайтмаслик шарти билан куфрдан воз кечган бу инсонларнинг асл максадлари — бундан бу ёғига куфроний ҳаётдан абадий узок бўлиш ва имонларини давом эттириш эди.

Ниҳоят, Абу Толибнинг ўғли Жаъсрар ҳам кетишга қарор қилди. Хотини Асмо бинти Умайс билан биргаликда йўлга чиқди. Унинг ортидан Ҳабаш сафарига отланганларнинг сони ортди. Иккинчи муҳожирлар қофиласи саксон икки эркак, ўн аёл Маккани тарк этдилар. Бу гал йўлга чиққанлар орасида Жаъфардан ташқари, Амр ибн Саид, Холид ибн Саид ва ҳар иккаласининг хотинлари, Убайдуллоҳ ибн Жаҳш ва унинг хотини Умму Ҳабиба, Абдуллоҳ ибн Масъуд, Микдод ибн Амр, Абу Убайда ибн Жарроҳ каби таниқли инсонлар бор эди.

* * *

Абу Ухайҳа ўша кунларда оғир дардга чалинган эди. Беҳол эди, ўрнидан туришга ҳам мажоли йўқ эди. Аммо ҳанузгача ўғли Холид, келини Умайна ва иккинчи ўғли Амрдан дарғазаб эди, уларни ҳеч кечира олмас эди.

— Худо хоҳласа, касалликдан туриб яна дармонга кирсам, Ибнул Кабшанинг (Расулulloҳнинг) таъзирини ўзим бераман. Маккада унинг Тангрисига ибодат қилинмайди! дер эди. Ичида сўнмас бир қасос ўти бор эди. Тобора алангаланаётган, тобора кучаяётган бир олов...

Холид ибн Саид Маккани тарк этиш арафасида отасининг қандай қасам ичганини эшитиб колди ва қўлларини кўтариб:

— Оллоҳим, уни бу касалликдан куткарма! — деб дуоибад қилди.

Шундан кейин хотини билан йўлга тушди.

* * *

Маккада мўминларнинг сони тобора камаяр эди. Биттадан, иккитадан бўлиб шаҳарни тарк этаётганлар хатто ҳеч ким билан хайрлашмадилар. Чунки уларнинг йўлга отланаётганликларини мушриклар эшитиб қолгудай бўлса, тўсқинлик қилишга уринишлари муқаррар эди.

Кейингилар олдин борган биродарларини топдилар. Уларнинг ёнига ўрнашдилар. Қлу йўсинда Ҳашабистонда мусулмонларнинг маҳалласи вужудга келди. Аҳолиси аёл-эркак ҳаммаси бўлиб юз кишидан кўпроқ бўлган кичик бир маҳалла...

Бу ерда осойишта турмуш кечира бошладилар. Ҳеч ким улардан нима учун «ёлғиз Оллоҳга» ибодат қиляпсизлар, деб суриштирмас эди. Улар ҳам, ўз навбатида, маҳаллий халқнинг динига аралашмадилар.

Ҳабашликларга даъват қилингани ё улардан биронбир кишининг бу даъват ва тушунтиришлар туфайли мусулмон бўлгани тўғрисида маълумот йўқ.

Эҳтимол, «Бегона юртдан келиб бизни динимиздан қайтардилар», деган маънода фитна кўзғалишидан, ўрталаридаги муносабат бузилиб қолишидан, натижада Маккадаги каби оғир аҳвол юзага келишидан андиша қилган бўлсалар ажаб эмас. Ахир, ҳабашликлар ҳам уларга душман бўлиб қолсалар, бутунлай охириги бошпана ҳам қўлдан кетиши турган гап эди. Қолаверса, илк муҳожирлар орасида Макка ҳасратида ёниб адойи тамом бўлаётганлар ҳам йўқ эмас эди.

Жаъфар ибн Абу Толиб ва унинг биродарлари Ҳабашистонга кўчиб келгандан бери Маккадан илк хабар келди. «У ёқда аҳвол қандай экан?» деб илҳақ эдилар, ҳаммани қизиқтириб турган савол жавобини топди. Абу Жаҳлнинг ҳамон «Абу Жаҳл», Абу Лаҳабнинг «Абу Лаҳаб» бўлиб қолгани англашилди. «Демак, ҳануз эски ҳаммом, эски тос эканда», деб ўйладилар.

Расулulloҳдан (с.а.в.) келган салом кўнгилларга ҳузур бағишлади. Мижжалар намланди, кўзлар ёшга тўлди. Буюклар буюгининг саломини олиб йиғлаб юборганлар орасида кўзларидан нур доналарини окизган Руқайя ҳам бор эди. Айниқса, унинг соғинчи икки ҳисса эди: ҳам ота сифатида, ҳам Саййидул Анбиё ўлароқ... Онаси Ҳазрати Хадича, сингиллари Умму Гулсум, Зайнаб ва Фотима кўз ўнгидан кетмас, бир кун улар билан қайта кўришишни, бўйинларига осилиб, тўйиб-тўйиб ўпишни жуда-жуда истар эди.

* * *

Мусулмонлар ими-жимиди Маккани тарк этдилар, ҳеч кимга билдирмай йўлларида давом қилдилар, аммо Маккада хувиллаб қолган уйлари нима бўлади, деган савол туғилиши табиийдир. Бир эмас, ўн эмас, юздан ортик маккалик она ватанини тарк этиб кетадию, у ердагилар бундан беҳабар қолаверадими?

Бир неча кунгача уларнинг эшиклари очилмади, азбаройи безовта килиш учунгина кидирилганда, топишмади — шунинг ўзиёқ янги бир ҳижрат амалга оширилганини кўрсатди.

Бу дафъа курашликлар орасида саросима бошланди. Ҳижрат нима мақсадда қилингани устида тоза бош котиришди. Турлитуман тахминлар ўртага ташланди. Ниҳоят, Ҳабашистон нажожийсига (подшоҳига) икки кишилик бир ҳайъат жўнатишга қарор қилишди. Ос ибн Воилнинг ўғли Амр билан Абдуллоҳ ибн Абу Робиага ушбу вазифа топширилди.

Амр ибн Ос араблар орасида тан олинган ўта айёр ва муғамбир тўрт даҳрийдан бири эди. Қанча яшаган бўлса, шунча пайт унинг бу хислати ўзига қўл келган.

Ҳабашистон ҳукмдори бошлик сарой амирамалдорларию черков ходимларига қимматбаҳо совғасаломлар тайёрланди. Катта умидлар билан йўлга чиқилди. Ҳабашистонга етиб боргач, аввал ҳукумат арконини зиёрат қилдилар. Уларга совғасаломлар тақдим этилди. Ҳукмдорга арз этилмоқчи бўлган масалада ёрдам беришлари сўралди. Сўнгра ҳукмдорнинг ҳузурига қабул қилиндилар. Ҳабашликларнинг одатига кўра, ергача эгилиб сажда қилдилар ва салом бердилар. Олиб келинган совғаларни топширдилар. Ҳукмдор:

— Бу ерга нима мақсадда келдингиз? — деб сўради. Амр ибн Ос сўз бошлади:

— Эй ҳукмдор, биз Маккадек бир жойдан узоқ масофани босиб сенинг юртингга келдик. Орамизда ўз ўрнини билмаган ялангоёқларнинг бир гуруҳи динини ўзгартирди, ота-боболарининг динидан қайтди. Ота-онаси, қариндошуруғларига қарши чиқди. Кечаги кунга қадар топинаётган илоҳларига тил теккиздилар. Биз уларни йўлга солмоқчи бўлдик. Аммо бунга муваффақ бўла олмадик. Улар ўртага чиқарган динни биз ҳам билмаймиз, сен ҳам... Бизнинг динимизга қайтмадилар, сенинг динингга кирмаганликлари ҳам аниқ. Биз улар Маккада бошлаган фисқу фасодни бу ерда ҳам чиқариб, сизларнинг бошингизга битган бало бўлмасинлар, деб хавотирдамиз. Шуларни назарда тутиб, қавмимизнинг улуғлари бизни сенинг ҳузурингга жўнатдилар. Бу ерда ҳам бир кўнгилсизлик чиқаришларидан олдин уларни бизнинг ихтиёримизга топширсанг. Маккага қайтариб олиб кетардик, шу тариқа сизлар ҳам қутилмаган можаро, қорхондан эмин бўлар эдиларингиз.

Ҳукмдорга бу сўзлар ёқмади.

Навбат сарой аҳлига келди:

— Эй ҳукмдор, биз у одамларнинг ким эканлигини билмаймиз. Уларни ҳаммадан кўпроқ ўз қавмининг ва қиллари яхши биладилар. Энг тўғриси — Маккадан жўнатилган бу одамларнинг сўзларига ишониб иш тутишдир. Агар улар яхши одамлар бўлганида, ўз юртларини, қариндошуруғларини ташлаб бу ерга келмас эдилар.

Ҳукмдор уларнинг сўзларини бўлди:

— Юртимга келиб мендан паноҳ сўраган мусофирларни ҳе йўқбе йўқ тўсатдан бировларнинг ихтиёрига топшира олмаман. Уларни ҳузуримга чақиртириб, сўзларини эшитайлик, шундан кейингина узилкесил қарорга келаман. Менга уларни топиб келинглар.

Дарҳол чопар жўнатилди. Чопар мусулмонларни топиб:

— Сизларни ҳукмдоримиз ҳузурига чорламоқда, — деди.

Жаъфар ва унинг дўстлари бу таклифнинг маъносини тушунмадилар.

— У бизларни нима мақсадда чақиртирди? — деб сўрадилар хавотирланиб.

Чопар вазиятни тушунтирди: уларни истаб келганларнинг ҳам, ҳукмдорнинг ҳам сўзларини батафсил ҳикоя қилиб берди. Бу хабар мўминларнинг дилларини сиёҳ қилди. Нега

вактлардан бери зулм кўравериб безиллаб қолган, аммо Ҳабашистонда эндигина ором ола бошлаган калбларини яна хавотирлик чулғаб олди: «Бу ерда ҳам бизни топишибдида», деган саросимали ўй бор эди ҳар бирининг юз ифодасида.

Тез орада ҳукмдорнинг хузурига етиб бордилар. Уларни кутиб олган сарой хизматчилари ичкарида қандай муомалада бўлишлари кераклигини тушунтирдилар:

— Кирган заҳоти сажда килиб, ерни ўпиб салом беришларинг керак, — дедилар.

— Биз фақат ёлғиз Оллоҳга сажда қиламиз, бандасига сажда қилмаймиз, — деб жавоб қилишди мўминлар.

— Нима учун?

— Динимизнинг, Пайғамбаримизнинг амри шудир.

Ичкарига кирдилар, салом бердилар.

Амр ибн Ос бир чеккада турар эди. Гап бошлади:

— Салгина олдин сизга уларнинг ахволи ҳақида гапириб берган эдим, эй ҳукмдор. Мана, ўзингиз ҳам кўриб турганингиздек, гапларим тўғри чикди. Булар осий, итоатсиз кишилардир, — деди.

Ҳукмдор унга жавоб бермади, хузурига келган одамларга қаради.

— Қани, айтинглари, юртимизга нима мақсадда келдиларинг? Бу одамлар нима учун орқаларингдан кидириб келибди? — дея сўради.

Жаъфар ибн Абу Толиб сўз олди:

— Ижозат берсангиз, дўстларимнинг номидан мен гапирсам.

— Марҳамат, ганиравер.

— Бу одамлардан сўраб кўрингчи, эй ҳукмдор, бизасир тушган қуллармидик, бизларни зўрлаб олиб кетишни истасалар?

Ҳукмдор Амр ибн Осга ўғирилди:

— Хўш, бунга нима дейсан?

— Йўқ, улар қул эмаслар.

— Яна сўранг, эй ҳукмдор, биз ноҳақ қон тўккан ёхуд одам ўлдирган жиноятчилармидики, бизни ўзларининг ихтиёрига топширишингизни талаб этсалар?!

— Қани бунисига нима дейсизлар? Булар қотилми? Ёхуд бошқа бирон айблари борлигидан кидиряпсизларми?

— Йўқ, улар қотил эмаслар. Ноҳақ қон тўкмадилар, — деб жавоб қилишди келганлар.

— Сўнги марта сўрангчи, ҳукмдорим, биз бирон кишининг молини олиб пулини тўламаган, омонатига хиёнат қилган кимсалармизми? Бизда ҳақлари бормикан?

— Хўш, эй Амр?

Амр бу саволга ҳам ростини жавоб қилди:

— Йўқ, бу одамлар ҳеч кимдан қарздор эмаслар! Ҳукмдор ушбу саволжавобдан сўнг Амр ибн Осга қайрилди:

— У ҳолда, эй Амр, бу одамларни нима учун, қандай ҳақ билан ихтиёрингизга топширилишини истайсан? Менга буни очик баён қилиб бер.

Амр ҳеч қутилмаган бу савол қаршисида ўзини йўқотиб қўйди.

— Булар бизнинг динимиздан воз кечдилар, Муҳаммадга қўшилиб, унинг динига кирдилар, — деди.

Ҳукмдор яна Жаъфарга қаради:

— Эски динингизни нима учун тарк этдиларинг? У диндан чиққан бўлсаларинг, менинг динимга ҳам кирмасаларинг, у ҳолда сизларнинг динингизнинг асл моҳияти ва асоси нимадан иборат, шуни менга тушунтиринглари?

Жаъфар дедики:

— Эй олампаҳо, биз жоҳил бир миллат эдик, бутларга топинардик, ўлимтикларнинг

гўштини ердик, ахлоксизлик қилардик, кўшнилариимизнинг дилига озор етказардик. Кучлиларимиз заифларимизни эзар эди. Оллоҳ таоло бизга аввалдан орномусли, аслзода, ишончли, олижаноб инсон сифатида маълум бўлган кишини Пайғамбар қилиб жўнатгунга қадар бизнинг ахволимиз шундай эди. У пайғамбар бизни Оллоҳга ва Унинг ёлғиз эканлигига, Унга ибодат қилишга, оталаримиз ва бизлар топинаётган тош ҳамда бутларни қалбимиздан улоқтириб ташлашга даъват этди. Тўғрисиўз бўлишни, омонатга садокатни, қариндошуруғчилик муносабатларига хурмат билан қарашни, қўниқўшнилари билан аҳил яшашни, ҳаром нарсалардан ва қон тўкишдан чекинишни буюрди. Ахлоксизликдан, ёлғон сўзлашдан, етимнинг молини ейишдан, номусли аёлларга тухмат қилишдан ман этди. Ёлғиз Оллоҳга сиғинишни, Унга шерик қилмасликни, намоз ўқишни, садақа бериб молмулкимизни ҳалоллашани, рўза тутишни тавсия қилди... Биз унинг пайғамбарлигини тан олдик, тасдиқладик. Унга имон келтирдик. Оллоҳдан келтирган ҳар бир ҳукми қабул этиш шарт билан унга бўйсундик. Ёлғиз Оллоҳга ибодат қилдик. Унга ҳеч нарсани шерик қилмадик. Бизга ҳаром деган нарсаларни ҳаром деб, ҳалол деганларини ҳалол деб қабул этдик. Аммо жоҳил қавмимиз бизга душманлик қилиб, бениҳоя азоб-уқубат, жабру ситам кўрсатди. Динимиздан воз кечишга, Оллоҳга ибодатдан ман этиб, бутларга бош эгишга мажбур қила бошлади. Жирканч хаттиҳаракатларни яна ҳалол ва тўғри деб ҳисоблашга зўрладилар. Биздан устун келиб, зулм қилиб, оғир аҳволга солишгач, биз билан динимиз орасига киргач, сизларнинг юртингизга бошпана ахтариб келдик, сени бошқалардан афзал кўрдик, сенинг дўстлигинга ишондик ва, эй олампадох, сенинг паноҳингда осойишта турмуш кечиришга умид қилиб келдик.

— Жуда соз, энди нега менинг ҳузуримда эгилиб, ер ўпмаганингизни изохлаб беринг.

— Бизнинг динимизда Оллоҳдан ўзга ҳеч кимсага сажда қилинмайди. Пайғамбаримизнинг бизга ўргатган салом шакли шундайдир. Биз бирбиримизга ва хатто Оллоҳнинг Расули бўлган пайғамбаримизга ҳам мана шундай салом берамиз.

Ҳукмдор Амр ибн Осга ўғирилди:

Мендан паноҳ истаб келган ва мен ҳақимда яхши фикрда бўлган бу одамларни юртимдан ҳайдаб чиқариш ёки сизларнинг ихтиёрингизга топшириш учун бирон сабаб кўрмадим, — деди.

Жаъфар ва унинг биродарларига рухсат берилди, чиқиб кетдилар. Юзларида севинч ёғдулари порлар эди.

***

Ўта айёр ва муғамбир бўлган Амр шунчалик осонгина мағлуб бўлишни сира ҳам истамасди.

— Эртага уларнинг бошига шундай бир кулфат солайинки, сен ҳам хайрону лол қолгин, — деди шеригига.

Абдуллоҳнинг эти увишиб кетди.

— Амр, кел, уларни ўз ҳолига қўяйлик. Нима бўлганда ҳам улар ўз қавмимиздан, қолаверса, қариндошларимиз. Юртларидан, молмулкидан жудо бўлдилар. Кел, қўй, билганларича яшайверсинлар.

Амр унинг гапларига қулоқ ҳам солмади:

Эртага кўрасан, зўр можаро бўлади, деди.

Кўзлаган режасини амалга оширмай қўймаслигига қасам ҳам ичди.

***

Эртаси куни мўминларнинг қошига яна чопар келди.

— Ҳукмдоримиз йўқлаяптилар, — деди.

Кўнгилларини яна ташвиш, ҳисҳаяжон қамраб олди.

Хавотир тўла нигоҳлар яна бирбирларига қадалди. Бу қарашлар жуда ғамгин эди.

Жаъфар дўстларига тасалли бсрди:

— Қани, кетдик, — деди. Оллоҳнинг буюргани бўлади.

— Бу сафар ҳам сен гапир, эй Жаъфар, — дейишди шериклари.

Бу дафъа ҳукмдорнинг мажлиси янада гавжум эди. Қиёфаларидан дин арбоблари эканлиги аниқ бўлган одамлар ҳам келган, кўлларида китоблар...

Ҳукмдор мажлис ахлига бирмабир караб чикди.

— Мана бу одамларнинг даъво қилишларича, сизлар Ҳазрати Исо (а.с.) ҳақида ёмон сўзлар айтар эмишсизлар. Қани, ўз оғизларингиз билан айтингларчи, Исо (с.а.в) ҳақида нималарни биласизлар?

Масала ойдинлашди. Амр Ҳазрати Исони «Оллоҳ» деб билувчи ва ишонувчи насронийларга таъсир қилиш учун ҳийла йўлига ўтган эди.

Жаъфар сўз олди ва шундай деди:

— Эй оламианоҳ, Ҳазрати Исо Оллоҳнинг бандаси ва расулидир. Покиза, маъсум ва бокира бўлган Марямга Оллоҳнинг юборган калимаси ва руҳидир. Биз у ҳақда мана шундай маълумотга эгамиз.

— Жуда соз, сиз Пайғамбарингиздан нималарни ўргандингиз?

— Биз Пайғамбаримиздан Оллоҳ ваҳий этиб туширган Қуръон оятларини ўргандик.

— Қани, шулардан менга ўқиб берчи бўлмаса! Жаъфар Марям сурасидан ўқий бошлади:

— (Эй Мухаммад) ушбу китобда Марямни зикр қилдинг: У ўз аҳли оиласидан четга — кун чиқар томонга бориб, улардан беркиниб олган пайтида, Биз унга ўз руҳимизни (яъни, Жаброилни) юбордик. Бас, у (Марямга) бусбутун (рўйрост) одам бўлиб кўринди. (Марям унга); «Мен Раҳмонга (яъни, Оллоҳга) сиғиниб, сендан паноҳ беришни илтижо қилурман. Агар (Оллоҳдан) кўркувчи бўлсанг (менга зиён етказмагин)», деди. (Жаброил) айтди: «(Кўркмагин) мен факат сенга бир покиза ўғил ҳадя қилиш учун (келган) Парвардигорингнинг элчисидирман, холос». (Марям) деди: «Менга одамзод тегмаган бўлса, бузук аёл бўлмасам, менда қаёқдан фарзанд бўлсин?!» (Жаброил) айтди: «Шундай, Парвардигоринг айтурки: «Бу (иш) Менга осондир. Биз у (бола)ни одамлар учун оят — мўъжиза ва Ўз томонимиздан бўлган раҳматмарҳамат қилурмиз. Бу битган ишдир. Бас, (Марям) унга ҳомиладор бўлиб, у билан бирга йироқ бир жойга кетди. Бас, тўлғоқ азоби уни бир хурмо дарахтининг шохига олиб борди (ва у шохга осилган ҳолда кўзи ёригач) деди: «Қани, мана шу (кундан) илгари ўлиб кетсаму, бутунлай унутилиб кетсам эди». Шунда (хурмо дарахтининг) ортидан (Жаброил) нидо қилди: «Ғамгин бўлма, Парвардигоринг (оёқ) остингдан бир ариқ оқизиб кўйди. (Мана шу қуриб қолган) хурмо дарахтининг шохини силкитгин, у сенга янги хурмо меваларини ташлар. Энди сен ебичгин, шодхуррам бўлгин. Бас, агар одамзоддан биронтасини кўриб қолсанг (ва у сендан бу боланинг отаси ҳақида сўраса), у ҳолда: «Мен Раҳмон йўлида рўза тутмоқни назр (аҳд) қилганман, бас, бугун бирон инсонга сўзламайман», дегин». Сўйиг (Марям боласини) кўтарган ҳолда келганида, улар: «Эй Марям, сен ҳеч ким қилмаган ишни қилдингку! Эй Хоруннинг синглиси, сенинг отанг ёмон одам эмас, онанг ҳам фоҳиша эмас эдику!» дедилар. Шунда (Марям сўзга оғиз очмасдан боласига) ишора қилди (яъни, унинг ўзидан сўранглар, деди). Улар айтдилар: «Бешиқдаги гўдак билан қандай сўзлашурмиз?!» (Шу пайт чақалоқ, яъни, Исо тилга кириб) деди: «Мен Оллоҳнинг бандасидирман. У Зот менга Китоб — Инжил ато этди ва мени пайғамбар қилди. Яна мени қаерда, бўлсам, хайру баракотли қилди ва модомики ҳаёт эканман, намозни (адо этишни) ва закотни (ато этишни) амр қилди. Шунингдск, (Оллоҳ) мени онамга меҳрибон қилди ва мени ситамкор бадбахт қилмади. Менга туғилган кунимда ҳам, вафот бўладиган кунимда ҳам, қайта тириладиган кунимда ҳам тинчликкомонлик бўлур». Улар (яъни, яхудий ва насронийлар) шакшубҳа қилаётган Исо ибни Марям (ҳақида Оллоҳнинг) Ҳақ сўзи мана шудир. Оллоҳ учун ҳеч қандай бола туғиш жоиз эмас — У Зот (бундай нуқсондан) покдир. У бирон ишни қилмоқни истаса, фақат унга «Бўл», дер. Бас, (ўша иш) бўлур. (Исо айтди:)

«Албатта, Оллоҳ Парвардигорим ва Парвардигорингиздир. Бас, унга бандалик килингиз! Мана шу ҳақ йўлдир!» (16 — 36).

Бу оятларни тинглар экан, ҳукмдорнинг (Нажошийнинг) кўзларидан ёшлар оқар эди. Дин арбобларининг орасида ҳам йиғлаганлар бўлди. Ҳукмдор кўзёшларини артиб:

— Бу калом Исога ва Мусога туширилган манбадан келади. Уларнинг қандиллари ёғду олган чашмадан зиёолур, — деди. Эгилди, ердан бир чўп олиб, деди: — Ҳақиқатдан, асл Исо сизлар баён қилганларинг Исодан мана шу чўпчалик ҳам фарқ қилмайди.

Бу гапни эшитиб, дин одамлари пўнғиллай бошлади.

Ҳукмдор:

— Худо ҳаққи, сизлар нима деб пўнғилласангиз ҳам, асл ҳақиқат мана шудир, — деди ва мўминларга ўғирилди: — Сизларга руҳсат. Бемалол, тинчхотиржам яшайверинглар. Сизларни ҳар қандай хавфхатардан муҳофаза этишни ўз зиммамга оламан. Сизларга ёмонлик қилган киши менинггина эмас, Оллоҳнинг ҳам қаҳрига учрагай. Сизларга чоҳ қазиганнинг ўзи ўша чоҳга йиқилур, сизларни ҳақорат қилган кимса жазосини топқусидир. Олтин ҳадя этишса ҳам, сизлардан биронтангизни безовта қилишларига тоқат қилолмайман!

Амр ибн Ос бу сафар ҳам мағлубиятга учраганини билиб, тарвузи қўлтиғидан тушди.

Ҳукмдор қурайшлар олиб келган совғасаломларни қайтариб беришни буюрди.

— Менинг бу ҳадяларга эҳтиёжим йўқ. Қўлимдан зўрлаб олинган мулкимни Оллоҳ менга қайтарганида ва халқимни менга итоат эттирганида, У мендан пора олмади. Мен ҳам пора олиб, сизларнинг ноҳақ талабларингизни бажо келтира олмайман. Совғасаломларингизни олингларда, тезда бу ердан жўнаб кетинглар, — деди.

Амр расман қувилган эди. Саройдан қовоқтумшуғи осилиб, паришон, абгор бир аҳволда чиқди. Чексиз бир адоват туйғуси билан келган бу гумроҳлар орқага қайтишга мажбур бўлган эдилар.

Мўминлар эса, аксинча, у ердан хурсанд бўлиб, Оллоҳга шукроналар билдириб чиқиб кетдилар. Набийи Акрамнинг (с.а.в.) «У ерда адолатли бир ҳукмдор бор, умид қиламизки, у сизларни ўз паноҳига олиб, хавфхатардан асрайди», деб буюрганлари эсларига тушди. Бу хотира ёноқларга севинч ва соғинч тўла ёшларни оқизди.

* * *

Расулulloҳ (с.а.в.) кўчада жондан азиз амакиларининг ҳимояси остида вазифаларини адо этар, уйларида эса, улкан бир фидокорлик ва соғлом дунёқараш ўрнаги бўлган умр йўлдошларининг ёнида ҳордиқ чиқариб, ором олар эдилар. Гўёки Абу Толиб ва Ҳадича у зотга вазифасини тўлатўкис адо эта олишлари учун хизмат қилишда кимўзар мусобақасига киришгандек эди.

Бир куни Ҳабиби Адибимиз қурайшийлардан анчамунча киши тўпланган очик бир жойда Нажм сурасини ўқидилар. Суранинг охири сажда ояти билан тугар эди. Ўқиб бўлгач, ўрниларидан туриб, сажда қилдилар. У ерга тўпланганларнинг ҳаммаси — мўмин ҳам, мушрик ҳам беихтиёр саждага қўшилдилар. Ҳатто белини бука олмайдиган бир қария ҳам эгилди, ердан бир ҳовуч тупроқ олди, пешонасига суртди: «Мен учун мана шу амалнинг ўзи сажда ўрнига ўтар», деди.

Мўминлар ушбу оятда Оллоҳга сажда ва ибодат қилиш амри берилгани учун саждага эгилган эдилар. Аммо мушрикларчи? Хўш, уларни саждага чорлаган нарса нима эди?! Эҳтимол, Қуръони Каримнинг беқиёс ва мукамал каломи уларнинг кўнгилларини камраб олган бўлса ажаб эмас. Узларини унутгудек ҳолда илоҳий каломнинг жозибасига маҳлиё бўлган эдилар. Шу аснода Расулulloҳ (с.а.в.) сажда қилганини кўриб, ортидан мўминлар ҳам саждага эгилгач, беихтиёр равишда улар ҳам сажда қилган эдилар.

* * *

Бу хабар айланибайланиб Ҳабашистонга ҳам етиб борди. Аммо оғизданоғизга ўтиб,

муболағалар билан бойиган бу хабар Ҳабашистонда «Бутун Макка халки Расулуллоҳнинг орқасида саф тортиб, хузури илоҳийга (яъни, илоҳий хузурга) бош кўйган эмишлар», деган тарзда тарқалди.

Бу хабарни жиддий қабул қилган бир қатор мўминлар севинчдан қанот ёзиб учғудай бўлдилар. Дархол ватанга қайтиш хозирлиги кўрила бошланди...

Нихоят, кунлардан бир куни мусулмонларнинг анчагина қисми Ҳабаш ўлкасини тарк этди. «Қайдасан, Макка», дея йўлга тушдилар. Қайтаётганларнинг орасида Расулуллоҳнинг (с.а.в.) куёвлари Усмон ибн Аффон ва нуридийдалари Руқайя ҳам бор эди. Ҳаммаси бўлиб ўттиз уч эркак ва уч аёл эдилар.

Ҳабашистонда қолганлар кетаётганларни ачкаччилик кўз ёшлари билан кузатиб қоларканлар, биродарлари курашчиларнинг хийла тузоғига илинганликларига шубҳа қилмасдилар.

Узоқ давом этган кураклик ва денгиз сафаридан сўнг Жиддага етиб келдилар. Шундан кейин яна йўл бошланди. Энди кўпи билан уч кундан сўнг Она ватан остоналарига етиб боришади. Каъбани тавоф этишади.

Аммо йўловчилар Макка томондан келаётган бир кишига дуч келганларидан кейин хурсандликлари бир зумда барҳам топди. Кўнгилларга ғашлик чўкди. Пешоналарда совуқ тер томчилари пайдо бўлди. Кейинги, ундан кейинги йўловчилар ҳам дастлабки йўловчининг хабарини тасдиқлашди. Макка сари ташланаётган ҳар бир қадам энди ташвишларига ташвиш кўшар эди.

Жиддий бир музокара қилдилар. Нима қилиш кераклиги ҳақида баҳслашдилар.

Ҳеч ким бекорданбекорга ўлиб кетишни истамасди. Орқага қайтишни ҳам хаёлларига келтирмасдилар. Биргина йўл қолган, у ҳам бўлса, шу кунгача ашаддий душманлари бўлиб келган мушриклардан бирининг ҳимоясини сўраш...

Бу арабларнинг ажойиб ва олижаноб одатларидан бири эди. Мардонавор, жасурана бир хаттиҳаракат эди. Ким бўлишидан қатъи назар, ҳимоя сўраган кишининг илтимоси рад этилмас, паноҳ истаганга қарши қилич кўтарилмас эди.

Қабила аҳлидан бир аёлнинг этагига бош уриш ёки қабила чодирларидан бирининг арқонини ушлаш ўша қабиладан паноҳ истаганликни билдирар, сўнгра ҳимоя сўраганнинг афв этилгани, ҳимоя остига олингани эълон этилар ва шу кундан эътиборан қабила орасида эркин юриш ҳаққи берилар эди. Унга нисбатан қилинган тажовуз бундан буён уни ўз паноҳига олган кишига тажовуз деб баҳоланарди. Уни ҳар қандай хавфхатардан сақлаш, ҳимоя остида бўладиган муддат давомида осойишта яшашига шартшароит яратиш ҳар бир қабила аъзосининг бурчига айланарди.

Ночор аҳволда қолган мусулмонлар арабларнинг ушбу одатларидан фойдаланишга мажбур бўлдилар.

* * *

Ўғли Холид ибн Саид томонидан «Оллоҳим, уни бу касалликдан қутқарма», деб дуоибад қилинган Абу Ухайха Саид ибн Ос неча ойлардан бери ёпишган оғир касаллик туфайли тўшакка михланган, бу дарддан фориг бўлмаган эди.

—Бир киши сени йўқлаб келибди, — дедилар.

—Ичкарига таклиф қилинг.

Хонага бир одам кирди. Абу Ухайҳадан холаҳвол

сўради. Сўнг ўзини танитиб, нима мақсадда келганини билдирди:

— Маккага яқин бир жойда Усмон ибн Аффонни кўрдим. Ҳабашистондан қайтаётган экан, ҳимоянгга олишингни сўради, — деди.

Абу Ухайха бу таклифни қабул қилди. Бир соатлардан кейин Макка кўчаларига жарчи чиқарилди. Ҳар кўча бошларида:

— Эй Макка халқи, шуни билингки, Усмон ибн Аффон ва унинг хотини Рукайя Абу Ухайха Саид ибн Оснинг ҳимоясига олинди. Бирон кимса уни безовта қилмасин, зиёнзаҳмат етказишга уринмасин!.. — дея эълон этилди.

Шундан кейин Абу Ухайха чопар жўнатиб, Жидда йўлидан Усмон ибн Аффонни топдириб келди.

Рукайя Набийлар Сарвари бўлган отасининг бўйинларига осилар экан, хўнграб йиғлаб юборди. Неча ойлардан буён қаттиқ соғинган онаси, сингилларига етишди. Ҳар ким ўзининг аччиқчучук хотираларини сўзлади. Усмон ибн Аффон ҳам энди бемалол Расулulloҳнинг ҳузурларига бориб келадиган бўлди. Бошқа мўминларнинг кўпчилиги ҳам биттадан кишининг ҳимоясига кирдилар. Масалан:

Абу Салама — тоғаси Абу Толибнинг,

Абу Хузайфа — Умайя ибн Халафнинг,

Мусъаб — Нодир бин Хориснинг,

Зубайр — Замъа ибн Асваднинг,

Абдуррахмон Асвод ибн Абди Яғуснинг,

Усмон ибн Мазъун — Валид ибн Муғийранинг,

Амир ибн Робиа — Ос ибн Воилнинг,

Абу Сабр — Ахнас ибн Шарикнинг,

Хотиб ибн Амр Хувайтиб ибн Абдул Уззонинг ҳимоясидан паноҳ топдилар.

Маълумки, бу кишилар мусулмонлар қўлларига тушгандай бўлса, бошлаб таъзирларини бериш орзуида юрган, мўминларга дунёни зиндон қилган кишилар эди.

* * *

Абу Толиб жияни Абу Саламани ҳимоясига олгани мушрикларга хуш ёкмади. Маҳзум қабиласига мансуб бир неча киши яна унинг ҳузурига келдилар.

— Ё Абу Толиб, — дедилар, укангнинг ўғлини ҳимоянгга олдинг, кўндик. Аммо бу сафар ҳеч бўлмаса Абу Саламани бизнинг ихтиёримизга топширасан, — деб талаб қилдилар.

— Яна нималарни истайсизлар? — деб жавоб қилди Абу Толиб. — Муҳаммад укамнинг ўғли, Абу Салама эса, синглимнинг фарзандидир. Жигарларимдан бирининг ўғлини ҳимоя қилолмасам, иккинчисининг ўғлини қандай ҳимоя қиламан? Қолаверса, кимни ҳимоямга олишни сизлар билан маслаҳатлашим керакми?

Келганлар, ўжарлик қилиб туриб олган, қандай қилиб бўлмасин, бу сафар Абу Саламадан воз кечишга ундар эдилар. Охирида Абу Лаҳаб жим туролмади:

Энди ҳаддиларингдан ошяпсизлар. Ваъдаси учун бу одамни бунчалик танқид қилишга, унга бу қадар тазйиқ ўтказишга ҳақларинг йўқ. Жаҳлимни чиқармангларда, хозироқ ўжарликни бас қилиб, бу ердан даф бўлинглар. Акс ҳолда, мен ҳам унга қўшиламану Муҳаммадни ҳар бир ишида қўллабқувватлайман, мақсадига етгунга қадар ёрдам бераман! — деди.

Кўзларидан ғазаб учқунлари сачрагудай асабийлашиб айтган бу сўзлари келганларни жим бўлишга мажбур қилди.

— Мана, ҳозир кетамиз, айтганингни бажо келтирамиз, эй Утба, — дедилар.

Абу Толиб укаси ёнини олганидан жуда ҳам мамнун бўлди. Шу маънода миннатдорчилигини билдириб, бир қасида ўқилди. Биргаликда Муҳаммадга ёрдамчи бўлишга чақирди. Аммо Абу Лаҳаб бу таклифга ҳеч қандай жавоб қилмади.

* * *

Абдуллоҳ ибн Масъуд, Абу Ухайха бин Жарроҳ сингари бир неча киши ҳеч кимдан ҳимоя сўрамадилар, кечаси яширинча шаҳарга кирдилар.

Кимдан ҳимоя сўрашни билмаган Салама ибн Ҳишом, Аййош ибн Абу Робиа, Ҳишом ибн Ос, Абдуллоҳ ибн Сухайл ва яна бир неча кишини эса, қўлга олиб қамаб қўйдилар.

Усмон ибн Аффон ва унинг рафикасини ўз ҳимоясига олган Абу Ухайҳанинг ўғли Холидга чексиз азиятлар етказгани, «Агар ушбу касалдан турсам, ортик Мухаммаднинг тангрисига ибодат қилинмайди!» деганлари айна ҳақиқатдир. Бу ҳам бўлса, жоҳилия даврига хос мантиска зид вокеликлардан бири эди.

Бу орада Расулulloҳга (с.а.в.) Аср сураси туширилди.

«Аср вақтига касамки, (барча) инсон зиёнбахтсизликдадир. Фақат иймон келтирган ва яхши амаллар қилган, бирбирларига Ҳақ (йўли)ни тавсия этган ва бирбирларига (мана шу Ҳақ йўлида) сабртоқат қилишни тавсия этган зотларгина (нажот топгувчидир)лар».

Севиқли Пайғамбаримиз (с.а.в.) сабр билан боғлиқ равишда ушбу ривоятни нақл қилдилар:

«Оллоҳ таоло жаннат ва жаҳаннамни яратгандан кейин Жаброили Аминни жаннатга юборди:

— У ерни бир кўздан кечир, — деди.

Жаброил жаннатга бориб келгандан сўнг Роббул Оламинга мурожаат қилди:

— Сенинг иззат ва шарафингни ўртага қўйиб қасам ичаманки, у ер ҳақида эшитган ҳар ким албатта ўша ерга қиради, — деди.

Шундан сўнг Оллоҳ таоло амр этди, жаннатнинг атрофи нафс орзу қилмайдиган амаллар билан ўралди. Такрор Жаброилга:

— Яна бир боргинчи, — деб буюрди. Қайта бориб кўрди, сўнгра:

— Сенинг шонинг ҳаққи қасамлар бўлсинки, у ерга ҳеч ким қира олмаса керак, деб кўрка бошладим, — деди.

— Энди жаҳаннамга бориб, у ерни ҳам кўриб кел. Жаброил бориб келди:

— Шонингга қасамлар бўлсинки, у ерни эшитган биронта одам у ерга киришни орзу қилмаса керак.

Оллоҳ таоло яна амр этди, жаҳаннамнинг атрофи нафс орзу қилиши мумкин бўлган нарсалар билан тўлдириб ташланди. Жаброилга:

— Яна бориб кел, — деди.

Борди, кўрди ва қайтиб келгач:

— Шонингга қасам бўлсинки, ҳеч ким у ердан кутула олмаса керак, деб ичим увишиб кетди, — деди».

Бу ривоят жаннати бўлиш учун талаб этиладиган сабртоқат ҳақида бир ибратли мисол бўлди.

Уша кеча мўминларнинг кўплари уйқуга ётар эканлар Афзали Анбиёнинг (с.а.в.) қуйидаги сўзларини қайтақайта эсладилар:

«Бир мусулмоннинг бошига чарчоқ, касаллик, тақдир тақозоси бўлган ғамкулфат тушишидан тортиб, тикан ботишигача уни безовта қиладиган нимаики тушса, Оллоҳ таоло бу безовталиқларни ўша мусулмоннинг гуноҳларидан ўтиш учун каффорат ҳисоблайди».

Аммо бу азобуқубатларнинг ниҳояси борми? Ваъда қилинган натижа қачон келажак? Сабр даври қачон тугайди? Ҳузурҳаловат, тинчликосойишталик даври қачон бошланади? Азияту ҳақоратлар измаиз юраверадими? Бу йўлнинг охири борми?

Кўнгиллар яқинда туширилган Шарх сурасини ёдга олди:

«Бас, албатта, ҳар бир оғирликмашаққат билан бирга бир енгиллик ҳам бордир. Албатта, ҳар бир оғирликмашаққат билан бирга бир енгиллик ҳам бордир» (56).

Бу оятларда ҳар бир машаққатдан кейин эмас, балки айна ўша машаққат билан бирга енгиллик борлиги икки бор таъкидланади. Буни икки хил маънода тушунса бўлади. Биринчиси: ҳар бир қийинчиликдан кейин шу қадар тез осонлик келадими, гўё улар иккиси бирга, ёнмаён тургандек бўлади. Бас, демак қийинчиликка рўбарў келганда, ноумидликка асло ҳожат йўқ. И|скинчи маъно: бир кишининг имони, эътиқоди сабабли бирон оғирлик тушса, у киши ҳаргиз бундан ранжимаслиги лозим. Зеро, у охиратдаги осонликка — мангу саодатга дунёда тортаётган

айни мана шу кийинчилиги шарофати билан, яъни, кийинчиликка сабртокат қилгани сабабли эришиши мумкин. Демак, у киши тортаётган муваккат машаққатнинг ўзида унинг учун мангу бахтсаодат бор экан.

Аммо нима бўлганда ҳам, тутилган йўл тўғри, Оллоҳ розилигига уйғун бир йўл эди... Ақл ушбу йўлни кўрсатар, виждон бошқа бир йўлни танлашга рози бўлмас эди. Бугун мушрикларнинг кўли баланд бўлса ҳам, мўминларнинг виждони улар учун қийналар, «Оллоҳим, уларга ҳам ҳидоят йўлини кўрсат, уларни ҳам бу жаҳолат ботқоғидан халос эт!» тарзидаги дуолар тун ярмидан ўтганда ҳам Буюк Даргоҳ сари йўналар эди.

Бу сура туширилганда мўминлар бир жойга йиғилган эдилар. Даврадан ғоят мамнун ҳолда, ушбу оятларни такрорлайтакрорлай тарқалдилар.

Бугунги кунга қадар чекилган захматлар ҳисобини Буюк Оллоҳдан бошқа ҳеч ким билмас эди. Эртага уларга яна янги машаққатлар кўшилади. Аммо бир куни бўрон тўхташи, ёқимли хушҳаво шабадалар эса бошлаши, бўғувчи туманлар ўрнини мусаффо ҳавога бўшатиб бериши, Абу Жаҳлларнинг салтанати қулаши, Оллоҳнинг мўмин бандалари ҳоким бўладиган кунларнинг келиши ҳам муқаррардир.

Ҳабашистондан қайтганда ўзларига биронбир ҳимоячи топганлар шаҳарда бемалол айланиб юришар, топа олмаганлар эса, мазахга учраб, гоҳ калтакланишар, гоҳо ҳақоратланар эдилар. Бирмунча вақт шу зайлда ўтди.

* * *

Валид ибн Муғййра уни зиёрат қилишга келган Усмон ибн Мазъунни хурсанд бўлиб кутиб олди, ёнига таклиф этди. Усмон кўрсатилган жойга ўтирганда кейин гап бошлади:

— Эй Абдушшамснинг отаси, сендан менга берган ҳимоянгни қайтиб олишни илтимос қилиб келдим.

Валид ҳайрон бўлиб:

Нима учун? Биров сени безовта қилдимми? Менинг ҳимоямдан норозимисан? — деди.

— Ҳеч ким менга озор бергани йўқ. Аммо мен ҳам рози эмасман!

— Нега энди? Ҳеч ким озор бермаса, барибир норози бўлсанг? Очикроқ гапирчи.

— Норозилигимнинг боиси, — деди Усмон, биродарларимдан бир қанчаси ҳақоратга учрагани, дўпггосланишяпти, шундай пайтда менинг тинчхотиржам, бемалол юришим ёқмаяпти. Ё улар ҳам мен каби ҳузурҳаловатда яшашлари керак, ёхуд мен ҳам улар сингари азобуқубат тортишим керак. Мана шу муносабат билан мени ўз ҳимоянгдан чиқарсанг. Менга Оллоҳнинг ҳимояси ҳам кифоя қилур.

Валид Усмоннинг бу фикрини ғаройиб бир хулоса деб тушунди.

— Агар чиндан ҳам шуни истасанг, у ҳолда Масжиди Ҳарамга боргинда, у ерда ўз ихтиёринг билан менинг ҳимоямни рад этганингни очик эълон қил. Чунки мен «Валид берган ҳимоясини қайтиб олди» дейишларини асло истамайман, — деди.

Сўнгра биргабирга Масжиди Ҳарамга бордилар. Усмон, Валид ибн Муғййранинг аҳдига вафо қилганини, ҳимоясини инсоф билан давом эттирганини, бироқ ўзи бу ҳимояни рад этганини эълон қилди ва шу йўсинда ҳимояси ниҳояга етди. Валид ҳам қисқагина қилиб, ҳимояни тзад этган кишини ҳимоя қила олмаслигини баён этди. Ўша ердаги кишилар бунга шохид бўлдилар.

Усмон у ердан кетди. Бир оздан кейин ўн бешйигирма кишилик бир жамоага дуч келди. Машхур шоир Лабид шеър ўқир, атрофидагилар уни завқ билан, диққат билан тинглар эдилар. Усмон ҳам тўхтади, шеърга кулоқ тутди.

Лабид шундай дер эди:

— Диққат қилинг, Оллоҳдан бошқа ҳар қандай борлиқ фонийдир, йўқ бўлишга маҳкумдир.

— Офарин, жуда тўғри!

Буни айтган Усмон эди. Нигоҳлар унга қадалди. Лабид, гарчи тасдиқ этилган бўлса ҳам,

сўзлари бўлинганидан ранжиган эди.

Ўқишда давом этди:

— Ҳар қандай неъмат ҳам сўнгида завол топажак, қўлдан чиқажак...

— Ёлгон гапирдинг, жаннат неъматлари завол топмайди!..

Энди бу жуда хаддидан ошди, деб ўйладилар. Лабид тоқат қила олмади.

— Эй қурайшийлар, қасамки мени хафа қилдингиз, асабимни буздингиз. Нималар бўляпти ўзи, бу одам ким? Қаердан келиб қолди?

— Сен унга иарво қилма, эй Лабид! Ақлсиз, тентак бир йигит у. Қавмидан, динидан қайтган даҳрийлардан бири бу.

Шундай дер экан, Абдуллоҳ ибн Абу Умаййа бор кучи билан Усмоннинг юзига мушт туширди. Усмоннинг кўзи кўкариб кетди.

Саъд ибн Абу Вакқос ҳам шу ерда эди. Бу аҳволга бепарво қараб туролмади, жим туришни эп кўрмади, у ҳам Абдуллоҳни бир урди. Абдуллоҳнинг бурнидан тиркираб қон оқиб, чайқалиб кетди. Жанжал авжига минмасдан, одамлар орага кириб, уларни ажратиб кўйишди.

Усмон ҳимояни рад этганидан буён ҳали бир соат ҳам ўтмаган эди. Валид уни бу аҳволда кўриб:

— Эй Усмон, эй жиян, ҳимоямни рад этмаганингда, шояд бу жанжал чикмас, бундай аянчли аҳволга тушмас эдинг, — деди.

Усмон жавоб берди:

— Мен афсус чекаётганим йўқ. Оллоҳ йўлида иккинчи кўзимни ҳам бажонидил тутиб беришим мумкин. Мен Роббимнинг охиратда берадиган мукофотидан умидворман. Ўша асл мукофотдан маҳрум бўлишдан кўркаман.

— Истайсанми, сени қайта ўз ҳимоямга оламан?!

— Йўқ. Мен ёлғиз Оллоҳдан паноҳ тилайман.

Валид Усмоннинг бу қадар мустаҳкам эътиқоди ва имонига қойил қолди.

ҲАҚЛИ БЎЛИШ ЕТАРЛИМИ?

Абу Бакр (р.а.) орасира Расулуллоҳга (с.а.в.) кўпчиликнинг ўртасига чиқиб баралла даъват қилишни таклиф этар, Набийи Муҳтарам (с.а.в.) жанобимиз эса:

— Ё Абу Бакр, биз ҳали сон жиҳатидан озчиликмиз, — деб жавоб қилардилар.

Ҳазрати Абу Бакрнинг ўжарлиги тутгач, Расулуллоҳ (с.а.в.) ҳам ортиқ йўқ дея олмадилар, унинг таклифини қабул қилдилар. Масжиди Ҳарамга бордилар.

Ҳар бир мусулмон қабиладошларининг орасидан ўрин олди. Расулуллоҳ (с.а.в.) бир чеккага ўтирдилар. Шундан кейин Абу Бакр (р.а.) ўрнидан турди ва мажлис аҳлини баланд овоз билан Ислом динига даъват этди.

Энди гап бошлаган эди ҳамки, ёнатрофдан лукма ташлаганлар бўлди, овозлар борган сари авжига минди, Абу Бакрнинг сўзлари эшитилмай қолди.

— Овозини ўчиринг шу даҳрийнинг!

— Беринг жазосини!..

Бир зумда Абу Бакрнинг овози узилиб қолди, Утба оёғидаги пойафзалини ечиб, унинг юзига урар, қорнига аямай тепар эди. Жанжал узоқ давом этмади. Ерда беҳуш ётган Абу Бакрнинг бурни пачоқ бўлган, аммо юзидан ажралмай қолган эди. Шу аснода Масжиди Ҳарамда ўз қабиладошларининг орасида ўтирган мусулмонлар ҳам хужумга учраб, роса калтакландилар.

Тайм қабиласидан бир неча киши Ҳазрати Абу Бакрни бир чойшабга ётқизиб, уйига олиб кетдилар. Тирик қолишига умид йўқ эди.

Кўп ўтмай Масжиди Ҳарамда бир эълон пайдо бўлди:

«Агар ушбу калтаклаш натижасида Абу Бакр жон таслим этса, Утба Тайм кабиласидан омонлик кўрмайди. Ҳамма буни яхши билиб қўйсин!..»

Яна Абу Бакрнинг ёнига қайтдилар. Ҳамон беҳуш эди. Орасира уни чакириб кўришар, аммо жавоб олишолмас эди. Кун ботгач, пичирлагани эшитилди:

— Расулуллоҳнинг аҳволи нечук? Қабиладошларнинг юраклари сикилди.

— Ўзинг ўлим тўшагидасанку, шунда ҳам Муҳаммадни ўйлайсана?

Абу Бакр уларнинг гапини эшитмади, яна хушидан кетди.

Қабиладошлари онаси Уммул Хайрга мурожаат қилиб:

— Сен унга бирон нарса едир, сув томизиб, чанқоғини бос, — дедилар. Ва у ердан чикиб кетдилар.

Орадан яна хийлагина вақт ўтди. Уммул Хайр ўғлига қошиқ билан нимадир ичиришга уринар, аммо Абу Бакрнинг оғзи очилмас эди.

— Расулуллоҳ қай аҳволда?..

Уммул Хайр қошиқни ўғлининг оғзига яқинлаштирар экан:

— Худо ҳақки, ўртоғингга нима бўлганини билмайман, ўғлим, — деди.

— Хаттобнинг қизи Умму Жалилни топиб ундан сўра. Уммул Хайр йўлга чиқди. Саид ибн Зайднинг уйига борди. Эшиқни тақиллатди.

— Қизим, — деди Уммул Хайр, — Абу Бакр сенга салом йўллади ва Муҳаммад ибн Абдуллоҳнинг холаҳволи тўғрисида сўради.

— Мен на Абу Бакрни танийман ва на Муҳаммад ибн Абдуллоҳни!

— Аммо, қизим, мени сенинг қошингга ўғлим жўнатди, Хаттобнинг қизидан сўра, — деди.

— Деган бўлса, менга нима? Мен уларни танимайман. Қай аҳволда эканини билмоқчи бўлган одам ўзи боради.

— Уғлим жуда оғир аҳволда ётибди, ўзи боролмайди. Фотима (Умму Жалил) бир чорасини топди:

— Агар истасанг, ўғлингнинг хузурига ўзим бораман.

— Жуда яхши бўларди.

Биргаликда уйдан чиқдилар. Абу Бакрникига борди

лар. Хонасига кирганларида, у ҳамон беҳуш эди. Бир фарёд кўтарилди:

— Кофирлар! Фосихлар! Сени ҳали шу аҳволга солдиларми? Илоё Оллоҳнинг Ўзи жазосини берсин бу гумроҳларнинг!

Абу Бакрни танимайман деган ёш жувоннинг гаплари эди бу.

— Расулуллоҳнинг (с.а.в.) аҳволи калай?

— Онанг шу ерда, сўзларимизни эшитиб қолиши мумкин.

— Онаминг зарари тегмайди. Бемалол гапиравер.

— Яхши. Расулуллоҳ соғсаломатдирлар.

— Қаердалар?

— Арқамнинг уйида.

— Бориб, ўз кўзим билан кўришим керак.

— Бу аҳволда бора олмайсан, деб кўркаман. Бу гапни иккала аёл бараварига гапирдилар.

— Худо ҳақки, Расулуллоҳни кўрмагунимча, томоғимдан бир лукма овқат ҳам, бир ютум сув ҳам ўтмайди, деди.

Орадан яна бир неча соат ўтди. Ташкарига сукунат чўқди. Шундан кейин Абу Бакр икки аёлнинг елкаларига таяниб, судраласудрала Арқамнинг уйига борди.

Расулуллоҳ (с.а.в.) ярим тун келганда Абу Бакрни бу аҳволда кўриб, юраклари тилкапора бўлди, унинг пешонасидан ўпдилар. Муборак қалбларига улкан қайғу чўқди.

— Ота-онам сенга фидо бўлсин, — дея ингради Абу Бакр, бу мен учун дард эмас. Аммо анави баттол юзимга ёмон урди...

Бирикки сония дам олиб, яна давом этди:

— Менинг онам ўта хайрли, меҳрибон аёлдир. Дуо қилинг, ё Расулуллоҳ, дуо қилингки, Оллоҳ таоло унга ҳам ҳидоят берсин ва жаҳаннам азобидан халос этсин. Абу Бакрнинг онаси учун дуо қилинди ва Умму Хайр у ердан мусулмон бўлиб қайтди.

Шу дамда Абу Бакр азоб бераётган оғрикларини ҳам унутган эди.

* * *

Расулуллоҳ (с.а.в.) орасира қўлларини дуога очар, «Оллоҳим, бу динга Умар ибн Хаттоб билан ёхуд Амр ибн Ҳишом билан қувват бер», деб илтижо қилар эдилар.

Мўминлар бу дуога «Омин» дердилар. Фаришталарнинг ҳам ушбу дуога «Омин» деб қўшилганликларига ҳеч шубҳа йўқ.

Оллоҳ ҳар нарсага қодир. Унинг қудрати қаршисида имконсиз нарсанинг ўзи йўқ. Пайғамбар Довуднинг (а.с.) қўлида темирни юмшатган, тошларни, темирларни йўнишга қодир Буюк Оллоҳ истаса, бу тошбағирларнинг қалбларини юмшатиши ҳам ҳеч гап эмас.

Биринчи китоб битди